

**ENDÜLÜS’TE MURÂBITLAR DÖNEMİ EDEBÎ
ÇEVRESİ**

Fatih KILIÇ

Doktora Tezi

Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. İlknur EMEKLİ

2022

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Fatih KILIÇ

ENDÜLÜS’TE MURÂBITLAR DÖNEMİ EDEBÎ ÇEVRESİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Doç. Dr. İlknur EMEKLİ

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "ENDÜLÜS'TE MURÂBITLAR DÖNEMİ EDEBİ ÇEVRESİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

19/10/2022

Aslı ıslak imzalıdır

Fatih KILIÇ

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. İlknur EMEKLİ danışmanlığında, Fatih KILIÇ tarafından hazırlanan bu çalışma 19/ 10 / 2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç Dr. Nurullah YILMAZ	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAG	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç Dr. Turgay GÖKGÖZ	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Yasemin YAYLALI	İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü
Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
TRANSKRİPSİYON	VII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. COĞRAFİ DURUM.....	1
A. Endülüs Kelimesinin Menşei.....	1
B. Endülüs'ün Coğrafi Konumu.....	2
II. SİYASİ DURUM.....	6
A. Fetih (711) ve Öncesi	6
B. Valiler Dönemi (714-756)	9
C. Endülüs Emevîleri	10
1- Emirlik Dönemi (756-929).....	10
2- Hilafet Dönemi (929-1030).....	13
E. Mulûku't-Tavâif Dönemi (1031-1090).....	16
F. Murâbitlar Dönemi (1090-1147).....	18
III. SOSYAL DURUM VE İKTİSADİ HAYAT	22
A. Sosyal Durum	22
1. Sosyal Yapılanma	22
2. İdari Yapılanma	27
B. İktisadi Hayat.....	29
IV. İLMİ VE KÜLTÜREL DURUM	32
A. Eğitim ve Öğretim Etkinlikleri.....	32
B. Dil Çalışmaları.....	35
C- Diğer İlmi Çalışmalar	45

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİİR

1.1. MURÂBITLAR DÖNEMİ ÖNCESİ ENDÜLÜS'TE ŞİİRİN DURUMU	50
1.2. ENDÜLÜS'E MAHSUS NAZIM TÜRLERİ	61

1.2.1. Muvaşşah.....	61
1.2.2. Zecel	69
1.3. MURÂBITLAR DÖNEMİ'NDE ŞİİRİN ÖZELLİKLERİ	76
1.3.1. Lafız ve Üslup Özellikleri	77
1.3.2. İçerik Yönünden Özellikler	82
1.3.3. Şiirde Doğu Arap Edebiyatının Etkisi.....	87
1.3.4. Murâbitlar Dönemi Öncesi Endülüs'ü Şairlerin Etkisi.....	91
1.4. MURÂBITLAR DÖNEMİ ŞİİR TEMALARI.....	93
1.4.1. Medih/Övgü Şiirleri	93
1.4.2. Hiciv/Yergi Şiirleri.....	106
1.4.3. Mersiye/Ağıt Şiirleri	122
1.4.4. Gazel/Aşk Şiirleri	134
1.4.4.1. el-Gazelu'l-'Afif/İffetli Gazel	138
1.4.4.2. el-Gazelu's-Sarîh/Açık Gazel.....	143
1.4.4.3. el-Gazel bi'l-Muzekker.....	146
1.4.5. Tasvir/Betimleme Şiirleri	149
1.4.5.1. Ravdiyyât/Bahçe Tasvirleri	153
1.4.5.2. Zehriyyât/Çiçek Tasvirleri.....	155
1.4.5.3. Şeceriyyât/Ağaç Tasvirleri	161
1.4.5.4. Semeriyyât/Meyve ve Sebze Tasvirleri	162
1.4.5.5. Mâiyyât ve Selciyyât/Su ve Kar Tasvirleri	165
1.4.5.6. Cebeliyyât/Dağ Tasvirleri	170
1.4.5.7. Tardiyât/Av Tasvirleri	172
1.4.5.8. Hayvan Tasvirleri	174
1.4.5.9. Hamriyyât/Şarap Tasvirleri	177
1.4.6. Fahr ve Hamâse/Övünme ve Kahramanlık Şiirleri	182
1.4.7. Gurbet/Özlem Şiirleri	189
1.4.8. Hikmet Şiirleri.....	195
1.4.9. Cihad ve Fetih Şiirleri	199
1.4.10. Ta'limî/Didaktik Şiirler.....	204
1.4.11. Beldenâmeler.....	209
1.4.12. İhvâniyyât/Sosyal Konulu Şiirler	218

1.4.12.1. Tebrik-Kutlama ve Teşekkür Şiirleri.....	218
1.4.12.2. ‘Îtâb ve Şekvâ/Serzeniş ve Yakınma Şiirleri.....	224
1.4.12.3. İ’tizâr ve İsti’tâf/Özür ve Merhamet Dileme Şiirleri.....	226
1.4.13. Dinî Şiirler.....	230
1.4.13.1. Hz. Peygamber’e Methiyeler.....	230
1.4.13.2. Zühhd Şiirleri.....	234
1.4.13.3. Tasavvuf Şiirleri	240

İKİNCİ BÖLÜM

NESİR

2.1. MURÂBITLAR DÖNEMİ ÖNCESİ NESİR	243
2.2. MURÂBITLAR DÖNEMİ’NDE NESİR	251
2.3. MURÂBITLAR DÖNEMİNDE NESİR KONULARI.....	254
2.3.1. Hitabet	254
2.3.2. Kitabet	261
2.3.2.1. Dîvân Risaleleri/Resmi Yazılar	263
2.3.2.2. İhvân Risaleleri/Sosyal İçerikli Yazılar.....	279
2.3.2.2.1. Tebrik-Kutlama ve Taziye Yazıları	280
2.3.2.2.2. Şikayet ve Hiciv Yazıları	284
2.3.2.2.3. ‘Îtâb, İsti’tâf /Serzeniş, Af Dileme ve İhsân İsteme Yazıları.....	288
2.3.2.2.4. Cihada Teşvik Yazıları	291
2.3.2.3. Risalelerde Şekil ve Üslup.....	293
2.3.3. Vasiyetler	298
2.3.4. Makâmeler.....	302
SONUÇ.....	310
KAYNAKÇA	321
ÖZGEÇMİŞ.....	349

ÖZET**DOKTORA TEZİ****ENDÜLÜS’TE MURÂBITLAR DÖNEMİ EDEBÎ ÇEVRESİ****Fatih KILIÇ****Tez Danışmanı: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ****2022, 349 Sayfa****Jüri: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ****Doç. Dr. Nurullah YILMAZ****Doç. Dr. Yasemin YAYLALI****Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ****Doç. Dr. Turgay GÖKGÖZ**

Endülüs’te sekiz yüzyıl varlığını devam ettiren, dillerinin kudretini bilen, sanatın yaşama ve yaşatma gücünü sezen Araplar, öteden beri güzel söz söylemeye, güzel ibareler oluşturmaya ve insanın ruhuna işleyen sihirli sözcükler söylemeye meyilliydiler. Endülüs’ün doğal güzellikleri, Edebiyata sanat olarak gereken önemi veren, gözleriyle gördüklerini kalplerinde hissederek dile getiren ediplerin güzel ifadelerinden nasibini almıştır. Açık, düzenli ve yapısal uyuma sahip olduğu bilinen Endülüs Edebiyatı tabiat ve hayat ile her zaman etkileşim içinde aynı zamanda insanların idrakinde ciddiyet ve espri, bilim ve felsefeden oluşan bir sahne görünümündedir. Endülüs toplumunun genel durumu, gelenek ve görenekleri de işlenen konular arasındadır. Ediplerin hissiyatı ile muhitinin hissiyatının birleştiği bu nokta, hem bedevi bir yaşamın hem de medeniyetle yoğrulmuş bir aklın ürünüdür. Mağrib ve Endülüs’te toprakları olması sebebiyle önceki dönemlerden farklı değerlendirilmesi gereken Murâbitlar, Doğu kültürü ile Batı kültürü arasında bir köprü vazifesi görürken, Dönem’in edebî faaliyetleri de toplumun içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu yansıtan ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, Endülüs, Murâbitlar, Şiir, Nesir.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE LITERARY ENVIRONMENT OF AL-MORAWID PERIOD IN
ANDALUSIA****Fatih KILIÇ****Advisor: Assoc. Prof. Dr. İlknur EMEKLİ****2022, Pages: 349****Jury: Assoc. Prof. Dr. İlknur EMEKLİ****Assoc. Prof. Dr. Nurullah YILMAZ****Assoc. Prof. Dr. Yasemin YAYLALI****Assoc. Prof. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ****Assoc. Prof. Dr. Turgay GÖKGÖZ**

The Arabs, who continued their existence for eight centuries in Andalusia, who knew the power of their language, and sensed the life principle and survival power of art, were inclined to say good words, to form beautiful phrases and to say magic words that penetrate the soul of people. The natural beauties of Andalusia have had their share of the beautiful expressions of the literary men who give the necessary importance to literature as an art and express what they see with their eyes by feeling in their hearts. Andalusian literature, which is known to have an open, regular and structural harmony, is always in interaction with nature and life, and at the same time, it has the appearance of a stage consisting of seriousness and humor, science and philosophy in the understanding of people. The general situation of Andalusian society, their customs and traditions are also among the topics covered. This point, where the feelings of the literary men and the feelings of the neighbourhood come together, is the product of both a Bedouin life and a mind of civilization. While the Almoravids, which should be evaluated differently from previous periods because of having lands both in the Maghreb and Andalusia, act as a bridge between Eastern culture and Western culture, the literary activities of the period appear as products that reflect the political, social, economic and cultural situation of the society.

Keywords: Arabic literature, Andalusia, Almoravids, Poetry, Prose

KISALTMALAR DİZİNİ

AAM	: Al Andalus Magreb
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: bin
Bkz	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
d.	: doğumu
h.	: hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
ö.	: ölümü
s.	: sayfa
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc	: Tercüme
t.y.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesâir
yy.	: yüzyıl

TRANSKRİPSİYON

Bu çalışmamızda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde kullanılan şu transkripsiyon alfâbesi mümkün olduğunca esas alınmıştır.

Sesliler:

آ= â ;	ي= î ;	و= û ;
ا= e, a ;	ى= ı, i ;	ـ= u, ü ;

Sessizler:

ء= ' ,	ز= z	ق= k
ب= b	س= s	ك= k
ت= t	ش= ş	ل= l
ث= s	ص= s	م= m
ج= c	ض= d	ن= n
ح= h	ط= t	و= v
خ= h	ظ= z	ه= h
د= d	ع= ' ,	ی= y
ذ= z	غ= ğ, g	
ر= r	ف= f	

Ayrıca şu hususlara riayet edilmiştir:

a. Harf-i ta'rifler cümle başında da olsa küçük harfle yazılmıştır. Örnek: el-Makkarî.

b. Harf-i ta'rif ile gelen kelimelerin şemsî ve kamerî harflerle okunuşu belirtilmiştir. Örnek: et-Tutaylî, el-Batelyevsî.

VIII

c. Terkip halindeki kelimeler bitişik yazılmıştır. Kaynaşan kelimelerden ilkinin bulunduğu yere göre i‘rabında meydana gelen değişiklikler yazıda gösterilmiştir. Örnek: Ahmed b. Abdilcelîl b. Abdillâh et-Tudmîrî.

d. Vasl halinde, kelimenin sonundaki i‘râbı belirtilmiştir. Örnek: Mecâlisu’l-‘İlm.

Esnek bir transkripsiyon sistemi kabul edilmiştir.

ÖNSÖZ

“Endülüs’te Murâbıtlar Dönemi Edebî Çevresi” isimli bu çalışmada, ilgili döneme kadar Endülüs’te gerçekleştirilen edebî çalışmaların resmi çekilmiş ve Murâbıtlar Dönemi’nde şiir ve nesir faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Endülüs kelimesinin menşei ve Endülüs’ün coğrafi özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra İber yarımadasının fethinden Murâbıtlar Dönemi’nin sonuna kadar meydana gelen siyasi olaylar, sosyal, ekonomik şartlar ve zamanla Endülüs’te oluşmuş ilmî ve kültürel birikimler ele alınmıştır.

Birinci bölümde Arap şiirinin Endülüs’te nasıl bir hüviyet kazandığına ve Murâbıtlar Dönemi şiirinin özelliklerine değinilmiştir. Geleneksel ve yeni şiir temalarında nazmedilen şiirler ve Endülüs’e özgü nazım türleri de ele alınan konular arasındadır.

İkinci bölümde Arap nesrinin Câhiliyeden itibaren Doğu’daki seyri, Endülüs’e geçişi, Doğu’dan etkilenmesi ve Endülüs’te ne gibi bir değişikliğe uğradığı hakkında bilgi verilmiştir. Murâbıtlar Dönemi’nde görülen nesir faaliyetlerinin özelliklerine değinilmiş ve nesir türleri ayrıntılı bir şekilde örnekleriyle ele alınmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise Murâbıtlar Dönemi’nin ilmi ve kültürel durumu ile şiir ve nesir türlerinde yapılmış edebî faaliyetler elde edilen veriler ışığında özet halinde yorumlanmıştır.

Çalışma yapılırken gerek yurt dışında gerekse ülkemizde Endülüs Edebiyatı ve Endülüs tarihi ve kültürü hakkında kaleme alınan kaynaklar taranmış ve elde edilen bilgiler mukayese edilmiştir. Bu çalışmanın oluşmasında büyük katkıları bulunan, dar-ı bekaya intikal eden değerli hocam Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK’a, yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. İlknur EMEKLİ’ye, Doç. Dr. Nurullah YILMAZ’a, Doç. Dr. Yasemin YAYLALI’ya, bölüm hocalarıma ve manevi destekleriyle yanımda olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

I. COĞRAFİ DURUM

A. Endülüs Kelimesinin Menşei

Fetihten sonra Araplar İspanya'ya Endülüs demişlerdir. Onların buradan çekilmelerinin ardından yarımada İspanyollar tarafından *Andulucia* olarak anılmıştır. Fetihten yaklaşık beş yıl sonra bastırılan sikkenin bir yüzünde Latin dilinde “*Hispania'da basıldı*” yazılı iken diğer yüzünde ise “*el-Endelus'te basıldı*” yazılı olması, Arapların Endülüs ismini fetihten hemen sonra kullandıklarını göstermektedir. Başlangıçta bu isimle Müslümanların yönetimine giren İspanya topraklarının tümü kastedilmiş olsa da zamanla İspanyolların topraklarını güneye doğru genişletmesiyle başta Gırnata (Granada) olmak üzere bazı şehirler bu adla anılır olmuştur.¹

Endülüs kelimesinin menşei hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Kimi Müslüman coğrafya bilginleri bu kelimeyi Nuh tufanının ardından İspanya'ya yerleşen Hz. Nûh'un torunlarından gelen *el-Endeliş* isimli bir kavimle özdeşleştirirler. İçlerinde Endülüs isminin geçtiği rivayet edilen hadislerin ise bu bölgeyi Hz. Peygamber'in ağzından faziletli gösterme isteğinin bir ürünü olduğuna dair düşünceler mevcuttur. Buradan anladığımız kadarıyla Müslümanların fethettikleri topraklara sadece fiziksel olarak sahip olmadıkları aynı zamanda buraları, şehir ve bölge isimlerinin kullanımı konusunda tarihi arkaplan oluşturarak dilbilimsel olarak da sahiplendikleri görülür. Diğer taraftan bir Germen kavmi olan Vizigotların kendilerine ait toprakları ifade ederken kader ülkesi, şans ülkesi manasında kullandıkları “*Landahlouts*”² sözcüğünün Arapça'da *Endelus* şeklinde söylendiğine dair görüşün yanı sıra bu ismin daha çok Vandallar'a nispetle *Vandalucia*³ adından gelmiş olabileceğine dair kabul gören bir görüş vardır.⁴

¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratib*, Thk: İhsân 'Abbâs, Dâru'l-Fıkr, I, 133; Abdurrahman Ali, *et-Târîhu'l-Endelusî mine'l-Fethi'l-İslâmî hattâ Sukûti Ğırnâta*, Şam 1987, 37; 'Abdulazîz Muhammed 'İsâ, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire 1945, 19; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2016, 63.

² Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (14), Konya 2009, 374.

³ Kuzey Afrika'da Tanca bölgesinde yaşayan Berberîlerin konuştuğu lehçede وندلس şeklinde yazılmaktadır. Lafız, başındaki vav harfinin harfi tarif olarak kullanıldığı lehçeden muarreb bir isim

Endülüs kelimesinin tarihi süreçte sırasıyla *Fendelus*, *Vendelus* ve *Endülüs* şeklinde üç aşamadan geçtiği görülür.⁵ Müslüman İspanya (Espana Musulmana) olarak adlandırılmış olan bu bölge, İspanya'nın *Andulucia* eyaleti olarak halen varlığını devam ettirmektedir. Bu eyalet Huelva (Huelva), Almeria (Almería), Gırnata (Grenada), Malaka (Málaga), Ceyyân (Jaén), Kurtuba (Córdoba), İşbiliyye (Sevilla), Kadis (Cádiz) şehirlerinden oluşmaktadır.⁶

B. Endülüs'ün Coğrafi Konumu

Günümüzde üzerinde İspanya ve Portekiz'in yer aldığı İber yarımadası, Avrupa'nın güneybatısında Avrupa ve Afrika kıtalarının birleşiminde yer alan stratejik bir noktadadır.⁷

el-Makkarî Endülüs'ün coğrafi konumunu şu şekilde özetlemektedir: “*Doğudan Akdeniz, batıdan Atlas okyanusu ile çevrili olan yarımada, Afrika'nın kuzeydoğusundan batıya doğru uzanan yaklaşık 13-37 mil genişliğinde ve üzerinde Uzak Mağrib'e bağlı pek çok kentin bulunduğu Cebeli Târik boğazı ile Akdeniz havzasının bir kısmıyla da ortak sınıra sahiptir. Kuzeyinde, Endülüs'e Fransa'nın güney bölgesinden geçilmesi oldukça güç olduğu için adına Cebelu'l-Hâciz (Engeller Dağı) denilen veya Bâbu'l-Endelus (Endülüs Kapısı) olarak bilinen Pireneos (Pirene) dağları yer almaktadır.*”⁸

Bölgede kuzeyden güneye ve güneyden doğuya doğru sıralanmış yalnızca kışın değil yazın da karın eksik olmadığı Cebelu's-Selc (Nefâda Dağları) yer almaktadır. Dağlar bu özelliği ile Sencel ve Haddâre nehirlerinin kaynağını oluşturarak Gırnata

olarak أندلس şeklinde Arapçada kullanılmaya başlanmıştır. Bkz: Hüseyin Mü'nis, *Me'âlimu Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Dâru'r-Reşâd, Kahire 2000, 263.

⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 133; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, *el-Edebu'l-Endelusî*, Dâru'l-Mesîra, Umman 2016, 17; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarihi*, 63-64.

⁵ 'Abdulazîz 'Atik, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus* (2. Baskı), Dâru'n-Nahdâti'l-'Arabiyye, Beyrut 1976, 10.

⁶ Ahmed Heykel, *el-Edebu'l-Endelusî mine'l-Fethi ilâ Sukûti'l-Hilâfe*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1985, 14-15; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rumî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, I, 362; Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, 2.

⁷ Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1983, 13.

⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 128; 'Atik, 11; Yâkût el-Hamevî, IV, 195; Mustafa Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2020, 13.

şehrinin su ihtiyacını önemli ölçüde karşılamaktadır.⁹ Üç farklı iklimin hâkim olduğu bölgedeki coğrafi özellikler Türkiye'ye fazlasıyla benzemektedir. Kuzeybatıda her mevsim yağışlı ve ılıman okyanus iklimi, iç bölgelerde karasal iklim, Akdeniz kıyılarında ise yaz aylarında sıcak ve kurak kış aylarında ılık ve yağışlı geçen Akdeniz iklimi hâkimdir.¹⁰

Yarımadada yer alan dağlarda çeşitli ve bol miktarda meyve ağacı bulunur. Endülüslü şairlerin yapmış olduğu meyve ve ağaç tasvirleri bu durumu destekler niteliktedir. Dağların eteklerinde ise Mısır ipeğinden daha kaliteli bir ipeğin üretildiği kaydedilmektedir. Müslüman coğrafyacılar bölgeyi nehirlerin akış yönüne göre Batı Endülüs ve Doğu Endülüs olarak iki ana bölgeye ayırmışlardır. Bask Dağları ile başlayan Doğu Endülüs'ün üst sınırları Uzak Endülüs olarak da anılmaktadır.¹¹

el-Makkarî'nin Endülüs hakkındaki özgün düşünceleri şöyledir: “Doğal güzellikleriyle şöhret bulan bu eşsiz beldenin uzunluğu yaklaşık otuz, genişliği ise dokuz günlük mesafeyi kapsamaktadır. Birçok yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip olan Endülüs'ün Kurtuba (Cordoba), İşbiliyye (Sevilla), Gırnâta (Granada), Malaka (Malaga), Tuleytula (Toledo), Belensiye (Valencia) ve Almeriye (Marida) gibi önemli şehirleri başta olmak üzere, seksene yakın büyük ve üç yüze yakın da küçük şehri ve kasabası vardır. Hiçbir ülkenin sahip olmadığı sayısız köy, kale ve sığınağa sahip olan Endülüs'ün sadece İşbiliyye nehri kıyıları üzerinde inşa edilmiş yaklaşık on iki bin köyü bulunur. Endülüs denince akla sadece yemyeşil vadilerden, ovalardan, verimli arazilerden, nehir ve ırmaklardan ibaret bir ülke gelmemelidir. Zira her ülkede olduğu gibi burada da sarp kayalarla çevrili yüksek dağlara ve tepelere, hiçbir bitkinin yetişmediği verimsiz çorak arazilere, her an yağmur bekleyen kurak bölgelere rastlamak olasıdır.”¹²

Çok sayıda Endülüslü şairin Endülüs'ü tasvir eden, güzelliklerini hayâlimizde canlandırmamızı sağlayan şiirleri vardır. Bu şairlerden biri ömrünün büyük bölümünü

⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 128; Yâkût el-Hamevî, IV, 195; 'Atik, 11; Emîr Şekîb Arslan, *el-Hulelu's-Sundusiyye fi'l-Ahbârî ve'l-Âsârî'l-Endelusiyye*, el-Mektebetu'r-Rahmâniyye, Kahire 1936, I, 29; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 14.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, IV, 195; Kurul, “İspanya”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 161; Endülüs'ün coğrafi yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. Emîr Şekîb Arslan, *el-Hulelu's-Sundusiyye*, I, 26.

¹¹ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 13; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 21.

¹² el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 226; Yâkût el-Hamevî, IV, 195.

Murâbıtlar Dönemi'nde geçiren İbn Hafâce'dir. Şair, Endülüs'ü sonsuzluk cennetine benzettiği şiirinde Endülüslülere şöyle seslenir (Basît):

يَا أَهْلَ الْأَنْدَلِ لِلَّهِ دُرُكُكُمْ 1 مَاءٌ وَظِلٌّ وَأَنْهَارٌ وَأَشْجَارٌ
مَا جَنَّةُ الْخُلْدِ إِلَّا فِي دِيَارِكُمْ 2 وَلَوْ تَخَيَّرْتُ هَذَا كُنْتُ أَخْتَارُ
لَا تَحْتَشُوا بَعْدَ ذَا أَنْ تَدْخُلُوا سَفَرًا 3 فَلَيْسَ تُدْخِلُ بَعْدَ الْجَنَّةِ النَّارُ

1- “Ey Endülüslüler Allah size neler bahşetmiş neler! Su, gölge, nehirler ve ağaçlar.”

2- “Sonsuzluk cenneti yalnızca sizin diyarınızda, seçebilseydim ben de seçerdim bunu.”

3- “Buradan sonra cehenneme girmekten korkmayın, çünkü cennetten sonra Cehenneme girilmez?”¹³

Şair, diğer bir şiirinde Endülüs'e olan özlemini dile getirerek o bölgeyi över ve yine Cennet'e benzetir (Remel):

إِنَّ لِلْجَنَّةِ فِي الْأَنْدَلِ 1 مُجْتَلَى حُسْنٍ وَرَيًّا نَفْسِ
فَسَنَا صُبْحَتِهَا مِنْ شَنْبٍ 2 وَدُجَى ظَلَمَتِهَا مِنْ لَعَسِ
فَإِذَا مَا هَبَّتِ الرِّيحُ صَبًّا 3 صَحْتُ وَاشْوَقِي إِلَى الْأَنْدَلِ

1- “Kuşkusuz Endülüs'te cennetin güzel manzarası ve hoş nefesi vardır.”

2- “Sabahın parlaklığı bembeyaz dişlerden, gecesinin karanlığı ise esmer dudaktandır.”

3- “Sabâ rüzgârı estiğinde, (ah Endülüs! Burnumda tütüyorsun) diye bağırırım.”¹⁴

Şairlerin, Endülüs'ü bir bütün olarak övdükleri gibi doğup büyüdüğü şehirlerin özelliklerini ve diğerlerine olan üstünlüklerini dile getirdikleri şiirleri de mevcuttur. Dönemin diğer bir şairi İbn Zekkâk el-Belensî, Belensiye (Valencia)'yi överken dünyada ondan daha güzel bir şehir olmadığını söyler (Vâfir):

¹³ İbn Hafâce, Ebû İshâk İbrahim b. Ebi'l-Feth, *Dîvânü İbn Hafâce*, Thk. Ömer Farûk et-Tabbâ', Dâru'l-Kalem, Beyrut 1994, 113; Emânî Ahmed 'Îd Tâhâ, *Tecelliyâtü't-Turef fî Binyeti'l-Kasîdeti'l-Endulusiyye*, Mektebetü'l-Esed, Dimaşk 2019, 40.

¹⁴ İbn Hafâce, 136; Hayati Öncel, *İbn Haface (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)* (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004, 51.

بَلَنَسِيَّةٌ إِذَا فَكَّرْتُ فِيهَا 1 وَفِي آيَاتِهَا أَسْنَى الْبِلَادِ
وَأَعْظَمُ شَاهِدِي مِنْهَا عَلَيْهَا 2 أَنَّ جَمَاهُ الْلَعْنَيْنِ بَادِي
كَسَاهَا رُحْمًا دِيَّاجٍ حُسْنٍ 3 لَهَا عَلَمَانِ مِنْ بَحْرِ وَوَادِي

1- “Belensiye, kendisi ve alâmetleri hakkında düşündüğümde ülkelerin en güzelidir.”

2- “Ona en büyük kanıtım güzelliğinin gözle görülür olmasıdır.”

3- “Rabbi ona güzellik örtüsü giydirmiştir. Onun deniz ve vadiden oluşan iki nişanı vardır.”¹⁵

Endülüs konumu itibariyle tarihî süreçte birçok milletin ilgisine mazhar olmuş ve uğruna savaşlar yapılmıştır. Kimi yazarlara göre coğrafyasının, konum itibariyle farklı yerde olmasından başka Doğu’dan bir farkı olmasa da Endülüs, Müslümanların elinde bulunan toprakların en iyisiydi. Endülüs’ün sahip olduğu güzelliklerin kelimelerle ifade edilemeyeceğini söyleyen el-Makkarî, bölgenin doğal çevresini şu şekilde özetler: “Endülüs, tabiat ve hava bakımından Suriye, ılımanlık ve düzlük bakımından Yemen, güzel koku ve temiz hava bakımından Hindistan, birikim bakımından Ahvaz, değerli madenler bakımından Çin, sahillerinin faydaları bakımından Aden gibidir.”¹⁶

Nitekim İberya’nın fethini müjdelemek için halife Velîd b. Abdilmelîk’e bir mektup yazan vali Mûsâ b. Nusayr (ö. 97/716)’ın şu cümlesi, Endülüs’ün Araplar nezdindeki konumunun anlaşılması açısından önemlidir: “Bu bir fetih değil, bu bir yeniden diriliş, bu(rası) bir cennet!”¹⁷

¹⁵ Muhammed ‘Abdilmun‘im Hafâci, *el-Edebu’l-Endelusî et-Tatavvur ve’t-Tecdîd*, Dâru’l-Cîl, Beyrut 1992, 52; Çınar, *Endülüs’te Mulûku’t-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 16.

¹⁶ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, I, 126; Nevzat Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, Fen-Edebîyat Fakültesi Yayınları No:250, Erzurum 2000, 12.

¹⁷ Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus)*, 19; İbnu’l-Esîr, Ebû’l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, Thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru’l Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987, IV, 561.

II. SİYASİ DURUM

A. Fetih (711) ve Öncesi

Tarih boyunca birçok topluluğa ev sahipliği yapan İberya’da ilk ikamet edenlerin hangi kavimler olduğuna dair kesin bir bilgi söz konusu değildir. Kartacalılar ve Yunanlıların koloniler¹⁸ inşa ettiği bölgede yerli halk olan İberler tarafından bir uygarlık ortaya konmuştur.¹⁹ M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyetine giren yarımada, önce Kuzey Afrikalıların ardından da Frankların etkisi uzun sürmeyecek olan istilalarına maruz kalmıştır.²⁰ Roma kültürünün etkisiyle kentleşme yönünde olumlu adımlar atılırken yerel diller yerine Latince’nin ağırlık kazandığı ve Hristiyanlığın M.S. II. yüzyıldan itibaren bölgeyi etkisi altına aldığı görülür. IV. yüzyılda Roma hâkimiyetinin zayıflamaya başlaması üzerine barbar Germen toplulukları olan Suevler (Sueves), Alanlar (Alanes), Vandallar (Vandalus) ve Vizigotlar İspanya’ya egemen olan topluluklar oldular. İspanya’ya ilk olarak miladî 414 yılında giren Vizigotlar, Roma İmparatorluğu’na bağlı Terrâkûnensîs (Tarraconensis)’i işgal ettiler. Yerli halkın Katolik mezhebine mensup olması nedeniyle düzenin sağlanamadığını gören Vizigot yöneticiler, bağlı oldukları Arianizm’i²¹ terk ederek Katolik mezhebine geçtiklerini ilan etmişlerdir. Bu olay İber yarımadasında birleşik bir krallığın kurulmasında etkili olmuştur.²² Müslümanlar İspanya’da özellikle Vizigotlarla mücadele etmişlerdir.²³

Kuzey Afrika’da İslamî fetihler Hz. Ömer döneminde başlamış ve Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Libya, Tunus ve Mağrib’in fethinin 682 yılında

¹⁸ Bir devletin nüfusunun bir bölümünü yerleştirmek için deniz aşırı bir ülkeye sahip çıkması ve yurttaşlarını oraya iskân etmesi halinde meydana gelen yeni yurt demektir.

¹⁹ Emîr Şekîb Arslan, I, 26.

²⁰ Muhammed Zekeriyâ ‘Înânî, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusî*, Dâru’l-Ma’rife el-Câmi’iyye, İskenderiye 1999, 7-8.

²¹ Arianşuluk olarak da bilinir. Hz. İsa ile ilgili farklı yorumları sebebiyle Hristiyanlıktan ayrılan bir fikir akımıdır. İsa’nın “Tanrı ile bir” olduğu inancını reddetmişlerdir. Ancak, diğer yaratıklardan farklı, “kutsal bir ilah” olduğunu savunurlar”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Baş, *Bir Hristiyanlık Mezhebi Olarak Aryüşçülük* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

²² W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi* (4. Baskı), Çev: Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 16.

²³ ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, *el-Edebu’l-‘Arabî fî’l-Endelus*, Matba‘atu’l-İstikâme, Kahire 1945, 14-15; ‘Înânî, 14; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 37-42.

tamamlanmasından sonra Tunus'ta Kayrevân²⁴ şehrini kuran Müslüman Araplar burayı idari merkez olarak kullandılar. Bölgenin yerel halkı olan Berberîler²⁵ zaman zaman isyana kalkışarak zorluk çıkarsalar da Mağrib'in²⁶ fethi 710 yılında tamamiyle gerçekleşmiştir.²⁷ Bölge toprakları fethedilirken bir yandan Müslüman âlimler de Berberî halka İslam dinini anlatmışlar ve Araplarla birlikte yaşama kültürünü aşlamaya gayret göstermişlerdir.²⁸

Mağrib'te doğal sınırlara ulaşan Müslümanların fetih politikasını devam ettirmek için önlerinde iki seçenekleri vardı: Afrika'nın güneyine inmek veya denizi aşarak kuzeye (İspanya'ya) yönelmek. Güneye ilerlemek yerine kuzeye doğru genişleme kararı alan Müslümanlar vakit kaybetmeden harekete geçtiler. Bu kararın alınmasında yarımada da yaşayan halkın durumu da etkiliydi. Üst tabakada yer alan asillerin haricinde kalan halk, temel imkânlardan mahrum bir şekilde yaşam sürüyor ve Müslümanları bir kurtarıcı olarak görüyorlardı. Bu nedenle zaman zaman Müslümanlara yardım ettikleri de oluyordu.²⁹ Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr, 710 yılında dört gemiyle dört yüz süvariye bölgedeki durumu öğrenmeleri ve keşif için yarımada'nın güneyine gönderdi.³⁰ Gönderilen bu öncü birliğin kayıp vermeden ve ganimetle geri dönmesi kesin fetih kararı alınmasında etkili oldu.³¹ Târik b. Ziyâd (ö. 102/720)³²

²⁴ Yâkut el-Hamevî, IV, 420.

²⁵ Berberîler hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 478-483.

²⁶ "İslâmî fetihlerin başlamasıyla Kuzey Afrika toprakları için kullanılan Mağrib kelimesi, Mısır'dan Libya'nın batısına, oradan Atlas Okyanusu kıyılarına kadar uzanan ve Güney Sahra'yı içine alan bölge için kullanılmıştır. Günümüzde bu bölgede Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya ülkeleri yer almaktadır. Bölge, Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından Mağribu'l-Aksâ (uzak), Mağribu'l-Evsat (orta) ve Mağribu'l-Ednâ (yakın) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Buradaki tabirler Doğulu bakış açısıyla ifade edilmiştir. Doğu ifadesi ise Nil nehrinin doğusunda kalan İslam sünysı topraklarını kapsamaktadır. Birçok liman şehrine sahip olan Mağrib'in bir ucundan diğer ucuna olan mesafesi yürüyerek iki aydır. Murâbitlar Dönemi'nde Mağrib'te yer alan önemli şehirleri Merakeş, Fas, Tunus, Tilimsân, Kayrevân, Tanca, Sebte ve Sicilmâse'dir." Bkz. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 161; İbn 'İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi İhtisâri Ahbâri Mulûki'l-Endelus ve'l-Mağrib*, Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr 'Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 2013, II, 5; İbrâhim Harekât, "Mağrib", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 314-318.

²⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 43-44.

²⁸ Abdolvâhid Zennûn Tâhâ, *el-Feth ve'l-İstikrârul-'Arabiyyu'l-İslâmî fi Şimâli İfrîkâ ve'l-Endelus*, Dâru'l-Madâri'l-İslâmî, Bingazi 2004, 95; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 16; Müslümanların Kuzey Afrika'daki mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Zeytûn, *el-Muslimûn fi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Mektebetu'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990; Abdolvâhid Zennûn Tâhâ, *el-Feth ve'l-İstikrârul-'Arabiyyu'l-İslâmî fi Şimâli İfrîkâ ve'l-Endelus*, Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Bingazi 2004.

²⁹ Watt, Cachia, 17.

³⁰ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 17.

³¹ el-Makkârî, *Nefhu't-Tîb*, I, 230.

komutasındaki yedi bin kişilik bir ordu 711 yılında yarımada geçerek sahil kısımlarını fethetmeye başladı.³³ Bu esnada Târik b. Ziyâd'ın askerlerine etkili bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir. Bunun üzerine Vizigot Kralı Rodrigo en az kırk bin kişiden oluşan ordusunu hazırlayarak Müslümanları bölgeden çıkarmak istedi. On iki bin kişilik Müslüman kuvveti Vizigot ordusuyla Vadi Lekke (Guadalete) kıyılarında karşılaştı.³⁴

Müslümanların zaferiyle neticelenen savaşın ardından kesin netice almak isteyen Târik b. Ziyâd, ordusuyla Kurtuba (Cordoba), İlbîre (Elvira) ve Vizigotların başkenti olan Tuleytula (Toledo) şehirlerini alarak düşmana toplanma fırsatı vermedi.³⁵ Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr yaklaşık bir yıl sonra on sekiz bin kişilik bir orduyla İspanya'ya geçerek bölgenin fethinin tam anlamıyla gerçekleşmesine katkıda bulundu.³⁶ Târik b. Ziyâd'ın ordusunun ilerlediği şehirlerden farklı bir yöne ilerleyerek Kamûna (Carmona), İşbiliye (Sevilla) ve Mâride (Merida) şehirlerini fethetti.³⁷ İspanya'nın tamamının alınması ve bu zamana kadar fethedilen şehirlerin emniyetinin sağlanması için her iki komutan iki koldan kuzeye doğru ilerleyerek Cillîkiye (Galicia)'ye ulaştılar.³⁸ 711–716 yılları arasında gerçekleşen fetihler İspanya açısından beklenmedik bir olayken, Müslümanlar nezdinde ise uzun yıllar sürecektir olan genişleme politikasının yalnızca bir safhasını temsil ediyordu.³⁹ Endülüs'ün fethi, çeşitli kavimler tarafından uzun yıllar baskı altında olan bir halkın nefes alma isteği ile Mağrib'e kadar gelen Müslümanların İslamiyeti daha da ilerilere ulaştırılması gerektiğine olan inancının bir sonucudur.⁴⁰ Mûsâ b. Nusayr 714 yılında hilafetin merkezi olan Şam'a dönerken fethedilen bölgenin idaresini oğlu Abdulazîz'e bıraktı.⁴¹ Böylece 756 yılına kadar sürecektir olan valiler dönemi başlamış oldu.⁴²

³² Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *DİA*, İstanbul 2011, XL/24-25.

³³ 'İsâ, 16-17.

³⁴ 'İsâ, 17-18; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 52-53; Hutbe için bkz. Muhammed Zekeriyâ 'Înânî, *Târihu 'l-Edebî 'l-Endelusî*, Dâru'l-Ma'rîfeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1999, 15-16.

³⁵ 'İsâmuddîn 'Abdurraûf el-Fakî, *Târihu 'l-Mağrib ve 'l-Endelus*, Mektebetu Nahdâti Şark Câmî'atu'l-Kâhire, Kahire 1984, 39.

³⁶ Huseyn Mu'nis, *Meâlimu Târîhi 'l-Mağrib ve 'l-Endelus*, Dâru'r-Reşâd, Kahire 2000, 272; Nâyif Ebû Kerem, *el-Masâdiru 't-Târîhiyyetu 'l-Arabiyye fi 'l-Endelus*, Dâru 'Alâiddin, Dimaşk 1999, 12-14; Hafâcî, 69-70.

³⁷ Philip K. Hitti, *History of Arabs* (10. Baskı), Macmillan, Hong Kong 1989, 493-494.

³⁸ 'Abdurraûf el-Fakî, 42; Dayf, *Târihu 'l-Edebî 'l-Endelusî (Asru 'd-Duvel ve 'l-İmârât el-Endelus)*, 18-19.

³⁹ Watt, Cachia, 11.

⁴⁰ Abdulhamîd Şîha, *Nusûsun Endulusiyye (Takdîmun Târîhiyyun ve Tahlîlun Nakdiyyun)*, 1996, 43.

⁴¹ Târik es-Suveydân, *el-Endelus et-Târîhu 'l-Mûsâvver*, el-İbdâ'u'l-Fikrî, Kuveyt 2005, 59; Hitti, 496.

⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 52-53; 'Abdurraûf el-Fakî, 43.

B. Valiler Dönemi (714-756)

İleriki yıllarda Müslümanların ıslah ve imar çalışmalarına önem verdiği yarımada, toplumsal yapı olarak Hispano-Romen ve Vizigotlardan oluşmaktaydı. Dinî inanç olarak da Hristiyan çoğunluğun tabi olduğu Katolik mezhebinin yanısıra Yahudilik ve kısmen de olsa dağlık bölgelerde putperestlik görünmekteydi. Fetihle beraber bu topluluğa Araplar, Berberîler ve Mevâliden oluşan Müslümanlar da katılmış oldu. Toplumsal anlamda bu durumun oluştuğu ortamda, Arapların ve Berberîlerin yarımadaya kabileler halinde iskân edildiği görülür. Araplar kendi aralarında Kayslılar ve Yemenliler olarak iki kabile koluna mensuptular.⁴³

Endülüs'e yerleşmeye başlayan ve bu bölgenin fethi ile yetinmeyen Müslümanlar, halife Ömer b. Abdilazîz (ö. 101-720)⁴⁴'in Endülüs'e gönderdiği vali Semh b. Mâlik önderliğinde (719)⁴⁵ Frankların yaşadığı Galya (Galia)'ya girerek fetih hareketini Avrupa'nın ortalarına taşımak istedi. İbn Mâlik hayatını kaybedince yerine Anbese b. Suheyym (722)⁴⁶ vali oldu. Lyon'a kadar uzanan İbn Suheyym, kuzeydeki Bask bölgesinde kurulan tuzak sonucu öldürülmüştür. Onun yerine vali olarak atanan Abdurrahman el-Gâfikî 732 yılında en az yetmiş bin kişilik bir orduyla Kurtuba (Cordoba)'dan hareket ederek Bordo (Bordeux)'ya girdi.⁴⁷ Müslümanlar tarafından ağır bir hezimete uğrayan Aquilanya dükü Eudes Frank imparatoru Şarl Martel'den yardım istedi. İki ordunun Tuluz ve Tours arasında kalan bir bölgede karşılaşması sonucu Franklar Müslümanları mağlup etti.⁴⁸ Bu savaşta İslam ordusunun kaybı çok olduğundan savaşın gerçekleştiği bölgeye Balâtu's-Şuhedâ (Şehitler Tepesi) denilmiştir. Bu mağlubiyetle beraber Müslümanların Avrupa'ya ilerleyişi durmuş oldu. Yaşanan iç çekişmeler de ilerleyişin durmasındaki diğer bir etken olarak gösterilebilir.⁴⁹

739 yılında Araplara karşı ayaklanan Kuzey Afrika'daki Berberîler, üzerlerine gönderilen orduları safdışı bırakmayı başardılar. Bu durumdan etkilenip harekete geçen Endülüs Berberîleri ise başkent Kurtuba'ya doğru harekete geçtiler. Vali Abdulmelik b.

⁴³ 'Îsâ, 12; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 64-65.

⁴⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53-55.

⁴⁵ es-Suveydân, 61.

⁴⁶ es-Suveydân, 63.

⁴⁷ el-Fakî, 46-49; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 21; Mu'nis, 280.

⁴⁸ Hitti, 500.

⁴⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 65-75.

Katan (741)⁵⁰’ın isyanı bastırmasıyla Endülüs’te yaşayan Berberîler asıl vatanları olan Kuzey Afrika’ya geçtiler. 745 yılında başlayıp on sene devam eden Kayslı ve Yemenli Arap kabileler arasındaki çekişmeler de Endülüs’te sükûnetin ve birliğin oluşmasının önüne geçen diğer bir olaydır. Fetihle beraber Endülüs’e ilk yerleşen Araplar (Belediyyûn) ile sonradan yerleşmeye başlayan Araplar (Şâmiyyûn) arasında da nüfuz mücadeleleri olmuş, Şâmlılar vali seçecek kadar etkin hale gelmiştir. Netice itibariyle Endülüs, uzun yıllar iç çekişmelere ve kargaşalara sahne olmuştur.⁵¹

714 yılında gerçekleşen fetihden sonra Endülüs’te on sekiz vali göreve gelmiştir. Kırk yıl gibi bir zamanda bu kadar valinin değişmesi siyasi istikrarsızlık anlamına gelebilir. Diğer taraftan hilafet merkezinin uzak oluşu ve Kayrevân gibi ayrı bir kıtada yer alan Kuzey Afrika valiliğine bağlı oluşları da valilerin rahat hareket etmelerine ve nüfuz mücadelesine girişmelerine neden olmuştur.⁵² 750 yılında Emevîler Devleti’nin yıkılmasıyla hanedana mensup son veliaht Abdurrahman b. ed-Dâhil (ö. 172-788)⁵³’in Şam’dan kaçarak Endülüs’e gelmesiyle Valiler Dönemi son bulmuş ve yaklaşık yüz yetmiş yıl sürecek olan Emirlik Dönemi başlamıştır.⁵⁴

C. Endülüs Emevîleri

1- Emirlik Dönemi (756-929)

Endülüs’te dâhili kargaşalar meydana gelirken Şam merkezli Emevî Devleti de benzer sıkıntılar yaşamaktaydı. ‘Abbâsîlerin 750 yılında yönetimi ele geçirmesiyle Emevî hanedanına karşı bir temizlik harekâtı başlatıldı. Bu kıyımdan kurtularak Kuzey Afrika’ya kaçan Abdurrahman b. ed-Dâhil, o dönemki vali Emevî karşıtı olduğu için Endülüs’e geçmeye karar verdi.⁵⁵ Endülüslü Müslümanlar birlik ve beraberlikten uzak, kendisiyle mücadele edecek durumda olmadıklarından ve Emevîlere bağlı bir Mevali

⁵⁰ es-Suveydân, 70.

⁵¹ el-Fakî, 46-49; Dayf, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî (Asru’d-Duvel ve’l-İmârât el-Endelus)*, 20; ‘Înânî, 18; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 75-80; Geniş bilgi için bkz. Philip K. Hitti, *History of Arabs*, 501-504.

⁵² Muhammed el-Menûnî ve Diğerleri (Kurul), *et-Târîhu’l-Endelusî min Hilâli’n-Nusûs*, Şerîketu’n-Neşr ve’t-Tevzîi’l-Medâris, Kazablanka 1991, 8.

⁵³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman I”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 147-150.

⁵⁴ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, I, 282; Çiftçi, 5.

⁵⁵ Tâhâ, 357.

topluluğunun varlığından dolayı Emevî hanedanını Batı'da ihya etme yolunu seçti. Yemenli Arapların ve Berberîlerin de desteğini alarak Kurtuba'ya doğru harekete geçti.⁵⁶ Burada Cuma namazı kıldırıp hutbe okuduktan sonra 'Abbâsî yönetiminden fiilen koptu. İdaresi boyunca emir haricinde bir unvan kullanmadı.⁵⁷

Emir Abdurrahman'ın yeni kurduğu devlete düzen verebilmesi için ilk etapta Endülüs'te yaşanan asabiyet temelli iç çekişmeleri bitirmesi gerekiyordu. Ancak Yemenliler başta Abdurrahman'a destek vermelerine rağmen 'Abbâsîlerin de kışkırtmalarıyla ayaklandılar. Diğer taraftan Berberîler de zamanla yönetimden hoşnut olmayarak isyan etmeye başladı. Emir Abdurrahman yerinde aldığı tedbirlerle 758'den 769'a kadar meydana gelen isyanları bastırmayı başardı. Toplumu oluşturan her grupta iyi ilişkiler kurup otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı.⁵⁸ Doğu'da kalan Emevî hanadanı mensuplarını Endülüs'e davet ederek onları önemli mevkilere getirdi. Devleti ayakta tutmanın en önemli unsurunun ordu olduğunu çok iyi bilen emir, orduyu asabiyet temelli çekişmeler yaşayan Araplardan değil, ücretli Berberî askerlerden ve Avrupa'dan getirilip satın alınan esirlerden oluşturma yoluna gitti.⁵⁹

Müslümanları Endülüs'ten çıkarma hedefiyle hareket eden Franklar yaşanan iç çekişmelerden yararlanarak Galya'yı tamamen geri aldılar. Emir Abdurrahman Kuzey'den gelecek tehlikelere karşı üç adet askeri sınır bölgesi oluşturdu.⁶⁰ Barselona ve Sarakusta valilerinin merkeze karşı ayaklanarak emiri tahttan indirme girişimleri başarısız olunca Frank Kralı Şarlman (Charlemagne)'dan yardım istediler. Kral, Franklar, Lombardlar, Germenler ve Britanyalılardan oluşan büyük bir orduyla Pirene Dağları'nı aşarak Sarakusta'ya geldi.⁶¹ Kendisini davet eden valilerden biriyle anlaşmazlık yaşaması ve Galya'da bir isyan çıkması üzerine geri dönen ordu Bask bölgesini yağmalayarak talan etti. Basklılar ve Müslümanların birlikte hücumuyla artçı

⁵⁶ 'Îsâ, 18; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 23-24; 'Înânî, 19; Hitti, 505-506.

⁵⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 87-88.

⁵⁸ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 25-26; Mu'nis, 300-303.

⁵⁹ el-Fakî, 61-64; Watt, Cachia, 36; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 88-91.

⁶⁰ Kemal es-Seyyid Ebû Mustafa, *Dirâsât Endelusiyye fi't-Tarih ve'l-Hadâra*, Merkezu'l-İskenderiyye li'l-Kitâb, İskenderiye 1997, 97-98.

⁶¹ Watt, Cachia, 38-39.

kuvvetler Pireneler’de ağır zayıat verdi.⁶² Yukarıdaki ortam göz önüne alındığında bu hücum Müslümanlar için önemli bir başarı sayılmıştır.

Emir Abdurrahman’ın oğlu Hişâm döneminde sağlanan huzur ortamı sayesinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler’den oluşan toplum barış içinde yaşamaya başlamıştır. Bunun yanı sıra Kuzeye yapılan askeri seferlerle devletin itibarı ziyadeleşmiş, Hristiyanlar arasında İslamlaşma artmış ve fikrî hayatta canlılık yaşanmıştır.⁶³ Emir Hişâm (ö. 180-796)⁶⁴ Dönemi’nde Endülüs’e giren Malikîlik⁶⁵, Hişâmın oğlu I. Hakem (ö. 206-822)⁶⁶ zamanında Endülüs’ün resmî mezhebi olarak algılanmaya başlamıştır.⁶⁷ Emir, yanında yer edinen Malikî fukahası ile yaşadığı ihtilaflar neticesinde fukahânın da kışkırtmasıyla 818 yılında ayaklanmalar çıktı.⁶⁸ Ayaklanmadan netice alınamaması ve isyanların sert bir şekilde de olsa bastırılması devletin sağlam temeller üzerine oturmaya başladığının bir göstergesi sayılmaktadır.⁶⁹

I. Hakem’den sonra hazinesi iyi durumda olan devletin tahtına oturan II. Abdurrahman (ö. 238-852)⁷⁰ da Tuleytula, Mâride ve Tudmir bölgelerinde yaşanan birkaç ayaklanmayı zorlanmadan bastırarak Arapların Eyyâmu’l-Arûs (Balayı)⁷¹ dedikleri huzur ve barış dolu otuz yıl tesis etmiştir. Siyasi, iktisadi ve kültürel anlamda gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı bu otuz yılda Doğu’daki kültürel birikimler Batı’ya taşınmıştır.⁷² Üretimin arttığı, ticaretin geliştiği bu dönemde, gelirlerin artması sonucu devlet ilk kez kendi parasını bastırdığı bir darphane kurmuştur.⁷³ ‘Abbâsîlerin Emevîleri

⁶² ‘Abdurraûf el-Fakî, s. 69-72; es-Suveydân, 111-112; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 93-94.

⁶³ ‘Abdurraûf el-Fakî, 76-78.

⁶⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Hişâm I”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 145-146.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 519-535.

⁶⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Hakem I”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 173-174,

⁶⁷ Mu’nis, 309.

⁶⁸ ‘Abdurraûf el-Fakî, 78-81.

⁶⁹ Watt, Cachia, s. 38; Dayf, *Târîhu ’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’ d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus)*, 27 Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 95-98.

⁷⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman II”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 150-152.

⁷¹ el-Makkârî, *Nefhu’ t-Tîb*, I, 347.

⁷² Mu’nis, 322-323.

⁷³ Dayf, *Târîhu ’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’ d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus)*, s. 28.

devirme politikaları bariz bir şekilde görünse de Endülüs Emevîlerinin onların devlet yönetimindeki idarî tecrübeden yararlandıkları göze çarpmaktadır.⁷⁴

Emir II. Abdurrahman'ın ölümünden sonra tekrar geniş çaplı iç çatışmalar çıkmış, Hristiyanlar ise Endülüs'e Kuzey'den saldırılarda bulunmuştur. Arap-Müvelled çatışmaları, Arapların ve Berberîlerin gerçekleştirdiği isyanlar, tecrübe ve donanımdan yoksun bir şekilde Kuzey'de Hristiyanlara saldırılması gibi devleti siyasi anlamda bölünmenin eşiğine getiren olayların yaşandığı döneme 'Büyük Fitne' (el-Fitnetu'l-Kübrâ) denilmiştir. Merkezi yönetimle taşra yönetimi arasındaki iktidar mücadeleleri, devletin idari kadrolarında yaşanan liyakatsizlik, vergilerin ağır olması, sel, çekirge istilası ve aşırı kuraklık gibi doğal afetler,⁷⁵ asabiyet etmeni, kimi insanların yaşadığı kimlik sorunu ve dışarıdan devlet aleyhine yapılan destek ve teşvikler yaşanan olayların çıkmasında etkili olmuştur. Kimi zaman devlete başkıldırان oluşumların kontrol ettiği toprakların merkezi idareninkinden daha fazla olduğu görülür.⁷⁶

Endülüs'ün en güçlü hükümdarlarından biri olan⁷⁷ III. Abdurrahman, 912 yılında tahta geçtikten sonra ikna faaliyetleri yürüterek, devlet hâkimiyetini tartıştırmayarak ve isyan eden aileleri başkent Kurtuba'da zorunlu ikamete tabi tutarak gerekli tedbirleri almaya gayret göstermiştir. Böylece uzun yıllar kargaşa içinde yaşayan halk rahat bir nefes almıştır. Emir Abdurrahman Kuzey'de Hristiyan krallıklar üzerine düzenlediği seferlerde birçok başarı elde ederken, krallıklar Müslümanların üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır. Endülüs Emevîlerinin İspanya'nın Hristiyan kesimi üzerindeki nüfuzu uzun yıllar devam etmiştir.⁷⁸

2- Hilafet Dönemi (929-1030)

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman ed-Dâhil'den III. Abdurrahman'a kadar devleti yönetenler yalnızca emir unvanını kullanmışlar ve hilafet makamını Endülüs'te tesis etme yönünde herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Zamanla hukukçular hilafet kavramını yeniden yorumlamışlar ve birbirleriyle

⁷⁴ 'Abdurraûf el-Fakî, 89-90; el-Menûnî ve Diğerleri (Kurul), 10; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 99.

⁷⁵ el-Makkarî, *Neşfu't-Tib*, I, 350- 353.

⁷⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 100-114.

⁷⁷ 'Abdul'azîz Muhammed 'Îsâ, 19.

⁷⁸ 'Înânî, 20; Watt, Cachia, 45-46; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 118-131.

savaşamayacak kadar uzakta olmaları kaydıyla aynı anda iki halifenin bulanabileceğine karar vermişlerdir. Halife olan kişinin Hicaz bölgesine hükmetmesi gerekmediği de yeniden yorumlanan diğer bir görüştür. Halkın emire dâhilde ve hariçte gösterdiği başarılarından dolayı halife unvanını yakıştırmaları ve emirin de bu durumdan hoşnut olmasıyla, III. Abdurrahman 929 yılında “Nâsır li-Dînillâh” unvanını alarak halifeliğini ilan etti.⁷⁹ İç çatışmalarda etkili olan Arap kabileleri arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak ümmet olma bilincini yerleştirmeye çalıştı.⁸⁰ Eğitime ve mimariye⁸¹ önem verdi. Beytül mâlin gelirleri o zamana değin görülmemiş şekilde arttığından halkın refah seviyesi yükseldi.⁸² 912-961 yılları arasında devleti yarım asır yöneten III. Abdurrahman tartışmasız Endülüs Emevîlerinin en büyük hükümdarı olarak anılmaktadır.⁸³

Geriye dönecek olursak 910 yılında Kuzey Afrika topraklarında Fâtîmîler Devleti kurulmuştu. Bu devletin özelliği Şîî olması ve kendilerine Hz. Fâtîma ve Hz. Ali’nin soyundan dolayısıyla Hz. Peygamber’in soyundan geldiklerine inanan kişiler tarafından kurulmasıydı.⁸⁴ Aynı yıl İmam Câfer es-Sâdık’ın torunlarından el-Mehdî’yi halife ilan ettiler. Fâtîmîler, Sünnîleri özellikle de iyi teşkilatlanmış en kalabalık Sünnî bölge olduğundan ve yöneticileri Emevî soyundan geldiğinden Endülüs’e yoğunlaştılar. Emir III. Abdurrahman’ın halifeliğini ilan etmesinin sebeplerinden biri de Fâtîmîler karşısında varlık gösteremediğine inandığı ‘Abbâsîlerin birtakım değerlere sahip çıkamadığına olan inancıydı.⁸⁵

Halife önlem olarak Kuzey Afrika’daki Septe (Ceuta) ve Tanca’yı ele geçirerek Cebeli Tarık boğazını kontrol altına aldı.⁸⁶ Aynı zamanda Fâtîmîleri yıpratmak adına iç ayaklanmalara destek verdi. Yürüttükleri Şîî propagandayı kırmak için Sünnî ulemâyı harekete geçirdi. Böylece Fâtîmîler Endülüs’e yakın olan Uzak Mağrib yerine daha

⁷⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, I, 353; Hitti, 523; el-Menûnî ve Diğerleri (Kurul), 40; Abdurraûf el-Fakî, 196-197; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 133-134.

⁸⁰ ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, 18; Mu’nis, 371.

⁸¹ Halife III. Abdurrahman dönemindeki imar faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. ‘Abdurraûf el-Fakî, *Târîhu’l-Mağrib ve’l-Endelus*, 106-109.

⁸² el-Menûnî ve Diğerleri (Kurul), 40.

⁸³ Mu’nis, 379; Watt, Cachia, 45; Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 213.

⁸⁴ Hitti, 521; ‘Abdurraûf el-Fakî, 198-199.

⁸⁵ Mu’nis, 372; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’d-Duvel ve’l-İmârât el-Endelus)*, 31; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 135-136.

⁸⁶ Watt, Cachia, 52.

doğudaki Mısır'a yönelmek zorunda kaldılar.⁸⁷ Kuzeyden gelen saldırıları durduran ve Hristiyan krallıklar karşısında büyük başarılar kazanan Abdurrahman'ın nüfuzu iyice arttı.⁸⁸ Bölgede etkin bir güç olan Emevî Hilafet Devleti'nin başkenti Kurtuba, Avrupa ve Kuzey Afrika'dan heyetlerin halife ile yoğun bir şekilde görüşmeler gerçekleştirmesiyle bir diplomasi şehri haline geldi.⁸⁹

Halife III. Abdurrahman en-Nâsır'dan sonra oğlu II. Hakem (ö. 366/976)⁹⁰ halife oldu. Babası ona her yönden görkemli bir devlet bırakmıştı. O, bu atmosferde medeniyeti daha ileriye götürme düşüncesiyle ilim ve Edebiyat alanında ilerleme ortamı oluşturmayı da ihmal etmedi.⁹¹ Kuzeyde Hristiyan krallıkların bağımsızlık girişimini önlemenin yanı sıra Kuzey Afrika'da Emevî nüfuzunu yeniden teşvik etmeye çaba gösterdi.⁹² Fukâhanın iç işlerinde önem kazanması ve etkisinin artması da onun döneminde gerçekleşmiştir.⁹³ Devletin gücünün ve halkın refahının yine üst noktada olduğu II. Hakem döneminin ardından, Hişâm adlı oğlu hanedan kaideleri gereği tahta geçirildi.⁹⁴ Bu durumdan yararlanan Hâcib İbn Ebî Âmir halifelik makamını ele geçirdi.⁹⁵ 976 ile 1008 yılları arasında kalan bu döneme Âmirîler Dönemi denilmiştir.⁹⁶ Emevîler Devleti'ne "Altın Çağını" yaşatan Âmirîler'in ardından geçmişte görülen iç çatışmalar ve isyanlar alevlenmiş, tekrar 'Büyük Fitne' adı verilen bir buhran yaşanmıştır. Bu kaos ortamından Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya kadar ülkenin bütün toprakları etkilenmiştir.⁹⁷

1016 yılına gelindiğinde yine çocuk yaşta bir veliahtın tahta getirilmesiyle bu defa Şîi olan Hammûdîler⁹⁸ halifeliği ele geçirdi ve Ali b. Hammûd kendisini halife ilan etti. Sonraki yıllarda Başkent Kurtuba'daki halk, taht kavgalarından bıkarak ayaklandı.

⁸⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 138-143.

⁸⁸ Abdurraûf el-Fakî, 200-201.

⁸⁹ Lévi Provençal, *Hadâratu'l-'Arab fi'l-Endelus*, Çev: Zûkân Karkût, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut tsz, 12; Watt, Cachia, 46-47; Abdurraûf, 202-203.

⁹⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Hakem II", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 174-175.

⁹¹ 'Abdul'azîz Muhammed 'Îsâ, 19; Mu'nis, 383-384.

⁹² Mu'nis, 386-387.

⁹³ Watt, Cachia, s. 54.

⁹⁴ Mu'nis, 390.

⁹⁵ 'Abdul'azîz Muhammed 'Îsâ, 19; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 32; Mu'nis, 391; el-Menûni ve Diğerleri (Kurul), 42; Michel 'Âsî, *eş-Şî'r ve'l-Bîe fi'l-Endelus*, el-Mektebetu't-Ticâriyye li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1970, 30.

⁹⁶ Âmirîler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Âmirîler", *DİA*, İstanbul 1991, III, 72-73.

⁹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 145-155.

⁹⁸ Hammûdîler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 496-497.

Hilafetteki Hammûdîleri ve Berberîleri 1023 yılında Kurtuba'dan çıkarmaya muvaffak oldular. Bu olaydan sonra tahta oturan III. Abdurrahman'ın torunu Abdurrahman b. Hişâm'ın döneminde ülke fiilen bölünmüş durumdaydı. Bu halifenin de kısa sürede tahttan indirilmesiyle Endülüs Emevî Devleti'nin toparlanma fırsatı olmadı. Liyakatsiz yöneticilerin varlığı, hilafet makamının zarar görmesine ve nihayetinde bu makamın yok olmasına neden oldu. Kurtuba'da halkın saraya hücum etmesi sonucu Emevî hanedanı Endülüs'ten çıkarıldı. Böylece 756 yılında kurulan Endülüs Emevî Devleti yıkılmış ve dinî anlamda birliğin sembolü sayılan hilafet makamının ilgâsıyla 1031 yılında Mulûku't-Tavâif Dönemi başlamış oldu.⁹⁹

E. Mulûku't-Tavâif Dönemi (1031-1090)

Endülüs Emevîleri ülkeyi başkent Kurtuba'dan yönetiyordu. Âmirîlerin iktidardan düşürülmesiyle iktidarı ele geçirme mücadelelerine sahne olan başkent, yaşanan karışıklıklardan ötürü eski önemini yitirmeye başladı. Devletin zayıflayıp yıkılmaya yüz tuttuğu günlerden itibaren önceleri merkeze bağlı olan diğer şehirlerdeki yöneticiler, bireysel yönetimler oluşturarak bulundukları şehirleri ön plana çıkarmaya gayret ettiler.¹⁰⁰ Daha Emevî Devleti yıkılmadan fiilen bölünmüş olan Endülüs'ün¹⁰¹ diğer şehirlerinde yaklaşık otuz kadar müstakil siyasi yönetim ortaya çıktı. Sadece şehirlerin değil kimi zaman kabilelerin ve kasabaların da istiklallerini ilan ettikleri görülür. 1030 yılından 1090 yılına kadar bu siyasi ortamın olduğu döneme Mulûku't-Tavâif (Tâife Emirleri) Dönemi denilmiştir.¹⁰²

Bu devletçiklerin en önemli özelliği etnisiteye göre değil, coğrafi yapıya göre şekillenmiş olmalarıdır. Endülüs emir ve halifeleri daima ülkenin birliğini muhafaza etmeye çalışmışlar ve merkezî otoriteye başkaldırıp birliği bozmak isteyenlerin üzerine ordular göndererek huzuru tesis etmeyi başarmışlardır. Ancak Tâife Dönemi'nde Endülüs'ün birliği yerine, devletçiğin kendi muhafazasını ve istikbalini düşündüğü görülür. Önceden en önemli düşman kuzeydeki Hristiyan oluşumlarken, bu dönemde

⁹⁹ Watt, Cachia, s. 91-95; 'Abdulazîz Muhammed 'Îsâ, 20; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 34; Mu'nîs, 412-413; Ebû Mustafa, 60; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 156-162.

¹⁰⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 167; 'Abdulazîz Muhammed 'Îsâ, 20; Abdurraûf el-Fakî, 105-106.

¹⁰¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 438.

¹⁰² Watt, Cachia, 96; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 35.

Müslüman olmalarına rağmen devletçikler birbirlerine düşman oldu.¹⁰³ Bu durum yalnızca siyasi hayatta buhranlar yaşanmasına neden olmamış aynı zamanda iktisadi anlamda da halkı aşırı derecede yıpratmıştır. Nitekim Endülüslü âlim İbn Hazm, Endülüs'ün içinde bulunduğu olumsuz durumu “*Dünyada böyle bir rezaletin benzeri ne görülmüş ne de duyulmuştur*” şeklinde özetlemiştir.¹⁰⁴ Her emir kendi yönetimini kurmak için devlet kurumlarını tesis etme gayretindeydi. Hal böyle olunca teşkilatlanma aşamasında giderlerin çoğalması, ihtişamlı saraylar inşa etme gibi gereksiz harcamalar, saraylarda düzenlenen eğlenceler, şairlere sunulan ikramlar ve çoğu paralı olan askerlere ödenen ücretler zaten düzensiz olan Endülüs iktisadını dar boğaza sokmuştur. Endülüs ilim adamlarının bu kötü gidişata dur demek için yöneticileri devamlı uyardığı görülür.¹⁰⁵

Endülüs'te bu siyasi dağınıklık devam ederken kuzeydeki Hristiyan krallıklar/kontluklar aralarında anlaşarak Müslümanları önce zayıflatmaya sonra da Endülüs'ten çıkarmaya karar verdiler. Bölgede birliğin çözülmesi Hristiyanlar için büyük bir fırsattı. Bir zamanlar halifeye vergi öderken şimdi Müslümanlardan vergi alır duruma gelmişlerdi.¹⁰⁶ Zamanla Tâife'nin büyük kısmının haraca bağlandığı ve haraç veremeyen şehirlerin istila edildiği görülür. İspanyolların güçlü hükümdarı Kral VI. Alfonso 1085 yılında Endülüs'ün üçüncü büyük şehri ve önceleri Vizigotların başkentliğini de yapmış olan Tulaytula (Toledo)'yı Müslümanlardan geri aldı.¹⁰⁷ Coğrafi konum itibarıyla önemli olan böyle bir şehrin geri alınması Hristiyanlar açısından büyük bir başarıdır. Böylece bu zamana kadar Müslümanların lehine olan Endülüs'teki güç dengesi artık Hristiyanlara geçmiş oldu. Mulûku't-Tavâif için tek çıkış yolu Avrupalıların pek de dikkate almadığı Mağrib'in güçlü devleti Murâbıtlardı.¹⁰⁸

Tuleytula'nın düşmesiyle İşbiliye emiri el-Mu'temid yardım çağırma arayışlarına girdi. Kuzey Afrika'da Murâbıtlar Devleti sultanı Yûsuf b. Taşfîn'den yardım talep etti. Taşfîn, Cebelitarık boğazından bir ordu geçirerek 1086'da Batelyevs yakınında

¹⁰³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 168-169.

¹⁰⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, II, 160.

¹⁰⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 170-173.

¹⁰⁶ Watt, Cachia, 98.

¹⁰⁷ el-Menûnî ve Diğerleri (Kurul), 94. Ayrıntılı bilgi için bkz. Râğıb es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelus mine'l-Feth ile's-Sukût*, Muessesetu İkra' li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme, Kahire 2011, 455-462.

¹⁰⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 175-179.

gerçekleşen Zellâka Savaşı'nda VI. Alfonso'yu mağlup etti.¹⁰⁹ Daha sonra ordusuyla Mağrib'e geçen Taşfîn'i Tâife emirleri tehlike devam ettiği için tekrar Endülüs'e davet ettiler. 1088'de İspanya'ya giren Yûsuf b. Taşfîn, bu defa davet için değil İslam'ın yarımadaadaki geleceğini kurtarmak adına gayret gösterdi. 1091 yılında Kurtuba ve İşbiliye'nin onun denetimine girmesiyle Endülüs'te Murabıtlar dönemi başlamış oldu.¹¹⁰ Bu dönem yaşanan siyasi tarih, karmaşık ve muğlak olaylar yığını olarak karşımıza çıksa da sanat ve Edebiyat alanlarındaki hareketliliği göz ardı etmemek gerekir.¹¹¹

Endülüs'te kurulan çok sayıda emirliğin¹¹² en önemlilerini ve yönetimleri altına aldıkları bölgeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Zîrîler (1012-1090): Gırnata, Kabre, Malâga ve İstice.
- 2- Zünnûnîler (1009-1085): Tuleytula ve çevresi.
- 3- Eftâsîler (1022-1094): Batelyevs, Mâride, Santarem ve Coimbra.
- 4- 'Abbâdîler (1023-1091): Kurtuba, Kâdîs, Mursiye ve Cezîretu'l-hadrâ.
- 5- Cehverîler (1031-1070): Ceyyân ve Kurtuba.
- 6- Hûdîler (1040-1142): Leride, Montşun, Veşka, Tutîla ve Tartuşa.¹¹³

F. Murâbıtlar Dönemi (1090-1147)

Kuzeybatı Afrika'da yerleşik olan ve baskılara boyun eğmeyenler olarak tanınan Senhâce, bölgedeki en güçlü kabileler arasında sayılmaktaydı. Sancağı altında başta Lemtûne, Cedâle, Lumta ve Mesûfe olmak üzere en az yetmiş kabile olduğu söylenir.¹¹⁴ Kimi tarihçiler onların Berberî olduklarını Araplarla bir ilgisinin bulunmadığını söylerken kimileri de onları Umeyr b. Sebe'ye yani Yemen'e dayandırmaktadır.¹¹⁵ Senhâce kabileleri Murâbıtlar olarak isimlendirilene kadar "Mulessimûn" (Peçe takanlar) ismiyle anılmışlardır. Sıcaktan ve tozdan korunmak maksadıyla taktıkları peçe

¹⁰⁹ Hitti, 540.

¹¹⁰ Watt, Cachia, s. 98-99; 'Abdulazîz Muhammed 'Îsâ, 20; Mu'nîs, 430-431.

¹¹¹ 'Abdul'azîz Muhammed 'Îsâ, 21.

¹¹² Endülüs'te kurulan diğer emirlikler için bkz. Târik es-Suveydân, *el-Endelus et-Târihu'l-Mûsâvver*, 257.

¹¹³ Endülüs'te kurulan emirlikler hakkında geniş bilgi için bkz. 'Abdurraûf el-Fakî, *Târihu'l-Mağrib ve'l-Endelus*, 106-109; 'Înânî, 20; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 25-33.

¹¹⁴ 'Îsâ b. ez-Zeyb, *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Cezâyir, Külliyyetü'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-'İctimâ'iyye, Cezayir 2009, 4-10.

¹¹⁵ İbn 'Îzârî, IV, 17.

çok sayıda şiire konu olmuştur.¹¹⁶ Siyasi önderleri Yahyâ b. İbrahim, hac dönüşü, Cüdâle kabilesinden Abdullah b. Yasin (ö. 451/1059)¹¹⁷ isminde Mâliki fakihi bir genci dinî mevzuları kabilesine anlatması için yanına aldı. Fetva ve uygulamalarının sert olmasından dolayı kabileden ayrılan İbn Yâsîn, dinî faaliyetlerini Senegal¹¹⁸ Nehri yakınlarında bir ribatta¹¹⁹ sürdürdü. Böylece Murâbitlar hareketinin temelleri atılmış oldu.¹²⁰

Bu hareketin Murâbitlar şeklinde isimlendirilmesinin sebebi İslam tarihi boyunca var olan ribât lafzıdır. Ribât, düşmana karşı İslam topraklarını muhafaza etmek için sınır boylarında inşa edilmiş kale ve askerlerin nöbet tuttukları yer manasına gelir. Murâbit kelimesi de buralarda nöbet tutan mücahitleri ifade eder. Kayıtlarda bu ismi ilk kullananın aynı zamanda bir sahabe olan Emevî valisi Ukbe b. Nâfi (ö. 62/682)¹²¹’nin askerleri olduğu söylenir. Kayrevân şehri kurulacağı zaman askerleri ona: “*Halkın Murâbit kişiler olmasını istiyoruz. Onun için şehri sınır boyuna kur*” demişlerdir. Savaş dönemlerinde cihad için hazırlıkların yapıldığı ribatlarda, barış zamanlarında ise ilmî faaliyetlerde bulunuluyordu. Dinî lider Abdullah b. Yâsîn’in ilmî faaliyetleri de bu minval üzerine devam etmekteydi.¹²² Ribâtlar aynı zamanda inziva evi anlamında da kullanılıyordu. Buradan hareketle Murâbitlar hareketinin yalnızca Mâliki mezhebinden değil aynı zamanda tasavvufî öğretilerden etkilendikleri sonucuna da ulaşılabilir.¹²³

Murâbitlar, dinî ve siyasi kargaşaların hüküm sürdüğü Mağrib’te ortaya çıkmıştı. Mağrib’in o zamanki konumu Endülüs’te Mulûku’t-Tavâif Dönemi’ni anımsatıyordu. Murâbitlar İbn Yâsîn’in telkinleriyle Yahyâ b. Ömer komutasında kuzeyde Ğammâra, batıda Burğuvâtiyye ve Zenâtâ kabileleri, güneyde ise Şîi, Rafizî ve putperest

¹¹⁶ ‘Ali Muhammed es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn bi Ma’rifeti Devleti’l-Murâbitîn*, Dâru’t-Tevzî‘ ve’n-Neşr li’l-İslâmiyye, Kahire 2003, 11.

¹¹⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Abdullah b. Yâsîn”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 142.

¹¹⁸ Senegal ismi Senhâce kabilesinin adının farklı bir lehçede söyleniş biçimi olan Senâge’den gelmektedir. Bkz. Watt, M., Cachia, P., *Endülüs Tarihi* (4. Baskı), 101.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 76-79.

¹²⁰ Muhammed Mahmûd ‘Abdullah b. Biyye, *el-Eseru’s-Siyâsî li’l-‘Ulemâ’ fî ‘Asri’l-Murâbitîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000, 60; Abdulmun’im Muhammed Huseyn, *et-Târîhu’s-Siyâsî ve’l-Hadârî li’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Asri’l-Murâbitîn*, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiye 1997, 37.

¹²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, “Ukbe b. Nâfi”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 64-66.

¹²² es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 45-47; ‘İsmet Abdullatîf Dendeş, *Devru’l-Murâbitîn fî Neşri’l-İslâm fî Ğarbi İfrîkîyâ*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1988, 69-75.

¹²³ Watt, Cachia, 102.

beyliklerle savaşarak Mağrib'te birliği sağlamayı başardılar.¹²⁴ İbn Yâsîn'in ardından yönetime gelen Ebû Bekr b. Ömer Mağrib'in önemli merkezlerinden biri olan Merakeş şehrinin inşasını başlattı. Daha sonra yönetimi, askeri anlamdaki gücünün farkına vardığı amcaoğlu Yûsuf b. Taşfin¹²⁵'e bıraktı.¹²⁶ Dinî gayelerle siyasi gayelerin birleşimi olan bu harekette, kabile bağı yerine din bağına öne çıkaran İbn Yâsîn ve Yahyâ b. Ömer'in ardından lider Yûsuf b. Taşfin oldu.¹²⁷ Sultanın askeri başarılarının yanı sıra halkla olan ilişkileri de güçlüydü.¹²⁸ Murâbitların Mağrib'te önemli bir devlet olarak ortaya çıkması, tam da VI. Alfonso'nun Endülüs'ü istila girişimine ve Tulaytula'nın düştüğü döneme denk gelir.¹²⁹

Endülüs'e sahip olma iradesini ortaya koyan VI. Alfonso, Mağrib'e geçerek Murâbitları kendi topraklarında mağlup etme niyeti taşıyordu. 'Abbâdî emiri el-Mu'temid Hristiyan saldırıları karşısında, Murâbit hükümdarı Yûsuf b. Taşfin'den yardım istedi.¹³⁰ Sultan on iki bin kişilik bir kuvvetle yarımadaya geçti. İki ordu 1086 yılında Batelyevs yakınlarında Zellâka'da karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Hristiyan kuvvetleri ağır bir yenilgi aldı.¹³¹ Bu zafer sonrasında Endülüs halkının maneviyatı artarken emirliklerin ömrü uzamış olsa bile heybetleri yok oldu. Hem Avrupa'daki krallıklar hem de Mağrib'te yer alan devletler ve kabileler Murâbitların üstünlüğünü kabul ettiler. Diğer taraftan alınan bu mağlubiyet, Hristiyanların iç çekişmeleri bırakarak Müslümanlara karşı birlik olma fikrini yerleştirdi.¹³² Bu zafer sonrasında toprak kazanılmamış ancak Müslümanları tehdit eden bir güç yenilgiye uğratarak uzun bir aradan sonra ilk kez üstünlük sağlanmıştır. Abbâsî halifesi Muktedî Biemrillâh tarafından İbn Taşfin'e "Emîru'l-Müslimîn" ve "Nâsiru'd-Dîn" unvanları verildi.¹³³ Sultan, askerlerinin bir kısmını Endülüs'e bırakarak Mağrib'e döndü. Hristiyanların Müslümanlara tekrar saldırması ve emirler arasındaki çatışmaların devam etmesi

¹²⁴ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 55-62.

¹²⁵ Bazı kaynaklarda Taşufîn şeklinde geçmektedir.

¹²⁶ İbn 'Îzârî, IV, 17; İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 152.

¹²⁷ Ronald A. Messier, *The Almoravids and the Meanings of Jihad*, Kaliforniya 2010, 126.

¹²⁸ Mu'nis, 186.

¹²⁹ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 89-91; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 186-187.

¹³⁰ Davet mektubu için bkz. es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 127.

¹³¹ Butrus el-Bustânî, *Ma'âriku'l-'Arab fi'l-Endelus*, Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, Kahire 2012, 15-23; Hamdî 'Abdulmun'im Muhammed Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, Muessesetu Şebâbî'l-Câmi'a, İskenderiye 1986, 61; Huseyn, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadârî li'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, 60; Watt, Cachia, 103; Messier, 69-74.

¹³² es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 109-110.

¹³³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Özdemir, "Yûsuf b. Taşfin", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 31.

üzerine 1088'de Endülüs'e tekrar davet edildi. Bu defa hedef Leyyit Kalesi'ydi. Emirlikler arasındaki anlaşmazlıkların sürmesi ve kalenin de uzun süre düşmemesi nedeniyle İbn Taşfîn tekrar Mağrib'e geçti.¹³⁴

Müslümanların Endülüs'teki anlaşmazlık ortamından kaynaklı birlik olmaktan uzak görüntüsü ve Kral VI. Alfonso'nun bu süre zarfında güçlenerek Endülüs'ü tehdit eder duruma gelmesi nedeniyle Yûsuf b. Taşfîn Endülüs'e geçme kararı aldı.¹³⁵ Bu kararda Müslüman yönetimi altındaki şehirleri Hristiyan istilasından kurtarmak ve dinî duygularını yitirerek halklarına baskı uygulayan emirliklere son verme isteği etkili olmuştur. Esasında Murâbitların Endülüs siyaseti üç aşamadan oluşmaktaydı; cihad amacıyla bölgedeki Müslümanları Hristiyan istilasından kurtarma, aralarındaki anlaşmazlıkları gidermeleri ve birlik olmaları için beyliklere uyarı ve beyliklerin yola getirilerek Endülüs'ün Mağrib'e katılması.¹³⁶ Dinî yönü kuvvetli olan sultan, Tavâif emirliklerine son vererek ülkede birliği sağlama düşüncesini din âlimleriyle paylaşarak onlardan görüş talep etti. Dönemin büyük âlimlerinden el-Gazzâlî (ö.505/1111)¹³⁷, Yûsuf b. Taşfîn'e bir mektup yazarak onun Abbâsî hilafetine bağlılığını övmüş ve otoritelerini devam ettirmek için Hristiyanlarla anlaşılan ancak birbirleri ile ihtilafa düşen emirliklerin yıkılması ve "halifeye itaat eden sultana" itaat edilmesi yönünde fetva verdi.¹³⁸ Fetvaların sağladığı meşruiyetle 1090 senesinde üçüncü kez Endülüs'e geçen İbn Taşfîn, emirliklere teker teker son vererek başta Kurtuba ve İşbiliye olmak üzere birçok şehri idaresi altına aldı.¹³⁹ Murâbitların Endülüs'e geçerek ilk etapta Hristiyan tehdidine karşı beyliklere yardım etmesi ve akabinde otoritelerini tesis etmeleri yarımada'nın ikinci kez fethi olarak görülmüştür.

Endülüs'te yaklaşık altmış yıl hüküm süren Murâbitlar, ilk yıllarında Hristiyanlara karşı saldırı pozisyonlarını korudular. VI. Alfonso'nun ölümü üzerine taht kavgalarına başlayan veliahtlar üzerine seferler düzenleyerek üst üste zaferler kazandılar. Ancak 1110'dan itibaren önemli şehirlerden olan Sarakusta'nın düşmesi, Murâbitların askeri

¹³⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 188-190; 'Abdurraûf el-Fakî, 257.

¹³⁵ Mu'nis, 193; es-Sallâbî, *Târîhu Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi's-Şimâli'l-İfrîkî* (3. Baskı), Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 2009, 92.

¹³⁶ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 136-137.

¹³⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 494.

¹³⁸ Fetva metni için bkz. es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 123-124.

¹³⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 193; Watt, Cachia, 104-105; Yûsuf b. Taşfîn dönemi hakkında geniş bilgi için bkz: Sa'dûn 'Abbâs Nasrullah, *Devletu'l-Murâbitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelus (Ahdu Yûsufe'bni Taşfîn Emîrî'l-Murâbitîn)*, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1985; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*.

gücünün zayıfladığı şeklinde yorumlanmıştır. Bazı Murâbit asker ve yöneticilerinin sergiledikleri olumsuz davranışlar¹⁴⁰ hem Endülüs'te hem de Mağrib'te Lemtûneliler tarafından kızgınlıkla karşılanıyordu. Murâbitların Endülüs'te gücünü yitirmesinin asıl nedeni ise Mağrib'te Muvahhidler hareketinin oluşmasıdır.¹⁴¹ Bu dönemde dinî anlamda yanlış olduğunu düşündükleri uygulamaları düzeltmek için ortaya çıkan bu hareketin kurucusu, 1121 yılında kendinî mehdi ilan eden Muhammed b. Tûmert (ö. 524/1130)¹⁴², tir.¹⁴³

Murâbitlar, kendilerini tehdit eden bu harekete karşı Endülüs'teki askeri kuvvetlerin büyük bir bölümünü Mağrib'e geçirdiler. Bu durum da Endülüs'te yönetimden memnun olmayan halkın ayaklanmasına zemin hazırladı. Yeni emirliklerin kurulduğu bu süreçte, Endülüs ikinci Mulûku't-Tavâif dönemini yaşamaya başladı. Murâbitlar, Yûsuf b. Taşfîn'in oğlu Ali b. Yûsuf (ö. 1143)¹⁴⁴, un ölümü üzerine Endülüs'te tutunamadı.¹⁴⁵ 1145'te çıkan ayaklanmalar neticesinde önemli bir şehir olan Uşbûne'nin düşmesiyle Endülüs maceraları bitti.¹⁴⁶ Son iki yılını Mağrib'te savaşarak geçiren Murâbitlara, 1147 yılında Merakeş'te Muvahhidler tarafından son verildi.¹⁴⁷

III. SOSYAL DURUM VE İKTİSADİ HAYAT

A. Sosyal Durum

1. Sosyal Yapılanma

Endülüs, uzun yıllar farklı etnik unsurların birarada yaşadığı bir coğrafyadır. Bu unsurları genel olarak Araplar, Berberîler, Saklebîler ve Sudanlılardan oluşan 'dışarıdan

¹⁴⁰ Watt, Cachia, 103-104.

¹⁴¹ Muvahhidler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed 'Abdullah 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus ('Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelus el-Kısmu's-Sânî: el-Muvahhidûn)*, Matba'atu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1964; Murâbitlar Devleti'ni zayıflatan diğer gelişmeler için bkz. Râğib es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelus mine'l-Feth ile's-Sukût*, Muesesetu İkra' li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme, Kahire 2011, 523-530.

¹⁴² Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 425-427.

¹⁴³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 197-203; Muvahhidlerin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. es-Sallâbî, *Târihu Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi 'ş-Şimâli'l-İfrîkî*, 253-317.

¹⁴⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Taşfîn", *DİA*, İstanbul 1989, II, 458-459.

¹⁴⁵ Mu'nis, 200.

¹⁴⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 204-210.

¹⁴⁷ Yiğit, "Murâbitlar", *DİA*, XXXI, 153.

gelenler' ve İberler, Romalılar, İspanyollar ve Yahudilerden oluşan 'yerli halk' olarak iki ana gruba ayırmak mümkündür. Endülüs'ü fetheden İslam ordusu Araplardan ve Berberîlerden oluşmaktaydı.¹⁴⁸ Ancak Arapların, sosyal ve iktisadi hayata hâkim oldukları ve yönetici olarak ön plana çıktıkları görülür. Fetihden sonra burada kalanlarla beraber Mağrib'ten göç eden Arap ve Berberîlerin sayısının yaklaşık yarım milyon olduğu kabul edilmektedir. Doğu'daki kabile kültürünü Endülüs'e taşıyan bu iki unsur bu sayede yerli halkın içinde erozyona uğramamışlardır. Bu durum kabile ve köken farklılığından doğan asabiyet temelli çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Nitekim Valiler Dönemi'nde Belediyîyûn-Şâmiyyûn ve Kayslı-Yemenli çatışmaları ile 800'lü yılların sonlarına doğru Endülüs Emevî Devleti'nde zuhur eden fitnelerde asabiyet olgusunun etkisi oldukça açıktır.¹⁴⁹

Fetih gerçekleşirken Endülüs'te Hispano-Roma ve Vizigotlardan oluşan yerli halk ile hem dinî hem de etnik azınlık olarak kabul edilen Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Müslümanlar tarafından İslamlaşma ve Araplaşmaya tabi tutulan halk başlıca iki gruba ayrılmıştır. Hem İslamlaşan hem de Araplaşanlara Mûsâlîme ya da Muvelledûn, Araplaşan ancak İslamlaşmayıp Hristiyan olarak kalanlara ise Muâhidûn ya da Musta'ribûn denilmiştir.¹⁵⁰ Araplar ve Berberîlerin ardından Endülüs'e dışarıdan gelen diğer grup Saklebîlerdir. Korsanlar ya da Yahudi köle tacirleri tarafından Avrupa'nın doğusundan Endülüs'e getirilen Slav asıllı köleler için bu isim kullanılmıştır. Yönetimde ve orduda etkili olan Saklebîler, zamanla Endülüs'te Araplar ve Berberîlerden sonra üçüncü güç haline gelmişlerdir. Dışarıdan gelen bir diğer unsur ise daha çok Hilâfet Dönemi'nde Orta Afrika'dan getirilen, orduda asker olarak görev alıp saray hizmetlerinde istihdam edilen Sudanlılardır.¹⁵¹

Endülüs'te toplum genel anlamda hâssa ve âmme şeklinde iki sosyal zümre olarak teşekkül etmiştir. Hanedan mensuplarıyla sivil-askeri yöneticiler ve kadılarla fakihler

¹⁴⁸ Muhammed Kürd 'Ali, *Ğâbiru'l-Endelus ve Hâdiruhâ*, el-Mektebetu'l-Ehliyye bi Mısır, Kahire 1923, 32.

¹⁴⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (4. Baskı) Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, 17-20.

¹⁵⁰ Muhammed Kürd 'Ali, 35-36; Muhammed Sa'îd ed-Dağlı, *el-Hayâtu'l-İctimâ'îyye fi'l-Endelus*, Dâru Usâme, İskenderiye 1984, 19-24.

¹⁵¹ ez-Zeyb, 42-46; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 21-22;

hâssayı, esnaf ve zanaatkârlar, ilim erbabı ve işçiler de âmmeyi oluşturmaktaydı.¹⁵² Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından kabulü ile dinî anlamda kendilerini ikinci sınıf vatandaş hisseden Yahudilerin, yarımada'nın İslamlaşması ile beraber aynı hissiyata sahip oldukları söylenebilir. Ancak bu durum bazı dönemler sayılmazsa, sekiz asırlık İslam hâkimiyeti boyunca Endülüs'te refah içinde yaşamalarına, kültürel ve ticari faaliyetlerine devam etmelerine engel teşkil etmemiştir.¹⁵³ Özellikle Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde idari ve mali statüde devlet kademelerinde çalışabilen Yahudiler, Murâbitlar Dönemi'nde ulemanın da etkisiyle bu mevkilerden uzaklaştırılmışlardır.¹⁵⁴

Murâbitlar Dönemi'nde Hristiyanlarla ilişkiler genelde düşmanca olmuş ve bu olumsuz durum harp meydanlarında çözülmeye çalışılmıştır. İslamlaşmak istemeyen ancak Müslümanlara cizye vermeyi kabul eden Zimmî statüsünde Hristiyanlar da mevcuttu.¹⁵⁵ Zimmîlerin devlete karşı Müslümanların mallarına ve canlarına zarar vermeme, İslamiyet hakkında ileri geri konuşmama, çirkin görülen davranışları toplum içinde yapmama ve kendilerine özgü giysi, işaret vs. kullanmama gibi yükümlülükleri vardı.¹⁵⁶ Endülüs'te Hristiyanlara gösterilen müsamahanın yaşanan bazı olaylara paralel olarak terkedildiği görülür. 'Ali b. Yûsuf döneminde Aragon Kralı Alfonso'nun Müslümanlara karşı işbirliği teklif ettiği Hristiyanların bir kısmı, sultan tarafından Mağrib'e nakledilmiştir.¹⁵⁷

Endülüs evleri dışarıdan sade bir görünüşe sahip olduklarından sakinlerinin mali durumu hakkında ipucu vermezlerdi. Dış cepheler süslü olmayıp az sayıdaki pencerenin kafesli olması kadınların fark edilmeksizin dışarıyı izlemesine imkân tanıyordu. Çoğu çift katlı olan evlerin giriş kapıları daima kapalı tutulurdu. Bu kapıdan sonra ev sahibi eğer varlıklı ise çiçeklerle süslü geniş bir avlu ve ortada fiskiyeli havuzlar bulunurdu.

¹⁵² Endülüs'teki sosyal zümreler hakkında geniş bilgi için bkz. 'Îsâ b. ez-Zeyb, *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Cezâir, Külliyyetü'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Cezayir 2009, 99-162.

¹⁵³ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 217; Carl Brockelman, *Târîhu's-Şu'ûbi'l-İslâmiyye* (5. Baskı), Çev: Nebiyye Emîn Fâris, Münîr el-Ba'labekkî, Dâru'l-'İlm li'l-Melâ'în, Beyrut 1973, 322-323.

¹⁵⁴ 'İzzuddîn Cusûs, *Mevkifu'r-Ra'iyye mine's-Sultati's-Siyâsiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelus 'alâ 'Ahdî'l-Murâbitîn*, Afrikiya's-Şark, Fas 2014, 299-300.

¹⁵⁵ Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 36, Ehli Zimme'nin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Alejandro García, "Jews and Chiristians in Almoravid Seville as Portrayed by the Islamic Jurist İbn 'Abdûn", *Medieval Encounters*, Huelva 2008, (14), 78-98.

¹⁵⁶ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 160-161.

¹⁵⁷ Abdulmun'im Muhammed Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 336.

Eğer fakir bir aile ise evler bir avlu ve bir odadan ibaret olup alanları küçük olurdu.¹⁵⁸ Üst düzey insanların ve aristokratların şehirdeki evlerinin yanı sıra şehir dışında da el-Munye adı verilen yazlıkları vardı. Dar gelirli ailelerin salonları ve odaları hasır ile kaplıyken, varlıklı kimselerin evlerinin selamlık kısmı yün ve ipek halılarla döşeliydi. Aydınlatma için büyük konaklarda süreyya ve şamdan denilen bir tür avize asılırken mütevazı evlerde mum ya da zeytinyağı ile yanan kandiller kullanılmaktaydı. Yiyecekler ise evin önemli bölümlerinden olan kilerde muhafaza edilirdi.¹⁵⁹

Endülüs sosyal hayatında dede-nine, anne-baba çocuklarından oluşan geniş aile yapısı gözlemlenmektedir. Ailelerin varlık durumuna göre hizmetçiler de ailelerle beraber kalırlardı. Zengin kişiler birden fazla kadınla nikâhlanabiliyor, Müslüman erkekler de gayrimüslim kadınlarla evlenebiliyordu.¹⁶⁰ Diğer taraftan Endülüs kadınlarının diğer toplumdaki kadınlardan daha özgür oldukları, bütün kültürel etkinliklere katılabildikleri ve başta şiir olmak üzere ilmî ve edebî faaliyetlerde erkeklerle rekabet edebilecek seviyede oldukları söylenmektedir. Bazı zamanlar farklı uygulamalar olsa da İslami yaşantıyı muhafaza etmeyi de ihmal etmemişlerdir.¹⁶¹ Varlıklı ailelerde bu durum görülebiliyorken ailenin geçimini sağlamak için köyde ürettiklerini şehirlerde satan kadınların varlığına da değinmek gerekir. İlmî seyahatler genelde erkekler için uygun olsa da Endülüs'te şehirde yaşayan kadınların yüksek tahsile devam ettikleri ve yabancı hocaları perde arkasından dinledikleri görülür.¹⁶² Murâbitlar Dönemi'nde kadınlar yönetimde de söz sahibi olmuşlardır. Örneğin Yûsuf b. Taşfin'in eşi Seyyide Zeyneb müsteşarlık yapmıştır.¹⁶³

Kadınlar yüzlerini peçeyle diğer yanlarını ise manto ya da çarşaf benzeri örtülerle kapatırlardı. Cariyeler hür kadınlara göre daha serbest olduklarından yüzlerini örtmeyebilirdi. Erkekler kemerle bele tutturulan bir pantolon ve zihâre adı verilen bir

¹⁵⁸ Miryâme La'nânî, *Usretu'l-Endelusiyye fî 'Asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Mentûrî, Külliyyetü'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'îyye, Cezayir 2017, 111-113.

¹⁵⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 50-52.

¹⁶⁰ Murâbitlar Dönemi aile yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. İbrâhîm el-Kâdirî Bûtşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru't-Talî'a li't-Tibâa ve'n-Neşr, Beyrut 1993, 21-68.

¹⁶¹ Râviye Abdulhamîd Şâfi', *el-Mer'e fî'l-Muctem'ai'l-Endelusî (mine'l-Fethi'l-İslâmî li'l-Endelusi hatta Sukûti Kurtubâ)*, 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs, Kahire 2006, 193.

¹⁶² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 56.

¹⁶³ İhsân 'Abbâs, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadârî li'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'a, İskenderiye 1998, 331; İsmet Abdullatîf Dendeş, *Edvâ Cedîde 'ale'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, 165. Endülüs'te kadınların ilmî ve siyâsî alanda durumu için bkz. Râviye Abdulhamîd Şâfi', *el-Mer'e fî'l-Muctema'i'l-Endelus*, 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'îyye, Kahire 2006, 105-191.

tür entari giyerlerdi. Başları açık dolaşmakla birlikte ya kufiye denilen bir külah ya da şasiye denilen bir örtü takarlardı. Murâbitlar'ın Endülüs'e girişiyle beraber Mağrib'te Senhâce kabilesinde görülen kafaya sarık sarma burada da yaygınlaştı.¹⁶⁴ Yeni doğan çocuklara genelde yedinci gün isim verilirdi. Cenaze merasimleri diğer Müslüman topluluklarıyla aynı olup yalnızca avam kadınlarının yüzlerini siyah isle boyadıkları ve saçlarını başlarını yolup bağırarak ağladıkları görülür.¹⁶⁵

Endülüs'te Araplar ve Berberîlerin buraya taşıdığı Şark (Hicaz) ve Mağrib mutfağının yanısıra II. Abdurrahman (Emirlik) döneminde Doğu'dan gelen ünlü musikişinas Ziryâb (ö. 238/852), Bağdat mutfağını tanıtmıştır. Gerek sofrâ düzenini gerekse yemeklerin hangi sırayla yenileceğini uygulayarak göstermiştir. Murâbit yöneticileri Mağrib'te alışık oldukları kültürü devam ettirmeye çalışmışlardır.¹⁶⁶

Endülüslüler çevre ve beden temizliğine çok önem veren bir toplumdur. Beden temizliği konusundaki hassasiyetlerini, ülkenin hemen hemen her yerine yaptıkları hamamlardan anlamak mümkündür.¹⁶⁷ el-Makkarî'nin söyledikleri de bunu destekler niteliktedir: *“Allah'ın kulları arasında giyim kuşamları, ev eşyaları ve diğer hususlarda temizliğe en fazla dikkat edenler, Endülüslülerdir. Onların elindeki imkânı sadece bir tek günün yiyeceğini karşılamaya yetecek kadar fakir olanı bile, o günü oruçla geçirir; elindeki para ile çamaşırlarını yıkayacağı bir sabun almayı tercih eder. Asla göze hoş gelmeyecek şekilde toplum içine çıkmaz.”*¹⁶⁸

Bazı dönemlerde toplumsal anlamda bozulmalar yaşansa da, Kuzeyde Hristiyan saldırılarının güneyde ise Şii-Fâtîmî tehdidinin olması Endülüs'te dinî heyecanı diri tutmuştur. Halk kimi zaman dinî yaşantıdan uzaklaşan yöneticilere karşı ayaklanmışlardır. Hatta dinden uzak olduğunu düşündükleri felsefî eserlere karşı çıkmışlar, el-Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi âlimlerin kitaplarını meydanlarda yakmışlardır.¹⁶⁹

Endülüs Müslümanları İslamiyet'in emrettiği namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerini titizlikle yerine getirmeye gayret etmişlerdir. İmar ettikleri camilerde toplu

¹⁶⁴ La'nânî, 96-99.

¹⁶⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 57.

¹⁶⁶ Murâbitlar Dönemi'nde Endülüs yemek kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. İbrâhîm el-Kâdirî Bûtşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, Dârü't-Talî'a li't-Tibâa ve'n-Neşr, Beyrut 1993, 69-74; ez-Zeyb, 254-260.

¹⁶⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 57-63.

¹⁶⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 223.

¹⁶⁹ Cusûs, 402-410.

kılınan namazlar zamanla toplumsal davranışa dönüşmüştür. İbadetler camilerin ve mescitlerin yanısıra şehre yakın bir yerde geniş ve düz bir alana yapılan şerîa ya da Mûsâllâlarda yerine getirilirdi. Bunlardan başka Kuzey Afrika'da Murâbıtlar dinî hareketinin çıkış yeri olan ribat ya da râbitalar da vardı. Bunlar Endülüs'te zühd ve tasavvufun gelişmesine paralel olarak yaygınlık kazanmıştır. Kurban ve Ramazan bayramlarının toplu olarak kutlanmasına oldukça önem veren Endülüslüler, aynı zamanda aşure gününü ve başta Mevlîdi Nebevî olmak üzere kandilleri ihya ederlerdi¹⁷⁰

Endülüs'te Müslüman nüfus artışına paralel olarak çok sayıda mescit inşa edilmiştir. Bunların başında Kurtuba Camisi gelir. Murâbıtlar Dönemi'nde de Endülüs'teki estetik değerden etkilenerek Mağrib'e inşa edilen mescitler vardır. Bunlardan en önemlileri Karaviyyîn ve Tilimsân camileridir. Tilimsân Camii, Kurtuba Camii'ndeki estetik ve Kuzey Afrika'daki mimari anlayış göz önüne alınarak inşa edilmiştir. Buradan yola çıkarak Murâbıtlar'ın bu camiye inşa ederken, Endülüs ve Mağrib kültürünün birleşimi olan bir medeniyet tasavvurunu da inşa ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷¹

2. İdari Yapılanma

Endülüslü hükümdarlar Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu olan Abdurrahman ed-Dâhil'den itibaren yalnızca emir unvanını kullandılar. Doğu'daki hilafet makamını göz önünde bulundurarak Müslümanların birliğini bozmama niyetiyle herhangi bir dinî unvan kullanmadılar. III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilan etmesinden sonra hükümdarlar halife unvanını kullandılar. Endülüs Emevîleri, Kuzey Afrika'nın doğusunda Şîî-Fatimi tehlikesinin olduğu ve Abbâsî halifeliğinin gücünü yeteri kadar gösteremediği ortamda güçlü bir sünni devlet olarak ortaya çıktı.¹⁷² İleriki zamanlarda Endülüs'te yaşanan iktidar mücadeleleri nedeniyle halifelik makamı önemini yitirdi. Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ülkenin her yerinde kurulan beylikler, hilafet makamını yeniden ihya edeceklerini iddia etseler de esasında kendi iktidarlarını devam ettirme

¹⁷⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 70-87.

¹⁷¹ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 257-258.

¹⁷² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 117-121.

düşüncesindeydiler. Murâbitlar, Abbâsî halifesine bağlılıklarını bildirmişler, emir ve sultan dışında sadece Emîru'l-Müslimîn unvanını kullanmışlardır.¹⁷³

Endülüs'te kurulan devletler ve beylikler birer hanedan olduklarından taht babadan oğula geçmekteydi. Murâbitlarda ise şûrânın görüşü alınarak tahtın büyük oğula ('Ali b. Yûsuf) verildiği görülür. Şûrâ, Yûsuf b. Taşfin'den önce de devletin önem verdiği bir istişare kuruludur. Devletin reisinin kim olacağına burada karar verilir. Kabilelerin önde gelenleri, âlimler, fakihler ve itibarlı kişilerden müteşekkil bu yapı, hür iradeleriyle istişare mekanizmasını çalıştırarak devlet başkanlarını seçmişlerdir.¹⁷⁴ Emir in ardından yönetimdeki ikinci kişi konumunda olan hâcibler vardı. Saraydaki vezirler ve diğer yöneticiler ona bağlıydı. Ancak Murâbitlar Dönemi'nde bu makam önemini yitirdi. Devletin hem Mağrib'te hem de Endülüs'te topraklarının olması nedeniyle emir kendi yerine naip seçiyordu.¹⁷⁵ Sarayda emire bağlı diğer bir makam kâtiplikti. Vezir seviyesinde olan kâtipler, Arap dili ve belağatına hâkim olan kimselerden seçilmekteydi. Bu uygulama Berberî kökenli bir devlet olan Murâbitlarda da devam etmiştir.¹⁷⁶ Endülüs bu dönemde Mağrib'te yer alan Merakeş'ten gönderilen valiler tarafından idare edildi.¹⁷⁷ İdari yapılanmadaki en önemli kurumlardan biri de devletin gelirlerinin toplandığı Hizânetu'l-Mâl idi. Buranın idaresi güvenilirlikleriyle ön plana çıkan Arap ailelerine aitti.¹⁷⁸

Endülüs'te adli teşkilatın başında hükümdarların titizlikle seçtiği kâdi'l-cemâ'a adı verilen bir kâdi bulunuyordu.¹⁷⁹ Murâbitlar kâdi seçerken Mağrib'e ait kabile taassuplarının bulunmasına rağmen liyakatı ve dinî yönü ön planda tutmuşlardır. Kadıların adli konularda istişare ettikleri Ehlu's-Şûrâ adında fakihlerden oluşan bir yapı bulunuyordu. Yargının işleyişi yasama ve yürütmeden ayrı yürütülüyordu. Ayrıca ordu

¹⁷³ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 167-168; Abdulhamîd Ahmed es-Sâmerrâî, *Târihu Haqâratî'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Ahdî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Dâru Şumûğî's-Sekâfe, Libya 2002, 133; Huseyn, *Târihu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 253.

¹⁷⁴ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 165-166; es-Sâmerrâî, 147. Âlimlerin Murâbitlar Dönemi'ndeki siyasî etkinliği hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Mahmûd Abdullah b. Biyye, *el-Eseru's-Siyâsî li'l-'Ulemâ' fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.

¹⁷⁵ Huseyn, *Târihu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 255; es-Sâmerrâî, 147-148.

¹⁷⁶ es-Sâmerrâî, 183-189.

¹⁷⁷ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 168-169; es-Sâmerrâî, 153-154.

¹⁷⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 125-131; Murâbitlar dönemi mâlî idarenin işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz. es-Sâmerrâî, *Târihu Haqâratî'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Ahdî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 297-334.

¹⁷⁹ Huseyn, *Târihu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 286-287.

içindeki adli vakalarla ilgilenen askeri yargıçlar da mevcuttu. Zimmîler ise kendi inançlarına göre kendi içlerinden seçilmiş bir yargıç tarafından yargılanıyorlardı.¹⁸⁰

Murâbıtlarda idari işleyiş askerî usûllere göre yürütüldüğünden devletin emiri doğal olarak ordunun da komutanıydı. Orduyu bizzat kendileri komuta ediyordu. Danışma kurulu mahiyetindeki Şûrâ sistemi sadece devlet başkanı seçerken değil aynı zamanda savaşlardan önce de işletiliyor, böylelikle askeri birikimi olan kişilerin tecrübelerinden istifade ediliyordu.¹⁸¹ Murâbıtlar ordusunun çekirdeğini Mülessimûn ve Murâbıtlar oluşturuyordu. Orduyu oluşturan diğer bir grup ise Murâbıtların cihad hareketine katılan Araplardı. Bunlardan başka özel ordu denilen ve çeşitli şehirlerden titizlikle seçilen savaşçılar vardı. Emir Yûsuf b. Taşfîn'in Afrika'dan getirilen köleler arasından savaşa uygun olanları ayırdığı, savaşın inceliklerini öğreterek silahlandığı¹⁸² iki bin kişilik özel bir kuvvet kurduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Zenâte ve Mesmûde kabilelerinden oluşturulan mâiyet, Murâbıtlar ordusunun önünde öncü birlik olarak görevlendirilmekteydi. Murâbıtlar donanma gücünden de yararlanmışlardır. Endülüs'ün doğusunda Akdeniz'de yer alan Balear Adaları donanmadan yararlanarak ele geçirilmiştir. Özellikle 'Ali b. Yûsuf döneminde ormancılığa bağlı olarak gemi inşa sanayisinin geliştiği görülür.¹⁸³

B. İktisadi Hayat

Endülüs'te tarıma dayalı bir iktisadî yapı hâkimdi. Tarihi süreçte toplanan vergilerden de anlaşılacağı üzere tarım faaliyetlerinin sürekli geliştiği görülür. Bazı âlimler kendi zamanlarına nazaran ziraatle alakalı üst düzey eserler hazırladılar. Romalılar döneminde kurulmuş olan sulama kanalları uzun bir aradan sonra tekrar faaliyete geçirildi. Hindistan'dan Mısır'a kadar uzanan diyarlardan Endülüs'teki iklime uygun ürünler getirilerek üretimi sağlandı. Geniş arazilere, baraja veya gölete bağlı su kanalları vasıtasıyla taşınan su, daha küçük çiftliklere insan ve hayvan gücüyle çalışan

¹⁸⁰ es-Sâmerrâî, 232-233; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 176-179; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 291-292; Cusûs, 60-62.

¹⁸¹ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 250-251.

¹⁸² Murâbıt ordusunda kullanılan savaş aletleri için bkz. 'Âdil 'Avvâd et-Tâî, "Teslîhu Ceyşi'l-Murâbitîn", AAM, Musul 2014, sy. 21, 137-172.

¹⁸³ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 191-192; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 297-298, 306-307.

tulumbalar ve su dolaplarıyla toprakla buluşturuluyordu.¹⁸⁴ Gerçekleşen çalışmalar neticesinde bu alanlar büyük nüfusları besler duruma geldi. Endülüs'ün coğrafi konumundan dolayı suyun buharlaşmasını önlemek için yeraltı kanalları kullanılıyordu. Tarım ürünlerinin başında buğday, yulaf, arpa, çavdar, şeker kamışı ve nohut geliyordu.¹⁸⁵ Sulamaya bağlı olarak sebze üretimi de yaygındı.¹⁸⁶ Zeytinciliğin gelişmiş olduğu ülkede, dokuma endüstrisinde kullanılan keten ve pamuk yetiştiriciliği de yapılmaktaydı. Akdeniz havzasının en çok beğenilen ipeği de yine burada üretiliyordu. Endülüslülerin baharatın yanısıra güzel kokuya da olan düşkünlükleri, onları susam, safran, fesleğen, kimyon, anason ve nane gibi baharatları üretmeye sevk etmiştir.¹⁸⁷

Bölgede et, süt ve yününden yararlanılan sığır ve davarlar başta olmak üzere hayvancılık faaliyetlerinin yaygın olduğu görülür. Bunun yanısıra çeşitli amaçlarla güvercin beslenildiği de oluyordu. At, katır, öküz ve eşeği binek ve yük hayvanı olarak kullanan Endülüslüler, ileriki zamanlarda Suriyeli Araplar tarafından manda ile de tanıştırıldı. Küçükbaş hayvancılık ve arıcılık gibi faaliyetlerin de yapıldığı yarımada'nın sahil kesimlerinde balıkçılık da önemli geçim kaynakları arasındaydı.¹⁸⁸

Öteden beri maden olarak çıkarılan altın, gümüş, bakır, çinko ve kurşun üretimine devam edilmiştir.¹⁸⁹ Yeraltı kaynakları konusunda, Mâlikî fakihlerin, şahsa ait topraklarda çıkarsa bile mülkiyeti devlete aittir şeklindeki fatvaları vardır. Ülkede kâğıt ve parşömen üretimi de yapılmıyordu. Kâğıdın Avrupa'ya Endülüs üzerinden geçtiği söylenir.¹⁹⁰

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de para birimi olarak dirhem ve dinar kullanılmaktaydı. Tavâif Dönemi'nde yaşanan karışıklıklardan dolayı değerini yitirmeye başlayan dirhem, Murâbitlar Dönemi'nde piyasaya sürülen altın dinarlardan sonra tekrar değer kazanmış ve yalnızca Endülüs'te değil Hristiyan krallıklarda da

¹⁸⁴ Kemâl es-Seyyid Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devletey el-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Merkezu'l-İskenderiyye li'l-Kitâb, İskenderiye 1996, 93.

¹⁸⁵ Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 118-124.

¹⁸⁶ Endülüs'te üretilen sebze ve meyve adlarının tamamı için bkz. Kemâl es-Seyyid Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 129-145.

¹⁸⁷ el-Makkarî, I, 127; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 93-97; Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 126-128; ez-Zeyb, 284-293.

¹⁸⁸ Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 179-196.

¹⁸⁹ Murâbitlar Dönemi'nde işlenen madenlerin tamamı için bkz. Kemâl es-Seyyid Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devletey el-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Merkezu'l-İskenderiyye li'l-Kitâb, İskenderiye 1996, 205-224.

¹⁹⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 97-101.

marevedî adıyla geçerli bir akçe olmuştur. Bu akçe Murâbitlardan sonra da uzun yıllar kullanılmıştır. Altın dirhemın yanı sıra ticarete kolaylık sağlamak amacıyla gümüş dirhemın kullanıldığı da görülür.¹⁹¹

Ülkede ticarî faaliyetler de önemli yer tutuyordu. Müslümanların daha çok idari ve askerî alanda yoğunlaşmaları nedeniyle önceleri gayrimüslimlerin elinde olan ticaret, sonraki yıllarda Müslümanların da faaliyet gösterdikleri bir alan haline geldi. Akdeniz’e kıyısı olan bazı şehirler önemli ithalat ve ihracat merkezi oldu. Bunların başında Meriye, Mâlaga, İşbîliye ve Mursiye gelmektedir. Bu durum ülkenin gelirlerinin artmasına ciddi katkılar sundu.¹⁹² Endülüslülerin alışveriş yaptıkları iki çeşit çarşı vardı; biri han ve dükkânlardan oluşan şehir çarşısı, diğeri ise haftada bir kurulan seyyar pazarlardı.¹⁹³ Ticari faaliyetlerde ağırlık ölçüsü olarak rıtl (504 gr.), kıntâr (50,4 gr.) ve rub‘ (12,6 kg.) kullanılıyorken uzunluk ölçüsü olarak da zirâ‘ (75-90 cm) kullanılıyordu.¹⁹⁴

Endülüs’te kurulan devletlerde şer’î ve örfî olmak üzere iki çeşit vergi alınmaktaydı. Gayrimüslimlerden alınan haraç ve cizye ile Müslümanların ödediği öşür ve zekât bu tür vergilerdendir. Din ayrımı gözetmeksizin idarenin tasarrufuyla toplanan mağârim vergileri de vardı.¹⁹⁵ Halkın bu tür vergilere sıcak bakmadığı görülür. Nitekim halkın Tavâif Dönemi’nde Murâbitları desteklemeleri ve onlara kurtarıcı gözüyle bakmalarının sebebi bu vergilerdir.¹⁹⁶

Murâbitlar, Mağrib’te Zenâte yönetimi, Endülüs’te ise beyliklerin koyduğu dine uygun olmayan vergileri kaldırdılar. Ne Cebelitarık Boğazı’ndan geçen gemilerden ne de tüccarlardan hiçbir şekilde vergi almadılar. Yûsuf b. Taşfîn Dönemi’nde devletin gelirleri, Müslümanlardan alınan zekât ve öşür, Zimmîlerden alınan haraç ve cizye ile

¹⁹¹ es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 198; Dendeş, *Edvâ Cedîde ‘ale’l-Murâbitîn*, 236; Ebû Mustafa, *Târîhu’l-Endelusi’l-İktisâdî fî ‘Asri Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, 314-318; Huseyn, *Târîhu’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Asri’l-Murâbitîn* (Devletu ‘Aliyyi’bni Yûsuf el-Murâbitîn), 319-320.

¹⁹² el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib*, I, 152,168; Ebû Mustafa, *Târîhu’l-Endelusi’l-İktisâdî fî ‘Asri Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, 352-356; Huseyn, *Târîhu’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Asri’l-Murâbitîn* (Devletu ‘Aliyyi’bni Yûsuf el-Murâbitîn), 349-356.

¹⁹³ ez-Zeyb, 356-367; Ebû Mustafa, *Târîhu’l-Endelusi’l-İktisâdî fî ‘Asri Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, 296-303.

¹⁹⁴ Ebû Mustafa, *Târîhu’l-Endelusi’l-İktisâdî fî ‘Asri Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, 315.

¹⁹⁵ Huseyn, *Târîhu’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Asri’l-Murâbitîn* (Devletu ‘Aliyyi’bni Yûsuf el-Murâbitîn), 317-318; Sâmîye Mustafâ Muhammed Mus‘ad, *el-Hayâtu’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ’iyye fî İklîmi Ğirnâta fî ‘Asrey el-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2003, 175-178.

¹⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 107.

savaşlardan elde edilen ganimetler şeklinde tamamen şer'î ölçülerde olmuştur. Ancak oğlu Ali b. Yûsuf Hristiyanlarla süren mücadeleleri göz önüne alarak şehirlerdeki surları güçlendirme düşüncesiyle yeni vergiler getirdi.¹⁹⁷

Endülüs'te kurulan devletlerin siyasi yönden zayıflamalarına paralel olarak ekonomileri de bozulmuştur. Alinterinin kuzeydeki Hristiyan krallıklara vergi olarak verilmesi ya da görkemli saraylara büyük meblağların harcanması halkı bunaltmıştır. Murâbitların tüm bunları düzeltebileceğine inanan halk, onları kurtarıcı olarak görmüşlerdir.¹⁹⁸ Kimi zaman yaşanan kuraklıklar ve çekirge istilaları nedeniyle devletin hazine gelirlerinde azalmalar da görülür.¹⁹⁹

IV. İLMİ VE KÜLTÜREL DURUM

A. Eğitim ve Öğretim Etkinlikleri

Endülüslülerin eğitim ve öğretime ne kadar değer verdiğini şairlere, ediplere, kâtiplere ve âlimlere verdiği önemden anlamak mümkündür. Siyasi istikrarın oluşması, idarecilerin ilim ve ilim adamlarını teşvik etmesi ve çeşitli eğitim kurumlarının bina edilmesi insanlara eğitim alma fırsatı sunmuştur. Endülüs'te eğitim faaliyetleri üç aşamada gerçekleşmiştir. Yedi ya da sekiz sene süren ilköğretimde (el-Merhaletu'l-İbtidâiyye) dersler mekteplerde, mescitlerde ve müeddib veya muallim denilen hocaların evlerinde gerçekleşmekteydi. Bu hocalar yalnızca ilim öğretmekle iktifa etmezler aynı zamanda öğrencileri eğiterek hayata hazırlarlardı. Okuma-yazma ile başlayan eğitim, Kur'ân okuma, gramer öğretimi ve Câhiliye Dönemi'ne ait şiir ve ahbârın ezberlenmesi şeklinde devam ediyordu. Dil eğitimini küçük yaşlardan itibaren öğrencilere sunan Endülüslüler, İslam dünyasındaki diğer toplumlara nazaran dili daha iyi kullanmışlardır.²⁰⁰ Birinci merhaleyi tamamlayan öğrenciler, ikinci aşama (el-Merhaletu'l-Mutevassita) olarak mescit ve camilerde oluşturulan ilim halkalarına katılıyorlardı. Murâbitlar Dönemi'nde, içinde tedrîsâtın yapıldığı meşhur camiler; Tunus'ta Câmi'u'l-Kayrevân, Merakeş'te Mescidu'l-Kutubiyye ve Kurtuba'da

¹⁹⁷ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 198.

¹⁹⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 110-113.

¹⁹⁹ Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelusi'l-İktisâdî fî 'Asri Devleti'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 93.

²⁰⁰ Hulyân Ribîra, *et-Terbiyetu'l-İslâmiyye fî'l-Endelus* (2. Baskı), Çev: et-Tâhir Ahmed Mekkî, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1984, 34-35; Fâtin Kûke, *Tasnîfu'l-Luğavî ve'l-Edebî fî 'Asrey el-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Vizâratu's-Sekâfe, Dimaşk 2012, 61.

Mescidu'l-Hamrâ'dır. Bu halkalar kimi zaman bir ağaç altı kimi zaman da bir dükkân köşesi ya da bir imalathane gibi değişik mekânlarda da olabiliyordu.²⁰¹ İlim tedrisine yeni başlayanlara rutin dersler veren ve akabinde onlara icazet verebilecek derecede bilgin olan dükkân sahiplerinin varlığından söz edilmektedir.²⁰² Burada kıraat²⁰³, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleriyle dil, Edebiyat, tarih, coğrafya, tıp, eczacılık ve felsefe gibi dersler öğretiliyordu. Birinci aşamada Câhiliye Dönemi'nden kısa şiirler ezberletiliyorken bu aşamada Hassân b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik ve Abdullah b. Revâha gibi İslamî döneme ait şairlerin şiirleri ezberletiliyordu. Öğrencilerin yaşadıkları şehre göre istedikleri ilim halkasına katılma imkânları mevcuttu.²⁰⁴

el-Merhaletu'l-'Ulyâ denilen sonraki aşama ise temel eğitimlerini almış öğrencilerin büyük âlimlere giderek onların talebesi olmaları, onlardan ilmî incelikleri özellikle münazara ilmini öğrenmeleri ve Rıhlâtu'l-'İlm²⁰⁵ denilen ilmî seyahatlere katılmalarıydı. Öğrencinin ilmî yolculuklara katılma vaktinin gelip gelmediğine ders aldığı hocası karar verirdi.²⁰⁶ Bu seyahatler ülkenin hem içine hem de dışına gerçekleşebiliyordu. Öğrencilerin hangi bölgeye yolculuk yapacakları tamamen rağbet ettikleri ilim dalları ve âlimlerin bulunduğu şehirlerle alakalıydı. Bu yolculuklar yalnızca eğitim ve öğretimin sistematik hale geldiği medreselere gitmek için yapılmıyordu. Çeşitli şehirlerde kendisinden değerli bir görüş, bilgi ya da hadis alınacak bir âlimin varlığı biliniyorsa, bu bilgileri bizzat onun ağzından dinlemek için de yapılabilirdi. Hatta bazı öğrencilerin eğitim aldıkları hocaları o kadar çok olabiliyordu ki isimlerini kaydettiği notların sayfalar dolusu olduğu söylenmektedir.²⁰⁷ Endülüs'te Kurtuba, İşbiliye, Sarakusta, Tuleytula ve Meriye şehirleri ilgi gören ilim merkezleriydi. Endülüs dışında ise Kuzey Afrika'da Kayrevân ve Kahire, Arap yarımadasında Mekke ve Medine, Ortadoğuda ise Şam, Bağdat ve Basra en çok tercih edilen merkezlerdi. Mağrib ve Endülüs'te yükseköğrenim için kurulan okullar arasında

²⁰¹ Rîbîra, 109.

²⁰² İbn Beşkûvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkûvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelûsî, *es-Sıla*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire 1989, I, 108.

²⁰³ Kıraat usulleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Kaymâz ez-Zehabî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakât ve'l-Âsâr* (1. Baskı), Merkezu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, İstanbul 1995.

²⁰⁴ Abdulkâdir Muhammed Lâme, *Mecâlisu'l-'İlm ve'l-Münâzara bi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Dâru'l-Beydâ, Beyrut 2014, 123-129; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 152; Kûke, 61; Rîbîra, 41-44.

²⁰⁵ İlim yolculukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. 'Avâtîf Muhammed Yûsuf Nevvâb, *er-Rıhlâtu'l-Mağribiyye ve'l-Endelusiyye*, Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 1996.

²⁰⁶ Rîbîra, 105.

²⁰⁷ Lâme, 149.

Mağrib'te Tanca, Sebte, Ağmât, Sicilmâse ve Tilimsân, Endülüs'te ise Kurtuba, İşbiliye, Ğirnata, Mursiye, Meriye ve Dâniye medresleri bulunmaktaydı²⁰⁸ Murâbıtlar Dönemi'nde devletin hem Mağrib'te hem de Endülüs'te toprağı olduğu için Mağrib ve Endülüs ülke içi sayılmaktadır. Bu ilmî yolculuklar sayesinde Doğu'nun ilmî ve kültürel birikimi Endülüs'e gelirken, Endülüs'ün birikimi ise Orta Avrupa'ya kadar taşınmıştır. Endülüs'ün Murâbıtların eline geçmesinin ardından buradaki âlimler Fas ve Merakeş'e taşınmış ve böylelikle iki yaka arasında ilmî manada güçlü bir irtibat kurulmuştur.²⁰⁹

Muallimlik Endülüs'te toplumun her kesimi tarafından saygı gören bir meslek olmuştur. Murâbıtlar eğitim gören öğrencileri, ileriki yıllarda idari kadrolarda söz sahibi olacak kişiler olarak görmüşler ve onların eğitimiyle meşgul olan muallimlere değer vermişlerdir. Toplumun her kesiminden rağbet gören bu mesleği icra edenler arasında ilk Emevî halifesi III. Abdurrahman'ın torunu Velid b. Hişâm'ı da görmemiz mümkündür. Diğer taraftan dönemin önemli fakihlerinden İbn Abdûn eğitimle alakalı toplumsal bir soruna değinir. Bazı muallimlerin eğitim-öğretimle alakasının olmadığını, gösterişe düşkün ve “şehadetleri bile kabul edilmeyecek zavallı kimseler”²¹⁰ olduklarını dile getirir.

Ders esnasında hoca kürsü benzeri yüksek bir yere oturmayıp öğrencilerle beraber yere otururdu. Ders halkasında öğrencilerin tümünü görecektir şekilde durur ve sırtını onlara dönmezdi. Öğrenciler yanlarında getirdikleri kitapları okurlar, ders ile alakalı alacakları notları dizlerinin üzerine yerleştirdikleri defterlere kalem ve divit yardımıyla yazarlardı. Ders veren hocanın şöhretine göre yaşı küçük olanlar kadar yaşı ilerlemiş kişiler de ders halkalarına katılırdı. Öğrencinin halkada devamlı oturduğu belirli bir yeri yoktu. İstifade etmek niyetiyle hocaya en yakın yerde oturmak için birbirleriyle yarışarlardı. Ders anlatmaya başladığı zaman öğrenciler hocalarını dinler, kitaptan bir yer okunacağı zaman ise öğrenciler okurdu. Avrupa'da yükseköğretimde Latin dili kullanılırken Endülüs'te fasih Arapça kullanılmaya özen gösteriliyordu. Hocalar zor konuların iyice anlaşılması için yerine göre avâm dilinde şerhler de yapmaktaydılar.²¹¹

²⁰⁸ Kûke, 70.

²⁰⁹ Yiğit, “Murabıtlar”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 154.

²¹⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 155.

²¹¹ Rîbîra, 110-112.

Hocası öğrencisinin yetiştiğine kanaat getirdiğinde ona bir icazetnâme veriyordu. Bu belgede hocanın ismiyle öğrenci hakkındaki iltifat ve takdirler yer alıyordu.²¹²

Endülüs'te kitap okuma eğiliminin yüksek olması kütüphaneciliğin gelişmesine ciddi katkı sağlamıştır. Özellikle II. Hakem'in inşa ettirdiği saray kütüphanesi dönemin en önemli kütüphanesiydi. Sultan, Doğu'daki ilim merkezlerinden kitaplar getirterek kütüphanesini sürekli zenginleştiriyordu. Murâbıtlar Dönemi'nde ise Emir Ali b. Yûsuf kitaplara çok önem vermiş ve Merakeş'te özel bir kütüphane kurmuştur.²¹³ Bu dönemde de önemini koruyan Kurtuba şehrinin İber yarımadasındaki konumu için “vücutta baş ne ise Endülüs'te Kurtuba odur” denilmiştir. Endülüs'te sıklıkla ilim meclislerinin düzenlendiği bilinmektedir. İşbiliye doğumlu olan İbn Zuhr ile Kurtuba doğumlu olan İbn Ruşd arasında gerçekleşen bir münazara meşhurdur. İbn Ruşd doğdukları şehirlere atıfta bulunarak İbn Zuhr'a şöyle deyivermiştir: “*Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı aletleri İşbiliye'de satılırken, İşbiliye'de bir âlim ölse kitapları Kurtuba'da müşteri bulur*”.²¹⁴ Bu ifade Kurtuba'da kitaplara ne kadar değer verildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Endülüs'e geçtiklerinde Murâbıtları yalnızca siyasi istikrarsızlık değil aynı zamanda büyük bir ilim ve kültür mirası karşılamıştır. Eğitim ve öğretime önem verilen bu topraklarda Murâbıtlar da konumları itibariyle ordunun eğitimine önem verdiler. Bedensel ve ruhsal eğitimin yanısıra düşünsel eğitim vermeyi ihmal etmediler. Onlara göre bir toplumda düşüşün yaşanması dinin veya eğitimin ya da her ikisinin ihmal edilmesi neticesinde gerçekleşmekteydi. Bu anlayış dinî eğitimi ön plana çıkarmış ve Mâliki mezhebinin etkisi gerek ilim halkalarında gerekse diğer eğitim yapılan yerlerde hissedilmiştir.²¹⁵

B. Dil Çalışmaları

Câhiliye Dönemi'nin sonlarına doğru belagatta zirvede olan Arapçanın gelişmesine katkı sunan en önemli etken, yoğun olarak yapılan edebî faaliyetlerdir. Şiirin toplum nezdinde son derece etkili olduğu bu dönemde şairlerin yanında onların

²¹² Rîbîra, 118.

²¹³ Kûke, 71-72.

²¹⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 153-155.

²¹⁵ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 187-190.

şiiirlerini ezberleyen râvîlerin olması, Arap dilinin lûgat yönüyle muhafaza edilmesine olanak sağlamıştır. Diğer taraftan Câhiliye Dönemi'nde çocukların daha fasih konuşabilmeleri için bazı kabilelere gönderilmeleri, İslami dönemde Kur'ân ve hadislerde yeni manalar içeren lafızların Hz. Peygamber tarafından açıklanması ve sonraki yıllarda Kur'ân'ın yazıya geçirilerek çoğaltılması, dilin korunması ve gelişmesine katkı sunmuştur. Hicrî I. yüzyılın sonlarında Kur'ân'ın harekelenmesi, harflere nokta koyulması gibi yeniliklerin yanı sıra bedevîlerle temasa geçilerek edebî ve lûgavî mirasa ulaşma isteği de çalışmaların sonraki aşamasını oluşturmuştur. Kûfe, Basra ve Bağdat şehirlerinde âlimler tarafından oluşturulmaya başlanan gramer kaideleri, gerek dilin tedvinindeki metotların farklı olmasından gerekse rivayetlerin çeşitliliğinden dolayı âlimler arasında ihtilaflara neden olmuştur. Bu şehirlerin önde gelen dil bilginleri kendi görüşlerini savunup diğer şehirlerdeki görüşleri reddederek dil ekollerinin oluşmasını sağladılar. Arap dilinin muhafaza edilerek gelişmesine hizmet eden bu ekollerin yegâne amacı Kur'ân'ın doğru bir şekilde okunup anlaşılması ve yanlış okuyup telaffuz etme anlamına gelen *lahn*'in ortadan kaldırılmasıdır.²¹⁶

Arap dili çalışmaları farklı kültürlerle sahip milletlerin İslam'a girmesiyle insanların konuşmalarında lahn oluşması sonucu başlamış ve sonraki yıllarda üzerinde ciddiyetle durulan bir alan olmuştur. Farklı lehçelerle konuşan kabilelerin ticari ve kültürel faaliyetlerle kaynaşmaları sonucu fasih dilde görülen bozulmalar ve insanların Kur'ân'ı iyi bir şekilde anlamak istemeleri dil alanında çalışma yapılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Böylece dilbilimciler, Arap dilinin ve Kur'ân'ın muhafazasının en güçlü yolu olarak gördükleri nahiv ilmine yoğunlaştılar.²¹⁷

Endülüs'e hâkim olan Arapların konuştuğu dil ilerleyen zamanlarda her alanda etkin hale geldi. Arapçanın Endülüs'te yaygınlık kazanmasının sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Müslümanların her anlamda hoşgörüyü yaklaştığı Hristiyanlar, zaman geçtikçe bu dine sıcak bakmışlar ve Müslüman olmaya başlamışlardır. Kurân'ın ve buna

²¹⁶ Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, AÜFEF Yayınları, Erzurum 2001, 1-18; Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (7. Baskı), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1968, 13-22; Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, Şafak Yayınevi, Erzurum 1998, 185-189.

²¹⁷ Yahyâvî Hafîza, *İshâmâtü Nuhâti'l-Mağrib ve'l-Endelus fî Ta'sîli'd-Dersi'n-Nahvî el-'Arabî Hilâle Karneyni's-Sâdisi ve's-Sâbi'i'l-Hicriyyeyn*, Câmi'atu Mevlûd Muammerî, Tîzî Vizû, el-Cazâir 2011, 3.

bağlı olarak ibadet dilinin Arapça olması insanları Arapça öğrenmeye sevk etmiştir.²¹⁸

- 2- Gerek devlet kademelerindeki yazışmaların gerekse eğitim ve öğretimde kullanılan kitapların Arapça olması insanların bu dile olan merakını artırmıştır. Uzun yıllarda oluşmuş köklü bir edebî mirasa sahip olan ve girdiği her toprakta İslam dininin de etkisiyle hâkim dil haline gelen Arapçanın sahip olduğu değer insanların dikkatinden kaçmamıştır.²¹⁹
- 3- Dile hâkim olmayı gerektiren tercüme faaliyetleri Endülüs'te XI, yy.'ın ortalarından XIII. yy.'ın sonlarına kadar yoğun bir şekilde yapılmıştır. Özellikle Yunanca'dan yapılan tercümelerin çokluğu ön plana çıkmaktadır. Tuleytula'nın İspanyollar tarafından geri alınmasıyla burada bulunan on binlerce cilt kitap Doğu'ya taşınmıştır. Yabancı mütercimlerden oluşan bir heyetin Arapça telifleri Batı dillerine çevirdiği, tercüme edilen matematik ve geometri kitaplarının Avrupa bilim dünyasına ışık tuttuğu ifade edilmektedir. Murâbitların Endülüs'e geçişinden önce Müslümanların elinde olan Tuleytula, İspanyolların elindeyken de önemli bir ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. Özellikle Fârâbî, İbn Sînâ ve el-Gazzâlî'nin eserleri Arapçadan tercüme edilmiştir. Yunancadan Arapçaya çevrilen Eflatun ve Aristo'ya ait kitapların tekrar Arapçadan Batı dillerine tercüme edildiği görülür.²²⁰ Diğer taraftan bazı Batılı mütercimlerin başta Kur'ân olmak üzere tevhid ve İslam ahlakı ile alakalı telifleri tercüme etmesi ilginçtir. Batılıların Arap diline önem verdiği bu dönemde, Katolik Kilisesi Müslümanlara karşı uygulamak istediği Hristiyanlaştırma çalışmalarına katkı sunması amacıyla tercüme etmek için Kur'ân ve siyer gibi dinî kitapların yanı sıra İslam tarihi hakkında bilgi sahibi olabilecekleri eserleri de tercih etmişlerdir.²²¹
- 4- Endülüs'teki kiliselerde günlük yapılan dualar rahipler tarafından Arapçaya çevriliyordu. Eğitimin Arapça olarak yapıldığı bu topraklarda çocukların anlayabilmesi için bunun yapılması zorunlu hale gelmişti. Aynı zamanda Hristiyanlığı Müslümanlar arasında yaymak isteyen papazların davetlerini

²¹⁸ İbn Hamed el-Kavzî, "et-Ta'rib ve't-Terğîb", *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Kahire 2004, sy. 102, 75-88.

²¹⁹ Mustafâ Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire 1954, I, 347.

²²⁰ Hassân Hallâk, *Dirâsât fi Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, Dâru'n-Nahdâtî'l-'Arabî, Beyrut 1989, 326.

²²¹ es-Sâmerrâî, 118.

Arapça olarak yapıyor olmaları Arap dilinin ihyasına katkı sağlamıştır.²²² Yahudilerin de Harîrî (ö. 516/1122)²²³'nin Makamat'ını ve İbni Sînâ (428/1037)²²⁴'nın Hayy b. Yekzân'ını Latinceye tercüme ettiği görülür. Farklı milletlere ev sahipliği yapan Endülüs'te, daha önce belirtilen toplum yapısından ötürü dilin yanlış kullanımıyla âlimlerin dili koruyup geliştirme ve nihayetinde estetik değerler kazandırma çabaları doğal karşılanmalıdır.

Doğu'da olduğu gibi Endülüs ve Mağrib'te de ilmî faaliyetler Kurân'ı, dinî ilimleri, Arap dilini ve Câhiliye Edebiyatını öğrenme esasına dayanıyordu.²²⁵ Temel eğitimlerini bu şekilde tamamlayan Endülüslüler ilmin beşiği saydıkları Doğu'ya ilmî yolculuklar yaparak buradaki dilbilimcilerden ve ediplerden yararlanmışlar, Doğu'daki âlimler de Endülüs'e gelerek çeşitli ilim sahalarında onlara yardım etmişlerdir. el-Makkarî'ye göre hicrî VI. ve VII. yüzyıllara denk gelen Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi'nde Endülüs'e gelen on beş âlimden hiçbirisi dilbilimci değildi. Genellikle hadis alanında çalışma yapan âlimlerdi.²²⁶ Doğu'dan çeşitli ilim dallarına ait kitapların Endülüs'e getirilmesiyle tercüme faaliyetleri hız kazanmış, Edebiyat meclisleri kurulmuş ve geniş katılımlı ilmî münazaralar düzenlenmiştir.²²⁷

İlmî faaliyetler Tavâif ve Murâbıtlar Dönemi'nde yaşanan savaşlar, ayaklanmalar, sosyal bunâlimlar ve iktisadi darboğazlardan etkilenmemiş bilakis ilme olan düşkünlükleriyle tanınan Endülüslülerin gayreti sayesinde özellikle dil ile alakalı çalışmalar yaygınlık kazanmıştır. Şiirin her zaman dilbilimin yanı başında olduğundan yola çıkarsak, şairler, her ne yaşıyorsa yaşansın duruma uygun şiirler söyleyerek dolaylı da olsa dile katkı sağlamışlardır.²²⁸

Miladi onuncu yüzyıla kadar Endülüs'te kitap telifi yaygın değildi. İlmî ve edebî faaliyetlerin sözlü olarak yapıldığı dönemlerde Edebiyat meclislerinin ve ilmî

²²² Mustafa Sâdık er-Râfi'î, I, 354; 'Abdulmecîd el-Bağdâdî, "Esbâbu İntişârî'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Saytaratîhâ fi'l-Endelus", *Mecelletu'l-Kısmi'l-'Arabî*, Lahor 2017, sy. 24, 280.

²²³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hulusî Kılıç, "Harîrî", *DİA*, İstanbul 1997, IVI, 191.

²²⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 319.

²²⁵ Abdullah Şureyt, *Târîhu's-Sekâfe ve'l-Edeb fi'l-Maşrik ve'l-Mağrib* (3. Baskı), el-Muessesetu'l-Vataniyye li'l-Kitâb, Cezayir 1983, 146.

²²⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 149.

²²⁷ el-Bağdâdî, 281. Daha çok mescitlerde ve medreselerde kurulan ilim meclislerinde başta İslamî ilimler olmak üzere dil ve edebiyat alanında çeşitli münazaralar tertip edilmiştir. Bkz. Abdulkâdir Muhammed Lâme, *Mecâlisu'l-İlm ve'l-Münâzara bi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Dâru'l-Beyzâ, Beyrut 2014, 297-625. Murâbıtlar Dönemi'nde düzenlenen meşhur münazaralar için bkz. EK-1.

²²⁸ Hafize, 25-26.

münazaraların tedvin edilmediği görülür. Özellikle Mulûku't-Tavâif Dönemi'nden itibaren kitap telifinin yaygınlaştığı dönemde âlimler, kendilerinden önce oluşturulan eserlere şerhler ve ta'likatlar yazmışlardır.²²⁹

Endülüs'te yetişen nahiv âlimlerinin kendine ait görüşleri olmakla birlikte öncelikli olarak dil çalışmalarının yapıldığı ilk topraklar olan Basra, Kûfe ve Bağdat dil ekollerinden etkilendikleri görülür.²³⁰ Üzerine yapılan şerhlerden de anlaşılacağı üzere Sîbeveyh'in (ö.180/796)²³¹ *el-Kitâb*'ı başucu eseri olarak görülmüştür. Murâbıtlar Dönemi'nde Endülüs ve Mağrib'te dil alanında çalışma yapan âlimler iki yönden Doğudakilerden ayrılır:

- 1- Doğu'daki çoğu dilbilimcinin imtina ettiği Hadîsi Şerîflerden istişhad yöntemini (Mâliki mezhebinin de etkisiyle) kullanmaları,
- 2- Nahvi kolaylaştırmak adına Doğu'daki âlimlerin ortaya koyduğu kaide ve tevilleri yumuşatma yoluna gitmeleri, bazı mesele ve kaideleri hazfetmeleri ve herhangi bir konuda çok sayıda illetin bulunduğu durumlarda birden fazla olanları çıkarmaları.²³²

el-Ferrâ' (ö. 207/822)²³³ ve el-Kisâî (ö. 190/806)²³⁴ den ders alan ve Kûfelilerin görüşlerini Endülüs'e ilk taşıyan kişinin Cûdî b. Osman (ö. 198/814) olduğu kabul edilir. Basra ekolüne dair ilk eser ise Muhammed b. Mûsâ el-Hâşim (ö. 307/919)²³⁵ tarafından Mısır'dan getirilip Endülüslüleri önemli ölçüde etkileyen Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eseridir.²³⁶ Bağdat ekolünün etkisini ise yaklaşık hicri dördüncü yüzyılda görmek mümkündür.²³⁷

²²⁹ Hafize, 27, 29.

²³⁰ Murâbıtlar Dönemi'nde yetişen meşhur dilbilimcilerin bazı nahiv konuları hakkındaki görüşleri için bkz. Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (7. Baskı), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1968, 295-297; Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, AÜFEF Yayınları, Erzurum 2001, 122-123; Hafize, 107-108.

²³¹ ez-Zubeydî, Muhammed b. El-Hasan, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn* (2. Baskı), Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Meârif, Kahire 1984, 72.

²³² Hafize, 6; Menâ Ahmed el-Huseyn Kerrâr, *Eseru'l-Medreseti'l-Basriyye fi'n-Nahvi'l-Endelusi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Ummi Durmân el-İslâmiyye, Külliyyetu'l-Luğati'l-'Arabiyye, Sudan 2012, 69.

²³³ ez-Zubeydî, 133.

²³⁴ ez-Zubeydî, 130.

²³⁵ ez-Zubeydî, 281.

²³⁶ Bakırcı, Demirayak, 106-107.

²³⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 289; Muhammed Mev'id, "Medresetu'l-Endelusi'n-Nahviyye", *et-Turâsu'l-'Arab*, 2003, sy. 91, 31-35.

Hem Endülüs'te hem de Mağrib'te dil alanında yoğun çalışmalar yapıldığı Murâbıtlar Dönemi'nde meşhur dilbilimciler yetişmiştir. Endülüs dil ekolünün tam anlamıyla oluşmaya başladığı bu dönemde, dilbilimciler, Doğu'daki dil ekollerine tabi olmanın yanı sıra onların bazı görüşlerini reddederek kendi görüşlerini savunmuşlardır. Sema', Kıyâs, Ta'lîl ve Teysîr metotları çerçevesinde şekillenen Endülüs dil mektebine mensup, gerek nahiv ilminde gerekse ıstıhak konusunda değerli çalışmalar yapan dil âlimlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- el-Batelyevsî (ö. 521/1127): Asıl adı Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. es-Sîd el-Batelyevsî'dir. Tanınmış dil ve Edebiyat âlimlerindendir. Çok bilgili olmasının yanısıra ilim öğretmedeki ustalılığıyla da ünlüdür. İnsanlar anlattığı konuları kolayca anlayabildiklerinden onun ilim meclislerine rağbet ederlerdi. Ebû Mervân es-Sakîl (ö. 530/1135), İbn Tâhir el-Ğâfirî es-Sarkustî (ö. 530/1135), İbn Ahmed el-Ensârî el-Endelusî (ö. 1145) gibi değerli âlimler yetiştirmiştir. Mağrib ve Endülüs'teki nahiv âlimleri dil ekollerinden birini bâz alıyor ve onların görüşlerine ekleme yapıyor ya da bazı hususları reddediyorlardı. el-Batelyevsî'nin nahiv ilmine dair farklı bakış açısı vardır. Basralıların görüşlerine tabi olurken aynı zamanda Kûfelilerin görüşlerini alıyor bazen de Bağdatlıların eserlerine başvuruyordu²³⁸ el-Batelyevsî'nin eserleri arasında *el-Fark Beyne'l-Hurûfi'l-Hamse*, *el-Muselles*, *Risale fi'l-İsm ve'l-Musemmâ*, *Şerhu Fasîhi Sa'leb*, *el-İktidâb fi Şerhi Edebî'l-Kâtib*, *İslâhu'l-Huleli'l-Vâki' fi'l-Cumel*, *Ebyâtu'l-Ma'ânî*, *Şerhu Ebyâti'l-Cumel li'z-Zeccâcî*, *Şerhu Ebyâti'l-Muâyât li'l-Ahfeş* ve *Muşkilâtu Muvatta'* sayılabilir.²³⁹
- 2- İbnu't-Terâve (ö. 528/1133): Asıl adı Ebu'l-Hasen Süleyman b. Muhammed b. Abdullah es-Sibâî el-Mâlakî'dir. Dil alanında olduğu kadar aruz ilminde de mahir olduğu bilinmektedir. Muallim olarak Endülüs'ün birçok yerini gezmiştir. Dile olan hâkimiyeti ve yaklaşımı Sîbeveyhinkiyle örtüşmektedir. Nahiv alanında yazdığı eserlerde kendine ait görüşlerini ifade etmiştir. Endülüs'te

²³⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 247; İbn Hişâm, Cemâluddîn el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arîb*, Thk: Mâzin el-Mubârek, Hamid 'Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikriyye, Dımaşk 1964, 295-296.

²³⁹ Emîn 'Ali 'Ali es-Seyyid, *el-İtticâhâtu'n-Nahviyye fi'l-Endelus ve Eseruhâ fi Tatvîri'n-Nahv* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmî'atu'l-Kahire, Kahire 1964, 223-248; Kûke, 242,252; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 27; el-Firûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, Thk: Muhammed el-Misrî, Menşûrâtu'l-Vizâra, Dımaşk 1972, 115.

nahiv konusunda ileri seviyede kitap yazan ilk kişi olarak bilinmektedir.²⁴⁰ Endülüs ekolündeki bazı dilbilimciler Basralıların bazıları da Kûfelilerin görüşlerine katılırken İbnu't-Terâve bu anlamda yeni bir çığır açmıştır. Bir dil ekolünün birden fazla âlimin görüşünü yansıtarak oluşmaya başladığı bilinmektedir. Örneğin “Sîbeveyh’e göre” değil “Basralılara göre” denilirken İbn Terâve bu anlamda bir ilk olmuştur. Ders verdiği öğrencilerden tüm Endülüs’e “İbnu't-Terâve’ye” göre şeklinde görüş bildirilmiştir.²⁴¹ Ders aldığı hocalar arasında Ebu'l-Haccâc İbn Mûsâ ed-Darîr (ö. 520/1126)²⁴², el-Edîb İbn Berrâ' el-Cuzeyrî (ö. 500/1106)²⁴³ ve Ebû Mervân b. Sirâc (ö. 479/1086)²⁴⁴ gibi âlimler vardır. En çok tanınan eserleri *Kitâbu'l-Mukaddimât 'alâ Kitâbi Sîbeveyh*, *Kitâbu't-Terşîh fi'n-Nahv*, *el-İfsâh 'an Ba'd mâ Cae fi'l-Îzâh* ve *Makâle fi'l-İsm ve'l-Musemmâ*'dır.²⁴⁵

- 3- İbnu'l-Bâziş (ö. 538/1143): Asıl adı Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî en-Nahvî'dir. Gırnata'da yaşayan İbnu'l-Bâziş Murâbitların ikinci hükümdarı Ali b. Yûsuf döneminin en büyük dilbilimcilerindendir. Edebî bilgilere hâkim olup kıraat ilminde kendini oldukça geliştirmiştir. Basralılara ve Bağdatlılara ait nahiv kitaplarını tasnif etmiştir.²⁴⁶ Mağrib ve Endülüs'te Mozarabik denilen ve tam anlamıyla Arapça olmayan dili konuşup, Müslüman olmadığı için de Kur'ân'da okumayan kesimin *lahn*'dan uzak durmaları için çaba göstermiştir. Sîbeveyh'in yanısıra İbnu'l-Fâris ve İbnu'l-Cinnî'nin görüşlerine göre hareket etmiştir.²⁴⁷ Nahiv alanındaki çalışmalarına bu alandaki ana kitaplara şerh yaparak başlamıştır. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, *Şerhu Usûli İbn*

²⁴⁰ Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, *Ebu'l-Huseyn et-Terâve ve Eseruhû fi'n-Nahv*, Dâru bû Selâme, Tunus 1980, 7.

²⁴¹ el-Bennâ, 26.

²⁴² el-Kâdi 'İyâd, *el-Ğunye Fihrist Şuyûhi'l-Kâdi 'İyâd*, Thk: Mâhir Zuheyr Cerrâr, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, 80.

²⁴³ ed-Darîr, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Mûsâ, *et-Tenbîh ve'l-İrşâd fi 'İlmi'l-İ'tikâd*, Thk: Nûruddîn Muhammed Şu'aybî ve Diğerleri, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Fas 2014, 4.

²⁴⁴ el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, *Fihrisu'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'âcim ve'l-Mesşahât ve'l-Müselâlat*, Thk: İhsân 'Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, II, 1024.

²⁴⁵ es-Seyyid, 249-253; Kûke, 252; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 97.

²⁴⁶ el-Kıftî, Ali b. Yûsuf Cemâluddîn Ebi'l-Hasen, *İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1986, II, 227.

²⁴⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 296.

Serrâc, Şerhu'l-Muktedâb li'l-Muberred, Şerhu Îzâhi'l-Fârisî ve Şerhu'l-Cumel li'z-Zeccâcî kaleme aldığı önemli eserlerindendir.²⁴⁸

- 4- et-Tudmîrî (ö. 550/1160): Asıl adı Ahmed b. Abdilcelîl b. Abdillâh et-Tudmîrî'dir. Kurtuba'da yaşayan et-Tudmîrî, daha sonra sultan Ali b. Yûsuf'un çocuklarına eğitim vermek için Murâbîtlar Devleti'nin başkenti olan Merakeş'e davet edilmiştir.²⁴⁹ Tanınmış eserleri arasında *et-Tasrîh li Şerhi Ğarîbi'l-Fasîh, Fevâidu'l-Ferâid, et-Tevtie li'l-'Arabiyye, Şifâu's-Sudûr fî Şerhi Ebyâti'l-Cumel li'z-Zeccâcî* ve el-Muberred'in *el-Kâmil* ile el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* adlı eserinde geçen şiirleri topladığı *Nazmu'l-Kurtîn* sayılabilir.²⁵⁰
- 5- el-Fihri (ö. 537/1142): Asıl adı Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Abdilazîz b. Hişâm b. Ğazvân'dır. Nahvin yanısıra lûgat ve aruz ilimlerinde de yetkin bir âlimdi. Nâfi ve İbn Kesîr kıraatinde yazdığı urcûzeleri ile meşhurdur. En çok tanınan eseri *Kitâbu Fevâidi'l-İsfâh 'an Şevâhidi'l-Îzâh*'tır.²⁵¹
- 6- el-Bekrî (ö. 487/1094): Asıl adı 'Abdullah b. Abdilazîz Muhammed el-Bekrî el-Endelusî'dir. Coğrafyacı olarak tanınan el-Bekrî aynı zamanda tarih ve botanik ilimlerinde de yetkindi. Mu'temid b. 'Abbâd'ın, VI. Alfonso'nun oluşturduğu tehlikeden Müslümanları kurtarması için Murâbîtlar hükümdarı Yûsuf b. Taşfin'e gönderdiği heyette yer almıştır.²⁵² Arap dili alanında yaptığı çalışmaları *İştikâku'l-Esmâ', et-Tenbîh 'alâ Ağlâti Ebî 'Ali fî Emâlihi, Risale fî'n-Nebât, Simtu'l-Leâli fî Şerhi Emâli'l-Kâlî* ve *Şifâu 'Alîli'l-'Arabiyye* şeklinde sıralamak mümkündür.²⁵³
- 7- İbnu'r-Rammâk (ö. 541/1146): Asıl adı 'Abdurrahman b. Muhammed b. 'Abdurrahman b. 'Îsâ Ebu'l-Kâsım el-Emevî el-İşbîlî en-Nahvî. İbnu't-Terâve'nin öğrencisidir ve Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserini iyi bir şekilde tetkik ettiği söylenir.

²⁴⁸ el-Kettânî, 129; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 222; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 97.

²⁴⁹ ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed, *el- A'lâm*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, I, 143.

²⁵⁰ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 222.

²⁵¹ İbnu'l Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, Thk. 'Abdusselam el-Hirâs, Dâru'l-Fikr, I-IV, Dımaşk 1994, I, 37; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, s. 222.

²⁵² Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 247-248.

²⁵³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Thk: Adriyan Fanliyuvn, Andry Kiri, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1992, 12.

8- Ahmed b. Hasen b. es-Seyyîd el-Cerâvî el-Mâlikî Ebu'l-'Abbâs (ö. 560/1566): Büyük bir nahiv âlimi ve edip olarak bilinmektedir. İbnu't-Terâve'nin görüşlerini benimsemiştir.²⁵⁴

Âlimler, dilbilgisi alanında yukarıda adı geçen ve çoğu nahiv ile alakalı olan çalışmalarının yanı sıra sarf ilmiyle de ilgilendiler. İbn 'Ali el-Ceyyânî'nin *Ebnîyetu'l-Ef'âl* ve el-Bekrî'nin *İştikâku'l-Esmâ'sı* bu tür çalışmalardandır. Bazı âlimlerin ise dil alanında risaleler kaleme aldığı görülür. Bunlar hava, ağaç, at, deve gibi sınırlı mevzuların barındırdığı kelimeleri açıklayan risalelerdir. Örneğin el-Bekrî *Risale fi'n-Nebât*, el-Batelyevsî *Risale fi'l-İsm ve'l-Musemmâ*, İbnu't-Terâve *Risale fi'l-İsm ve'l-Musemmâ* ve Umeyye b. Ebi's-Salt *Risale fi'l-Ma'âni'l-Muhtelifa li'l-Lafzati Nukta* adlı eserleri oluşturmuşlardır.²⁵⁵

Arap dilinin gerek şiirde gerekse nesirde hâkim dil olması lügat ilminin gelişmesini sağlamış ve farklı özelliklerde sözlükler hazırlanmıştır. Endülüs'te lügat ilmine dair çalışmalar hicrî IV. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Ebû 'Ali el-Kâlî'nin (ö. 366/977)²⁵⁶ oluşturduğu *el-Bâri' fi'l-Luğa* burada oluşturulan ilk sözlük olarak bilinmektedir. Murâbıtlar Dönemi'nde İbnu'l-Eşterkûnî (ö.538/1143)²⁵⁷ adıyla tanınan Muhammed b. Yûsuf b. 'Abdullah b. Yûsuf et-Temîmî el-Mâzinî es-Sarakustî, *el-Muselsel fi Ğarîbî Luğati'l-'Arab* adını verdiği bir sözlük oluşturmuştur. Müellifin sözlüğünde izlediği yol, lafız ve manalardan oluşan bir zincir şeklindedir.²⁵⁸ Örneğin *الظهور الغلبة*, *الثور الظهور*, *الفرد الثور*, *الوحد الفرد* şeklinde devam eder. el-Eşterkûnî, sözlüğü telaffuzu yaygın olan kelimelerin okuyucu tarafından kolayca ezberlenmesi amacıyla hazırlamıştır.²⁵⁹

Dil alanında yapılan çalışmalar arasında musellesât²⁶⁰ ve anlamı birbirine yakın olan kelimelerin arasındaki farklılıkları²⁶¹ inceleyen eserler vardır. Musellesât

²⁵⁴ Hafize, 139.

²⁵⁵ Kûke, 206, 209, 263.

²⁵⁶ ez-Zubeydî, 185.

²⁵⁷ Yûsuf 'Îd, *en-Neşâtu'l-Mu'cemî fi'l-Endelus*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, 164.

²⁵⁸ 'Îd, 164-166; ez-Ziriklî, VII, 149; Kûke, 196-197.

²⁵⁹ el-Eşterkûnî, 'Abdullah b. Yûsuf et-Temîmî el-Mâzinî es-Sarakustî, *el-Muselsel fi Ğarîbî'l-Luğati'l-'Arab*, Thk. Muhammed 'Abdulcevâd, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, Kahire 1957, s. 39.

²⁶⁰ Harfleri aynı olan kelimelerin fâel fiilinin harekesinin değişmesi sonucu çoğu zaman anlamın da değişmesidir. Örneğin, *الغمر* (Suyun çok olması), *الغمر* (Kin beslemek), *الغمر* (Deneyimsiz olmak). Bkz. İbrâhim Muklâtî, *Şerhu Musellesâti Kutrub*, Dâru Hûma, Cezayir 1998, 12.

²⁶¹ Örneğin, *العز-الشرف*, *الدائم-الباقى*, *العتيق-القديم* kelimelerinde olduğu gibi.

konusunda yapılan çalışmalar arasında el-Batelyevsî'nin *el-Muselles* ve İbn Yezîd el-Menânî (ö. 521/1127)'nin *Bahru'd-Durer ve Ravdu'l-Fiker* adlı eserleri sayılabilir. el-Batelyevsî, anlam farklılıkları konusunda da *el-Fark Beyne'l-Hurûfi'l-Hamseti'z-Zâi ve'd-Dâdi ve'z-Zâli ve's-Sîni ve's-Sâdi* ve *el-Fark Beyne'l-Hurûfi'l-Muşkile min Hurûfi'l-Mu'cem* adlı eserleri kaleme almıştır. el-Batelyevsî bu iki eserinde çoğu kişi tarafından harflerinin yazılışı yanlış bilinen²⁶² kelimeler üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁶³

Arap dilindeki garîb lafızlarla alakalı çalışmalara bakılacak olursa dönemin en önemli şairlerinden İbn Hafâce göze çarpacaktır. Söylediği şiirlerden de anlaşılacağı üzere Arap dili ve belagatına hâkim olan İbn Hafâce'nin garîb kelimeleri madde madde sıraladığı *Kitâb fî Ğarîbi'l-Luġa* adını verdiği lügat mahiyetinde bir eseri mevcuttur. Diğer taraftan fıkıh ve hadis ilmine önem verilen Murâbıtlar Dönemi'nde, hadislerde geçen garîb lafızlarla ilgili yapılan çalışmalar ise şunlardır:

- 1- İbnu's- Sîd el-Batelyevsî- *Muşkilâtu Muvatta' Mâliki'bni Enes*.
- 2- İbn Halef el-Evsî- *Şerhu Muşkil mâ Vaka'a fi'l-Muvatta' ve Sahîhi'l-Buhârî*.
- 3- İbn Ahmed el-Ceyyânî- *Şerhu Ğarîbi'l-Buhârî*.
- 4- Kâdi 'İyâd (ö. 544/1149)²⁶⁴- *Meşâriku'l-Envâr fî Tefsîri Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Âsâr*.²⁶⁵

Murâbıtlar Dönemi'ndeki bir diğer dil çalışma alanı ise önceki eserlere şerh yazma usulüdür. Yukarıda da değinildiği üzere nahivle ilgili çalışma yapan âlimlerin büyük çoğunluğu Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserine şerh yazmıştır. Dönemin şerh usulünde telif edilen en önemli eserleri şunlardır:

- 1- *Şerhu Fasîhi Sa'leb*: el-Batelyevsî, Sa'leb'in *Fasîh* adlı eserini şerh etmiştir.
- 2- *Siletu'l-Mefsûl fî Şerhi Ebyât*: 'Abdulazîz el-Bekrî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîb* adlı eserini şerh etmiştir.
- 3- *Şerhu İslâhi'l-Mantık*: el-Batelyevsî, Yakup b. Sikkît (ö. 244/858)'in *İslâhu'l-Mantık* adlı eserini şerh etmiştir.²⁶⁶

²⁶² Örneğin, bir kelimedede ط – ت ve ظ، ص، س harflerinden hangisinin yazılıcağının tam bilinmemesi.

²⁶³ Kûke, 200-205.

²⁶⁴ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 212.

²⁶⁵ Kûke, 195,

²⁶⁶ Kûke, 210-215.

C- Diğer İlmî Çalışmalar

1- Fıkıh ve Hadis: Dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Murâbitlar Dönemi'nde tabîî olarak fıkıh ve hadis ilimlerine gereken önem verilmiş ve bu dönemde çok sayıda fakih ve muhaddis yetişmiştir. Hatta Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi'nde başka hiçbir ilim dalında olmadığı kadar muhaddisin yetiştiği söylenmektedir.²⁶⁷ Bu isimlere bakacak olursak; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Cedd (ö.520/1126), Kurtuba'da Kadılcemâ'a görevi yapmıştır. Mâlikî fukahâsından olup usûl ve ilmi ferâizde yetkin bir âlimdi. Yargı alanında kazandığı tecrübeleri yazarak insanların istifadesine sunmuştur. Endülüs'te Hristiyanlarla anlaşarak kendi dinkardeşlerine sırtını dönen Müslümanların bölgeden sürgün edilmesine dair fetva ona aittir. Eserleri, *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tahsîl li mâ fî'l-Mustahrice mine't-Tevcîh ve't-Ta'lîl, İhtisâru'l-Mebsûta* ve *İhtisâru Muştemili'l-Âsâr li't-Tehâvî*'dir.²⁶⁸ Ebû 'Ali es-Sadeî (ö.514/1220) Endülüs'te dinî ilimleri okuduktan sonra Doğu'ya yolculuk yaptı. On yıl kadar ilmini geliştirdiği Doğu'dan tekrar Endülüs'e geçti. Meşhur hadis külliyatlarını metinleriyle ve senetleriyle ezbere bilmesiyle tanınır. Yüz altmış hocadan ders aldığı söylenmektedir. Hadis alanında dayanakları Buhârî, Müslim ve Tirmizî'ydi.²⁶⁹ Ebû Bekr b. el-'Arabî (d.524/1230) dönemin en büyük fakihlerindendir. İşbiliye'de kadılık yapan el-'Arabî, öğrenci yetiştirmenin yanı sıra ilmi araştırmalar ve tasnifler yapmıştır. Eserleri, *el-'Avâsim ve'l-Kavâsim, Envâru'l-Fecr, Kânûnu't-Te'vîl, et-Telhîs fî'n-Nahv, Tertîbu'r-Rihle* ve *el-Kabes fî Şerhi Mavatta' Mâlik*'tir.²⁷⁰

Dönemin diğer önemli âlimi Kâdî 'Îyâd (ö.544/1149), daha otuzlu yaşlarındayken Gırnata'ya kadı olacak kadar bilgindi. Mâlikî ulemasının büyüklerindendir. En önemli eserleri *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik fî Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi'l-İmâmi Mâlik, eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ, Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sahîhi'l-Âsâr, el-İkmâl, Minhâcu'l-'Avârif ilâ Rûhi'l-Ma'ârif, Bağıyyetu'r-Râid fî mâ fî Hadîsi Ummi*

²⁶⁷ İbrahim el-'Arînî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî'l-Endelus fî 'Asri'l-Muvahhidîn*, Mektebetu'l-Melik Abdilazîz, Riyad 1995, 250.

²⁶⁸ İbn Beşkûvâl, II, 576; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 207; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 397.

²⁶⁹ İbn Beşkûvâl, I, 144-145; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 208-209; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 397.

²⁷⁰ İbn Beşkûvâl, II, 590-591; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 208-209; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 397-398.

Zer' mine'l-Fevâid ve *el-Hutab*'tır.²⁷¹ İbn Ebî Hakkûn, Usûlü fıkıh alanında çalışmıştır. En önemli eseri *el-Muktedabu'l-Eşfâ min Usûli'l-Mustesfâ*'dır.²⁷² İbn Abdillâh er-Ruşâtî el-Lahmî, er-Reşâtî adıyla tanınmaktadır. Tarih, neseb ve hadis âlimidir. *İktibâsu'l-Envâr* ve *İltimâsu'l-Ezhâr fî Ensâbi's-Sahâbe* ve *Ravâhu'l-Âsâr* bilinen eseridir.²⁷³ Ahmed b. Muhammed b. el-Ensârî, Sahîhi Buhârî ve Sahîhi Müslim'de geçen hadisleri tasnif etmiştir.²⁷⁴ Ebû Ubeyde b. Muhammed el-Hazrecî, Hz. Peygamber'e ait hükümleri içeren *Âfâku's-Şumûs* ve *A'lâku'n-Nufûs* adında bir kitap telif etmiştir. Diğer bir eseri ise *Makâmi'u's-Sulbân* ve *Merâti'u Riyâzi Ehli İmân*'dır.²⁷⁵ 'Abdurrahmân b. 'Atiyye el-Muhâribî: *el-Vecîz fî't-Tefsîr* adında bir eser kaleme almıştır.²⁷⁶ Bu dönemde Kurtuba fetvalar şehri olarak anılmaktaydı. Hatta Mağribli âlimler bazı hükümleri açıklarken "Kurtubalıların amel ettiği gibi" demişlerdir.²⁷⁷

2- Tarih ve Coğrafya: Murâbitlar Dönemi'nde tarihi olayları kayda geçiren ve rivâyetler yapan çok sayıda âlim yetişmiştir. İbnu's-Sayrafi olarak tanınan Ebû Zekeriyâ b. Yahyâ b. Yûsuf el-Ensârî el-Ğırnâtî (ö.570/1174)'nin Murâbitlar Dönemi'ndeki tarihî olayları anlattığı *el-Envâru'l-Celiyye fî Ahbâri'd-Devleti'l-Murâbitiyye* adında önemli bir eseri vardır. Bilinen diğer bir eseri ise *Kıyasu'l-Enbâ* ve *Siyâsetu'r-Ruesâ*'dır.²⁷⁸ Ebu'l-Hasan 'Ali b. Bessâm eş-Şenterînî (ö.542/1148), Edebiyat tarihi sözlüğü şeklinde hazırladığı *ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra* hicri beşinci asrın kültürel yapısını aktarır. Endülüs tarihi açısından önemli bir eser olarak görülmektedir.²⁷⁹ İbn Alkâme olarak tanınan Ebû 'Abdullah Muhammed b. Halef b. el-Hasan b. İsmâîl es-Sadeî (ö.509/1114)'nin, daha çok Belensiye şehrinde yaşayan Hristiyanları anlattığı *el-Beyânu'l-Vâdih fî'l-Mulimmi'l-Fâdih* önemli eserler arasındadır.²⁸⁰

²⁷¹ el-Feth b. Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî, *Kalâidu'l-İkyân ve Mehâsinu'l-A'yân*, Thk: Huseyn Yûsuf Haryûş, Zerka 1989, I, 222; İbn Beşkûvâl, II, 543; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 212-213; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 398.

²⁷² Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 398.

²⁷³ İbn Beşkûvâl, I, 297; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 221.

²⁷⁴ İbn Beşkûvâl, II, 591; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 398; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 221.

²⁷⁵ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 399.

²⁷⁶ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 221; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 399.

²⁷⁷ Lâme, 173.

²⁷⁸ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 223; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 401.

²⁷⁹ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 401; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 223.

²⁸⁰ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 401; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 223.

Dönemin önemli tarihçilerinden biri de daha çok İbn Beşküvâl adıyla anılan Ebu'l-Kâsım Halef b. 'Abdilmelîk (ö.578/1182)'tir. En meşhur eseri *es-Sıla*'dır. Eser, İbnu'l-Farađî'nin Endülüs âlimleri hakkında yazdığı eserin tamamlayıcısı niteliğindedir. *el-Ğavâmiğ ve'l-Mubhemât* ile *el-Mehâsin ve'l-Fedâil fî Ma'rifeti'l-Ulemâi'l-Fâđil* diğer önemli eserleridir.²⁸¹ es-Sâlimî olarak tanınan Ebû 'Âmir Muhammed b. Ahmed b. 'Âmir el-Belvî (ö. 559/1164) *Dureru'l-Kalâid ve Ğuraru'l-Fevâid* adlı eseri kaleme alırken el-Feth b. Hâkân olarak tanınan Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed el-Kaysî el-İşbîlî (ö.529/1135) ise *Kalâidu'l-İkyân fî Mehâsini'l-E'yân*, *Matmahu'l-Enfus* ve *Mesrahu't-Teennus* ve *Rivâyetu'l-Mehâsin* ve *Ğâyetu'l-Mehâsin* isimli kitapları telif etmiştir.²⁸²

Murâbitlar Dönemi'nde yetişen ünlü coğrafyacılar ve telif ettikleri eserler şu şekildedir: eş-Şerîf Ebû 'Abdullah Muhammed el-İdrîsî- *Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 'Abdullah b. İbrâhîm el-Hicârî- *el-Mushib fî Ğarâibi'l-Mağrib*.²⁸³

İslam toplumunda dinî ilimlerin yanısıra ruhi olgunluğa ulaşmak için felsefe, mantık ve doğa bilimleriyle de meşgul olan Müslümanlar, aynı zamanda İslam inancı ile bu bilimler arasında uzlaşşı sağlamayı başarmışlardır. Beşeri bilimlere gerek telif ve tercümeler yaparak gerekse eserleri tasnif ederek katkı sunmuşlardır. Ortaçağ'da tıp, eczacılık, matematik, hendese, felsefe ve astronomi, Müslümanların çabalarıyla gelişme kaydetmiştir.²⁸⁴

3- Tıp ve Eczacılık: Murabitlar döneminde tıp ve eczacılık alanında hatırı sayılır derecede gelişme görülür. Dönemin en ünlü tıp bilgini Batılıların *Avenzoar* olarak tanıdığı İbn Zuhr (ö.557/1162)'dur. Tıp ve kimya alanında birçok başarılarla sahip olan İbn Zuhr sadece Endülüs'ün değil İslam tarihinin en büyük bilginleri arasında yerini almıştır. İbn Mervân b. el-Ezher el-Eyâdî el-İşbîlî diğer bir önemli tıpcıdır. Doğuya yolculuk yapan İbn Mervân'ın ilmi birikimini oğlu Ebu'l-'Alâ (ö.525/1131) devralmıştır. *el-Havâs*, *el-Edviyyetu'l-Mufrede*, *el-İdâh bi Şevâhidi'l-İftidâh*, *en-Nuketu't-Tıbbiyye* ve *et-Tarar* önemli eserleridir. Ayrıca ilaç formüllerini yazdığı kitapçıkları mevcuttur. Daha sonra oğlu Ebû Mervân onun ilmine varis olmuş ve Emir

²⁸¹ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 402; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 223.

²⁸² Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 402; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 223

²⁸³ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 402-403; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 224.

²⁸⁴ es-Sâmerrâî, 79.

İbrahim b. Yûsuf b. Taşfîn için *el-İktisâd fî Salâhi'l-Ecsâd* adını verdiği bir kitap hazırlamıştır. Yine İbn Ruşd için hazırladığı *et-Teysîr fî'l-Mudâvât ve't-Tedbîr* isimli eser Ortaçağ'daki en önemli tıp kaynaklarından sayılmaktadır. *el-Eğziye* isimli bir kitabı da olan Ebû Mervân'ın böbrek ve deri hastalıklarıyla ilgili kitapçıkları da mevcuttur. İdari yapılanma içerisinde tıbbi üretim başkanlığı gibi bir birim oluşturmaları, Murâbitların tıbbı ne denli önem verdiklerinin göstergesidir. Bu birimin günümüzdeki karşılığı Sağlık Bakanlığı'dır.²⁸⁵

4- Matematik: İslam dünyasının en büyük matematik âlimi, sistemde sayı sayma metodunun sahibi olarak bilinen el-Harezmi (ö.242/846)'dir. Bu ilim Endülüs'te de rağbet görmüş ve önemli çalışmalara konu olmuştur. İbnu'z-Zerkâlî (ö.479/1087)'nin telif ettiği *Cedâvil li 'İlmi'l-Hisâbi'l-Musellesât* adlı eser Batılılar tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Murâbitlar Dönemi'nde yetişen Câbir b. Eflâh el-İşbîlî (ö.544/1150) en önemli matematik bilginlerinden biridir. Eserleri *Kitâbu'l-Hey'e* ve *Risale fî Hisâbi'l-Musellesât*'tır.²⁸⁶

5- Felsefe: Bu alanda dönemin en büyük filozofu Batılıların *Avenpae* adıyla tanıdıkları İbn Bâcce (ö.503/1110)'dir. Sarakusta'da yaşamış olan İbn Bâcce, İbrâhim b. Yûsuf b. Taşfîn'in veziri ve kâtibidir. Felsefe alanında yirmi beş kadar kitap telif ettiği söylenir. Ne yazık ki çok az sayıda eseri günümüze ulaşmıştır. Aynı zamanda şair ve müzisyen olan İbn Bâcce, Aristo'nun *es-Semâu't-Tabî'i* ve el-Fârâbî'nin *Mantık* adlı eserine şerh yazmıştır.²⁸⁷

6- Astronomi ve Astroloji: Ortaçağda sultanlar bazı girişimlerde bulunmadan önce gökyüzündeki hareketliliğe gereken önemi verdiler. Ancak yıldız bilimi yalnızca kehanette bulunmak için değil namaz, oruç ve hac gibi farizaların vakitlerini tayin etmek açısından da önemliydi. Murâbitlar Dönemi'nde emirlerin yanında yüksek mevkiler elde eden yıldızbilimcilerin en önemlisi 'Ali b. Yûsuf Dönemi'nde yaşayan Mâlik b. Vuheyb el-İşbîlî (ö.525/1131)'dir. İleride Mağrib'te güçlü bir emirin zuhur edeceğini yıldızlara bakarak anladığı söylenir. Rivayete göre bu kişi Muvahhidî hareketini başlatan İbn Tûmert'tir. Murâbitlar Dönemi'nde yaşayan diğer yıldızbilimciler *el-Kabes ve'l-Mustenbid* adlı eserin müellifi Ebu'l-'Abbâs Ahmed b.

²⁸⁵ es-Sâmerrâî, 83-84; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 225-226; Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 406-409.

²⁸⁶ es-Sâmerrâî, 88-89.

²⁸⁷ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 309-311; es-Sâmerrâî, 95-96.

Yûsuf, *el-Lu'luu'l-Manzûm fî Ma'rifeti Evkâti'n-Nucûm* adlı eserin sahibi Ebu'l-Hasan 'Ali b. Halef el-Emevî ve *el-İhtidâ bi Mesâbihi's-Semâ'* adlı eseri kaleme alan Ebu'l-Hasan el-Misnâlî'dir.²⁸⁸

²⁸⁸ Huseyn, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, 314.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİİR

1.1. MURÂBITLAR DÖNEMİ ÖNCESİ ENDÜLÜS'TE ŞİİRİN DURUMU

Şiir (شعر) kelimesi bir şeyi iyice bilmek, sezmek, vakıf olmak, ahenkli ve ölçülü söz söylemek anlamlarına gelir.²⁸⁹ Toplumun içinde bulunduğu durumu yansıtan bir ayna niteliğinde olan şiire Araplar tarihlerinin, gelenek ve göreneklerinin korunmasına yardımcı olduğu için her zaman büyük önem vermişlerdir. Şairler ise Arapların şeref ve saygınlıklarını korudukları, mazilerinde övünülecek olan olayları hatırlattıkları ve hatıraları tazeledikleri için Araplar nezdinde her zaman kıymete haiz olmuşlardır.²⁹⁰

Câhiliye Dönemi'nde kabileler arasında meydana gelen mücadeleler, kurulan çeşitli panayırlar, şairlerin teşvik ve himaye edilmesi, şiirlerin edebî tenkit çerçevesinde değerlendirilmesi ve şiirin bir kazanç vasıtası haline gelmesi gibi etkenler şiirin gelişmesini sağlamıştır.²⁹¹ Şairler tarafından parça parça söylenip nakledildiği için sonraki zamanlarda belirli bir yapı bütünlüğü kazanması ve klasik kaside tarzında uyulması zorunlu bir geleneğin yerleşmesi, Arap şiirinin uzunca bir gelişme süreci geçirdiğinin bir göstergesidir.²⁹²

Câhiliye şiirleri sözlü rivayet yoluyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu da şairlerin birbirlerinin şiirlerini rivayeti, kabilelerin kendi şairlerinin şiirlerini rivayeti ve şiir ve ahbar râvîlerinin çeşitli edebî meclislerde ezberledikleri şiirleri rivayeti şeklinde gerçekleşmiştir. Cahiliye Dönemi şiirinin en meşhurları klasik kaside tarzında nazmedilen, şairlerin en güzel şiirlerinden oluşan ve yedi şaire ait olduğu kabul edilen muallakalardır.²⁹³

İslâmi dönemde Hz. Peygamber şiire ve şairlere karşı olumsuz bir tavır takınmamıştır. Hatta peygamber şairi vasfına sahip olan Hassân b. Sâbit için mescitte

²⁸⁹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fađl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, Thk: Ahmed Fâris, Dâru Sâdır, Beyrût 1980, IV, 410.

²⁹⁰ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*(2. Baskı), Kapı Yayınları, İstanbul 2011, 11.

²⁹¹ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, 75-94.

²⁹² Hüseyin Elmalı, "Kaside", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 562.

²⁹³ Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, Nurettin Ceviz, *Yedi Askı Arap Edebîyatının Harikaları* (1. Baskı), Ankara Okulu, Ankara 2010; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, 178-228.

şiiir söyleyebileceğı bir minber yaptırdığı söylenir. Kur'ân ayetlerinde geçen şiiir ve şair kelimeleri²⁹⁴ incelendiğinde de Kur'ân'ın şiiir ve şair kelimelerine karşı herhangi bir cephe almadığı görülür. Kur'ân'da zemmedilen şairler hayat tarzları ve şiiirdeki ifadeleri İslami prensiplere uygun düşmeyenlerdir. Sadru'l-İslam Dönemi şairlerinin bir kısmı Câhiliye tarzında şiiir söylerken Müslüman şairlerin birçoğı İslam dininin prensiplerini dile getiren, yeni dine davet eden ve iyiliğı emredip kötülüğü nehyeden bir dili tercih etmişlerdir. Şiiir hem Müslümanlar hem de müşrikler tarafından propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden yapılan iktibaslar İslamiyetin şairlerin üslubuna olan etkisinin göstergelerindendir.²⁹⁵

Emevîler Dönemi'ne gelindiğinde şairlerin Câhiliye tarzında şiiir söyledikleri görülür. Bunun nedeni olarak bu dönemde şairlerin Câhiliye şiiirini üstün tutmaları ve klasik kaside haricinde başka bir şiiir tarzıyla karşılaşmamış olmaları gösterilebilir. Zamanla refah seviyesinin yükselmesi ve kentleşmenin getirdiğı eğlence meclislerine bağılı olarak şiiir yeni bir karakter kazanmaya başlamıştır. Emevîler ve onlara muhalif olan grupların²⁹⁶ görüşlerinin aktarıldığı siyasi şiiir bu yeniliklerden sadece biridir.²⁹⁷

I. Abbâsî asrında şiiirlerin rivayet edilmesi, eski Arap şiiirinin tedvini, edebî tenkit, şiiir ve şairlerin yöneticiler tarafından teşvik edilmesi, söz söyleme ve düşüncede görülen hürriyet, şiiirin kazanç vasıtası haline gelmesi ve düzenlenen Edebiyat meclisleri gibi amiller şiiirin gelişmesine katkı sağlamıştır. Şiiire konular, lafız ve üslup, hayal ve mana ile vezin ve kafiye de yenilikler gelmiştir.²⁹⁸ II. Asırda medeniyette değişimler yaşanmıştır. Arap olmayan unsurlar da şiiirle uğraşmış, gınâ yaygınlık kazanmıştır. Nesrin şiiirle boy ölçüşmeye başladığı bu asırda hayal ve manalarda değişiklikler gözlemlenmiş ve edebî tenkite önem verilmiştir.²⁹⁹ III. Abbâsî asrında şairlere tanınan ayrıcalıklar ve verilen aşırı değer şiiire olan yönelişi daha da artırmıştır. Şiiirde şekil ve lafızdan ziyade konu ve içerik bakımından değişimin gözlemlendiğı bu asırda, şairler, Câhiliye şiiirinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Şekil bakımından ortaya çıkan en önemli

²⁹⁴ Şiiir ve şair kelimelerinin geçtiğı ayetler için bkz. (Sâffât: 37/36), (Şuara: 26/224-226), (Hâkka: 69/41-42), (Yâsîn: 36/69), (Enbiyâ: 21/5), (Tûr: 52/30).

²⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 31-85.

²⁹⁶ Grupların oluşturduğu edebiyat hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

²⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 44-52.

²⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, 117-132.

²⁹⁹ II. Abbâsî asrında şiiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

yenilik ise kasidede bir konunun bir bütün olarak ele alınmasıdır.³⁰⁰ Son olarak IV. Asırda önceki yıllara oranla şiir faaliyetlerinin daha fazla olmasına rağmen şiirin sanat değeri açısından düşük olduğu söylenebilir. Önceki asırda olduğu gibi Türk ve Fars asıllı şairler bu dönemde de mevcuttur. Şiirde manadan daha çok yapılan sanat ön plana çıkmıştır.³⁰¹

Çöl yaşantısının geniş hayal gücüne sahip olan Araplar, Abbâsîler Dönemi'nde ulaştıkları refah seviyesi ve medeniyet anlayışına Endülüs'ün tabiat güzelliklerini de eklemişlerdir. Daha önce pek alışık olmadıkları bu tabiat ve medeniyet tasavvuru Endülüs şiirinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.³⁰² Endülüslü şairler tabiat tasvirine çok önem verdiler. Çok sayıda tabiat tasviri yaptılar ancak düşünceleri ve üslupları Doğudaki ile aynıydı. Kimi zaman lafız ve manaları ödünç alırken kimi zaman da ibareyi naklen almayı tercih ettiler. Örneğin tabiat tasvirinde kişileştirme (Teşhîs) ve tabiata duygu atfetmede Ebû Temmâm (ö.231/850)³⁰³ ve İbnu'r-Rûmî (ö.283/903)³⁰⁴'nin etkisinde kaldılar.³⁰⁵

Hz. Peygamber'in "*Deve arzuladığı yavrusundan ne zaman vazgeçerse Araplar da şiirden o zaman vazgeçer*"³⁰⁶ sözüne mutabık kalan Araplar Endülüs'te de şiir söylemeyi sürdürmüşlerdir. Şiir bir elbise olarak düşünülürse, elbiseye olan ihtiyaç devam etmiş, yalnızca coğrafyaya ya da medeniyet tasavvuruna göre şekil ve renk olarak değişime uğramıştır. Endülüs'te Arap varlığı fetihle başlamış ve yaklaşık sekiz yüz yıl kadar devam etmiştir. Fetihlerin ve savaşların devam ettiği ilk yıllarda ilim ve Edebiyatın gelişimi için gerekli ortamın oluştuğu söylenemez. Ancak Edebiyata önem veren Arap toplumunun içinde bulunduğu durum ne olursa olsun şiirden uzak kalacağı

³⁰⁰ III. Abbâsî asrında şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

³⁰¹ IV. Abbâsî asrında şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

³⁰² Hafâci, 308.

³⁰³ 'Abd 'Avn er-Ravdân, *Mevsûatu Şuarâi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, Dâru Usâme, Amman 2001, I, 37; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel)* (16. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2004, 268.

³⁰⁴ İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî, *Dîvânu İbni'r-Rûmî*, Thk: Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2002, I, 9; er-Ravdân, I, 25.

³⁰⁵ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'ş-Ş'iri'l-'Arabî* (11. Baskı), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1987, 450.

³⁰⁶ es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-'Abdulfettâh el-Hulv, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, Kahire 1964, VI, 338.

da düşünülemez.³⁰⁷ Elli yıl kadar süren Valiler Dönemi'nde yirmi kadar valinin değişmesi siyasi istikrarsızlığı ve sosyal olayları beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamda şiir ve şairin kendinî konumlandırarak yer bulamayacağı açıktır. Bu sebeple Valiler Dönemi Edebiyatının en belirgin özelliği olarak şiir ve şairin azlığı gösterilebilir.³⁰⁸ Bunun nedeni olarak da Endülüs'ü fetheden orduda daha çok Adnânî³⁰⁹ lehçesini konuşan askerlerin olması ve şiir söylemiş olsalar dahi râvîler tarafından nakledilemediği gösterilmektedir.³¹⁰

Bu dönemde şiir Doğu'dan gelen ve şiirlerine kaynaklarda çok az rastlanan birkaç şair tarafından üretilmiştir. Şiirler kaydedilmemiş olduğundan şairler hakkında yeterli bilgi edinme ve üzerine yorum yapma imkânı da azalmıştır. Ancak Valiler Dönemi'nde şiirin durumu için şu çıkarımda bulunulması yanlış olmayacaktır; bu dönemde söylenen şiirde Endülüs'e ait herhangi bir özellik yoktur, sadece şiirler orada söylenmiştir.³¹¹ Deyim yerindeyse bu dönemde Endülüse alışmaya çalışan Arapların Doğu'ya bakışı, bir bebeğin annesinin yüzüne nazar etmesine benzetilebilir.

Dönemin en çok tanınan şairi Doğu'dan gelen Ebu'l-Ecreb Ca'vene el-Kilâbî'dir (ö. 138/756)³¹². el-Makkarî, İbn Hazm'ın onun hakkındaki şu değerlendirmesine eserinde yer vermiştir: “*O, Cerîr ve Farazdak ile aynı dönemde yaşadığından onlarla kıyaslanabilir. Şayet insaflı davranılsa onun şiirleriyle de istişhad edilebilirdi. O, muhdes şairlerden değil, klasik şiir ekolündendir.*”³¹³ Muhdes şiirin öncülerinden Ebû Nuvâs'ın şiirlerine ilgi duyduğu rivayet edilen şairin şiirlerinden geriye sadece iki beyit kalmıştır.³¹⁴ Valiler Dönemi'nin diğer bir şairi savaşçı kimliğine atıfta bulunularak ‘Endülüs’ün Antarası’ diye anılan Ebu'l-Hattâr Husâm b. Dırâr el-Kelbî (ö.

³⁰⁷ Michel ‘Âsî, *eş-Şi'r ve'l-Bîe fi'l-Endelus*, 51; Çiftçi, 26.

³⁰⁸ Sâmi Mekki el-Ânî, *Dirâsât fi'l-edebî'l-endelusî*, Merkezu Zâyid li't-Turâs ve't-Târih, Bağdat 1978, 128.

³⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Nedvî, Muzafferuddîn Nedvî, *Kur'ân Coğrafyası Kavimler ve Yaşadığı Yerler* (2. Baskı), Trc. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 2011, 137-141.

³¹⁰ Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 137.

³¹¹ Çiftçi, 27-28.

³¹² Bkz. İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik el-Endelusî *el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib*, Thk: Şevkî Dayf, I-II, Dâru'l-Dâru'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1964, I, 131.

³¹³ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 177.

³¹⁴ el-Humeydî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Futûh, *Cezvetu'l-Muktebes fi Zikri Vulâti'l-Endelus*, Thk: Muhammed Tâvit et-Tancî, ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire 1953, 177.

129/746)³¹⁵’dir. Bu iki şairden başka şiirleri günümüze ulaşmayan şairlerin varlığından söz edilmektedir. Bunlar; Bekr el-Kinânî ve Muğîs b. Hâris el-Ğassânî’dir.³¹⁶

Bize ulaşan şiirler incelendiğinde bu dönem şiirlerinin klasik kasidenin özelliklerini taşıdığı görülür. Klasik şiir temalarının işlendiği kasideler, lafız, mana ve hayal yönüyle Doğu şiirinin bir taklidi görünümünde olup yukarıda da değinildiği gibi Endülüs’e ait bir özellik barındırmamaktadır.³¹⁷ Manaların derinlik ve incelik kaygısından uzak olduğu şiirlerde lafızlar ise açık ve nettir.³¹⁸

Endülüs şiiri gelişme ve yayılma bakımından üç döneme ayrılmaktadır. Bunlar; Doğuyu taklit dönemi, taklitten kurtulma dönemi ve yenilik dönemidir.³¹⁹ Emirlik dönemine gelindiğinde Edebiyat alanında belirgin bir gelişme kaydedilmeye başlanmıştır. Sadece halktan insanlar değil yöneticiler de şiirle uğraşmışlardır.³²⁰ Emir olsun ya da olmasın Emevî hanedanından olup şiir söyleyen birçok kişi vardır. I. Abdurrahmân, I. Hakem, I. Hişâm, II. Abdurrahmân ve Abdullah b. Muhammed şiir söyleyen emirler arasındadır. Emir olmayan şairler ise Abdulmelik b. Bîşr (ö. 160/777) ve Abdullah b. ‘Umer b. Mervân (ö. 139/757)’dır.³²¹ Önce Doğuyu taklit ardından taklitten kurtulmanın şiire yansıdığı bu dönemde iki özellik göze çarpmaktadır; biri klasik Arap şiiri tarzında söylenen şiirler, diğeri ise Endülüs’e ait özellikleri geliştirme eğiliminin görüldüğü şiirler şeklindedir. Emirlik Dönemi’nde şairler medih, hiciv, fahr ve hamâse gibi klasik şiirin konularını işlemeye önem gösterdiler.³²² Endülüs’e ait şiir anlayışının oluşmasında ve şekillenmesinde yaşadıkları olayları ele almaktan ziyade geçmişten kalan mirası hatırlatan bir yol izlemişler, duygularını bedevî yaşama ait üslupla dile getirmişlerdir.³²³

Bu dönemde şiirde konuyu yeniden ele alma, şiiri şekil ve içerik yönüyle yeniden tanzim etme ve şiire kendi duygusallığını katma gibi değişimler görülür. Bu duygusallıklar şairin kendi körlüğünü şiirinde işlemesi, vatan özlemini ve ayrılığı dile getirmesi olarak örneklenebilir. Örneğin dönemin önemli şairlerinden Ebu’l-Muhaşşâ

³¹⁵ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib*, III, 22.

³¹⁶ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib*, III, 12, 225.

³¹⁷ el-Ânî, 128.

³¹⁸ Ahmed Heykel, *el-Edebu’l-Endelusî mine’l-Feth ilâ Sukûti’l-Hilâfe*, Dâru’l-Maâ’rif, Kâhire 1985, 64.

³¹⁹ Faruk Toprak, “Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış”, *AÜDTCFD*, XXXIII, sy. 1-2, 1988, 158-159.

³²⁰ Heykel, 80.

³²¹ Çiftçi, 29.

³²² ‘Atîk, 68.

³²³ Heykel, 81,83.

görme engelini anlatırken, yeni bir sunuş biçimiyle duygusallığa haiz bir anlatım tercih etmiş, Abdurrahman ed-Dâhil de yalnız bir hurma ağacı ile empâti kurarak vatanından ayrı kalışını ve ona olan özlemini duygusal bir dille ifade etmiştir.³²⁴ Bu dönemde yetişen çok sayıda şair yetişme ve kültür itibarıyla Doğuludur. Ancak Endülüs'ten etkilenme ve bunu şiirlerinde yansıtmaya noktasında Endülüslü sayılabilirler.³²⁵

Şairler Doğu'da Ebû Nuvas'ın muhdes şiir tarzından etkilenmişlerdir. Bu yeni bir tarz olup konuları klasik şiirin konularından farklıdır. Lehviyyât, hamriyyât, mucûn ve zühhd gibi klasik kasidenin bir bölümünü oluşturan konular bağımsız bir şekilde başlı başına bir tür haline gelmiştir.³²⁶ Bu yeni tarzın en önemli temsilcisi şarap şiirleriyle meşhur olmuş Yahyâ b. Hakem'dir (ö. 250/864)³²⁷ Emirlik Dönemi'nde eğlenceli konular muhdes tarzla ilişkilendirilirken, ciddi konuların ise klasik tarzda ele alındığı görülür.³²⁸ Emirlik Dönemi'nin diğer şairleri Abbas b. Nâsîh (ö. 238/853)³²⁹, Abdullah b. eş-Şemr (ö. 225/840), Abdulmelik b. Habîb (ö. 238/853)³³⁰ ve kadın şair Hassâne et-Teymiye (ö. 230/885)'dir.³³¹

Hilâfet Dönemi'nde şiir estetik yapısının en olgun noktasına ulaşmaya başlamıştır. Endülüs'te şiire yoğun bir yönelişin sonucu olarak sadece nitelikte değil nicelikte de önemli bir artış kaydedilmiştir. Bilimsel düşüncede yaşanan canlılık şiirsel düşüncenin gelişimine de katkı sunmuştur.³³² Şiir dilinin Endülüs'te konuşulan dil olması ve şiirin hayattan esinlenmesi bu dönem şiirinin özellikleri arasındadır.³³³

Endülüs'ün tabiat güzelliği Doğu'dan gelen şairlerin şiirlerinde hak ettiği yere gelmiştir. Şairi kimi zaman ilk vatanı olan çöllere özlemini ifade ederken, kimi zaman da Endülüs'teki bağları, bahçeleri, çiçekleri, nehirleri, akarsuları ve ağaçların gölgelerini tasvir ederken görürüz. Şiir, refah düzeyinin yüksek olduğu ve medeniyet tasavvurunun insanların yaşantılarında karşılığını bulduğu bir dönemde olgunluk

³²⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 54.

³²⁵ Çiftçi, 32-35.

³²⁶ Demirayak, *Abbasi Edebîyatı Tarihi*, 117-132.

³²⁷ el-Humeydî, 351.

³²⁸ Heykel, 133.

³²⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 343.

³³⁰ el-Humeydî, 263.

³³¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, IV, 167. Emirlik Dönemi'nde Endülüs'te şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*.

³³² Çiftçi, 39-40.

³³³ Heykel, 194.

düzeyine ulaşmıştır.³³⁴ Gerek Endülüs'te bulunan şairler gerekse düşünceleri ve üslupları Doğu ile aynı olan şairler, bedevi bir yaşamla medeniyetin yoğurulması sonucu oluşan bir aklın ürünü haline gelen şiiri zirveye çıkarmayı başarmışlardır. Emirlik Dönemi'nde klasik ve muhdes olarak iki koldan ilerleyen şiir bu dönemde neo-klasik adı verilen yeni bir tarzda da söylenmeye başlamıştır. Muhdes şiir tarzına tepki olarak ortaya çıkan neo-klasik şiir anlayışına sahip şairler, kasidenin yöntemini, dilini ve musikisini korudukları için gelenekçi, anlam, biçim ve estetik bağlamında ortaya koydukları değişim nedeni ile de yenilikçi sayılmışlardır.³³⁵

Hilâfet Dönemi'nde klasik tarzda şiir nazmedenlerin yanı sıra Endülüs'te ortaya çıkan yeni şiir türlerinde şiir söyleyen şairler de mevcuttu. Endülüs şiiri geleneksel Arap şiirinden mana yönüyle ayrılmaktaydı. Bu farklılık kıreatif tasvirler, şık kelimeler, ârî edebî bir lezzet ve çok yönlü hayal kurabilme olarak şiirde tezahür etmiştir. Doğunun şiirinden daha romantik olduğu kabul edilmiştir. Keskin bir duygusallığa haiz romantik şiir durumunun Endülüs'te Doğudakinden daha parlak olduğu kabul edilmektedir.³³⁶

Dil yönüyle klasik dil ve üslubu tercih eden neo-klasik akımın temsilcisi olan şairlerin kullandığı lafızlar açık, şiirleri akıcıdır. Yenilik bağlamında lafzın en uzak anlamını ortaya çıkarma gayretleri göze çarpmaktadır. Şairler lafızların barındırdığı manalara en ince ayrıntısına kadar ulaşmaya çalışmışlardır. Emirlik Dönemi'nde bir kısmı ortaya çıkan bu yeni şiir anlayışı sırasıyla Hilâfet ve Mulûku't-Tavâif Dönemlerinde olgunluğa ulaşmıştır.³³⁷

Hilâfet Dönemi şairi İbn Abdurabbih'in *el-İkdu'l-Ferîd* isimli eserine bakıldığında neo-klasik şairlere ne kadar önem verdiği anlaşılabacaktır. Doğulu şairlerden Ebû Temmâm (ö. 231/846), el-Buhturî (ö. 284/897), İbnu'r-Rûmî (283/896), İbnu'l-Mu'tez (ö. 286/908) ve el-Mutenebbî (ö. 354/965)'nin şiirlerinden sonra kendi şiirine yer vermesi neo-klasik tarzın etkisi altında kaldığının bir göstergesidir. Bu durum aynı zamanda Doğu şiirinin Endülüs'e aktarılmasında kullanılan yöntemlerden biri olmuştur.³³⁸

³³⁴ Muhammed 'Abdumun'im Hafâci, *el-Edebu'l-Endelusî et-Tatavvur ve't-Tecdîd*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, 308; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi* (392-424/1031-1090), 68-69.

³³⁵ Heykel, 195.

³³⁶ Ahmed Dayf, *Belâğatu'l-'Arab fi'l-Endelus*, (1. Baskı), Matba'atu Mısır, Kahire 1924, 35.

³³⁷ Heykel, 86.

³³⁸ Çiftçi, 42-43.

Şiirin olgunluğa ulaşmaya başladığı Hilâfet Dönemi'nde şiirin gelişmesini sağlayan amilleri asabiye'nin desteklenmesi, gınânın yaygınlaşması, ilim adamları ve ediplerin gayretleri ve kültürel gelişmeler şeklinde sıralamak mümkündür. Önceki dönemlerde şiirin gelişmesini sağlayan etkenler sayılırken zikredilen panayırlar, şiirin kazanç vasıtası olması, şiir ve şairin teşvik edilmesi, Edebiyat ve eğlence meclisleri ve edebî tenkit gibi amiller az ya da çok Endülüs için de geçerlidir. Şiirle kazanma her dönemde olduğu gibi Endülüs'te de devam etmiş,³³⁹ Edebiyat meclisleri sıkça düzenlenen bir etkinliğe dönüşmüştür. İktidarlarını sürdürmek isteyen yöneticilerin günümüzde medyanın tesirini o günlerde üstlenen şairleri arkalarına alma isteği Endülüs'teki emir ve halifeler için de geçerlidir.³⁴⁰

Endülüs'ün kendine has şartları altında şiirin gelişmesine katkı sunan etkenler de mevcuttur. Bölgede devleti oluşturan etnik yapılar Araplar, Berberîler, Muvelledler, Sakâlîbe ve Ehli Zimme'dir. Arap şairlerin asabiye mantığıyla yazdıkları şiirler insanların içindeki asabiye duygularını harekete geçirmiş ve Emevîler Dönemi'nde olduğu gibi her grup kendini anlatan şiirlere yönelmiştir. Şiiri geliştiren etkenlerden biri de gınânın yaygınlaşmasıdır. Musiki ve şiir arasındaki bağ, şiirin sınırlarını belirlemede önemli bir güce sahiptir. Şarkıcılar kimi zaman meşhur şairlerin şiirlerini kimi zaman da kendilerine ait şiirleri bestelemişlerdir.³⁴¹ Bunların en önemlisi şüphesiz emir II. Hakem tarafından Bağdat'tan Kurtuba'ya davet edilen musikişinas Ziryâb'tır.³⁴² Şiir de söylediği bilinen Ziryâb'ın edebî bir dile sahip olduğu belirtilmektedir.

Mağrib üzerinden Doğu'ya ilmi yolculuklar yapan edipler dil ile alakalı eserlerin yanı sıra şiirle ilgili eserleri de Endülüs'e taşımışlardır. Dilin doğru kullanılmasını da sağlayan bu eserler şiirin gelişmesine katkı sunmuştur.³⁴³ Halifelerin kültürel gelişmelere yönelik çalışmalara öncülük ettiği bu dönemde âlim ve edipler Endülüs'e gelmeleri için teşvik edilmiştir.³⁴⁴ Kültürel miras olarak görülen şiirler kayıt altına

³³⁹ Emirlik Dönemi şairi Ebu'l-Ecreb şiirle mal kazanan ilk Endülüslü şair olarak bilinmektedir. Bkz. Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (4. Baskı), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, IV, 49.

³⁴⁰ Çiftçi, 59.

³⁴¹ İhsan 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Kurtubâ* (5. Baskı), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1978, 53-54.

³⁴² Asıl adı Ebu'l-Hasen Ali b. Nâfi'dir. Ziryâb hakkında geniş bilgi için bkz. el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 122; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (4. Baskı), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, IV, 80; 'Atîk, 55; Heykel, 120; Fazlı Arslan, Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 464.

³⁴³ ez-Zubeydî, 284-285.

³⁴⁴ el-Humeydî, 156.

alınmaya başlamış bu da insanların şiire olan eğilimlerini olumlu yönde etkilemiştir.³⁴⁵ Dönemin en önemli şairleri Muhammed b. Hânî (ö. 362/973)³⁴⁶, İbn Derrâc el-Kastallî (ö. 420/1030)³⁴⁷, Muhammed b. ‘Abdirabbih (ö. 328/940)³⁴⁸ ve Ahmed b. Şuheyd’dir (ö. 426/1035). Bu dönemde şairlerin asabiye duygusu ile geçmişteki tarihî miras ve kültürlerine bağlı kalma isteğinin bir sonucu olarak, şiirlerinde şuhûdî olmaksızın Doğu’yu hatırlatan çöl, deve ve kızgın kumlar gibi sembolleri işledikleri görülür. Ortaya çıkan şiirlerin ise gerek mana gerekse üslup yönüyle Doğu’da Emevîler Dönemi’ndekilere benzediği bir gerçektir.³⁴⁹

Hilâfet Dönemi’nin son bulmasıyla yok olmaya başlayan siyasi ahlakla birlikte halkın manevi duygu ve düşüncelerinin de yavaş yavaş yok olmaya başladığı bir ortamda, eğlence meclislerinin yaygınlaşması sonucu şiir alanında da yeni gelişmeler kaydedildi.³⁵⁰ XI. yy’dan itibaren başlayan taklitten kurtulma süreci aynı zamanda Endülüs şiiri için bir geçiş dönemidir. Mulûku’t-Tavâif Dönemi ile Murâbitlar Dönemi’nin bir kısmını kapsayan bu süreçte, Endülüs’ün güzelliklerinin farkına varan şairler aynı zamanda Doğu’dan etkilenmeye devam etmişlerdir.³⁵¹ İhsân ‘Abbâs’a göre, söz konusu bu zaman dilimi, fenni anlamda zirvede olmanın bir sonucu olarak belirli bir durgunluğu da meydana getirmiştir.³⁵²

Yaklaşık yirmi kadar Mulûku’t-Tavâif hükümdarının müzik, raks, içki ve eğlenceye düşkün olmaları Endülüs’te edebî faaliyetlerin daha yoğun bir şekilde

³⁴⁵ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II, 174; ez-Zubeydî, 17.

³⁴⁶ Şair hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hânî, Ebu’l-Kâsım Muhammed, *Dîvânu İbn Hânî el-Endelüsî*, Thk: Kerem el-Bustânî, Dâru Beyrût, Beyrut 1980, 5.

³⁴⁷ Şair hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Derrâc, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Âs el-Endelüsî el-Kastallî, *Dîvânu İbn Derrâc el-Kastallî*, Thk: Mahmûd Ali Mekkî, Menşûrâtü’l-Mektebi’l-İslâmî, Dimaşk 1961, 19.

³⁴⁸ Şair hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *Dîvânu İbn Abdirabbih*, Thk: Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Muessesetu’r-Risale, Beyrut 1979, 5.

³⁴⁹ Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (2. Baskı), el-Matba’atu’l-Bûlisye, Beyrût 1953, 805; Ahmed Dayf, 48.

³⁵⁰ Çınar, *Endülüs’te Mulûku’t-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi* (392-424/1031-1090), 82.

³⁵¹ Hilâfet Dönemi’nde Endülüs’te şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs’te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi* (316-422/929-1031).

³⁵² İhsân ‘Abbâs, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelüsî* (‘Asru’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn) (2. Baskı), Dâru’ş-Şurûk, Amman 1997, 86.

görülmesine zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan halk da şiire ilgi duymuş ve konumları ne olursa olsun onu hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.³⁵³

Mulûku't-Tavâif hükümdarlarının birer Edebiyatçı ve şair olmaları, ediplere ve şairlere de mümkün olduğunca destek olmaları şiirin gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde şiirin gelişmesini sağlayan etkenlerden biri de hükümdarların, vezirlerin, valilerin ve devletin yüksek kademelerindeki memurların kendi aralarında yapmış oldukları gerek resmî gerekse gayri resmî yazışmalarda sözlerine şiirle başlayıp şiirle bitirmeleridir. Çoğu hükümdar özel günlerde yakınlarına göndermiş oldukları kartlara davetiye, kutlama, özür, af dileme gibi kelimeler yazdıktan sonra şiirle süslemeye gayret ederlerdi. Hatta bazı yöneticiler bunu abartarak şiirle hayatlarından kısaca bahsettikten sonra medih konusuna geçerek kendisini erişilmesi güç yıldızlara ve ayak basılmamış bir bahçe içinde yeni açmış çiçeklere benzetmişlerdir.³⁵⁴

Şarkının şiiri yönlendirip onun sınırlarını çizmede belirli bir güce sahip olduğu görülür. Endülüs'te gınânın yaygınlaşmasında Doğu kültürünün payı büyüktür. Cömertçe dağıtılan ihsanlardan pay alabilmek için Doğulu erkek ve kadın şarkıcılar Endülüs'e gelmiş, hicri beşinci, miladi on birinci asırdan itibaren Endülüs halkı Arap müziği ve şarkısıyla tanışmaya başlamıştır.³⁵⁵ Hükümdarlar yalnızca şarkıcılara destek olmakla kalmamış aynı zamanda kendileri de şarkıyla ilgilenmişlerdir. Örneğin el-Mu'temid sadece bir yönetici, edip ve şair değil aynı zamanda çok iyi bir şarkıcıydı.³⁵⁶

Bu dönemde şiir klasik ve muhdes olmak üzere iki ekol üzerinden gelişimini sürdürmüştür. Medih, hiciv, fahr ve hamase Cahiliye Dönemi'nden itibaren gelişme gösteren klasik şiirin ana temalarını oluşturmuştur.³⁵⁷ Endülüs klasik şiirinde Doğu klasik şiirindeki yöntem hayal, düşünce ve duygunun yanı sıra onun şekil, kalıp, vezin ve üslupla ilgili bütün özelliklerini de barındırmaktadır.³⁵⁸ Bu dönem şairleri klasik şiiri anlam bakımından hızla geliştirerek ona; duygu, sevgi, aşk, pişmanlık, yalvarma ve vatan özlemi gibi muhdes tarzda yeni manalar katmışlardır. Yine bu dönem şiirinde hamriyyât, mucûn ve hubbu's-şâz (aykırı ilişki) gibi muhdes tarzın altyapısını oluşturan

³⁵³ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi's-Ş'iri'l-'Arabî*, 451; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi*, 83.

³⁵⁴ Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi*, 84-85.

³⁵⁵ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 52.

³⁵⁶ Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-tavâif Dönemi Edebî Çevresi*, 89.

³⁵⁷ Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-tavâif Dönemi Edebî Çevresi*, 93.

³⁵⁸ Hafâci, 274.

şairler görülmeye başlamıştır. Endülüs'te Doğu'nun muhdes şairi Ebû Nuvas'ın yolunu izleyen ve adına neo-klasik denilen yeni tarzda şiir söyleyen şairler, bununla, klasik şiire karşı olan tavrın etkisini azaltma amacını gütmüşlerdir.³⁵⁹ Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde öne çıkan şairler arasında İbn Zeydûn (ö. 463/1071)³⁶⁰, İbn Vehbûn (ö. 483/1090)³⁶¹, vezir İbn 'Ammâr (ö. 477/1085)³⁶² ve İşbîliyye hükümdârı Mu' temid b. 'Abbâd (ö. 487/1094)³⁶³ gelmektedir.³⁶⁴

Endülüs kültürünün Doğu'nun bir taklidi olup olmadığı her zaman tartışılmalıdır. 'Abdulmun'im Hafâci oryantalistlerin etkisinde de kalarak Endülüs'ün kendine ait hiçbir şeyinin olmadığını söylerken, Şevkî Dayf ise İbn Bessâm eş-Şenterî'nin nakillerini delil göstererek, Endülüslülerin devamlı Doğu'yu gözlediğini ve her yönüyle oraya bağlı olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁵ Ancak tarafsız bir değerlendirme yapılacak olursa Endülüs'ün Doğu ile aynı kültürel mirastan beslendiği, ilim yolculuklarının yapıldığı ve Doğu'dak âlimlerin eserleriyle beraber Endülüs'e geldikleri unutulmamalıdır. Diğer taraftan bu tür değerlendirmeler sadece şiir ve nesir için geçerli olmayıp aynı zamanda kültür ve medeniyet tasavvuru ile alakalı bir durumdur. Şiirin Doğu'dan etkilenmiş olması muhakkaktır. Ancak Endülüs şiiri tamamen Doğu'ya hasredilirse, bu bakış açısı Endülüs'e özgü nazım türlerinden muvaşşah ve zeceli yok saymak anlamına gelecektir. Konu ele alınırken Endülüs'ü Doğu ile mukayese etmek yerine, benzerliklerini ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalışmak daha isabetli olacaktır.

Genel anlamda Arap şiirinin vezin ve kafiye bağlamında Avrupa şiirini etkilediği görüşü hâkimdir. Avrupalılar ise şiirdeki vezin ve kafiye'nin öteden beri var olduğunu, şiirlerinin Araplardan değil Yunan ve Roma şiirinden etkilendiği görüşünü

³⁵⁹ Hafâci, 327.

³⁶⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Zeydûn, Ebu'l-Velîd Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. Gâlib el-Mahzûmî el-Endelusî, *Dîvânü İbn Zeydûn* (2. Baskı), Thk: Yûsuf Ferhât, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1994, 7.

³⁶¹ Şair hakkında geniş bilgi için bkz. Sa'id Muhammed Ahmed el-Ğâmidî, *'Abdulcelîl b. Vehbûn eş-Şâ'ir ve Şi'ruh* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke 1999, 19-40.

³⁶² Şair hakkında geniş bilgi için bkz. Salâh Hâlis, *Muhammedu'bnü 'Ammâr el-Endelusî*, Matbaa'tu'l-Hüdâ, Bağdat 1957, 19-20.

³⁶³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Lütî Şeyban, "Mu'temid 'Alellah, İbn 'Abbâd", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 388-390.

³⁶⁴ Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde Endülüs'te şiirin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 82-107.

³⁶⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'ş-Ş'iri'l-'Arabî* (11. Baskı), 411-417; Hafâci, 324, İbn Bessâm eş-Şenterî'nî, Ebu'l-Hasen Ali b. Bessâm, *ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra*, Thk. İhsân 'Abbâs, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1997, I, 12.

savunmaktadırlar. Değişmeyen gerçek ise İspanyolların *convivencia* adını verdikleri birarada yaşama kültürünün hâkim olduğu bu coğrafyada, Endülüs halkını oluşturan unsurların birbirlerinden etkilenmemelerinin imkânsızlığıdır.³⁶⁶

Endülüslü şairler vezin ve kafiye bağlamında Avrupayı etkilemekle kalmamışlar, Doğu şiirini de üslup açısından etkilemişlerdir. Bağdat ve Basra gibi şehirlere söylenen mersiyele bakılacak olursa, mersiye'nin Endülüs'e özgü bu türündeki üslup hemen hissedilecektir.³⁶⁷

1.2. ENDÜLÜS'E MAHSUS NAZIM TÜRLERİ

1.2.1. Muvaşşah

Sözlükte “çift süslemeli gerdanlık; omuzdan koltuk altına kadar uzanan ve iki parçadan oluşan süslü kemer” anlamındaki vişâh kelimesinden türeyen muvaşşah (الموشح) kelimesi “iki temel sanat unsurunu taşıyan şiir” demektir. Dönüşümlü olarak birbirini izleyen uzun beyitler ile kısa bentler halinde iki temel unsurdan oluşan tevşîh diye de adlandırılan bu tür, Endülüs'ün debdebeli ve coşkulu hayatına paralel biçimde IX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış³⁶⁸ ve daha ziyade çalgı aletleri eşliğinde söylenen halk şarkılarına güfte olarak yazılmış, kadınların taktığı kuşağa benzediği için de bu adı almıştır.³⁶⁹ Beyitlerin sıralanışı ve alışılagelmiş beyit-kafiye ilişkisi açısından şekil yönüyle farklı oluşu muvaşşaha ayrı bir özellik kazandırmıştır.³⁷⁰

Muvaşşah türü şiirler için ıstılahî olarak “*Özel bir vezinle nazmedilmiş kelimeler*”³⁷¹ ve “*Çeşitli kafiyelemlerle özel bir vezinde nazmedilmiş söz*”³⁷² şeklinde tanımlar yapılmıştır. En kapsamlı tanımı ise “*Şarkılarına ya da sözlerine Endülüs'ün doğasının ve sosyal durumunun riyaset ettiği, kimi zaman aruz kalıplarına göre kimi zaman da*

³⁶⁶ Hafâci, 309.

³⁶⁷ Muhammed Receb el-Beyyûmî, *el-Edebu'l-Endelusi beyne't-Teessür ve't-Te'sîr*, İdâretu's Sekâfe, Riyâd 1980, 111-124.

³⁶⁸ İbn Manzûr, II, 632-633; Mustafa Aydın, “Müveşşah”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 229; Kemal Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, Tiydem Yayıncılık, Ankara 2011.

³⁶⁹ İnci Koçak, “Endülüs Şiiri-Muvaşşah ve Zaccal”, *DTCFAD*, Ankara 1991, 417-418.

³⁷⁰ ed-Dâye, *Fi'l-Edebi'l-Endelusi*, (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2000, 178; Muhammed 'Abbâse, *el-Muvaşşahât ve'l-Ezcâli'l-Endelusiyye ve Eseruhâ fi Şi'ri't-Trübâdûr*, Dâru Umî'l-Kitâb, Mostegânim 2012, 47-48.

³⁷¹ İbn Senâ' el-Mülk, el-Kâdi es-Sa'îd Ebî'l-Kâsım Hibetillâh b. Ca'fer, *Dâru't-Tirâz fî 'Ameli'l - Muvaşşahât*, Thk. Cevdet er-Rikâbî, Dimaşk 1949, 25.

³⁷² es-Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybek b. Abdillâh, *Tevşî'u't-Tevşîh (1. Baskı)*, Thk. Elbir Habîb Mutlak, Dâru's-Sekâfe, Beyrût 1966, 21.

aruz kalıplarına uymadan nazmedilen, şiirin yeni ve özel bir türüdür”³⁷³ şeklinde Hannâ el-Fâhûrî yapmıştır.

Arap nazmında en küçük nazım parçası beyittir.³⁷⁴ Arap Edebiyatında aynı vezinde iki mısradan meydana gelen nazım birimini ifade eder. İki şatrdan müteşekkildir. Bir beyit sadr adını alan ilk kelimeyle başlayıp arûz denen son tef’iyle biten birinci şatr ile acûz denen ve ibtida ile başlayıp darb ile biten ikinci şatrdan oluşur.

Bunların dışında kalan kısımlara haşv denir.³⁷⁵ Çeşitli vezinlerin ahenklerinin musikiye bağlı olarak bir kulak ve dil terbiyesiyle ayrılabilirdiği uzun bir devrede, nazım tekniğinin açıklık kazanan esasları arasında, nazımın bir bütün teşkil eden en küçük parçasının beyit oluşu da vardır.³⁷⁶

Klasik Arap şiirinde beytin arûz ve kafiye yapısını şu şekilde göstermemiz mümkündür:

A _____ _____ _____	_____ _____ _____
(Darb) (Haşv) (İbtidâ)	(Arûz) (Haşv) (Sadr)

Kafiye beytin darb denilen kısmında yer alır ve sesler kadar harekeler de önemlidir. Şairin, şiirinde kafiyeyle i’rab farklılığı anlamına gelen ikvâ yapması tenkit edilen bir durumdur.³⁷⁷

Endülüslü şairler kasidedeki kafiye tekdüzeliğini değiştirirken vezinde yenilik yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Vezni nağmeye kolayca uyum sağlayacak şekilde değiştirmişler ve kısa bahirlerle ya da vezni kısaltarak şiir nazmetmişlerdir.³⁷⁸

Klasik kaside tarzındaki beyit yapısı ve sıralamasından farklı olarak Endülüs’te doğup gelişen yeni şiir türleri muvaşşah ve zeceldir. Bu iki şiir türünde beytin içinde uyumlu kafiyelerin olması bu türlerin Doğu’dan türediği anlamına gelmemektedir. Başta şekil, kafiye ve vezin olmak üzere Endülüs’te sistematik hale gelmiştir. Ortaya çıkışı, yaygınlık kazanması, gelişmesi ve olgunlaşması tamamen bu topraklarda gerçekleşmiştir. Şevki Dayf da konuya yalnızca şekilsel olarak baksa da muvaşşahın

³⁷³ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fi Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî (el-Edebu’l-Kadîm)*, 948.

³⁷⁴ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 54.

³⁷⁵ Nihad M. Çetin, “Beyit”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 66.

³⁷⁶ Nihad M. Çetin, “Arûz”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 425.

³⁷⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, 90.

³⁷⁸ Hafâci, 410-411.

Endülüs’e ait bir edebî ürün olduğunu kabul etmiştir.³⁷⁹ İçinde muvaşşah ve zecel hakkında malumat barındıran ahbâr kitaplarına bakıldığında bu türde nazmedilmiş çok sayıda şiirin Endülüs’e ait olduğu görülür. Buna göre bu türlerin Endülüs’te ortaya çıkıp geliştiği söylenebilir.³⁸⁰ Klasik şiirden sonraki döneme ait bir tür sayılan bu şiirler bestelenmek için nazmedilmekteydi. Muvaşşahın Endülüs’te İspanyol kültürünün etkisiyle ortaya çıktığı ve İspanyol halk ozanlarının belirli bir vezin ve kafiye uymaksızın okudukları şarkılarının etkisiyle doğduğu da söylenmektedir.³⁸¹

Klasik kasidede beytin sonunda yer alan kafiyelerin beytin ilk şatırının sonunda kullanılması, Endülüs’te muvaşşah türü şiirler nazmedilmeden çok önce Abbâsiler Dönemi’nde görülmeye başlanır.³⁸² Müslim b. Velid, Vehbân el-Lâhigî, Beşşâr b. Burd ve Ebu’l-Atâhiye’nin nazmettikleri recezlerde çift kafiye kullandıkları görülür. Ebu’l-‘Atâhiye’nin aşağıdaki beyitleri bu duruma örnektir (Recez):³⁸³

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ الْفُوتُ مَا أَكْثَرَ الْفُوتَ لِمَنْ يُمُوتُ

“Dünyada istediklerin arasında sana rızık yeter, ölmüş kişiye rızık da fazla.”

إِنَّ الشَّيْبَابَ حُجَّةُ التَّصَالِي رَوَائِحُ الْجَنَّةِ فِي الشَّيْبَابِ

“Gençlik aşkın dayanığıdır, cennet kokuları gençliktedir.”

Endülüs’te de buradaki ikili kafiye uygulamasının dörtlüsü hatta beşlisinin görülmesi çok yaygındır. Doğu şiirinde bu tür değişikliklerin yaşanması klasik şiirde asırlardır uygulanan tek kafiyeilikte serbestliğe bir davet olup daha sonra gerçekleşecek olan yeniliklerin başlangıç noktasını da oluşturur.³⁸⁴

Ebû Nuvas’ın şu iki beyti de sonraki şairlere yenilikçilik bağlamında yön vermiştir (Remel):

³⁷⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’ş-Ş’iri’l-‘Arabî*, 450.

³⁸⁰ ed-Dâye, *Fi’l-Edebî’l-Endelusi*, 181; eş-Şek’a, 373; Muhammed Zekeriyâ ‘Înânî, *el-Muvaşşahâtü’l-Endelusiyye*, ‘Âlemu’l-Ma’rife, Kuveyt 1980 17-19. Muvaşşahın ortaya çıkışı hakkındaki görüşler için bkz. Kemal Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, 130-181.

³⁸¹ Nevâl ed-Desûkî, *et-Te’sîru’l-İsbânî fi’l-Muctema’i’l-Endelusi ve Sûratuh fi’l-Edeb* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu’l-Urduniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Amman 1996.

³⁸² Abbâsiler Dönemi’nde şairler klasik kafiye kalıbına bağlı kalmamaya çalışmışlar ve el-Muzdevic, el-Mûsâmmat ve el-Muhammes gibi yeni türler ihdas etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 126-127.

³⁸³ el-Beyyûmî, 96.

³⁸⁴ el-Beyyûmî, 104.

“Efendim İbrahim, Ey adı güzel! Bu gece bana gel.”

“Yok eğer istemiyorsan, ben sana geleyim. Ahh! Söyle bana, seni nerede bulurum.”³⁹¹

Muvaşşah musiki ve gınânın hicrî III. yüzyılda gelişmesine paralel olarak ortaya çıkmış, tabiata ve meclislere bağlı olarak ilerleme kaydetmiş ve zamanla medih, hiciv ve mersiye gibi şiirin diğer konularında nazmedilmeye başlanmıştır. Hatırı sayılır bir musiki kültürüne sahip olan Endülüs’te, eski Arap şiirinin özelliklerini taşıyan klasik kaside tarzını şekillendiren vezinlerin gınâ sanatı için yeterli olmadığı ve yeni bir şekle ihtiyaç duyduğu hissedilen bir durumdu. İşte bu durum muvaşşahaların ortaya çıkmasını sağlamıştır.³⁹² Klasik beyit tarzından farklı olarak kendine özgü bir şekilde bu türde ilk şiir nazmeden şairin el-Kabrî el-Endelusî (ö.299/912) olduğu zikredilmektedir. Kabre veya Kurtuba şehirlerinden birinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Diğer görüşe göre İspanyol kadın şarkıcıların Arapların evinde kendi dillerinde söyledikleri şarkılardan vücuda gelmiştir. Bu görüşe göre muvaşşah Arap menşei değildir.³⁹³

Muvaşşah türü şiir genel anlamda şu kısımlardan oluşmaktadır:

el-Matla‘- el-Mezheb: Bü tür şiirin başlangıç beyitlerine verilen addır. Bu kısım bir veya iki beyittir. Bu giriş kısmına ‘gusn’ adı da verilmektedir. Matla‘ kısmı muvaşshahta asıl öge değildir, çünkü bazı şiirlerde bu kısım yazılmamaktadır. Matla‘ bulunduğu takdirde tam muvaşşah olur. Giriş kısmında bazen bir beytin iki mısrasının da kafiyeli olduğu görülür. Giriş iki beyitlik bir parça ise, her beytin ilk mısrası kendi arasında, ikinci mısraları da aynı şekilde kafiyelidir.

ed-Devr: Matla‘dan sonra gelen kısma denir. Kafiyeleleri matla‘nın kafiyelelerinden farklıdır. Devr’e verilen bir başka ad da ‘es-sımt’ır.

el-Kufl- el-Kafla: Beyitlerin sayısı ve kafiyeleleri bakımından el-matla‘, el-mezheb veya el-gusn’a benzeyen bu kısma denir. Kafla aynı ses ve aynı ahengin tekrarı ile dinleyici üzerinde etki yapan bir çeşit nakarattır.

³⁹¹ ‘Abbâs, *Târîhu ‘l-Edebî ‘l-Endelusî ‘Asru’t-Tavâif ve ‘l-Murâbitîn*, s. 191-192; Tuzcu, *Endülüs Şiirinde Zecel*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, 18.

³⁹² Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi ‘ş-Ş‘iri ‘l-‘Arabî*, 451.

³⁹³ ed-Dâye, *Fi ‘l-Edebî ‘l-Endelusî*, 179-180; ‘Înânî, *el-Muvaşşahâtu ‘l-Endulusiyye*, 68. İspanyolların Arap dili ve edebiyatına etkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Nevâl ed-Desûkî, *et-Te ‘sîru ‘l-İsbânî fi ‘l-Muctema ‘i ‘l-Endelusî ve Sûratuh fi ‘l-Edeb* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu ‘l-Urduniyye, Külliyyetü ‘d-Dirâsâti ‘l-‘Ulyâ, Amman 1996.

el-Beyt: Muvaşşah'ta beyit, devr ve kafla'dan oluşur. Muvaşşahın son kufl'u için kullanılan bir terimdir. Bütün şiirin özetini oluşturur.³⁹⁴

Murâbitlar Dönemi'nin en önemli muvaşşah şairleri el-A'mâ et-Tutaylî ve aynı zamanda bir tabip olan İbn Zuhr el-Hafîd'dir. et-Tutaylî'nin gazel konusunu başarılı bir şekilde işlediği meşhur şiiri üzerinde muvaşşahın kısımlarını şu şekilde göstermek mümkündür:

صَاحِكُ عَنْ جُمَانٍ سَافِرٍ عَنْ بَدْرِ صَاقَ عَنْهُ الزَّمَانُ وَحَوَاءُ صَدْرِي (مطلع)
(غصن) (غصن)

آهٍ مِمَّا أَجِدُ شَقْنِي مَا أَجِدُ (سمط)
(دور) { قَامَ بِي وَقَعْدَ بَاطِشٍ مَتَّيْدُ (سمط)
كُلَّمَا قُلْتُ قَدْ قَالَ لِي أَيْنَ قَدْ (سمط)

وَائْتَنِي حُوطَ بَانَ ذَا مَهْزٍ نَضِرِ عَضَابَتُهُ يَدَانِ لِلصَّبَا وَالْقَطْرِ (قفل)
(غصن) (غصن)

لَيْسَ لِي مِنْكَ بُدْ خُذْ فُؤَادِي عَنْ يَدِ (سمط)
(دور) { لَمْ تَدْعُ لِي جَلْدَ غَيْرِ أَتَيْ أَجْهَدُ (سمط)
مُكَرَّعٌ مِنْ شُهِدَ وَاشْتِيَاقِي يَشْهَدُ (سمط)

مَا لَيْنَتِ الدِّنَانُ وَلِذَاكَ الثَّغْرِ أَأَيْنَ مُحْيَا الْأَمَانِ مِنْ مُحْيَا الْحَمْرِ (قفل)
(غصن) (غصن)

³⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. 'Înânî, *el-Muvaşşahâtü'l-Endelusiyye*, 22-24; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 146-147; el-Beyyûmî, 98-101; ed-Dâye, *Fi'l-Edebî'l-Endelusî*, 187-189; Hafâci, 404-408; Muhammed 'Abbâse, *el-Muvaşşahât ve'l-Ezcâli'l-Endelusiyye ve Eseruhâ fî Şi'ri't-Trûbâdûr*, 62-73; Koçak, "Endülüs Şiiri-Muvaşşah ve Zâcal", *DTCFAD*, Ankara 1991, 418-419; eş-Şek'a, 375-378; Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, 60-96; Aydın, "Müveşşah", *DİA*, XXXII, 230.

بِهَوًى مُضْمَرٌ لَيْتَ جَهْدِي وَفُقُهُ (سمط)
 كَلَّمَا يَنْظَهُرُ فُقْوَادِي أُفُقُهُ (سمط)
 ذَلِكَ الْمَنْظَرُ لَا يُدَاوِي عِشْقُهُ (سمط)

بَابِي كَيْفَ كَانَ فَلَكِي دُرِّي رَاقَ حَتَّى اسْتَبَانَ عُذْرُهُ وَعُذْرِي (فعل)

(غصن)

(غصن)

هَلْ إِلَيْكَ سَبِيلٌ أَوْ إِلَى أَنْ أُنَاسَا (سمط)
 دُبْتُ إِلَّا قَلِيلَ عِبْرَةٍ أَوْ نَفْسَا (سمط)
 مَا عَسَى أَنْ أَقُولَ سَاءَ ظَنِّي بِعَسَى (سمط)

وَأَنْقَضَى كُلُّ شَأْنٍ وَأَنَا أَسْتَشْرِي خَالِعًا مِنْ عِنَانٍ جَزَعِي أَوْ صَبْرِي (فعل)

(غصن)

(غصن)

مَا عَلَى مَنْ يَلُومُ لَوْ تَنَاهَى عَنِّي (سمط)
 هَلْ سِوَى حُبِّ رِيَمٍ دِينُهُ التَّجَنِّي (سمط)
 أَنَا فِيهِ أَهِيْمٌ وَهُوَ بِي يُعَنِّي (سمط)

قَدْ رَأَيْتُكَ عِيَانٌ لَيْسَ عَلَيْكَ سَتْدُرِي سَيَطُولُ الزَّمَانُ وَتَجَرَّبُ غَيْرِي (خرجة)

(غصن)

(غصن)

“Gülümsüyor inci gibi dişlerle, zaman ona dar gelse de gönlüme sığar benim.”

“Ahh çektiklerime ah! İyice üzdü beni çektiğim dertler.”

“Bana karşı yerinde duramaz oldu, vuruyor yavaş yavaş.”

“Her “yeter” dediğimde “ne yetmesi” dedi bana”

“Bân ağacının yeşil, taze dalları büküldü. Onunla oynayan iki el; Saba rüzgârı ve ayrılıktı.”

“Yok senden başka çarem. Al yüreğimi elimden.”

“Takat bırakmadın bende, ama çabalıyorum yine de.”

“Onun güzelliğinden şarap gibi yudum yudum içmişim,
açıktır ona olan özlemim.”

“Ne küptün kızı (şarap) ne de o güzel gülüşlü şarabın sıcaklığından daha merhametlidir.”

“Gizli bir aşk acım var benim, keşke üstesinden gelebilsem kendim.”

“Gönlüm bulunduğu yeri ne zaman hatırlasa,”

“Çare olmuyor bu manzara bile onun aşkına.”

“Babamın başı, nasıldı, yıldız mı inci mi? Sonunda yumuşadı da çıktı ortaya cürmümüz.”

“Kavuşmaya ya da senden ümidi kesmek için bir yol var mı?”

“Eridim, azaldım, bitti nefesim ve gözyaşım.”

“Umulur ki demem, vardır umuda karşı sûi zannım”

“Kesildi bütün bağlar, dizginden kurtulmuş olduğu halde, kabarıyor umutsuzluğum ve sabırsızlığım.”

“Beni oyalasa da beni kınayana şunu demesi gerekmez:”

“İnsan günaha girer mi bir ceylanın aşkı uğruna?”

“O bana şu şarkıyı söylerken ben kaybolmuşum onda:”

“Görüyorum ki hastasın, vah sana, bil ki uzundur zaman, bulursun bir başkasını.”³⁹⁵

³⁹⁵ el-A‘mâ et-Tutaylî, 274-275; el-Makkarî, *Nefhu‘t-Tîb*, III, 404; İbn Senâ‘ el-Mülk, *Dâru‘t-Tirâz fî ‘Ameli‘l-Muvaşşahât*, 44-45; İbnu‘l-Hatîb Lisânuddîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ceyşu‘t-Tevşîh*, Thk. Hilâl Nâcî-Muhammed Mâzûr, Matba‘atu‘l-Menâr, Tunus, t.y, 16-18; ‘Atîk, 366-367. Muvaşşahın çevirisi için bkz. Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, 210.

İşbiliye’de kurulan bir Edebiyat meclisinde, aralarında muvaşşah şiirleri ile tanınan Yahyâ b. Bakî’nin de bulunduğu çok sayıda muvaşşah şairi şiirlerini okumak için toplanmış, et-Tutaylî yukarıdaki meşhur muvaşşahasını okuyunca önce İbn Bakî daha sonra da diğer şairler şiirlerini yırtıp atmışlardır.³⁹⁶

Muvaşşahaların musiki ile olan yakın ilişkisinden dolayı ilk muvaşşahaların musikiye daha yakın olan gazel, hamriyyât ve tabiat tasviri konularında söylendiği görülür. Sonraki zamanlarda hamriyyât temalı muvaşşahlarda, sabah vakti için söylenen medih anlamına gelen ve sabûhiyyat adı verilen şiirler söylenmiştir. Bu şiirlerde tabiatla sabah vaktinde şahit olunan güzelliklerden bahsedilir. Muvaşşahlarda klasik kasidenin konuları arasında yer alan medih, mersiye ve hicvin yanı sıra tasavvuf, vatan özlemi ve Hz. Peygamber’i öven, onun doğumunu kutlayarak mucizelerinden bahseden mevlidiyyât temalarının işlendiği görülür.³⁹⁷

1.2.2. Zecel

Lugatte hoş ses çıkarmak, şamata etmek, elindeki bir şeyi atmak ve sesi yükseltmek manalarına gelen zecel³⁹⁸ (زجل), edebî anlamda ise beyit halinde bentler olarak söylenen, Araplarda günümüzde de kullanılan şiirin müzikal bir türüdür. Diğer bir ifade ile zecele, halk diliyle kurulmuş, vezinlerinin çokluğu, kafiyelerinin çeşitliliği ve klasik aruz bahirlerine uymayışı ile öne çıkmış, bestelenmek üzere söylenmiş halk şiiridir denilebilir. Bestelenmek üzere söylendiğinden musiki ile sıkı bir ilişkisi vardır. Endülüs’teki aydın kesimin fasih dille şiir söylemesi halkta karşılık bulmamıştır. Halk arasında yerel lehçelerle şiir söyleme tarzı görülür. Kafiye ve gramer kurallarının uygulanmıyor olması hem zeccâl adı verilen zecel şairine hem de dinleyicilere kolaylık sağlamıştır.³⁹⁹ Muvaşşah şiirinin gelişmesinden sonra zecel şiiri her kesimde kabul görmeye başlamıştır.⁴⁰⁰ Ancak Rusâfî el-Belensî gibi kimi şairler ise muvaşşah ve zecel şiirleri yaygın olmasına ve İbn Kuzmân gibi bir zeccâlle aynı dönemde yaşamalarına rağmen bu türlere iltifat etmeyip klasik Arap şiiri geleneklerine bağlı kalmayı tercih etmişlerdir.⁴⁰¹

³⁹⁶ Abdulvehhâb b. Mansûr, *A’lâmu’l-Mağribi’l-‘Arabî*, el-Matba‘atu’l-Melekiyye, Rabat 1983, III, 211.

³⁹⁷ ‘Înânî, *el-Muvaşşahâtu’l-Endelusiyye*, 41-63.

³⁹⁸ İbn Manzûr, XI, 301-302; Muhammed ‘Abbâse, 105.

³⁹⁹ ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, 177.

⁴⁰⁰ Tuzcu, *Endülüs Şiirinde Zecel*, 27-28.

⁴⁰¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Rahmi Er, “Rusâfî, Muhammed b. Gâlib, *DÎA*, İstanbul 2008, XXXV, 246.

Zecellerin ortaya çıkışı ve gelişmesi üç aşamada incelenebilir. İlk aşamada zeceller X. yüzyıla denk gelen, muvaşşahdan etkilenecek fasih Arapça ile yazılan halk şiiri formatındadır. İkinci aşamada Arap dilinin çeşitli lehçelerinin yavaş yavaş şiire girmesiyle Mu‘arrib şairler ortaya çıkmıştır. Üçüncü ve son aşamada ise Murâbıtlar Dönemi’nin başladığı yıllardan itibaren ‘ammî Arapça zecel şiirlerine iyice yerleşmiştir.⁴⁰²

Zecel, toplumun musiki ve şarkıya olan meyli, fasih Arapçayı sahiplenememesi ve yerel ezgilerin de etkisiyle Endülü’s’te ortaya çıkan bir tür olmuştur. Toplum, duygularını ifade etme ihtiyacını onunla gidermiştir.⁴⁰³ Murâbıtların halk lehçesine karşı aşırı müsamaha göstermeleri zecelin bu dönemde daha da gelişmesine katkı sağlamıştır.⁴⁰⁴ Berberî olan Murâbıt yöneticilerinin Arap diline tam hâkim olmamaları, vezine uygun kaside ve muvaşşah yazan şairlerden daha çok zecel söyleyen şairlere ihsanda bulunmalarına yol açmıştır. Fakat onca müsamaha ve ihsana rağmen zeccâllerin sayısı veşşâhları geçememiştir.⁴⁰⁵

ez-Zecelu’l-‘Âmmi (Halk Zeceli) ve Zecelu Şu‘arâi’l-Mu‘ribîn (Aristokratların Zeceli) şeklinde ikiye ayrılmasının nedeni; ilkinde fasih Arapça kullanılmaması onun yerine halkın konuştuğu Arapça, Berberîce ve el-A‘cemiyye dillerinin kullanılmasıdır.⁴⁰⁶ Bazı benzerliklerinden ötürü muvaşşahların bir öykünmesi olarak görülen zecellerin, muvaşşah tarzında nazmedilen şiirlerin halkın geniş bir kesimi tarafından anlaşılamaması üzerine ortaya çıktığı söylenmektedir. Diğer bir görüş ise zecelin tabiatına aykırı olsa da dilde i‘raba uyularak söylendiğidir.⁴⁰⁷

Murâbıtlar Dönemi’ne gelinceye kadar tarihî arka plana sahip olan zeceli ilk ortaya çıkaranların İbn Râşid ve İbn Nemâre olduğu kabul edilir. İbn Kuzmân (ö. 555/1160)⁴⁰⁸’ın özelliği ise zeceli sistemli olarak söylemesi ve bu türde zirveye

⁴⁰² eş-Şek’a, 448; ‘Atîk, 398; Mûsâ Yıldız, “Zecel”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV. Ayrıca zecel hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Bekr, *ez-Zecel ve’z-Zeccâlûn*, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire 2018.

⁴⁰³ eş-Şek’a, 449.

⁴⁰⁴ ‘Atîk, 398.

⁴⁰⁵ eş-Şek’a, 449; ‘Atîk, 398

⁴⁰⁶ Muhammed ‘Abbâse, *el-Muvaşşahât ve’l-Ezcâlî’l-Endelusiyye ve Eseruhâ fi Şi‘ri’t-Trûbâdûr*, 83.

⁴⁰⁷ Zecel ve muvaşşah türleri arasındaki benzerlikler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed ‘Abbâse, “el-Lehecât fi’l-Muvaşşahât ve’l-Ezcâlî’l-Endelusiyye”, *Mecelletu Havliyyâti’t-Turâs*, Câmi‘atu Abdilhamîd b. Bâdis, Cezayir 2009, sy. 9, 7-23.

⁴⁰⁸ Ferrûh, V, 328.

oturmasıdır. Ondan sonra bu türde söz sahibi olan şair ise “İbn Kuzmân’ın halifesi” olarak isimlendirilen Mudğellis/Medğellis’tir.⁴⁰⁹

Murâbitlar Dönemi’nin en meşhur zecel şairinin İbn Kuzman olduğu kabul edilir. Ona göre halk şiirinin i‘raba uygun söylenmesi zevki ortadan kaldırır. Şiiri herkes anlayabilmelidir bu sebeple halk diliyle yazılmalıdır. Zecel belâgattan uzak, hayat ve neşe dolu, akıcı, latife yönü ağır basan konularıyla eğlence meclislerinde şarkı söyleyenlerin dilinden düşmeyecek avamî sözlerle dolu olmalıdır.⁴¹⁰ Zecelde i‘rabı çirkin bulan⁴¹¹ şairin şarabın isimlerini saydığı otuz iki beyitlik zecelinin bir beytinde şöyle dediği görülür:

- 1- تَحْفَظُ اسْمَهَا؟ سَيَقُولُ لَكَ لَا
- 2- قُلْ لَوْ خُذْنَا مِنْهَا أُذُنِيكَ مَلَأَ
- 3- هِيَ هِيَ الْقَهْوَةُ وَالْمُدَامُ وَالطَّلَا
- 4- وَالْحُمَيَّا وَالْخَنْدَرِيسُ وَالرَّاحُ

1- “İsimlerini ezbere bilir misin? Dersen sana hayır diyecektir.”

2- “Ona de ki al da kulaklarını onunla doldurahm.”

3- “O el-Kahve, el-Mudâm ve et-Tilâ,”

4- “Ve el-Humeyyâ, ve’l-Handerîs ve er-Râh.”⁴¹²

Endülüs’te doğup gelişen muvaşşah ve zecel türleri arasındaki farkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- En belirgin farkları şiirlerde kullanılan dil farkıdır. Muvaşşahın gövde kısmında fasih dil, harce⁴¹³ kısmında ise halk dili ve yabancı dilden kelimeler yer alır.

- Diğer bir fark ise beyit sayısıdır. Muvaşşahta beyit sayısı genelde beştir. Ancak zecelde böyle bir sınırlama yoktur. Örneğin İbn Kuzmân’ın kırk iki beyitlik zeceli vardır.

⁴⁰⁹ ‘Abbâs, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusi* (‘Asru’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn) (2. Baskı), 206; ‘Atîk, 395-396; Hafâci, 414-416; ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, 174-175; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 385.

⁴¹⁰ Yıldız, “Zecel”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 176.

⁴¹¹ İbn Kuzmân’ın i‘rab anlayışı için bkz: Kûke, *Tasnîfu’l-Luğavî ve’l-Edebî fî ‘Asrey el-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, 141.

⁴¹² Tuzcu, *Endülüs Şiirinde Zecel*, 52.

⁴¹³ Harce hakkında geniş bilgi için bkz. Tuzcu, “Endülüs Muvaşşahları ve Harceler”, *DTCF Dergisi*, 56 (1), Ankara 2016, 79-99.

- Muvaşşahalarda matlâ‘ bulunmayabilir ancak zecellerde matlâ‘ mutlaka bulunması gereken bir kısımdır.

- Bazı muvaşşahlar zecel gibi halk dilinde söylenebilir ancak yine de muvaşşah şeklinde olur. Bu tür zecellere *el-Muvaşşahâtü’z-zeceliyye* şeklinde isim verilir.⁴¹⁴

Zecellerde işlenen konular da muvaşşahlardakiyle aynıdır. Önceleri yalnızca gazel konusunu işleyen zeceller söyleniyorken/yazılıyorken daha sonra konuların genişlediği ve klasik kaside konularının da işlendiği görülür.⁴¹⁵ Daha çok eğlence için nazmedilen ve lügat manasına (hoş ses çıkarmak, sesi yükseltmek) uygun olarak çalgı aletleriyle koro halinde de söylenen zecellerin konusunu, ilk zamanlarda, eğlenceye daha uygun olan gazel oluştursa da sonraki zamanlarda işlenen konular, başta medih olmak üzere mucûndan tasavvufa kadar geniş bir tematik yelpaze oluşturur. Ancak iftira, hikmet ve vaaz gibi konular bu yelpazede yer bulamamıştır.⁴¹⁶ Sonraki yıllarda bazı şairlerin zahidane yaşamlarını zecellerine yansıttığı görülür.⁴¹⁷ İbn Kuzmân’ın, Yûsuf b. Taşfin’in oğullarından Ebû İshâk’ı övdüğü zeceli tamamen methiyeden ibaret değildir. Birtakım tasvirler, şarap ve memduhtan isteklerin dile getirildiği şiirde, zecelin tüm özelliklerini görmemiz mümkündür:

1- نَفَنِي عُمْرِي فَالْحَنَكْرَةُ وَالْمُجُونُ

2- يَا بَيَاضَ خَلِيعِ بَنِيْتِ أَنْ تَكُونُ

3- إِنَّمَا أَنْ تَتُوبَ أَنَا فَمَحَالُ

4- وَبَقَائِي بِلَا شَرِيئَةٍ طَالُ

5- يَبْنُو بَيْنُو وَدَعْنِ مِمَّا يُقَالُ

6- إِنَّ تَرَكُ الْخِلَاعَ عِنْدِي جُنُونُ

⁴¹⁴ Tuzcu, *Endülüs Şiirinde Zecel*, 94.

⁴¹⁵ eş-Şek‘a, 452.

⁴¹⁶ ‘Abbâse, *el-Muvaşşahât ve ‘l-Ezcâli ‘l-Endelusiyye ve Eseruhâ fî Şi ‘ri ‘t-Trûbâdûr*, 136-160; ‘Atîk, 402-411, eş-Şek‘a, 462; Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, 46.

⁴¹⁷ ‘Abbâse, *el-Muvaşşahât ve ‘l-Ezcâli ‘l-Endelusiyye ve Eseruhâ fî Şi ‘ri ‘t-Trûbâdûr*, 151.

7- خَادِمِي حُرَّةً مَالِي لِلْأَخْبَاسِ

8- النَّهَارَ الَّذِي نُعْطَلُ الْكَاسِ

9- وَإِنْ أُسْقِيتَ بِعَلَّالٍ أَوْ حَمَّاسِ

10- إِنْ رَضِيتُ إِلَّا خَلَقِي الْجُرُونِ

11- خَذُوا مَالِي وَبَدَّدُوهُ فِي شَرَابِ

12- وَثِيَابِي فَقَصَّـلُوا لِلْقَحَّانِ

13- وَاحْلَفُوا لِي بِأَنَّ رَايِي صَوَابِ

14- لَمْ نَكُنْ قَطْ فِي ذَا الْعَمَلِ مَعْمُونِ

15- هَذَا عَالَمٌ لَسَنُهُ مِنْ شَكْلِي

16- وَكَذَا يُبْلَغُ إِلَى أَيِّ دُيٍّ؟

17- أَنَا بِاللَّهِ يَا قَوْمُ وَبِالسَّهْلِي

18- لَسْنُ أَنَا عِنْدَ ذَلِكَ بِهَذَا الْهُونِ

19- أَنَا رَايٍ تَنْظُرُ بِعَيْنِ الْهُوَانِ

20- لَسْنُ يَسْعُكُمْ فِي ذِي الْمَدِينَةِ مَكَانِ

21- أَيُّ طَرِيقِهِ مِثْلُ آبْنِ قَرْمَانَ

22- لَسْنُ يَكُونُ عِنْدِي مِثْلُ هَذَاكَ مَكِينِ

23- يَا رَجَائِي وَتَجْمِي الْمَرْقُوبِ

24- وَحَيَاتِي وَشَخْصِي الْمَحْبُوبِ

25- أَنَا رَاغِبٌ وَأَنْتَ هُوَ الْمَرْغُوبِ

26- وَأَنَا ضَامِنٌ وَمَجْدَكَ الْمَضْمُونِ

27- عَرَضْتَنِي إِلَى السَّعَادَةِ طَرِيقُ

28- رَيَّيْتَنِي بَيْنَ الْعَدُوِّ وَالصَّدِيقِ

29- وَطَفَّرَ يَدِي مِنْكَ بِحَبْلًا وَثِيقُ

30- الَّذِي كُلُّ مَنْ سِوَاهُ مُحْفَوْنُ

31- يَا أَبُو إِسْحَاقَ يَا سَيِّدَ الْوَرَا

32- زَهْرَةَ الدُّنْيَا وَسَيِّدَ الْأُمَرَا

33- مِثْلَكَ أَحْيَا الشَّعْرَ لِلشُّعْرَا

34- وَنَشَرْتَ النَّدَى وَكَانَ مَدْفُونُ

1- “Benim ömrüm çapkınlık ve ahlaksızlıkla geçti.”

2- “Oh ne güzel ben yine bir çapkınlığa başladım”

3- “Aslında benim tevbe etmem imkânsız.”

4- “Benim birazcık içmeden durmam sapkınlıktır.”

5- “Şarap şarap, beni söylenilenlerden bırak.”

6- “Çapkınlığı bırakmak bence deliliktir.”

7- “Kölem azad edilmiş, param ise kaybolacak.”

8- “Kadehi bıraktığım gün.”

9- “Bana iki ya da beş kadeh verilmeli.”

10- “Ben bunların hepsini bitiririm, bir de Carrûn (Sürahi) ’dan doldur.”

11- “Benim paramı alın şaraba verin.”

12- “Elbislerimi de fahişelere dağıtın.”

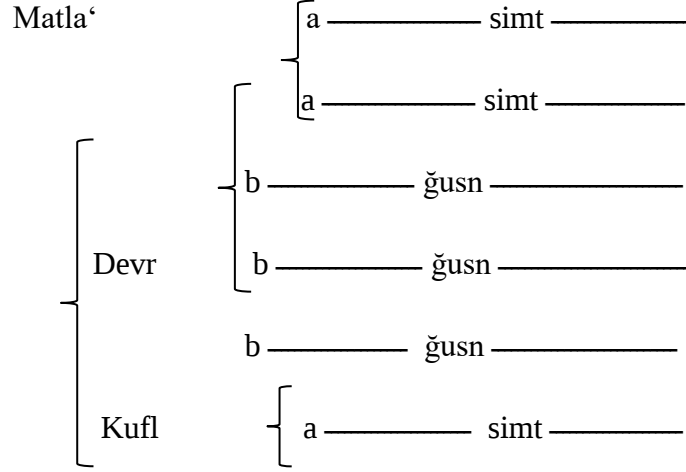
13- “Düşüncemin doğru olduğuna dair yemin edin.”

14- “Bu işte asla aldatılmadım.”

- 15- “İşte dünyanın hali, benim tarzım değil.”
 16- “Bu düzende ben aşağılanıyorum.”
 17- “Ey insanlar, bence hafif bir ceza.”
 18- “Ama ben böyle bir utanç yaşamadım.”
- 19- “Benim asıl görüşüm bu duruma ayıp gözüyle bakar.”
 20- “Bu şehirde senin gizleneceğin kadar büyük bir yer yoktur.”
 21- “İbn Kuzmân gibi yolu olan kim var?”
 22- “Bence bundan daha bariz bir yol yok.”
- 23- “Ey ümidim ve gözlenen yıldızım.”
 24- “Hayatım ve sevilen şahsiyetim.”
 25- “Ben arzu eden sen ise arzu edilensin.”
 26- “Ben senin garanti edilecek şerefini kefilim.”
- 27- “Sen bana mutluluk yolunu gösterdin.”
 28- “Dosta düşmana karşı beni süsledin.”
 29- “Sende benim ellerim sağlam bir ip tuttu.”
 30- “Onun dışındakiler tarafımdan engellenir.”
- 31- “Ey Ebû İshâk, ey vezirlerin efendisi.”
 32- “Dünyanın çiçeği, parlak ışığı, emirlerin efendisi.”
 33- “Senin gibisi şairlerin şiirini ihya eder.”
 34- “Gömülü olan cömertliği ortaya çıkardın.”⁴¹⁸

Devirlerde kafiyeler değişse de şiirin matla‘ kısmında kullanılan "ü" kafiyesi dörtlüklerin son mısralarında yinelenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi matlâ‘ muvaşşahalarda bulunmayabilir ancak zecellerde mutlaka bulunması gereken bir kısımdır. İbn Kuzmân’a ait yukarıdaki zecel türü şiirin kısımlarını şekil olarak şu şekilde göstermek mümkündür:

⁴¹⁸ Zecel şiirinin tamamı ve çevirisi için bkz. Tuzcu, *Endülüs Şiirinde Zecel*, 103-111.

1.3. MURÂBITLAR DÖNEMİ'NDE ŞİİRİN ÖZELLİKLERİ

Kimi müsteşrikler, dinî referanslı ve cihada düşkün insanlar tarafından kurulan Murâbıtlar Devleti zamanındaki şiir hakkında olumsuz düşüncelere sahiptir.⁴¹⁹ Onları bu düşünceye sevk eden nedenlerin başında Zellâka Savaşı ile İspanyollara karşı alınan zafer olabilir. Zira bu savaşla İslam hâkimiyeti İber Yarımadası'nda uzun süre devam etmiştir. Bu yıllarda şiirin durumuna bakılmaksızın olaya tamamen önyargıyla yaklaşan garb mütefekkirlerine, Tavâif Dönemi'nde şiir söyleyen şairlerin aynı şekilde Murâbıtlar Dönemi'nde de şiir söylemeye devam etiklerini ve önceden de değinildiği gibi İslamiyetin şiire ve şaire düşman olmadığını hatırlatmak gerekir.

Mulûku't-Tavâif Dönemi'nin devamı niteliğinde olan Murâbıtlar Dönemi'nde – ilk yılları saymazsak- genel manada şairler desteklenmiş, medih şiirlerinde artış görülmüş ve tabiatın tasvir edildiği şiirler fennî anlamda zirveye oturmuştur.⁴²⁰

Murâbıtlar Dönemi'ne denk gelen XII. yy'dan itibaren Endülüs şiirinde yeni bir dönem başlamıştır. Daha önceleri Doğu'nun üslubundan etkilenen Endülüslü şairler artık onlarla yarışmaya ve Endülüs'ü Doğu'dan üstün tutmaya başlamışlardır. Şairlerin Endülüs'te doğup büyüdüğü bu yeni yurdu benimseyene kadar söylediği şiirler taklit ile özgünlük arasında bir yerde konumlandırılmıştır. Şairler Doğu yerine doğdukları Endülüs coğrafyasını ve yaşadıkları bölgeleri tasvir etme yoluna gitmişlerdir. Şairlerin

⁴¹⁹ Emilio García Gómez, *eş-Şi'ru'l-Endelusi (Bahs fî Tatavvurih ve Hasâisih)(2. Baskı)*, Haz. Huseyn Mu'nis, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire 1956, 34-35.

⁴²⁰ 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusi 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 64; Muncid Mustafa Behcet, *el-Edebu'l-Endelusi mine'l-Feth hattâ Sukûti Ğinâta*, Mektebetu Lisâni'l-'Arab, Musul 1988, 118-121

kendilerini Endülüslü hissetmeleri yalnızca bu coğrafyaya özgü tabiat tasvirleri yaparak değil, toplumsal konulara eğilmeleri ile gerçekleşmiştir.⁴²¹ Şairler, yöneticilerin, fakihlerin ve kadıların hicvedildiği şiirler söyleyerek halkın sesi olmuşlardır. Bu dönemin en önemli şairleri İbn Hafâce el-Endelusî, İbnu'z-Zekkâk el-Belensî (ö.529/1135)⁴²², Yahyâ b. Bekâ (ö.540/1145)⁴²³, Umeyye b. Ebi's-Salt (ö.529/1134)⁴²⁴, İbnu'l-Lebbâne (ö.507/1113)⁴²⁵, el-A'mâ et-Tutaylî (ö.525/1131)⁴²⁶, İbn Mucbîr es-Sıkkîlî (ö.540/1145)⁴²⁷ İbn Bakî el-Endelusî (ö. 540/1145)⁴²⁸ ve zecelleriyle ün yapmış İbn Kuzmân (ö. 555/1160)⁴²⁹ dır.⁴³⁰ Murâbitlar Dönemi'nin bazı şairleri Endülüs'teki şiir ekollerine göre tasnif edildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Muhdes şiir akımının temsilcileri İbn Bakî ve el-A'mâ et-Tutaylî,⁴³¹ neoklasik akımın temsilcileri ise İbn Hafâce ve İbnu'z-Zekkâk'tır.⁴³²

1.3.1. Lafız ve Üslup Özellikleri

Lafız, şiir sanatının binasında yer alan en önemli unsurlardan biridir. Güzelliği zirveye çıkaran olgu, şiir nazmedilirken diğer kelimelerle mana yönüyle bağdaşan doğru kelime seçimidir. Kelime yeni bir terkibe dâhil olduğunda organik bir oluşum söz konusudur. Endülüslü şairler sadece manayı gözetmemiş kelimelerdeki ses özelliklerine de önem vermişlerdir.⁴³³ Murâbitlar Dönemi'nde kolay üslubu, güzel terkihi ve ince lafızlarıyla tanınan şairler İbn Hafâce, İbn Sara eş-Şenterînî ve er-Rusâfî el-Belensî

⁴²¹ Abdulhamîd Şiha, 57; Murâbitlar Dönemi edebî ortamı hakkında bilgi için bkz. Abuzer Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020, 51-54.

⁴²² Ferrûh, V, 175.

⁴²³ ez-Ziriklî, VII, 152.

⁴²⁴ Ferrûh, V, 181.

⁴²⁵ Ferrûh, V, 80.

⁴²⁶ el-A'mâ et-Tutaylî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. Hureyre el-Kaysî, *Dîvânu'l-A'mâ et-Tutaylî*, Thk: Muhyuddîn Dîb, el-Muessesetu'l-Hadîse li'l-Kitâb, Lübnan 2014, 13; Ferrûh, V, 161.

⁴²⁷ Ferrûh, V, 255.

⁴²⁸ Ferrûh, V, 256.

⁴²⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi bkz. İbn Kuzmân, Ebû Bekr Muhammed b. İsâ el-Kurtubî, *Dîvânu İbn Kuzmân el-Kurtubî*, Tahkik: Frederico Corriente, el-Mektebetu'l-'Arabiyye, Kahire 1995, 3-5; M. Faruk Toprak, "İbn Kuzmân", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 154-155.

⁴³⁰ 'Înânî, 133.

⁴³¹ el-A'mâ et-Tutaylî ve şiirleri için bkz. "Endülüslü el-A'mâ et-Tutaylî ve Şiirleri", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 2021, 7 (1), 327-355

⁴³² Angel González Palencia, *Târîhu'l-Fikri'l-Endelusî*, (Thk. Huseyn Mu'nis), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 1955, 124-125.

⁴³³ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, *eş-Şi'r fî 'Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn bi'l-Endelus*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 1985, 329-332.

(ö.572/1177)⁴³⁴dir. Endülüslü şairler hoş ve manayı taşıyabilecek lafızlara yönelmişlerdir. Kimi zaman lafız seçiminde Kur'ân ve hadislerden iktibaslar yapılmasının yanı sıra eski Arap şiirinde kullanılan lafız, mana ve teşbihleri de kullandıkları olmuştur. Kişilerde oluşacak etkiyi artıran en güzel kelimeleri seçmişlerdir.⁴³⁵ Hem yeni hem de eski şairlerin üslubundan etkilenen şairler, ölçülü, ifadeleri açık ve anlam bakımından güçlü lafızları tercih etmişlerdir.⁴³⁶

Örnek olarak İbn Hafâce'nin "تسافر" fiilini mecaz olarak kullandığı sarîh gazelindeki şu beyit incelenebilir (Tavîl):

تُسَافِرُ كَلَّتَا رَاحَتِي بِجَسَمِهِ فَطَوْرًا إِلَى حَصْرِ فَطَوْرًا إِلَى هَدٍ

*"El ayalarımın her ikisi vücudunda geziniyor, kimi zaman kalçasına kimi zaman göğsüne."*⁴³⁷

Bu beyitte şairin kullandığı "تسافر" lafzı son derece özgündür. Burada kelimeye yeni bir genişleme alanı sunulurken mana da zarifleşmektedir. Şair dokunmak kelimesi yerine gezintiye çıkmak manasına gelen lafzı tercih etmiştir. Sevgilinin bedenini diyar ve beldelere, el ayalarını ise bir beldeden diğer beldeye seyahat eden yolcuya benzetmiştir.

Daha sonraları Muvahhidler Dönemi'nin nesir ve şiir koleksiyoneri, tarihçi ve coğrafyacı olan İbn Saîd el-Endelusî (ö.685/1285)⁴³⁸, İbn Hafâce'nin kullandığı "سافر" fiilini nesirde kullanmış ve ona yakın bir anlam vermiştir. Bu kez misafir eller değil gözlerdir:

فَسَافَرْتُ أَبْصَارُنَا فِي تِلْكَ السَّاحَةِ الْعَرِيضَةِ الطَّوِيلَةِ، وَتَقَيَّدْتُ بِمَحَاسِنِ رِيَاضِهِ الْبَدِيعَةِ الْجَمِيلَةِ

⁴³⁴ Ferrûh, V, 430.

⁴³⁵ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 334; Hamdân Haccâcî, *Hayâtü ve Âsârü 'ş-Şâ'iri'l-Endelusî: İbn Hafâce, eş-Şeriketu'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, Cezayir 1974, 289-297.

⁴³⁶ Cevdet er-Rikâbî, *Fi'l-Edebî'l-Endelusî* (İkinci Baskı), Dâru'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1966, 101.

⁴³⁷ İbn Hafâce, 84; et-Tâhir Ahmed Mekkî, *Dirâsât Endelusiyye fi'l-Edeb ve't-Târih ve'l-Felsefe* (3. Baskı), Dâru'l-Meârif, Kahire 1987, 181; Muhammed Subhî Es'ad Ebû Huseyn, *Sûretu'l-Mer'e fi'l-Edebî'l-Endelusî fi 'Asri't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 'Âlemu'l-Kutubi'l-Hadîs, İrbid 2005, 242.

⁴³⁸ Muhammed el-Ensârî, *İbn Sa'îd el-Mağribî Hayâtuh ve Âsâruh* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-Emrîkiyye fi Beyrut, Beyrut 1966, 61.

“Gözlerimiz şu uzun ve geniş alanda gezindi ve hayret uyandıracak şekilde gösterişli olan bahçesinin güzelliklerine takılı kaldı.”⁴³⁹

İbn Hafâce'nin bu kelimeyi şiirde kullanımı daha etkili ve daha güzel kabul edilmektedir.

et-Tutaylî es-Sağîr şeklinde tanınan Murâbıtlar Dönemi şairlerinden İbrahim b. Muhammed et-Tutaylî⁴⁴⁰'nin özür beyan ettiği beyitlerinde kullandığı lafızlar etkileyicidir (Kâmil):

وَشَكَا الْجَمَالَ مَقِيلَهُ فِي وَرْدِهِ 1 فَأَظْلَمَ آسُ الْعِذَارِ الْمَشْرِقُ
عَامَتْ بِمَاءِ الْفَضْلِ شَامَةٌ حَذِّهِ 2 فَعَدَا الْعِذَارُ زُوَيْرَقًا لَا يَغْرُقُ

1- “Yaban mersininin parlak tüyleri tarafından gölgelenen güzellik, bahçede bulunduğu yerden şikayetçi oldu,”

2- “Yüzdü (yaban mersininin tüyü) suyun üstünde yanağında benekler olduğu halde, sabah erkenden ayrıldı küçük ancak batmayan bir sandal gibi.”⁴⁴¹

Yukarıda geçen "مقيله" (bahçede bulunduğu yer) ve "زويرق" (küçük bir sandal) kelimeleri, beyitlerde görülen anlaşılması zor kapalılığı ince bir şekilde gidererek güzelliği daha da süslemektedir.

Şiir, lafzın daha da güzelleşmesi için belagattan yardım alır. Bu güzelleşme üsluba uygunluk arz ettiğinde şiirsel lezzete zarar vermez. Aksi durum söz konusu olduğunda ise asıl görevini yerine getiremez duruma gelir. Kulakları meşgul eden vızıldamalar halinde kalbe ulaşmayan bir gürültü halini alır.⁴⁴²

Murâbıtlar Dönemi'nde süslü üslubuyla tanınan diğer bir şair İbnu'z-Zekkâk'tır. Cinâs ve tıbakla süslediği beyitlerinden biri şu şekildedir (Mütekârib):

يُذَكِّرُنِي طَبْعَهُ رِقَّةً نَسِيبَ الْهَوَى وَنَسِيمَ الْهَوَاءِ

⁴³⁹ Abdulvehhâb b. Mansûr, *A 'lâmu 'l-Mağribi 'l-'Arabî*, el-Matba'atu'l-Melekiyye, Rabat 1978, IV, 71; Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 335.

⁴⁴⁰ Bkz. es-Safedî, Halîl b. Aybek b. Abdillâh Salâhuddîn, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Thk: Ahmed el-Arnâvût, Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi't- Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2000, VI, 87.

⁴⁴¹ es-Safedî, Halîl b. Aybek b. Abdillâh Salâhuddîn, *Nektu 'l-Himyân fî Nuketi 'l-'Umyân*, Thk: Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ, Darul Kütüb ilmiyye, Beyrut 1971, 66; es-Sa'îd, 335.

⁴⁴² Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 336.

“Onun huyu bana, zarif bir şekilde yazılan aşk şiirlerini ve yumuşacık esen meltemi anımsatıyor.”⁴⁴³

Musiki, şiirin binasındaki en hayati unsur ve şekilsel unsurların da en önemlileri arasındadır. Çünkü kelime ile ses arasında diğer bir ifadeyle üslup ve musiki arasında güçlü bir ilişki vardır.⁴⁴⁴ Musiki ile güçlendirilmiş lafızlar düz bir anlatımdan daha etkili ve yüksek tesir gücüne sahiptir. Şiirde vezin, ses yardımıyla dinleyici ile lafızlar arasında etkili bir bağ kurar. Kaside şair tarafından kendine özgü bir tarzda vezni belirten bir ahenkle okunur.⁴⁴⁵ Ses önce kulağa ihtiyaç duyduğundan şairin ne söylediği kadar nasıl söylediği de önemlidir.⁴⁴⁶

İbn Hafâce, vezir ve tabip olan İbn Zühr (ö. 557/1162)⁴⁴⁷ için söylediği şiirinde, vefatından sonra onu hatırlayarak karamsarlığını yenmeye çalışır. Onun cömertlik ve kahramanlık gibi meziyetlerinden övgüyle söz eder (Tavîl):

فَمَا أَسْتَسِيعُ الْمَاءَ يَغْدُبُ ظَامِئاً 1 وَلَا أَسْتَطِيبُ الظِّلَّ يَبْرُدُ صَاحِياً
وَلَوْلَا أَمَانٌ عَلَّلْتَنِي عَلَى النَّوَى 2 بَلْقِيَا ابْنِ زُهْرٍ مَا عَرَفْتُ الْأَمَانِيَا
يُسَاجِلُ طَوْرًا كُفُّهُ الْعَيْثُ غَادِيَا 3 وَيَحْمِلُ طَوْرًا دِرْعُهُ اللَّيْثُ عَادِيَا
تَبَوُّاً مِنْ رَسْمِ الْوَرَارَةِ رُتْبَةً 4 تَمَنَّى مَرَاقِيَهَا التُّجُومُ مَرَاقِيَا

1- “Ne susayan kişiyi kandıran suyu içebiliyorum ne de güneşte yanan kişiye serinlik veren gölgeyi (buluyorum)”

2- “İbn Zühr ile karşılaşmamış, gurbete ve ayrılığa dair beni teselli eden ümitleri bulmamış olsaydım, ümitlerin ne olduğunu bilmeyecektim.”

3- “Elleri kimi zaman sabah yağmurlarıyla birlikte cömertlik yarışına girişir kimi zaman da zırhının taşıdığı bir aslandır.”

4- “Vezirlik göreviyle makamı öyle yükselmiştir ki, (orası) yıldızların bile mevki olarak ulaşmak istedikleri (yerdur).”⁴⁴⁸

⁴⁴³ İbnu’z-Zekkâk, Ali b. ‘Atiyyetillâh b. Mutarraf Ebu’l-Hasen el-Lahmî, *Dîvânü İbnu’z-Zekkâk el-Belensî*, Thk. Afife Mahmûd, Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1964, 70; Abdülhakîm el-Vâilî, *Mevsûatu Şu ‘arâi’l-Endelus*, Dâru Üsâme li’n-Neşr ve’t-Tevzî, İskenderiye 2001, 16.

⁴⁴⁴ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 346.

⁴⁴⁵ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 49.

⁴⁴⁶ Adonis, *Arap Poetikası*, Çev: Emrullah İşler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, 14.

⁴⁴⁷ Mişel el-Hûrî, “Kutubu İbn Zühr et-Tıbbiyye”, *et-Turâsu’l-‘Arabî*, Dimaşk 1980, I (II), 45.

⁴⁴⁸ İbn Hafâce, 239-240; Toprak, *Endülüş Şiirinde Mersiye*, 92.

Buradaki beyitler söylenirken üzüntülü bir tını ve ağlamaklı bir ses hâkimdir. Oluşan kafiye'nin de dinleyiciler üzerinde tesiri artırıcı payı vardır. Uzatılan elif ve yâ'nın musibete uğrayanların, üzüntü içinde ağlayıp inleyenlerin seslerindeki figanı artırıcı rolü mevcuttur.

Lafız, mana, vezin ve kafiye şiir sanatı için önemli öğelerdir. Anlatım için uygun lafzın seçilmesi, seçilen lafzın da manayı taşıyabilmesi gerekir. Şiirin nazmedildiği aruz bahri kadar kafiye de estetik açısından mühim görülmüştür. Şairlerin yalnızca beyit sonlarında değil aynı zamanda beyit içinde de ahenge ulaşmak adına kimi zaman yapay kafiye'ler oluşturdukları görülür. el-'Amâ et-Tutaylî'nin aşağıdaki beyti bu duruma örnektir (Basît):

بَذَرْتُ لِمُلْتَمِسٍ عُصْنًا لِمُعْتَبِقٍ حَمَرٌ لِمُعْتَبِقٍ مِسْكٌ لِمُنْتَشِقٍ

“O, isteyen için bir ay, sıkıca sarılan için bir dal, içen için bir şarap, koklayan için ise bir misktir.”⁴⁴⁹

Endülüs'te yeni bir görünüm kazanan gınâ, muvaşşah ve zecel türüne, bu türler de halk Edebiyatına bağlı olarak gelişme gösterdi. Bu türlerde, beyti tek bir vezin ve tek bir kafiye ile sınırlama durumu görülmez. Bu durum gınânın şekilsel durumuna uygun bir yenilikti. Vezin, musiki ve kafiye bağlamında Abbâsilerle yarışan Endülüslüler, vezinleri tebdil etmeyi ve musikide değişiklikler yapmayı istemişler, ancak muvaşşah ve zecel türlerinde kafiye bağlamında yaptıkları değişikliklerle iktifa etmişlerdir.⁴⁵⁰

Murâbıtlar Dönemi şairlerinden İbn Hafâce, el-'Amâ et-Tutaylî, İbnu'z-Zekkâk ve er-Rusâfî el-Belensî genel anlamda el-Halîl (ö. 175/791)⁴⁵¹'in sistematik hale getirdiği bahirlerden sırasıyla Kâmil, Basît, Vâfir, Serî' ve Mütekâribi kullanırlarken Muctes ve Recez bahirlerini ise daha az kullanmışlardır. Medîd bahrini ise İbn Hafâce'den başka kullanan olmamıştır. Adı geçen şairler Hezec, Mudâri', Muktedab ve Mutedârik bahirleriyle şiir nazmetmekten kaçınmışlardır.⁴⁵²

⁴⁴⁹ el-A'mâ et-Tutaylî, 116; Subhî Es'ad Ebû Huseyn, 266.

⁴⁵⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'ş-Ş'iri'l-'Arabî*, 450.

⁴⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Sehhâm Terbuş, *el-İşârâtü'l-Belâğîyye li'l-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî fi Mu'cemi'l-'Ayn* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Ebî Bekr Belkâyd, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Tilimsân 2016, 14; “Halîl b. Ahmed”, *DÎA*, İstanbul 1997, 15/309; Ahmed Kâzım Cevâd el-Hafâcî, *Muhâdarât fi 'İlmi'l-'Arûz ve'l-Kâfiye*, Câmi'atu Bâbil, Bağdat 2016, 4.

⁴⁵² Muhammed Mecîd es-Sa'id, 352.

Murâbıtlar Dönemi şairlerinin kendilerine özgü bir şiir dili vardı. Bu, şairin şiir nazmetmedeki amacı, kullandığı sanatı, tahayyülü, duyuları ve şiirini kültürel birikime dayandırıp dayandırmamasıyla alakalı bir durumdu. Sadece Murâbıtlar Dönemi'nde değil genel anlamda Endülüs şiirleri zayıflıkla kuvvet, bulanıklıkla açıklık, kısırlıkla verimlilik ve yavanlıkla zenginlik arasında konumlanmıştır. Aynı seviyede kalmamış ancak dar bir alana da sıkışmamıştır. Yapısında toplumsal, siyasi ve kültürel olguları barındırmanın yanı sıra üslup gibi kişisel yapıları da barındırmaktan müstağni değildir.⁴⁵³

Şairlerin üsluplarını oluşturan hayal gücü ve düşüncelerinin şekillenmesinde nasıl bir yaşam sürdükleri ile doğup büyüdüğü çevrenin güzelliği etkili olmuştur. Şüphesiz Endülüs'ün tabiat güzelliği hemen hemen bütün şairlerin duygularını harekete geçirmiştir. Nitekim Endülüs'ün zengin tabiatı, tasvir sanatının gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Öte yandan şairler tabiatı sadece tasvir etmekle kalmamışlar onunla bütünleşmişler, kimi zaman da arkadaş gibi bağlanarak onun verdiği öğütleri dinler olmuşlardır.⁴⁵⁴ Örneğin İbn Hafâce tabiatı gazelle, nesîb ve şarabı mersiyeyle mezceden ilk şair olarak bilinmektedir.⁴⁵⁵ İbn Hamdîs'in de şarabı çok güzel tasvir etmesine rağmen şarap içmeyi tercih eden bir şair olmaması alışılâgelen bir durum değildir.⁴⁵⁶

Şiirsel deneyimler bir dönemin edebî görüntüsü hakkında bilgi edinmemize de yardımcı olur. Çünkü gerek fikirlerin ortaya çıkışı gerekse toplumun hislerinin zuhur edişi edebî ürünler vasıtasıyla gerçekleşir. Kasideler her ne kadar şekil olarak benzeşse de her şairin kişisel zevkleri farklı olacağından içerik yönüyle şairden şaire değişiklik gösterir. Söz konusu bu müstakil farklılıklar, boyutları farklı ancak bir araya geldiklerinde birbirlerini tamamlayan bir bütün olarak değerlendirilebilir.⁴⁵⁷

1.3.2. İçerik Yönünden Özellikler

Şiirde kelime, ses ve görüntünün oluşturduğu şekil kadar muhteva da önemlidir. İçeriğin de şekildeki başarıyla doğru orantılı olması şiirin güzelliğine katkı sunar. Şairin hedefine ulaşmasında ve anlaşılması bağlamında kullandığı edebî sanatlar yeterli

⁴⁵³ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 345.

⁴⁵⁴ er-Rikâbî, 100, 106, 108.

⁴⁵⁵ eş-Şek'a, 362.

⁴⁵⁶ Toprak, "Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış", 167.

⁴⁵⁷ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 355.

olmayabilir. Bu noktada şiirde işlenen fikirler önem kazanır. Çünkü şiir sadece tabiat kavramlarından beslenmez, gücünü hayattan alır. İçerik etten, kemikten ve bunlara hayat veren kandan oluşan bir vücut, şekil ise bu vücudun üzerine giyilen elbise gibidir, şiir fikirler ve düşüncelerle hayat bulur. Dışa giyilen elbise ne kadar güzel olursa olsun şiir için önem arz eden şey fikirler ve kültürel mirastan beslenmesidir. Endülüslü şairler içeriğin yanı sıra şekilsel sanatlara da önem vermişlerdir. Bazı şairler içeriğe yönelmeyip ses gibi şekilsel sanatlara rağbet ederken kimi şairler ise içeriğe de önem verip onu ses ve desenlerle süsleyerek sunmuşlardır.⁴⁵⁸

Genel anlamda Endülüs şiirinde belirsizliklere sebep olabilecek anlaşılma ifadeleri yoktur. İbarelerin anlaşılması kolay, anlatılmak istenen fikirler ise açıktır. Müsteşriklerin bazıları bu duruma temkinli yaklaşırlar. Onlara göre Endülüs şiiri anlam yoğunluğundan dolayı anlaşılması güç beyitlerden oluşur. Bunun aksini düşünenlere göre ise anlatımı içten, his ve duygu yoğunluğu derin ahvalin sözcüsüdür. Çevresini renkleriyle ve gölgeleriyle resmeden bir yapıya sahiptir. Müsteşrik H. Peres Murâbitların güçlenmeye başladığı hicrî beşinci yüzyılı şu şekilde nitelemektedir: “*Bu asırda şiir canlılığını korumuştur ve en doğru tarihi vesikalardan biri sayılır. Endülüs insanının gerçeklerini yansıtır. Şiirdeki bu durum h. VI. ve h. VII. yüzyıllara taşınmamıştır.*”⁴⁵⁹

Yukarıda değinildiği gibi Endülüs şiirinde asıl olan fikirlerde ve manalarda açıklık ve anlaşılabilirliktir. Anlaşılma ve karmaşıklıktan uzak durulmaya çalışılmıştır. İçerikte zihni yoran ve fikirsiz eylem gerektiren kapalı derin felsefi manalar kullanmak bir zorunluluk olarak görülmemiştir. Felsefe yapmaktan ziyade eğlence gibi hayatın kolay yönleriyle ilgilenmişlerdir. Örneğin gınânın yaygınlaşmasıyla eğlence amaçlı nazmedilen şiirlerde felsefi derinlik olmayacaktır. Şairin ne hayata dair tecrübelerini paylaşıp hikmetlere yer vermesine ne de derin hayallere dalmasına gerek yoktur. Şiirlerde çok az yer alan felsefi manalar hislerin tercümanı olarak kullanılmıştır ve yüzeyseldir. Mübalağa Endülüs şiirinin tipik özelliklerinden biridir. Özellikle medihlerde ve dinî şiirlerde bariz bir şekilde görülür. Bazı şairler mübalağalı söz söylemeyi bu iki temanın dışına taşımışlardır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 369-370.

⁴⁵⁹ Henri Peres, *La Poésie Andalousse en Arabe Classique au XIe Siècle*, Paris 1937, 473.

⁴⁶⁰ er-Rikâbî, 59.

Endülüslü şairler şiirlerin içeriğini geliştirmek ve zenginleştirmek için gerek fikir gerekse mana yönüyle din, Edebiyat, lügat ve tarih gibi çeşitli kültürel miraslardan yararlanmışlardır. Bu genel anlamda Araplarda yaygın bir durumdu. Çeşitli sözlerle ve sanatlarla anlatılan dinî kültüre dayalı miras Endülüs şiirinde açık bir şekilde kendini hissettirir. Örneğin İbn Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Hisâl (ö. 540/1146)⁴⁶¹ uzun bir aradan sonra kendisini ziyaret gelen bir şarkıcı için söylediği şu beyitlerinde geçen bazı kelimeler dinî terim olarak değerlendirilebilir (Kâmil):

وَأَنَّى وَقَدْ عَظَمْتَ عَلَى ذُنُوبِهِ 1 فِي غَيْبَةٍ قَبَحَتْ هَـا آثَرُهُ
فَمَحَا إِسَاءَتَهُ بِنَا إِحْسَانَهُ 2 وَأَسْتَعْفَرْتُ لِدُنُوبِهِ أَوْتَارُهُ

1- “Bana geldi ama yaptıklarının çirkinleştiği bir yoklukta suçları bana karşı büyüktü,”

2- “Yokluğundaki kötülüklerin iyiliği silip yok etti ve enstrümanın telleri onun suçları için bağışlanma diledi”⁴⁶²

İbn Zuhr el-Hafîd de keten bitkisini tasvir ederken "فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا" (Melike) onu görünce derin bir su sandı ve eteklerini topladı⁴⁶³ âyetinden esinlenmiştir (Basît):

أَهْلًا بِزُهرِ الْأَزْوَادِ وَمَرْحَبًا 1 فِي رَوْضَةِ الْكَتَّانِ تَعْطِفُهُ الصَّبَا
لَوْ كُنْتُ ذَا جَهْلٍ لَخِلْتُكَ جُءً 2 كَشَفْتُ عَنْ سَاقِي كَمَا فَعَلْتَ سَبَا

1- “Hoş geldin sabâ yelinin eğdiği lacivert çiçek, keten bahçesine sefa getirdin!”

2- “Eğer seni tanımayan biri olsaydım elbette Sebe⁴⁶⁴ melikesinin yaptığı gibi eteklerimi toplardım.”⁴⁶⁵

⁴⁶¹ İbn Ebi'l-Hisâl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mes'ûd, *Resâilu İbn Ebi'l-Hisâl*, Thk: Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Mektebetu'l-Esed, Dımaşk 1988, 12.

⁴⁶² İbn Bessâm eş-Şenterîni, III, 796.

⁴⁶³ (Neml: 27/44)

⁴⁶⁴ “Yemen’de hüküm süren bu devlet adını devletin kurucusu olarak bilinen Sebe b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân’dan alır. Kur’ân-ı Kerîm’de iki sûrede Sebe’den söz edilir. Neml sûresinde (27/20-44) danışma meclisi bulunan bir kadın hükümdarın yönettiği Sebe’nin zengin ve güçlü bir ülke olduğu, halkının güneşe taptığı, Hz. Süleyman’ın bu melikeye elçi göndererek onu ve halkını müslüman olmaya çağırdığı, meseleyi barış yoluyla halletmeye çalışan melikenin Kudüs’e gidip Süleyman’la bizzat görüştüğü ve bu görüşme sırasında onun cismanî ve ruhanî gücü karşısında gerçek bir

Şair yine şu beyitlerde karışıklık ve bozgunculuktan bahsederken bizzat Kur'an'daki sûrelere işaret etmiştir: (Tavîl)

دَخَلْتُمْ فَأَفْسَدْتُمْ قُلُوبًا يَمْلِكُهَا 1 فَأَنْتُمْ عَلَى مَا جَاءَ فِي سُورَةِ النَّملِ
وَبِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ لَمْ تَتَحَلَّفُوا 2 فَأَنْتُمْ عَلَى مَا جَاءَ فِي سُورَةِ النَّحلِ

1- “(Ülkeye) girdiniz kalpleri ifsad edip otoriteyi bozdunuz, Neml Süresi’nde nasıl geçiyorsa öylesiniz.”

2- “Adaletle ve iyilikle ahlaklanmadınız, Nahl Süresi’nde nasıl geçiyorsa öylesiniz.”⁴⁶⁶

Şair birinci beyitte (إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَآةَ أَهْلِهَا أَذَلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ) “(Melike) dedi ki: Doğrusu, hükümdarlar bir memlekete girdiler mi orayı perişan ederler ve halkının şerefli kişilerini zillate uğratarlar; evet böyle yaparlar.”⁴⁶⁷ âyetindeki, ikinci beyitte ise (أَيُّنَمَا يُوجَّهُهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ) (مُسْتَقِيمٍ) “Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, adaletle emreden ve doğru yolda bulunan adam eşit olur mu?”⁴⁶⁸ âyetindeki ifade ve manalara işaret etmiştir.

Endülüslü şairler tarih ilmine ait ifadeleri gerek ibret vermesi gerekse örnek teşkil etmesi için şiirlerinde işlemişlerdir. Bu durum en fazla mersiye daha sonra da medih türlerinde görülür. Örneğin Tuleytula (Toledo)’nın üç yüz yetmiş sene sonra Hristiyanların eline geçmesi Müslümanları derin bir hüzne boğmuştur. Şairler bir yandan gam ve kederlerini dile getirirlerken bir yandan da Müslümanları Ehli Salîb’e karşı cihad etmeye teşvik etmişlerdir. Murâbıtlar Dönemi’nin ilk yıllarında vefat eden İbn ‘Assâl et-Tuleytulî, Tuleytula’nın düşmesinin ardından bu tarihî olaydan yola çıkarak insanları cihada teşvik etmiş, onları gelecekte gerçekleşebilecek tehlikelere karşı uyarmayı da ihmal etmemiştir (Basît):

peygamber olduğunu anlayıp kendisine iman ettiği ve hâkimiyetini tanıdığı anlatılır”. Yiğit, “Sebe”, *DİA*, İstanbul 2009, 36/241-242.

⁴⁶⁵ Ahmed Hâcim er-Rabî’î, *el-Kıyasu’l-Kur’ânî fi’ş-Şi’ri’l-Endelûsî*, Dâru Müessesetu Reslân, Dımaşk 2010, 208; es-Sa’id, 376; Hamdî Mansûr, *et-Tabîa fi’ş-Şi’ri’l-Endelûsî fi ‘Asri’l-Murâbitîn*, Dâru’l-Cevhere li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Kahire 2003, 104.

⁴⁶⁶ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, V, 54.

⁴⁶⁷ (Neml: 27/34)

⁴⁶⁸ (Nahl: 16/76)

يَا أَهْلَ أُنْدَلُسٍ خُتُّوا مَطِيِّكُمْ 1 فَمَا الْمُقَامُ بِهَا إِلَّا مِنَ الْعَلَطِ
 الثَّوْبُ يَنْسِلُ مِنْ أَطْرَافِهِ وَأَرَى 2 ثَوْبَ الْجَزِيرَةِ مَنْسُولاً مِنَ الْوَسَطِ
 وَنَحْنُ بَيْنَ عَدُوٍّ لَا يُفَارِقُنَا 3 كَيْفَ الْحَيَاةُ مَعَ الْحَيَاتِ فِي سَفَطِ

1- “Ey Endülüslüler! Bineklerinizi hazırlayın, öylece durmak hatadan başka bir şey olmayacaktır.”

2- “Elbise kenarlarından sökülür ancak görüyorum ki Endülüs tam ortasından yırtıldı.”

3- Bizden ayrılmayacak olan düşmanla burun burunayız, yılanlarla bir sepetin içinde nasıl yaşanır?”⁴⁶⁹

Ebû Muhammed b. ‘Abdûn (ö.529/1135)⁴⁷⁰’un Murâbıtlar tarafından siyasi yaşamına son verilen Benu’l-Eftâs Devleti⁴⁷¹’ne söylediği mersiyesi de şu şekilde başlamaktadır (Basît):

الدَّهْرُ يُفْجِعُ بَعْدَ الْعَيْنِ بِالْأَثَرِ 1 فَمَا الْبُكَاءُ عَلَى الْأَشْبَاحِ وَالصُّوَرِ
 فَالدَّهْرُ حَرْبٌ وَإِنْ أَبَدَى مُسَالَمَةً 2 وَالْبَيْضُ وَالسَّوْدُ مِثْلُ الْبَيْضِ وَالسُّمَرِ

1- “Zaman (kaybedilen) bir şeyin izlerini de felakete sürükler, öyleyse hayallere ve suretlere ağlamak da nedir?”

2- “Zaman savaşıma zamanıdır, barışın meydana gelmesi beyazlaşma ve esmerleşme (esnasında) siyah ve beyazın durumu gibidir.”⁴⁷²

Murâbıtlar Dönemi’ne kadar olgunluğa ulaşmış olan Endülüs şiirinin orijinalliğini ortaya koyan faktörleri, fertlerin duygusal ve vicdani gereksinimlerini dile getirmesi, Endülüs’ün doğal güzelliği ve kökleriyle ilişki içinde olan mevcut durumu, meydana gelen olayların derin bir etkileşim içinde ele alınması ve gerçekliğin şiirlere yansımaları şeklinde sıralayabiliriz. Ancak Murâbıtlar Dönemi’nde bunların korunamadığı iddiası da mevcuttur. Muhammed Mecîd es-Sa’îd’e göre kimi zaman dinî ve siyasi nedenlere bağlı olarak gerçekleşen buhranlar şiirin gelişmesine mani olmuş ve insanların ufkunu

⁴⁶⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 352; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 78.

⁴⁷⁰ Ferrûh, V, 193.

⁴⁷¹ Geniş bilgi için bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 194.

⁴⁷² Ferrûh, V, 195.

daraltmıştır. Bu dönemden itibaren meydana gelen savaşların, fitnelerin ve Hristiyan saldırılarının çok olması Endülüslü şairlerin üsluplarını da etkilemiştir.⁴⁷³

1.3.3. Şiirde Doğu Arap Edebiyatının Etkisi

Doğunun zengin mirası asırlar boyunca Endülüs Edebiyatına örnek teşkil etmiştir. Doğu'nun Batı'ya etkileri kimi zaman yoğun bir şekilde hissedilirken kimi zaman da bu etki Endülüste dinî, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı zayıflamıştır. O dönemde meydana gelen olaylar ve kültürel gelişmeler, Doğu ile Batı arasındaki sınırın tekrar çizilmesini gerektirmiştir.⁴⁷⁴

Bazı Endülüslü şairler şiirlerinin bir kısmında doğunun şiirini taklit etmeyi seçerken bazıları da birbirinin şiirlerini taklit etme yoluna gitmişlerdir. Her şair kasidesinde kişisel görüşlerini, fikirlerini ve tecrübelerini işlediğinden bu durum Endülüs şiirindeki bir noksanlık olarak görülmemelidir. Unutulmaması gereken nokta şudur ki; Câhiliyeden bilitibar, Arapların dilleri, kültürleri ve bilim önderleri birdir. Bu nedenlerden dolayı Endülüslülerin Doğu ile etkileşim içinde olmaları tabiidir.⁴⁷⁵ Endülüs şiirini etkileyen bir diğer neden de Doğuluların Endülüs'e eserleriyle beraber gelmeleridir. Ancak Endülüs şiiri kendine has kimliğini kaybetmemiş, ana hatlarıyla kendinî koruyabilmiştir. Toplumsal anlamda ve çevrede gördükleri bağlamında ürettikleri bunun en önemli kanıtıdır.⁴⁷⁶

Doğudan bir şekilde etkilenmiş olsalar bile Endülüs Edebiyat tarihine bakıldığında şairlerin, asaletlerinden bir şey kaybetmedikleri, en önemli ediplerin sanat ve üslup açısından kendi dönemlerinde diğerlerinden farkı hemen görülecektir. Örneğin el-Kastallî (ö.421/1030)⁴⁷⁷, er-Ramâdî (ö.403/1048)⁴⁷⁸, İbn Şuheyd (ö.426/1035)⁴⁷⁹, İbn

⁴⁷³ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 327.

⁴⁷⁴ 'Înânî, 131.

⁴⁷⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'ş-Ş'iri'l-'Arabî*, 416-418.

⁴⁷⁶ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 381.

⁴⁷⁷ Geniş bilgi için bkz. İbn Derrâc, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Âs el-Endelusî el-Kastallî, *Dîvânu İbn Derrâc el-Kastallî*, Thk: Mahmûd Ali Mekki, Menşûrâtü'l-Mektebi'l-İslâmî, Dimaşk 1961, 1.

⁴⁷⁸ Şair hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Abdulkâdir Muhammed Şiblî, "ez-Zehriyyât ve'n-Nevriyyât fi'l-Edebî'l-Endelusî", *Mecelletu'l-Akâdimiyyeti'l-Emrikiyyeti'l-'Arabiyye li'l-'Ulûm ve't-Teknûlûciyâ*, sy. 30, Riyad 2018, 68.

⁴⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Şuheyd, Ebû Âmir Ahmed b. Abdilmelik b. Ahmed el-Eşcaî el-Kurtubî, *Dîvânu İbn Şuheyd*, Haz: Ya'kûb Zekî, Dâru'l-Kâtibu'l-'Arabî li't-Tâ'a ve'n-Neşr, Kahire 1969, 66; İbn Şuheyd, *et-Tevâbi' ve'z-Zevâbi'*, Haz: Nevzat H. Yanık, Mustafa Aydın, Der Yayınları, İstanbul 2008, 16.

Zeydûn (ö.463/1070)⁴⁸⁰, İbn Hafâce, el-‘Amâ et-Tutaylî ve İbn Sehl’in kendi dönemlerinde önemleri büyüktür.⁴⁸¹

Endülüslü şairlerin şiirlerine konu olacak bilgileri edinme isteği doğuya kadar uzanır. Örnek olarak vereceğimiz aşağıdaki beyitler incelendiğinde, şairlerin Doğu’dan açık bir şekilde etkilendiği görülecektir. Bazı beyitlerde etkilenmenin de ötesine geçilerek lafızlar birebir örtüşmektedir.

Örneğin el-‘Amâ et-Tutaylî, nûniyyesinde, konumları itibariyle Süheylâ ve Süreyyâ yıldızlarının durumunu şu şekilde tasvir etmiştir (Tavîl):

وَجُنَّ سُهَيْلٌ بِالثُّرَيَّا جُنُونَهُ وَلَكِنْ سَلَاةٌ كَيْفَ يَلْتَقِيَانِ

“Vurulmuş Süheyla yıldızı Süreyya’ya, fakat bir sorun var, nasıl buluşacak bunlar?”⁴⁸²

et-Tutaylî bu beytini Ömer b. Ebî Rabî’a (ö.93/712)⁴⁸³’nın aynı konuda yazdığı beytinden almıştır. Beyitte manalar örtüşürken bazı lafızlar da birebir aynıdır (Hafîf):

أَيُّهَا الْمُنْكَحُ الثُّرَيَّا سُهَيْلًا عَمَرَكَ اللَّهُ، كَيْفَ يَلْتَقِيَانِ

“Ey Süreyya yıldızını Süheyla (yıldızı) ile evlendiren! Allah ömrünü uzun etsin, peki nasıl buluşacaklar?”⁴⁸⁴

el-‘Amâ et-Tutaylî’nin şiirlerinden diğer örnekler de şu şekildedir (Tavîl):

⁴⁸⁰ Vehb Rûmiyye, *Şi’ru İbn Zeydûn*, Mektebetu’l-Esed, Dımaşk 2014, 3.

⁴⁸¹ Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 381.

⁴⁸² el-A‘mâ et-Tutaylî, 238; el-Kutubî, 1/93.

⁴⁸³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer b. Ebî Rebî’a, Ebu’l-Hattâb Ömer b. Abdillâh b. el-Mugîre el-Kureşî el-Mahzûmî, *Divânu Ömer b. Ebî Rabî’a*, Thk: Fâyiz Muhammed, Dâru’l-Kâtibi’l-‘Arabî, Beyrut 1996, 9.

⁴⁸⁴ Ömer b. Ebî Rebî’a, 397; el-Harîrî, Ebû Muhammed b. Kâsım b. ‘Ali b. Muhammed b. ‘Usmân, *Makâmâtü’l-Harîrî*, Thk: Ahmet Abdusselam er-Ratîbî, Dâru’l-Kutubî’l- ‘İlmiyye, Beyrut 1971, 235; *Nihâyetü’s-Sûl fî Hasâisi’r-Resûl*, Thk: Ahmet Ferîd el-Mezîdî, Dâru’l-Kutubî’l- ‘İlmiyye, Beyrut 1971, 19; İbn ‘Abdîlber el-Mağrâvî, *Fethu’l-Berr fî’t-Tertîbi’l-Fıkhî*, Thk: Muhammed b. Abdîlrahmân el-Mağrâvî, Mecmû‘atu’t-Tuhafî’n-Nefâisi’d-Devliyye, Riyad 1996, 259; Yukarıdaki beyit şu şekilde de geçmektedir: أَيُّهَا الْمُنْكَحُ الثُّرَيَّا زِيَادًا عَمَرَكَ اللَّهُ، كَيْفَ يَجْتَمِعَانِ
Bkz. İbn Ebî’l-İsba‘, Ebû Muhammed Zekiyyuddîn Abdulazîm b. Abdîlvâhid b. Zâfir Muhammed el-Mısırî, *Tahrîru’t-Tahbîr fî Sinâ’ati’ş-Şi’r ve’n-Nesr ve Beyâni İ‘câzi’l-Kur’ân*, Thk: Hafnâ Muhammed Şeref, Lecnetu İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, Kahire 1963, II, 272; es-Sa’îd, 381.

فَهَانَ دَمٌ بَيْنَ الدَّكَادِكِ وَاللَّوَى 1 وَمَا كَانَ فِي أُمَّتِهَا بِمُهَانَ
فَضَاعَتْ دُمُوعٌ بَاتَ يَبْعَثُهَا الْأَسَى 2 يُهَيِّجُهَا قَبْرٌ بِكُلِّ مَكَانٍ

1- “ed-Dekâdik ile el-Livâ arasında bir kan horlandı ki, böyle bir zelil olma ne görüldü ne de duyuldu”

2- “Kederin gözlerde diri tutarak gecelettiği gözyaşları zayi oldu, kabir her tarafa ıstırap düşürüverdi.”⁴⁸⁵

et-Tutaylî bu beyitlerini Mütemmim b. Nuveyre (ö.30/654)⁴⁸⁶’nin kardeşi Mâlik’e söylediği mersiyyeden almıştır (Tavîl):

فَقَالَ: أَتَبْكِي كُلَّ قَبْرٍ رَأَيْتَهُ 1 لَقَبْرٍ ثَوَى بَيْنَ اللَّوَى وَالْكَادِكِ
فَقُلْتُ: إِنَّ الْأَسَى يَبْعَثُ الْأَسَى 2 ذُرُونِي، فَهَذَا كُلُّهُ قَبْرٌ مَالِكٍ

1- “Dedi ki: sen el-Livâ ve ed-Dekâdik arasında gördüğün her kabre ağlar mısın?”

2- “Dedim ki: elem eleme husule getirir, bırakın beni (benim için) hepsi Mâlik’in kabridir.”⁴⁸⁷

et-Tutaylî’nin mersiyesine diğer bir örnek de şu beyittir (Basit):

هَلْ نَافِعِي وَالْأَمَانِي كُلُّهَا خُدَعٌ قُولِي لَهُ الْيَوْمَ لَا تَبْعُدْ وَقَدْ بَعْدَا

“Bütün umutlar yalan çıkmışken bana bir faydası var mı, ona de ki “Bugün uzaklaşma” ama o kadar uzaklaştı ki.”⁴⁸⁸

Şairin bu beytindeki ifadeleri Mâlik b. er-Reyb (ö. 57/677)’in kendine yazdığı mersiyesinde geçmektedir (Tavîl):

يُقُولُونَ: لَا تَبْعُدْ وَهُمْ يَدْفِنُونِي وَأَيْنَ مَكَانُ الْبُعْدِ إِلَّا مَكَانِيَا

⁴⁸⁵ el-A‘mâ et-Tutaylî, 238.

⁴⁸⁶ Muhammed Mu‘inuddîn, “Mutemmimu’bnu Nuveyra el-Yerbû‘î: Şâ‘iru’l-Huzn ve’l-Esâ”, *Sri Lanka Journal of Arabic and Islamic Studies*, sy. 2, Sri Lanka 2019, 2, 3.

⁴⁸⁷ Mu‘inuddîn, 5-9; Adnân Muhammed Ahmed, “Mutemmimu’bnu Nuveyra: Dirâse fi’t-Târîh ve’ş-Şi‘r”, *Mecelletu Dirâsât fi’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ*, Lazkiye 2011, 4, 118-121.

⁴⁸⁸ el-A‘mâ et-Tutaylî, 56; *Cerîdetu’r-Râidi’t-Tûnusî*, sy. 30, 7 Temmuz 1980, Tunus, 4.

“Defnederlerken bana uzaklaşma diyorlar lakin kabirden daha uzak yer mi var”⁴⁸⁹

İbn Sâre eş-Şenterî'nin de doğudaki şairlerden alıntı yaptığı çok sayıda beyti vardır. Onlardan biri ateş hakkında söylediği şu beyittir (Hafif):

لَوْ تَرَانَا مِنْ حَوْلِهَا قُلْتَ شَرِبُ يَتَعَاظُونَ أَكْثُوسَ الصَّهْبَاءِ

“Şayet bizi onun etrafında görürsen dilberlerin sunduğu kırmızı şarap kadehlerinden içmek için (toplanmışlar) dersin.”⁴⁹⁰

Bu beyit Ebû Nuvas'ın aşağıdaki beytinin devrik şeklidir (Hafif):

لَوْ تَرَى الشَّرْبَ حَوْلَهَا مِنْ بَعِيدٍ قُلْتَ قَوْمٌ، مِنْ قِرَّةٍ، يَصْطَلُّونَا

“Şayet uzaktan (gelip) onun etrafında şarap içenleri görürsen de ki; bir topluluk üşümüştür de ısınıyor.”⁴⁹¹

İbn Sâre, çiçekleri tasvir ettiği bir ravdiyyât şiirinde şu ifadeleri kullanmıştır (Kâmil):

وَحَدِيقَةٍ فِي نَرْجِسٍ وَبَهَارٍ 1 رَفَعَتْ لِوَاءَ الْحُسْنِ لِلنَّظَّارِ
أَخْوَانِ أُمُّهُمَا شَمْسُ الضُّحَى 2 وَأَبُوهُمَا قَمَرُ السَّمَاءِ السَّارِ

1- “Nergis ve papatyayla dolu olan bahçe, (onu) seyredenler için kaldırmış güzellik sancağını.”

2- “İki kardeş ki; anneleri kuşluk güneşi, babaları ise gece gökyüzünde yürüyen ay.”⁴⁹²

⁴⁸⁹ İbnu'r-Reyb, Mâlik et-Temîmî, “*Dîvânu Mâliki'bni'r-Reyb Hayâtuh ve Şi'ruh*”, Thk: Nevra Hammûdî el-Kaysî, Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye, (1) 15, t.y. , 93.

<https://down.ketabpedia.com/files/bkb/bkb-ar06947-ketabpedia.com.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2021)
Kurul, *Mu'cemu'l-Vasît* (5. Baskı), Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, Kahire 2011, 64; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 2006, VI, 153; İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldun*, Thk: Halil Şehâde, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2000, II, 378; İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib el-Muhâribî el-Ğırnatî el-Endelusî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Thk: Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2001, III, 204.

⁴⁹⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 442.

⁴⁹¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 543.

⁴⁹² İbn Bessâm eş-Şenterînî, IV, 841.

Şair ikinci beytin manasını İbnu'r-Rûmî'nin teşhis (kişileştirme) sanatını kullandığı şu beytinden almıştır (Kâmil):

هَٰذِي النُّجُومُ هِيَ الَّتِي رَبَّنَاهَا يَجِيءُ السَّحَابُ كَمَا يُرِيُّ الْوَالِدُ

“Bu iki yıldız çiçekleri yetiştiriyor, (gönderdikleri) bulutlarla onlara hayat veriyorlar tıpkı bir babanın (çocuklarını) terbiye edişi gibi.”⁴⁹³

er-Rusâfî el-Belensi'nin şiirlerinde de Doğu'nun izleri görülür (Basît):

غَضَّ عَيْنَيْكَ وَلَا تَجَزَّ لِفَادِحَةٍ تَعْرِوْ كُلَّ سَبِيلٍ مِنْ سَبِيلِ أَبِي

“Tut gözyaşlarını ve başına gelenlere üzülme, her yol babanın yolundan biridir (kişi babasının yolunda bulur kendini).”⁴⁹⁴

Şairin yukarıdaki beyti, Emevîler Dönemi'nde ismi tabiat tasviri ile öne çıkan Zü'r-Rumme (ö. 117/735)⁴⁹⁵'nin şu beytine benzemektedir (Tavîl):

فَأَيْقَنْ قَلْبِي أَنَّني تَابِعٌ أَبِي وَعَائِلِي غَوْلُ الثُّرُونِ الْأَوَائِلِ

“Kalbim babama tabi olduğumdan o kadar emin ki, başıma gelen felaketler ilk zamanlardaki gafil avlanmalardır.”⁴⁹⁶

1.3.4. Murâbıtlar Dönemi Öncesi Endülüslü Şairlerin Etkisi

Aynı kültürel birikime dayalı topraklarda yetişen Endülüslü şairler sınırlı bir şekilde de olsa birbirlerinin lafız ve manalarından etkilenmişlerdir. Örneğin el-‘Amâ et-Tutaylî'nin aşağıdaki beyti İbn Vehbûn'un İbn ‘Ammâr için söylediği medih şiirinden alınmıştır (Tavîl):

⁴⁹³ İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Abbâs b. Cureyc el-Bağdâdî, *Dîvânü İbni'r-Rûmî*, Thk: Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I, 413; Mikdâd Rahîm, *en-Nevriyyât fi 'ş-Şi'ri'l-Endelusî*, 'Âlemu'l-Kutub li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 1986, 38.

⁴⁹⁴ er-Rusâfî el-Belensi, Ebi Abdillâh Muhammed b. Ğâlib, *Divanu er-Rusâfî el-Belensi*, Thk. İhsan Abbâs, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1983, 48; es-Sa'id, 385; Ahmed b. 'Ayda es-Sekafi, “et-Tenâss fi Şi'ri'r-Rusâfî el-Belensi”, *Mecelletu Câmiati'l-Enbâr li'l-Luğât ve'l-Âdâb*, Ramâdî 2012, 7, 18.

⁴⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. “Zü'r-Rumme” lakabı çürük ip taşıyan kimse manasına gelmektedir bkz. Mûsâ Yıldız, “Zürümme”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 581-582.

⁴⁹⁶ Zü'r-Rumme, Ebu'l-Hâris Gaylân b. Ukbe, *Dîvânü Zi'r-Rumme*, Thk: Ömer Fâruk et-Tabbâ', Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998, 361.

بَكَتْ هِنْدُ مِنْ ضَحْكِ الْمَشِيبِ مَا عَلِمْتُ أَنَّ الشَّبَابَ خِضَابُ

“Hind yaşlılığından ötürü ağladı, (ama) bilmiyordu ki gençlik zaten bir süstür.”⁴⁹⁷

İbn Vehbûn’un yaklaşık aynı manaya gelen beyti ise şu şekildedir (Tavîl):

وَلَمَّا رَأَيْتُ الزُّورَ فِي النَّاسِ فَاشِيَا تَحَيَّلْتُ لِي أَنَّ الشَّبَابَ خِضَابُ

“Sahtekarlığın insanlar arasında apaçık yayıldığını gördüğümde delikanlılığın bir süs olduğunu zannettim.”⁴⁹⁸

İbn Sâre eş-Şenterînî ateş tasviri yaptığı bir şiirinde şu ifadeleri kullanmıştır (Hafif):

كُلَّمَا رَفَرَفَ النَّسِيمُ عَلَيْهَا رَقَصَتْ فِي غِلَالَةِ حَمْرَاءِ

“Seher yeli her değdiğinde, ateş kırmızı gömleğiyle dans etti.”⁴⁹⁹

eş-Şenterînî bu beytini İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073)⁵⁰⁰’nin yaptığı ateş tesvirinden almıştır (Kâmil):

وَكَأَنَّهَا وَالرَّيْحَ عَابِثَةً بِهَا تُزْهِى فَتَرْقُصُ فِي قَمِيصِ أَحْمَرِ

“O rüzgar kendisiyle oynaşırken o kırmızı gömleğim içerisinde adeta dans ediyordu.”⁵⁰¹

Ebû'l-Kâsım b. el-Ebreş (ö. 581/1185) nehrin akışını tasvir ettiği bir mâiyyât şiirinde şöyle demiştir (Vâfir):

وَمَالَ النَّهْرُ يَشْكُو مِنْ حَصَاهُ جِرَاحَاتٍ كَمَا أَنَّ الْجَرِيحَ

⁴⁹⁷ el-A‘mâ et-Tutaylî, s. 42; İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 740.

⁴⁹⁸ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 494.

⁴⁹⁹ en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. ‘Abdilvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Thk. Mufid Kumayha, I-XXXIII, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut 2004, I, 110.

⁵⁰⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Recep Dikici, “Hafâcî İbn Sinân”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 71-72.

⁵⁰¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 600.

“Nehir yaralının inlediği gibi içindeki çakıl taşları nedeniyle yaralarından sızlanarak akıp gitti.”⁵⁰²

İbn Hamdîs de yaptığı bir nehir tasvirinde el-Ebreş’in beytindeki manaya yeni bir şekil vermiştir (Tavîl):

جَرِيحٌ بِأَطْرَافِ الْحَصَى كُلِّمَا جَرَى عَلَيْهِ شَكَا أَوْجَاعُهُ بِجَرِيرِهِ

1- “Çakıl taşlarının kenarları nedeniyle yaralıydı, nehir bu taşlar üzerinde her aktığında hırıltısıyla yaralarından şikayet ediyordu.”⁵⁰³

1.4. MURÂBITLAR DÖNEMİ ŞİİR TEMALARI

1.4.1. Medih/Övgü Şiirleri

Hicvin zıddı olarak bilinen ve herhangi bir şeyi övmek, birinin meziyetlerini dile getirmek manasında kullanılan medih⁵⁰⁴ (مدح), şairin memduhta güzel bulduğu, beğendiği ve uygun görüp onayladığı bu meziyetleri etik bir çerçevede sunmasıdır.⁵⁰⁵ İnsanoğlu tabiatı gereği övülmeye meyillidir. Şairler memduhlarını izzet, şeref, güç, cesaret, misafire ikram ve hukuka riâyet yönüyle övmüşlerdir.⁵⁰⁶ Tenkitçiler medih şiirinde üslubun net, lafızların seçkin ve uzunluğun normal olması gerektiğini dile getirirlerken, medih şairleri “En makbul şiir yalanı çok olandır”⁵⁰⁷ ifadesinin hakkını fazlasıyla vermişlerdir.

Bazı şairler medih şiirlerinin aşırı uzatılmasını bir tür hiciv olarak görmüşlerdir. İbnu’r-Rûmî’nin şu iki beyiti bu duruma örnektir (Kâmil):

كُلُّ امْرِئٍ مَدَحَ امْرَأً لِنَوَالِهِ 1 فَأَطَالَ فِيهِ فَقَدْ أَرَادَ هِجَاءَهُ
لَوْ لَمْ يُقَدِّرْ فِيهِ بُعْدَ الْمُسْتَقَى 2 عِنْدَ الْوُرُودِ لَمَا أَطَالَ رِشَاءَهُ

⁵⁰² el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 357.

⁵⁰³ İbn Hamdîs, 186.

⁵⁰⁴ İbn Manzûr, II, 589; el-Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhîd* (Altuncı Baskı), Thk. Muhammed Na’im el-‘Arkasûsî, Muessesetu’r-Risale, Beyrut 2005, 240; İsmail Durmuş, “Methiye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 406.

⁵⁰⁵ Kebîr Emîn Ebû Bekr, “Âtifatu’s-Sıdk ve’l-Kizb fî Şi’ri’l-Medih”, *Zaria Journal of Linguistics and Literary Studies*, Câmî’atu Ahmed Bellû, Yenâyır 2012, Nijerya, 3.

⁵⁰⁶ Sirâcuddîn Muhammed, *el-Medih fi Şi’ri’l-‘Arabî*, Dâru’r-Râtibi’l-Câmî’iyye, Beyrut 1997, s. 66.

⁵⁰⁷ Mustafa Sâdık er-Râfi’î, II, 85.

1- “Herkes birbirini kazancı için över, bunu gereğinden fazla uzattığında ise onu yermeyi istemiştir”

2- “Eğer bunu murad etmemişse, kovasının ipi uzun olan kuyular gibi hakikatten uzaklaşmıştır.”⁵⁰⁸

Câhiliye Dönemi’nde geleneksel kaside tarzının en önemli konularından biri olan medih, fertlerden daha çok topluluğa yapıldı. Bu da doğruluğu ve kendiliğinden gelişme olgusunu beraberinde getirmiştir. Zamanla şairler, şiirlerinde kullandıkları teşbih, istiâre vb. sanatlarda aşırıya gitmeye başladılar. Şiir, önceleri doğruluğun icabı bir yalınlıkta söylenirken daha sonra evvela teşekkür, akabinde dalkavukluk ve sonuç olarak kazanç vasıtası haline geldi. Daha çok mal kazanmak için yapılan meslek olarak görülmeye başlandı.⁵⁰⁹ Bu durum şairin cemiyetteki konumunu da etkilemiştir. İbn Reşîk, başlangıçta şan ve şereflerini övmelerinden ötürü Araplar nezdinde yüksek bir mevkiye sahip olan şairlerin, şiirle kazanmaya başlamaları neticesinde, hitabetin şiirden daha yüksek bir konuma geldiğini ifade etmektedir.⁵¹⁰

Sadru’l-İslâm Dönemi’nde de büyük bir öneme haiz olan medih şiirine Hz. Peygamber tarafından bir takım kurallar koyulmuş ve başta kendisi olmak üzere insanları övmeye aşırıya gidenlere uyarıda bulunmuştur.⁵¹¹ Mübalağanın terk edildiği bu dönem medihlerinin özelliği, konu olarak İslâm dinî, Hz. Peygamber ve onun sahabelerinin yer almasıdır. İslamiyeti kabul eden şairler puta tapma, şarap içme ve intikam alma gibi Câhiliye davranışlarının yerine tevhid, cihad ve takva gibi İslamiyete ait terimleri işlemeye başlamışlar,⁵¹² ancak Câhiliye Dönemi medih şiirlerinde de geçen ve insanların doğuştan sahip oldukları akıl, cesaret, adalet ve iffet gibi meziyetleri⁵¹³ İslâmî dönemde de kullanmaya devam etmişlerdir.

⁵⁰⁸ İbnu’r-Rûmî, I, 58; İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü’l-A’yân*, Tahkîk: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1994, III, 359. İlk beytin birinci şatırı şu şekilde de geçmektedir: *وَإِذَا الْمَرْءُ مَدَّحَ امْرَأً لِتَوَالِهِ* Bkz. İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû ‘Ali el-Hasen, *el-‘Umde fî Sinâ’ati’ş-Şi’r ve Nakdih*, Thk. ‘Abdulvâhid Şa’lân, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire 2000, I, 303.

⁵⁰⁹ Sirâcuddîn Muhammed, 66. Şiiri kazanç vasıtası haline getiren şairler hakkında ayrıntılı bilgi ve şiir örnekleri için bkz. Celâl el-Hayyât, *et-Tekessub bi’ş-Şi’r*, Dâru’l-Âdâb, Beyrut 1970.

⁵¹⁰ İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 122.

⁵¹¹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru’l-İslâm Dönemi)*, 93.

⁵¹² Ferrûh, I, 236.

⁵¹³ Kudâme b. Ca’fer, Ebu’l-Ferec b. Ziyâd el-Kâtib, *Nakdu’ş-Şi’r*, Thk. Muhammed ‘Abdulmun’im Hafâcî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987, 96-98. Medih şiirlerinde işlenen meziyetlerin tamamı için bkz. İbn Tabâtâbâ, Muhammed Ahmed b. ‘Alevî, *‘İyâru’ş-Şi’r* (İkinci Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2005, 18.

Emevîler Dönemi'nde yöneticiler şairlere büyük önem vermişlerdir. Yapılan övgüler karşısında verilen ihsanlar methiyeyi Arap şiirinin en itibarlı türü haline getirmiştir. Bu dönemde Câhiliye Dönemi methiye geleneğini devam ettiren şairler olduğu gibi, badiyenin izlerini hafifleten ve kasidenin girişine gazeli hakim kılan şairler de mevcuttur.⁵¹⁴

Abbâsîler Dönemi'nde medih şiiri gelişimini sürdürmüş, şairler sadece memduhta bulunan sıfatları değil aynı zamanda övgüye layık buldukları tarihi ve siyasi olayları da şiirlerinde işlemişlerdir. Bu dönemde şairler ihsan elde edebilme uğruna övgüye layık olmayanları ve zâlim kişileri de fazilet ve erdem ihtiva eden sıfatlarla çekinmeden övmüşlerdir. Bu durum şiirlerinde küfre varacak kadar aşırıya gitmelerine ve mübalağa sanatını kabul edilebilir olmayan bir seviyede kullanmalarına yol açmıştır. Diğer taraftan şairlerin çoğu kez kasidenin başlangıcında zikredilen atlâlî terk ederek şiire şarap ve tabiat tasviri ile başlamayı tercih ettikleri görülür.⁵¹⁵

Endülüs şiiri genel anlamda Abbâsî şiirine çok benziyordu. Endülüslü şairler arasında kasideye eski Arap şiirine uygun olarak nesîble başlayanlar olduğu gibi tabiat, gece tasviri, şarap ve hikmet gibi konularla başlayan şairler de olmuştur.⁵¹⁶ İbn Reşîk, yolculuk, atlâl ve bâdiye gibi nesîb unsurlarını şiirine dahil etmeyen şairleri kınamış, şiirlerini eksik olarak nitelemiş ve bu durumu, hamdele ile başlamayan hutbelere benzetmiştir.⁵¹⁷

Medih şiirlerinin söylenme gerekçeleri Doğudakinden farklı olmayıp Abbâsîlerdeki gibi yağcılık ve dilenme ağırlıklı şiirler olarak tezahür etmiştir.⁵¹⁸ Endülüs ictimâî hayatı şairlere, halifeleri, yöneticileri ve ileri gelenleri övme fikrini vermekteydi. Şairler hediye olarak yazdıkları kaside karşılığında maddi bir ödül beklemişlerdir.⁵¹⁹ Bu durum şairlere maddi menfaat sağladığı gibi yöneticiler nezdinde

⁵¹⁴ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 53-54; Emevîler Dönemi medih şiiri için ayrıca bkz. Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî)*, 215-223.

⁵¹⁵ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 68-71.

⁵¹⁶ er-Rikâbî, 114.

⁵¹⁷ İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 368.

⁵¹⁸ ed-Dâye, *Fi'l-Edebî'l-Endelüsî*, 61; Sirâcuddîn Muhammed, 66; er-Rikâbî, 80.

⁵¹⁹ Muhammed Abîdullah, "Ru'ye Cedîde li Şi'ri'l-Medîh 'İnde'l-'Arab", *Tebeyyûn*, Ürdün 2015, 3 (12), 108; Muhammed Mahmûd Nevfel, *Şi'ru'l-Etibbâ fi'l-Endelüs* (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Filistin 2009, 30.

onlara bazı imtiyazlar tanınmasına ve yüksek makamlar verilmesine de neden olabilmektedir.⁵²⁰

Medih türü öteden beri toplumun yüksek tabakasındaki insanlarla irtibatlandırılır. Yöneticilerin ve nüfuz sahibi insanların yanı sıra âlimler ve fakihler de övgüye layık görülmüşlerdir. Medih, her ne kadar hayranlık duyma ve ihtiram sanatı⁵²¹ olarak nitelense de, şairlerin yüksek mevkilere çıkmak için kullandığı bir basamak ve nihayetinde toplumun üst katmanlarında yer edinme aracı haline gelmiş, mal kazanmak için yapıldığı kadar mevki kapmak için de icra edilmiştir.⁵²²

Halifelere ve ileri gelenlere nazmedilen Endülüs medih şiirlerinde, bir taraftan alışık olunduğu üzere yiğitlik, mertlik, ahde vefa, şeref ve cesaret yönleri ele alınırken diğer taraftan İslam'ın Hristiyanlığa karşı zaferlerinden, askerlerin harp meydanlarında nasıl savaştıklarından övgüyle söz edilmiştir.⁵²³

Doğu'da siyasi hayatın medih şiirine etkisi, siyasi yapı olarak birbirine benzeyen Valiler ve Emirlik Dönemlerinde söylenen Endülüs medih şiirlerinde de görülmüş, saray şairi kavramı ile tanışılmaya başlanmıştır. Endülüs'te hilafet devletinin kuruluşundan itibaren medih türünde şiir söyleyenlerde artış görülmüştür.⁵²⁴ Rivâyetlere göre halife Hâcib el-Mansûr (ö. 392/1002), İbn Derrâc el-Kastallî başta olmak üzere kırk tane medih şairine sahipti.⁵²⁵ Hilâfet Dönemi'nde şiirle kazanma o kadar ileri bir seviyededir ki III. Abdurrahmân'ın oğlu Abdullah'a (ö. 339/951) rengârenk bir çiçek demeti sunarken birkaç beyit okuyan şair İbn Ferec'e, bunun karşılığında şiirle mukabele edilmiş ve tabak dolusu dinar hediye olarak sunulmuştur.⁵²⁶

Medih şiiri en parlak dönemini Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde yaşamıştır. Her şair emirler tarafından düzenlenen şiir müsabakalarına iştirak etmeye özen göstermiştir. Bu durum genel anlamda Endülüs şiirinin gelişmesine katkı sunarken özelde ise methiyelerin şairler arasında daha da yayılmasına neden olmuştur.⁵²⁷ Bu dönemde

⁵²⁰ Abdulazîz Muhammed İsâ, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*, Matbaatu'l-İstikâme, Kahire 1936, 141.

⁵²¹ Sâmi ed-Dahhân, *el-Medih* (5. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1992, 5.

⁵²² Nevfel, 29.

⁵²³ Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 173.

⁵²⁴ Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 172.

⁵²⁵ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, Şeriketu Nevâbiği'l-Fikr li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Tasdîr, Beyrut 1953, III, 130.

⁵²⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 582. Hilâfet Dönemi medih şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, 69-79.

⁵²⁷ Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 176.

medih konusuna direkt olarak giren şairler olduğu gibi klasik kaside tarzına bağlı kalarak asıl maksat olan övgüye geçmeden önce, örneğin yağmurun sürekli yağarak nehirleri coşturmasını tasvir ettikten sonra medihe geçen şairler de olmuştur.⁵²⁸

Hilâfet ve Tavâif Dönemlerinden farklı olarak bu şiirin Murâbıtlar'da maddi ve fenni anlamda dar boğaza girdiğine dair bir görüş hâkimdir. Buna göre siyasi, iktisadi ve sosyal buhranlar medih şairlerine ihsanda bulunulmasını kısıtlamış, bu dönemdeki kimi yöneticilerin Arap dili hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmamaları da şiirin estetik ve sanat yönünü daraltmıştır. Örneğin Murâbıtların en güçlü emiri olan Yûsuf b. Taşfîn'in Arap şiirini anlamadığı ve bir tercümanın yardımına ihtiyaç duyduğu söylenmektedir. Bir rivayete göre Zellâka Savaşı'nın ardından İsbiliyye'de Taşfîn ve İbn Abbâd sarayda kazanılan bu zaferi kutlamaya gelenleri karşılar. Şairlerin söylediği methiyelerden sonra İbn 'Abbâd, Emir Taşfîn'e şairlerin söyledikleri methiyeleri anlayıp anlamadığını sorar. O da "Bilmiyorum lakin ekmek istiyorlar" şeklinde cevap verir.⁵²⁹

Emir Yûsuf b. Taşfîn'in şairlere yakın olmak istemediği bir hakikattir. Bunun nedeni Arap dili hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmaması olabileceği gibi Mağrib ve Endülüs'te yeni bir devlet inşa etmeye çalışan, ömrü cihad anlayışıyla savaş meydanlarında geçen emir, şiirle övülmeyi gereksiz bulmuş olabilir. Bu durumun Tavâif Dönemi'nde hak ederek veya etmeyerek söyledikleri medihler karşılığında ihsan almaya alışık olan şairlerin hoşuna gitmeyeceği muhakkaktır.⁵³⁰

Şairlerin kazanç konusunda problem yaşayabildiği Murâbıtlar Dönemi'nde, şair İdrîs er-Rundî (ö.561/1166), Murâbıt yöneticilerinden birini methedince bir takım hediyelerle ve para ile ödüllendirilmiştir. Bu duruma şaşırان ve ödülü alır almaz hemen oradan uzaklaşan şairin, kendisine ihsanda bulunan yöneticiyi sarhoş ya da deli olarak nitelediği, ayılınca hediyeleri geri isteyebileceği için kaçtığını söylediği rivâyet edilmektedir.⁵³¹

⁵²⁸ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 197-198. Mulûku't-Tavâif Dönemi medih şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 108-119.

⁵²⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 191; eş-Şek'a, 448.

⁵³⁰ Ferrûh, V, 42.

⁵³¹ İbn Sa'id el-Mağribî, I, 336-337.

Başta oğlu Ali b. Yûsuf olmak üzere Yûsuf b. Taşfîn'den sonraki dönemlerde şiir gelişme kaydetmiştir. Çünkü bu yöneticiler Arap diline daha hakim ve edebî zevke sahip olup belagata ilgi duyan yöneticilerdi. Medihlerin sultanların huzurunda söylendiği göz önüne alınırsa, Murâbıtlar Devleti'nin merkezinin Mağrib'te yer alması, şairlerin Endülüs'ten merkeze gitmekte zorlanmaları da bu dönemde medih şiirlerinin önceki dönemlere oranla az olmasının diğer bir nedeni olarak gösterilmektedir.⁵³² Ancak her ne olursa olsun Murâbıtlar Dönemi şairlerinin dîvânlarına bakıldığında şiirlerinin büyük bir kısmının medih⁵³³, mersiye ve tasvir konularında olduğu görülecektir. Şartlar ne olursa olsun şairler insanları övmekten geri durmamışlardır.

Bu dönemde medih türü şiirleriyle öne çıkan şairler el-'Amâ et-Tutaylî, İbn Hafâce, İbn Vehbûn ve Ebu'l-Hasan b. el Cedd'dir. Şairler ilk emirleri Yûsuf b. Taşfîn ve oğullarını methederken, sonraki zamanlarda Murâbıtların güzel hanımları da onların övgülerinden nasiplerini almışlardır.⁵³⁴

Murâbıtlar bu şekilde isimlendirilene kadar onları ifade eden kelime peçe (لثام)'dir. Peçe takanlar anlamına gelen "Mülessimûn" adıyla tanınmışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi tarihçilerin bir kısmı onların Senhâce kabilesinden Berberî bir topluluk olduğunu ifade ederken bazıları ise soylarını miladî altıncı yüzyılda yaşayan Humeyr b. Sebe'ye yani Araplara dayandırmakta, Yemen kökenli olduklarını iddia ederek Himyerîlerden geldiklerini söylemektedirler. Şairler Murâbıtların soylarının Himyerîlere dayandırılmasını ve peçe takmalarını övgüye layık görmüşlerdir.⁵³⁵ Örneğin dönemin meşhur hicivcisi Yahyâ b. Sehl el-Yekkî (ö. 560/1164),⁵³⁶ Murâbıtların yüzlerini peçe ile örtmelerini övgüye layık gören şairler arasındadır (Kâmil):

قَوْمٌ هُمْ شَرَفُ الْعَالَا فِي حَمِيرٍ 1 وَإِذَا انْتَمَوْا لَمْتَوْنَهُ فَهُمْ هُمْ
لَمَّا حَوَّوْا إِخْرَازَ كُلِّ فَضِيلَةٍ 2 غَلَبَ الْحَيَاءُ عَلَيْهِمْ فَتَلَّثَمُوا

⁵³² Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 81.

⁵³³ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'ş-Ş'iri'l- 'Arabî*, 420

⁵³⁴ er-Rikâbî, 65.

⁵³⁵ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 11.

⁵³⁶ Ferrûh, V, 357.

1- “*Himyer’de çok şerefli bir kavim vardır, kendilerini Lemtûne (kabilesine) mensup ederlerse onlar onlardandır*”

2- “*Tüm faziletlere sahip olmak istediklerinde, haya onlarda galip gelmiş, bu nedenle peçe takmışlardır.*”⁵³⁷

el-Yekkî, Murâbıtlar’ın dayandığı köklere atıfta bulunmuştur. Onların tüm faziletlere sahip olduklarını vurgulamış ve onları, yüzlerine taktıkları peçe nedeniyle haya timsali olarak görmüştür. Şair maddi bir kazanç elde edemeyeceğini anladığında ise aynı kelimeyi daha sonra hiciv aracı olarak kullanmaktan çekinmemiş, çirkinliklerini kapatmak için peçe taktıklarını söylemiştir.⁵³⁸

Dönemin diğer bir şairi İbn Hafâce, devrin önde gelen kişilerine methiyeler söylemiş ancak bunu maddi bir kazanç beklemeden yapmıştır.⁵³⁹ Şerefini ve izzetini düşünerek hediye beklentisiyle medih şiiri yazmamış bir başka ifade ile “yeteneğini ümera pazarında satmaktan” imtina eden şairler arasında yerini almıştır. Ona göre faydacılıktan uzak, ihsan isteme dışında söylenen medih herhangi bir şekilde kusur olarak görülmemelidir. Nitekim bir beytinde medihlerini heyecan, sevinç ve samimiyet çerçevesinde nazmettiğini ifade etmiştir (Vâfir):

فَمَا أَطْرِي إِذَا أَطْرَيْتُ إِلَّا حَمِيًّا أَوْ حَبِيًّا أَوْ حَمِيمًا

“*Birini methedeceksem, bunu yalnızca heyecan, dostluk ve samimiyet çerçevesinde yaparım.*”⁵⁴⁰

İbn Bâcce el-Endelusî (ö.533/1138)⁵⁴¹,nin de yüzlerine peçe taktıkları için “el-Mülessimûn” lakabı verilen Murâbıtları öven bir beyiti mevcuttur (Kâmil):

قَوْمٌ إِذَا انْتَقَبُوا رَأَيْتَ أَهْلَهُ وَإِذَا هُمْ سَفَرُوا رَأَيْتَ بُدُورًا

⁵³⁷ İbn Hallikân, VII, 130; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 182; Ferrûh, V, 357; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 12; 'Îsâ b. ez-Zeyb, *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmî'atu Cezâyir, Külliyyetu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'îyye, Cezayir 2009, 5.

⁵³⁸ Şiir için bkz. el-Makkarî, *Neḥḥu't-Tîb*, III, 205-206; Fevzî 'Îsâ, *el-Hicâ fî'l-Edebî'l-Endelusî*, Dâru'l-Vefâ, İskenderiye 2007, 53; Sâmi Yûsuf Ebû Zeyd, 66.

⁵³⁹ Ferrûh, V, 218.

⁵⁴⁰ İbn Hafâce, 198.

⁵⁴¹ Ferrûh, V, 215.

“Bir kavim ki peçe taktığında hilaller görürsün, sefere çıktığında ise dolunaylar.”

542

İbn Bâcce’de tıpkı el-Yekki gibi Murâbıtların yüzlerine peçe takmalarından övgüyle söz etmiştir. Peçe taktıklarında yüzlerinin görünen kısmını hilale benzetmiş, sefere çıktıklarında ise cihada düşkünlüklerine ve elde ettikleri başarılarla işaret ederek çehrelerini dolunay gibi parlak olarak vafsetmiştir.

Murâbıtlar Dönemi’nde edebî hareketlilik Ali b. Yûsuf (ö.537/1143) döneminde gelişme kaydetmiştir. Emîr Yûsuf şiire ve Edebiyata büyük önem vermiş, şairleri ve edipleri teşvik etmiştir. Endülüslü şairler heyetler halinde ona gelir ve onu öven şiirler söylerlerdi. Bu dönemde şairlerin yalnızca emirlerin değil valilerin, yönetimi elinde bulunduran hanedanların, ordu komutanlarının ve devlette vazifeli memurların yanında saygınlıkları vardı.⁵⁴³ Şairler bu kişileri medihleriyle yüceltmışlerdir. Yukarıda da değinildiği gibi şairlerin divanlarına bakıldığında şiirlerinin daha çok medih türünde olduğu görülecektir.⁵⁴⁴

İbn Hafâce, Yûsuf b. Taşfîn’in oğlu Ali b. Yûsuf’a söylediği bir medih şiirinde onun savaşlarda elde ettiği başarılarından söz etmiş ve onun sayesinde kendinî güvende hissettiğini dile getirmiştir (Vâfir):

يُمَثِّلُ غَالَاكَ مِنْ مَلِكٍ حَسِيبٍ	1	عَدَلْتُ إِلَى الْمَدِيحِ عَنِ النَّسِيبِ
وَسَاعَدَنِي ثَنَاءٌ فِيكَ رَطْبٌ	2	كَمَا سَرَتِ التَّحِيَّةُ مِنْ حَبِيبِ
وَهَزَّتْ مِنْ مَعَاظِفِي الْقَوَافِي	3	كَمَا هَقَّتِ التُّعَامِي بِالْقَضِيبِ
لَقَدْ ضَحِكَ الصَّبَاحُ بِمُجْتَلَاهُ	4	وَرَاءَ اللَّيْلِ عَنْ ثَعْرِ شَنِيبِ
وَوَظَّاهَرَنِي بِمُعْتَرِّي حُسَامٍ	5	أُنِسْتُ بِهِ وَنِعَمَ أَخُو الْعَرِيبِ
فَإِنْ تَنْزِلَ فَلَا بِسَوَى تَمِيمٍ	6	وَإِنْ تَحْمِلَ فَلَا بِسَوَى قَضِيبِ
فَإِنَّ الْعَيْثَ فِي بَيْضِ الْأَيَادِي	7	وَإِنَّ الْعَوْتَ فِي النَّصْلِ الْخَضِيبِ
تَشِيمُ بِصَفْحَتَيْهِ بُرُوقُ بَشِيرٍ	8	تُعِيدُ بِشَاشَةِ الرَّوْضِ الْجَدِيبِ
وَقَدْ عَنَى الْحُسَامُ يَصِلُ قَرْعاً	9	وَأَفْضَى بِالْعَدُوِّ إِلَى النَّحِيبِ

⁵⁴² el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 467; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, s. 181; Ferrûh, V, 215.

⁵⁴³ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 202.

⁵⁴⁴ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'ş-Ş'iri'l-'Arabî*, 420.

وَبَرِّدْ حَرَّ أَحْشَاءِ الْمَوَالِي	10	وَحُضِّخْضْ جُئَةَ الْعَلَقِ الصَّيْبِ
وَبَدِّ ثَمَلِ أَمَالِ الْأَعَادِي	11	وَطَأْ تَيْجَانَ أَرْبَابِ الصَّلِيبِ
فَإِنَّكَ وَالرِّبَاطُ إِلَى اغْتِيَاطِ	12	كَفَيْلِ السَّعْدِ بِالْفَتْحِ الْقَرِيبِ
فَيَا مَلِكَ الْمُلُوكِ وَلِي لِسَانُ	13	يُشِيرُ بِهِ الْبَنَانُ إِلَى حَطِيبِ

1- “Krallar yalnızca (senin) sahip olduğun yer kadar yüksek ve soylu olduklarında var olurlar. Seni övmek için nesibten vazgeçip medihe yöneldim.”

2- “Sana övgüler dizmeme yardım eden şey, ağzından, tıpkı sevgiliden bir selamın gelmesi gibi bal damlamasıdır (hoş konuşmandır).”

3- “Şiir kafiyeleri duygularımı etkiledi, nemli güney rüzgârlarının ağaçların dallarını sallaması gibi”

4- “Sabahın aydınlığı, gecenin ardından, hoş bir ağızdan gülümsedi.”

5- “Kılıç gurbette bana yardım ederek huzurlu hissettirdi, o, gurbette olan biri için ne güzel bir kardeştir.”

6- “Birinin yanında kalman gerekirse Temîm’den başka seçenek, taşımak için de kılıçtan başka çaren yoktur.”

7- “Yağmur nasıl ki beyaz eller (temiz/cömert insanlar) sebebiyle yağarsa, yardım da ancak kana bulanmış keskin kılıçtadır.”

8- “Parıltılı müjdeler yanaklarda belirir, bu iki parıltı, kuraklığın ardından tekrar yeşillenen bahçeleri andırır.”

9- “Kılıç savaş ederken şarkı söyler, darbeleriyle çıkardığı ses ise düşmanı ağlatır.”

10- “Kralların (öfkeden dolayı) kızaran kısımlarını soğutun ve dökülen kanın yoğunluğunu ortaya çıkarın.”

11- “Düşmanların umutlarını boşa çıkarın ve Haçlı erbabının taçlarını ayağınızın altında çiğneyin.”

12- “Sen, Ribat şehriyle olan ilişkinle, gerçekleşecek olan fethin mutluluğuna kefilsin.”

13- “Ey kralların kralı! (Seni övecek) öyle (beliğ) bir dile sahibim ki parmak uçları (konuş diye) onu (dilimi) işaret eder.”⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ İbn Hafâce, 49-52.

el-A‘mâ et-Tutaylî de Emir Yusuf’un halkına hizmet etme yönünü övmüş, cömertliğini bahar yağmurlarını yağdıran bulutlara benzetmiştir (Hafif):

- يَا عَلَيَّ الْعَالَاءِ فِي كُلِّ يَوْمٍ 1 وَالْمَعَالَى بِهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ
يَا رَبِّيعَ الْبِلَادِ يَا غَيِّمَةَ الْعَالَمِ 2 مِنْ بَيْنِ مُؤْتَلٍ وَمُؤَالٍ
يَا قَرِيعَ الْأَيَّامِ عَنْ كُلِّ مَحْدٍ 3 يَا سَلِيلَ الْأَدْوَاءِ وَالْأَفْيَالِ
لَكَ مِنْ تَاشْفِينَ أَوْ مِنْ أَبِي 4 يَغْفُوبَ ذِكْرَى مَكَارِمِ وَفَعَالِ

1- “Ey her günde yücelerin en yücesi ve her durumda çok değerli olan!”

2- “Ey yardım eden ya da etmeyenler arasında, ülkelerin baharı ve kâinatın bulutu!”

3- “Ey her onurlu işte devrinin en büyüğü! Ey Ezvâ’ ve Ekyâl’in torunu!”

4- “Taşfin ya da Ebû Yakup’tan sana cömertlik ve lütfun hatırası vardır.”⁵⁴⁶

İbn Hamdîs de Emir Ali b. Yahya’yı övdüğü bir şiirinde şu ifadeleri kullanmaktadır (Tavîl):

- لَكَ فِي ابْتِدَاءِ الْعُمَرِ عَزْمٌ مُؤَيَّدٍ 1 وَأَنَاةٌ مُقْتَدِرٌ وَعَظْلٌ إِمَامٌ
كَمْ قَائِلٍ لِنُصْرٍ قَدْرُكَ فِي الْعُلَى 2 هَذَا الْهَيْلَالُ يُتِيرُ بَذَرَ تَمَامٍ
تُرْدِي عُدَاةَ اللَّهِ مِنْكَ إِشَارَةٌ 3 وَالسَّقَطُ يُخْرِقُ كَثْرَةَ الْأَجَامِ
وَكَأَمَّا الْإِيمَانُ فِي حَرْبِ الْعَدَا 4 بِيَمِينِهِ مِنْكَ انْتِضَاءٌ حُسَامِ

1- “Hayatının henüz baharında büyük bir kararlılığa, güçlü bir sabra ve bir yöneticinin adalet anlayışına sahipsin.”

2- “Yükseklerde, makamının ne denli yüce olduğunu söyleyen niceleri var: “Bu hilal dolunayı (bile) aydınlatır.”

3- “Senden gelecek olan bir işaretle Allah’ın düşmanları tarumar olup yok olacaklardır, kıvılcım da koca bir ormanı yakıp kül eder.”

4- “İnanç, düşmanla yapılan savaşta, sağ eliyle kılıcını çekmek gibidir.”⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ el-A‘mâ et-Tutaylî, 130; es-Sallâbî, el-Cevheru’s-Semîn, 202.

⁵⁴⁷ İbn Hamdîs, 475.

Murâbıtlar Dönemi valilerinden ‘Abdullah b. Mezdelî (ö.509/1115) de şairlere önem veren yöneticiler arasındaydı. İbn ‘Atiyye (ö.541/1148)⁵⁴⁸ onu şu beyitlerle övmüştür (Basît):

ضَاءَتْ بُنُورُ إِيَّا بِكَ الْإِيَّامُ 1 وَاعْتَزَّرَتْ لَوَائِكَ الْإِسْلَامُ
كَمْ صَدْمَةٌ لَكَ فِيهِمْ مَشْهُورَةٌ 2 غَصَّ الْعِرَاقُ بِذِكْرِهَا وَالشَّامُ
وَالضَّرْبُ قَدْ صَبَغَ النُّصُولَ كَأَنَّمَا 3 بَجَرِي عَلَى مَاءِ الْحَدِيدِ ضِرَامُ
وَالطَّعْنُ يَبْتَعِثُ النُّجِيعَ كَأَنَّمَا 4 يَنْشَقُّ عَنْ زَهْرِ الشَّقِيقِ كِمَامُ

1- “Günler yalnız senin ışıgınla rûşen oldu ve İslam senin sancağının altında gücüne güç kattı.”

2- “Düşmana yaşattığın nice şöhretli travmalar var ki, bunları Irak ve Şam’da anlatmayan kalmadı.”

3- “Darbelerin mızrağın temrenini öyle kırmızıya boyamıştı ki demirin suyu üstünde adeta alev akıyordu.”

4- “Gerçekleştirdiğin hücumlar şakayık çiçeğinin çanak kısmının (gövdesinden) kopmasını andırıyordu.”⁵⁴⁹

Şair bu beyitte Endülüs’te birlik sağlandıktan sonra, tek vücut haline gelen İslam toplumunun gayrimüslimlere karşı başarılarına atıfta bulunmuştur.

Filozof şairlerden biri olan ve şiirlerinde Murâbıtları öven İbn Bâcce, Sarakusta Emiri Ebû Bekr b. Tiyyfelvî için nazmettiği muvaşşahasında emiri öven ifadeler kullanmıştır. Şarkıcıların emirin huzurunda söyledikleri ve emirin de methiyeyi dinlemeye başlayınca büyük coşku yaşayarak şairin ayaklarının altına altın sereceğine yemin ettiği⁵⁵⁰ şiiri şu şekildedir:

أَوْدَعْتُ كَفَّهُ مِنَ الْخُمْرِ 1 جَامِدُ الْمَاءِ دَائِبُ الْجُمُرِ
ذَاكَ ضَوْؤُ الصَّبَاحِ قَدْ لَاحَا 2 وَنَسِيمُ الرِّيَاضِ قَدْ فَاحَا
لَا تَقْدُ فِي الظَّلَامِ مِصْبَاحًا 3 حَلَّ عَنْهُ وَشَعَشَعَ الرَّاحَا
تَنَهَّلُ أَدْمُغُ الْقَطْرِ 4 وَتَرَى الرَّوْضَ بِأَسْمِ الزَّهْرِ

⁵⁴⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ferrûh, V, 268.

⁵⁴⁹ el-Feth b. Hâkân, *Kalâidu’l-İkyân*, II, 658; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 202.

⁵⁵⁰ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, VII, 8.

نَظَّمْتُ جَوْهَرَ الْعُلَا سَلَكَا	5	كَفُّ مَلِكٍ يُزَيِّنُ الْمُلْكَ
مَا بَرَأَ اللَّهُ مِثْلَهُ مَلِكَا	6	لَا حَ بَدْرًا وَفَاحَ لِي مِسْكَ
كَالْحَيَا كَالْأَمَانِي كَالدَّهْرِ	7	كَعَلِيٍّ فِي الْحَرْبِ أَوْ عَمْرٍو
أَيُّ بَحْرِ وَأَيُّ ضِرْعَامٍ	8	أَيُّ رَمَحٍ وَأَيُّ صِمَصَامٍ
طَاعِنُ الصَّدْرِ ضَارِبُ	9	بَيْنَ كَرٍّ وَبَيْنَ إِقْدَامٍ
مُخْلِيفُ الْبَيْضِ بِالْحَلِيِّ الْحُمْرِ	10	وَمُرَوِّي الْقَنَاقَةِ فِي النَّحْرِ
حِينَمَا لَاحَ وَهَوَ مُبْتَسِمٌ	11	كَهَلَالٍ تُحْفَهُ الدَّيْمُ
خَافِقًا فَوْقَ رَأْسِهِ عَلَمٌ	12	عَنْتِ الْعُرْبُ فِيهِ وَالْعَجَمُ
عَقَّدَ اللَّهُ رَايَةَ النَّصْرِ	13	لِلْأَمِيرِ الْعَلَى أَبِي بَكْرٍ

1- “Avucuna, suyu donduran, koru eriten şarap koydum.”

2- “İşte sabahın ışıkları belirdi. Bahçelerin esintisinin kokusu yayıldı.”

3- “Karanlıkta ışık yakmayı bırak da su kat şaraba.”

4- “Gözyaşını andıran taneleri dökülür ve bahçelerin çiçekleriyle gülümsediğini görürsün.”

5- “Kralın eli yücelikler cevherini bir ipe dizip mülkü süslemiş.”

6- “Allah onun gibi bir kral yaratmamış, bana dolunay gibi görünen ve misk gibi kokan.”

7- “Yağmur gibi, ümitler gibi, ömür gibi. Savaşta ‘Ali veya ‘Amr gibidir.”

8- “Hangi cömert, hangi aslan, hangi mızrak, hangi sert kılıç,”

9- “Bağrı yaralar, ileri atılıp saldırırken bağırları deler, kafaları vurur.”

10- “Kırmızı, kanlı kılıçları çeker, mızrakları da boyunların kanı ile sulanır.”

11- “Gülümseyerek görüldüğünde adeta bulutlar arasından çıkıveren bir dolunay gibidir.”

12- “Başı üzerinde bir bayrak dalgalanırken Arap ve Acemlerin söylediği şarkı şudur:”

13- “Allah galibiyet bayrağını yücelikler emiri Ebû Bekr için dikmiştir.”⁵⁵¹

⁵⁵¹ İbnu'l-Hatîb, *Ceyşu't-Tevşih*, 123; Tuzcu, *Arap Şiirinde Muvaşşah (IX-XV. Yüzyıllar Arası)*, 225-226.

Endülüslü yöneticilerin hanımları da şairlerin övgülerinden nasiplerini almışlardır. et-Tutaylî, komutan el-Lemtûnî'nin zevcesi Emine Havva'nın cömertlik ve şefkat yönünü övmüş ve onun sayesinde nice olumsuzlukların kendilerine uğramadığını söylemiştir (Basît):

- 1 يا رَنعَ نَاجِيَةً أَهَلَّتْ بِكَ السُّحُبُ 1
 2 أَمَا رَأَيْتَ نَدَى حَوَاءٍ كَيْفَ دَنَا
 3 وَالْمَرْءُ لَيْسَ لَهُ نَفْعٌ وَلَا ضَرَرٌ
 4 قَدْ عَمَّ بِرُكِّ أَهْلِ الْأَرْضِ قَاطِبَةً 4
 5 أَمَا تَرَى كَيْفَ نَابَتْ دُونَكَ النُّوبُ
 6 بِالْعَيْثِ إِذْ كَادَ يَأْتِي دُونَهُ الْعَطَبُ
 7 كَالنَّارِ لَيْسَ لَهَا ضَوْءٌ وَلَا هَبُ
 8 فَكَيْفَ أُخْرِجَ عَنْهُ جَارِكُ الْجُنُبِ

1- “Ey şefkatli kurtarıcı! Bulutlar sayende iri iri yağdı. Sen olmazsan belaların üst üste geleceğini görmüyor musun?”

2- “Havvâ'nın yağmur yüklü bulutlar gibi cömert olduğunu görmedin mi? O olmasaydı neredeyse yokluk gelecekti.”

3- “(İnsanlara) ne faydası ne de zararı olan kişi, ışığı ve alevi olmayan ateş gibidir.”

4- “Senin iyiliğin yeryüzünde tüm insanlara şamilken, yakınında olan biri nasıl (bunun) dışında bırakıldı.”⁵⁵²

İbn Hafâce de Vali Temîm'in edip olan zevcesi Meryem'i methederken onun zekâsından, tecrübesinden ve asaletinden bahsetmiştir (Kâmil):

- 1 ذَاتِ الْأَمَانَةِ وَالِدِيَّانَةِ وَالْتَمَى 1
 2 ذَاتِ الْجَلَالَةِ وَالْجَزَالَةِ وَالنُّهَى
 3 إِنَّ جَادَ جَادَ هُنَاكَ حَاتِمَ طَيِّءٍ
 4 مَشْهُورَةٌ فِي الْفَضْلِ قِدْمًا وَالنُّهَى
 5 عَلَّقَتْ بِهَا حُرَّ النَّعَاءِ عَقِيلَةً
 6 حَمَلَ النَّعَاءِ بِهَا الْقَرِيضُ وَإِنَّمَا
 7 وَالْخُلُقِ الْأَشْرَفِ وَالطَّرِيقِ الْأَقْوَمِ
 8 وَالْبَيْتِ الْأَرْزَقِ وَالنِّصَابِ الْأَكْرَمِ
 9 أَوْ صَالَ صَالَ رَيْعَةً بَنُ مُكَدَّمِ
 10 وَالنُّبْلِ شُهُرَةً غُرَّةً فِي أَذْهِمِ
 11 أُنْدَى يَدَيْنِ مِنَ الْعَمَامِ الْمُزْرَمِ
 12 حَمَلَ الْحَدِيثَ رَوَايَةً عَنْ مُسْلِمِ

1- “Doğru yol, şerefli bir ahlak, takva, din ve emanet sahibidir.”

2- “Asalete, yüce makamlara, idrake, belîğ bir dile ve ihtişama sahiptir.”

⁵⁵² el-A'mâ et-Tutaylî, 48; 'Înânî, 144; Esmâ Gâlemî, *Fennu'l-Medih 'Înde's-Şâ'iri'l-A'mâ et-Tutaylî* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Muhammed Haydar, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Luğât, Tunus 2015, 23.

3- “Eğer ihsanda bulunacaksa Hatimu Tayy⁵⁵³ gibi verir, düşmana ise Rebî‘a b. Mukaddem⁵⁵⁴ gibi saldırır.”

4- “Asalet, fazilet ve idrakte önde olması ile tanınır. Şöhreti, siyah atın alnındaki beyazlığın durumu gibidir.”

5- “(Kendisine) yapılan methü senaları idrak etme (kabiliyetine) öyle sahiptir ki, elleri yağmur yüklü bulutlardan daha cömerttir.”

6- “Onu şiirle methü sena etmek ne kadar doğru ise Müslim’de hadis rivayet etmede ancak o kadar doğrudur.”⁵⁵⁵

Bu dönemde medih türü şiir sadece yöneticiler için söylenmemiştir. Âlimler ve fâkihler de şairler tarafından övülmüştür. el-A‘mâ et-Tutaylî, Kurtuba kadısı İbn Ahmed Kâdî’nin mensup olduğu Benî Hamdin boyunu şu şekilde överek üstünlüğünü dile getirir: (Basît):

مَا عِنْدَنَا كَبْنِي حَمْدِينَ فِي شَرَفٍ 1 لَوْ كَانَ نَجْمًا لَكَانَ النَّجْمُ يَعِشُهُ
أَعْلَامُ عِلْمٍ وَأَدَابٍ فَكُلُّ فَيٍّ 2 مِنْهُمْ إِذَا مَا جَرَى لِأَخْلَقٍ يُسَبِّهُهُ

1- “İçimizde Benî Hamdîn kadar şerefli bir topluluk yoktur, şayet bir yıldız olsaydı elbette diğerleri ona âşık olurdu.”

2- “Onlar Edebiyat ve ilimde önde gelenlerdir. Onlardan her bir genç bir meseleyle uğraşacak olsa kimse onunla boy ölçüşemez.”⁵⁵⁶

1.4.2. Hiciv/Yergi Şiirleri

Kişiyi şiir yoluyla çirkin sözlerle aşağılamak manasına gelen ve medihin zıddı olan hiciv (الهجاء),⁵⁵⁷ ferdî veya ictimâî olarak öfkenin, küçümsemenin ve alay etmenin resmedildiği şiirlerdir.⁵⁵⁸ Rezilliklerin ve ayıpların ince ve vurgulu biçimde ifade edilmesidir.⁵⁵⁹ Şerefli insanların kendilerini korumaya çalıştığı zemmedici bir tür olan

⁵⁵³ Cömertliği ile darbı mesellerde yer almıştır.

⁵⁵⁴ İslamiyetten önce kahramanlıkları ile tanınmış bir süvari.

⁵⁵⁵ İbn Hafâce, 213; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’d-Duvel ve’l-İmârât el-Endelus)*, 181; ed-Dâye, *Fi’l-Edebî’l-Endelusî*, 66.

⁵⁵⁶ el-A‘mâ et-Tutaylî, 250.

⁵⁵⁷ İbn Manzûr, XV, 353; Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr* (İkinci Baskı), Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2014, II, 1165; Kudâme b. Ca‘fer, 113.

⁵⁵⁸ Fevzî ‘İsâ, 12.

⁵⁵⁹ Mustafa Sâdık er-Râfi‘î, I, 72.

hiciv hakkında en-Nuveyrî şöyle der: “*Kötü huylara sahip olan kişi hicvi hak eder. Kişi, rezillik, korkaklık ve cimrilik gibi sıfatlarla nitelenir. Elbisesi ya da üzerindeki alâmetler sebebiyle kınanır.*”⁵⁶⁰

Hiciv Câhiliye Dönemi’nden itibaren klasik Arap şiirinin en önemli konularından biri olmuştur. Varlığını kabileler arasında yaşanan mücadelelere borçludur. Her kabilenin şairi düşman kabilenin atalarının şerefini küçümseyici sözler söyleyerek onlarla alay etmişlerdir. Şairlerin bir cinle temasının olduğuna inanılması hiciv şiirlerinin etkisini daha da artırmıştır.⁵⁶¹ Bireysel ve toplumsal hiciv olarak iki türde devam eden hicvin en eski şeklinin irticâî recez olduğu belirtilmiştir. Klasik kaside tarzında söylenen hiciv şiirinin dâhilî planı nesîb-hiciv ya da nesîb-hiciv-fahr şeklinde olmuştur.⁵⁶²

Sadru’l-İslam Dönemi’nde Hz. Peygamber’in hiciv şiirlerine bazı kısıtlamalar getirdiği görülür. Kişinin hicvedilirken mensup olduğu kabiledaki tüm insanların toplu olarak yerilmesini yasaklamış, bu tür şiirlerin rivâyet edilmesini dahi istememiştir. İslamî hassasiyet nedeniyle biraz ölçülü olmanın hâkim olduğu hiciv şiirlerinde çoğunlukla müşriklerin inanç ile alakalı davranış ve düşünceleri hedef alınmıştır.⁵⁶³ Kabilecilik ruhunun yeniden canlandığı ve nakîdaların daha sık görüldüğü Emevîler Dönemi’nde hiciv şiirlerinde üslubun sertleştiği görülür. Haricîler, Şîîler ve Zubeyrîler olmak üzere Emevî karşıtı grupların varlığı siyasi hicvin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak Emevîler Dönemi yergi şiirlerinde dinsizlik, münafıklık, zındıklık ve bidatçılık gibi yergi ifadeleri de yer alır. Bu dönemde yerginin gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda geliştiği görülür.⁵⁶⁴ Abbâsîler Dönemi’ne gelindiğinde, kabileler arası çekişmenin olmaması ve siyasi anlamda istikrarın temin edilmesi sonucu yergi şiirlerinde herhangi bir gerileme görülmemiş, bilakis şairler bir insanın hicvetmedikleri tarafını bırakmamışlardır. Yergi şiirleri varlığını geliştirerek sürdürmüştür.⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ en-Nuveyrî, III, 249; Hiciv şiirlerinde yer alan zemmedici vasıflar için bkz. İbn Tabâtabâ, ‘İyâru’ş-Şi’r 18-19.

⁵⁶¹ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 134-135.

⁵⁶² Çetin, 89.

⁵⁶³ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru’l-İslam)*, 102-104.

⁵⁶⁴ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 59.

⁵⁶⁵ Demirayak, *Abbasi Edebîyatı Tarihi*, 72.

Hiciv şiirlerinin Endülüs'te de zamanla gelişerek devam ettiği görülür. Bu durum şairlerin birbirlerini, diğer fertleri ve Endülüs halk tabakalarını oluşturan grupların birbirlerini hicvetmeleri şeklinde tezahür etmiştir.⁵⁶⁶ Kimi valilerin kabilelerin etkisiyle seçildiği ortamda şairler kendi kabilelerini savunmuş diğer kabileleri de yermişlerdir. Emirlik Dönemi'nde yaşanan Arap-Muvelled mücadelesi savaş meydanında olduğu kadar şiir sahasında da devam etmekteydi.⁵⁶⁷ Hilâfet Dönemi'nde emir tarafından seçilen yöneticiler hicivden nasibini alırken aynı zamanda halifelerin de acımasızca hicvedildiği görülür. Halifeleri hicveden şairler baskı ortamından dolayı isimlerini gizlemişlerdir. Halifelerin haysiyet, şeref ve namusuna dil uzatılan şiirlerin söyleyeni belli değildir.⁵⁶⁸ Tavâif Dönemi'nde ise emirliklerin birlik ve beraberlikten yoksun olmaları, yöneticilerin saraydaki içki ve eğlence dolu yaşantılarına paralel olarak Müslümanların Hristiyanlar karşısında gerilemeleri hicivlere konu olmuştur.⁵⁶⁹ Bireysel ve toplumsal hicvin yapılmaya devam ettiği Murâbitlar Dönemi'nde, merkezi otorite tarafından atanan yerel yöneticiler ve kadılar siyasi, sosyal ve iktisadi buhranlardan sorumlu tutularak hicvedilmişlerdir.⁵⁷⁰

Bireysel hiciv şairler arasında veya şair ile diğer hasımları arasında cereyan eder. Toplumun geneli ile alakalı bir rolü mevcut değildir. Bu hicivlerde çirkin sözde aşırıya gitme ve iftira söz konusudur. İnsanları karikatürize eden bireysel hiciv şiirlerinin üslubu basit, anlaşılması ise kolaydır. Hicivde genelde yer alan sövme, iftira atma ve çirkin söz söyleme eğilimi bu dönemde de görülür. Bunun yanı sıra az sayıda da olsa müstehcenlikten ve âmiyaneden uzak beyitlere de rastlanır. Her ne kadar insanların toplumdaki saygınlığını yaralayıcı ifadeler söylense de zaman geçtikçe Arap örfü bu edebî zevki lezzetli bulmaya başlamıştır.⁵⁷¹

Gerek Murâbitlar gerekse Muvahhidler Dönemi'nde söylenen hicivlere bakılacak olursa şiirlerde geçen ifadelerin, diğer dönemlere nazaran ağır olmadığı görülecektir. Bunun nedeni olarak, bazı müelliflerin yergi içeren şiirleri kitaplarına almaktan

⁵⁶⁶ er-Rikâbî, 115.

⁵⁶⁷ Çiftçi, 80-82.

⁵⁶⁸ Hilâfet Dönemi hiciv şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi* (316-422/929-1031), 79-85.

⁵⁶⁹ Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusi 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, Dâru's-Şurûk, Amman 1997, 191. Mulûku't-Tavâif Dönemi hiciv şiiri için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi* (392-424/1031-1090), 119-132.

⁵⁷⁰ Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusi 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 120; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 227.

⁵⁷¹ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 242, 249.

kaçınmaları gösterilmektedir.⁵⁷² Örneğin İbn Bessâm eş-Şenterînî “Eserimi hiciv şiirlerinin lekesinden korudum ve onu çirkef insanların uğraştığı bir alan olarak kabul ettim” ifadesini kullanmıştır.⁵⁷³

Vezir Ebu’l-‘Alâ b. Zuhr, İbn Bâcce el-Feylesûf, el-Hakîm Ebi’s-Salt gibi şairlerin hicivleri son derece sağduyulu idi. Aşırılıktan, müstehcenlikten ve saygısızlıktan uzaktı. İnsanları etkileyen anlaşılması kolay bir üsluba sahip olan şairler, nesneleri kategorize ederek ve çelişkileri işaret ederek güldürme yoluna gitmişlerdir. Örneğin İbn Bâcce, Ebû ‘Alâ b. Zuhr’u ölüm meleği ile kıyaslayarak insanlar için zararlı olduğunu şu şekilde dile getirmiştir (Basît):

يَا مَلِكَ الْمَوْتِ وَابْنَ زُهْرٍ 1 جَاوَزْتُمَا الْحَدَّ وَالْتِهَيَايَةَ
تَرْفَعُمَا بِالْوَرَى قَلِيلًا 2 فِي وَاحِدٍ مِنْكُمَا كِفَايَةً

1- “Ey ölüm meleği ve İbn Zuhr! Haddinîzi aştınız ve sona geldiniz.”

2- “Adem oğluna azıcık nazık davranın, zira kafidir sizden biriniz.”⁵⁷⁴

İbn Zuhr de onu zındıklıkla suçlamıştır (Serî’):

لَا بُدَّ لِلزَّيْدِيقِ أَنْ يُضْلَبَا 1 شَاءَ الَّذِي يَعْضُدُهُ أَوْ أَبِي
قَدْ مَهَّدَ الْجَدُّ لَهُ نَفْسَهُ 2 وَسَدَّدَ الرُّمْحَ إِلَيْهِ الشُّبَا

1- “Zındığın elbette çarpmıha gerilmesi gerekir, (biri) ona yardım etmeyi istesin ya da istemesin”

2- Orada olmayı kendi vücudu hazırladı ve mızrağın ucu ona yöneldi.”⁵⁷⁵

Hiciv şiirlerinde insanların dış görünüşü ile alay etme sık görülen bir durumdur. Kadın şairlerden Nezhûn bint el-Kilâ’î, çirkin görünüşlü birini şu ifadelerle karikatürize eder (Mutekârib):

بِرَأْسٍ فَقِيرٍ إِلَى كَيْفَةٍ 1 وَوَجْهِهِ فَقِيرٍ إِلَى بُرْفَعٍ

“Fakir (kel) kafasını yanmaya, fakir (çirkin) yüzüne peçe takmaya.”⁵⁷⁶

⁵⁷² Abbâs, *Târîhu ‘l-Edebî ‘l-Endelusî ‘Asru ‘t-Tavâif ve ‘l-Murâbitîn*, 100; Fevzî ‘Îsâ, 213.

⁵⁷³ İbn Bessâm eş-Şenterînî, I, 544.

⁵⁷⁴ el-Makkarî, *Nefhu ‘t-Tîb*, III, 434.

⁵⁷⁵ el-Makkarî, *Nefhu ‘t-Tîb*, III, 434.

Şairler insanların dış görünüşünün yanı sıra isimleriyle de alay etmişlerdir. Şair Umeyye b. Abdilaziz, Şa‘bân isimli bir tabibin ismini hicvine şu şekilde malzeme yapmıştır (Remel):

يَا طَبِيْبًا ضَجَرَ الْعَا 1 لَمْ مِنْهُ وَتَوْبَرَّمَ
فِيكَ شَهْرَانِ مِنَ الْعَا 2 مَ إِذَا الْعَامُ تَصَرَّمَ
أَنْتَ شَعْبَانُ وَلَكِنْ 3 قَتَلْتَ النَّاسَ الْمُحَرَّمَ

1- “Ey alemin hoşnut olmadığı ve kendisinden bıktığı tabip!”

2- “Seneyi kesip parça parça ettiğinde sana iki ay kalır:”

3- “Sen Şa ‘ban’ın lakin insanları katlettiğin ay Muharrem.”⁵⁷⁷

Şair, başka bir şiirinde bir şarkıcının, görünüşüyle sesinin güzelliğinin tam bir zıtlık ifade ettiğini görünce, onu sanatlardan yararlanarak şu şekilde hicvetmiştir: (Tavîl):

لَنَا مُسَمِّعٌ مَا فِي الزَّمَانِ لَهُ نَدُ 1 وَلَكِنَّهُ فِي فُجْحِ صُورَتِهِ قَرْدُ
لَطَرَفِي وَسَمْعِي مِنْهُ حَالًا: هَذِهِ 2 هَذِي إِذَا قَايَسْتَ بَيْنَهُمَا ضِدُ
يُعَذِّبُ طَرَفِي حِينَ يَلْحَظُ وَجْهَهُ 3 وَيُنْعِمُ سَمْعِي دُونَهُ عِنْدَمَا يَشْدُو

1- “Bize onu dinlemek düşüyor ki (ses yönüyle) eşi benzeri yok, lakin suratının çirkinliği de maymuna benziyor”

2- “Görme ve dinleme (olmak üzere iki hâlim vardır); aralarında mukayese yapsam taban tabana zıt.”

3- “Yüzüne baktığımda gözlerime eziyet ediyor, yüzümü ondan çevirdiğimde ise (şarkı söylerken) kulaklarımın pasını siliyor.”⁵⁷⁸

İbn Hafâce, bir kişinin aşırı derecede gülmesini, cehaletini ve aptallığını dile getirerek onunla şu şekilde alay etmiştir (Serî‘):

⁵⁷⁶ İbnu’l Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *Tuhfetu’l-Kâdim*, Thk. İhsân Abbâs, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1986, 237; ez-Ziriklî, VIII, 17.

⁵⁷⁷ İbn Ebî ‘Usaybi’a, ‘*Uyûnu’l-Enbâ’ fî Tabakâti’l-Etibbâ’*, Thk: Nizâr Rizâ, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut 1995, 513.

⁵⁷⁸ Nevfel, 95, Nâfi‘ Abdullah, *el-Hicâ fî ‘Ş-Şi’ri’l-‘Arabiyyi’l-Endelusî*, Câmi‘atu Bîrzeyt, Filistin 1984, 130.

يَا ضَاحِكاً مِلَّةً فِيهِ جَهْلًا 1 أَحْسَنُ مِنْ ضَاحِكِ الْبُكَاءِ
وَهُنْتُ حَسّاً وَهْنَتْ نَفْساً 2 فَلَا دُكَّاءَ وَلَا زُكَّاءَ

1- “Ey kahkahayla cahilce gülen kişi, senin için ağlamak gülmekten daha iyi görünüyor.”

2- “His olarak zayıfladın, şahsiyet olarak adileştin, ne zekâ var ne de bir gelişme.”⁵⁷⁹

İbn Lebbâne, ismi İbn Seyyid olan birinin kişiliğini, şairlerin insanları hicvetmede sık sık kullandığı zakkum ağacına benzetmiştir (Tavîl):

يَرُوفُكَ فِي أَهْلِ الْجَمَالِ ابْنُ سَيِّدٍ 1 كَتَرَجَمَةٍ رَافَتْ وَلَيْسَ هَا مَعْنَى
حَكَى شَجَرَ الدِّفْلَاءِ حُسْنًا وَمَنْظَرًا 2 فَمَا أَحْسَنَ الْمَجْلَى وَمَا أَقْبَحَ الْمَجْنَى

1- “Cemâl ehlinde olan İbn Seyyid’i beğenirsin. O, kitabın kapağı gibidir, hoşlanılır ancak manası yoktur.”

2- “Güzellik ve görünüş bakımından zakkum ağacını andırır. Ne güzel bir görünüş, ne çirkin bir meyve!”⁵⁸⁰

Diğer dönemlerde sıkça görülen şairlerin birbirlerini hicvetmelerine bu dönemde de rastlanır. İbn Sâre eş-Şenterînî, yolda rastladığı el-Abyad’ın parmaklarını ve kollarını tutarak selamlamış, devamlı önde gelen kişilerin yanında olmasını hicvetmiş ve onu sıkıştırırcasına aralarındaki savaş kıvılcımını çıkarmıştır (Kâmil):

وَمِنْ الْعَجَائِبِ أَنْ يَكُونَ الْأَبْيَضُ بِجَمَارِهِ وَسَطَ السَّوَابِقِ يَرْكُضُ

“el-Abyad’ın acayipliklerinden biri de önde gelen kişilerin ortasında eşeğiyle dörtnala koşturmasıdır.”⁵⁸¹

el-Abyad ise eş-Şenterî’nin bu durumu kıskandığını işaret ederek onu, değneği görünce saldırganlaşan bir köpeğe benzetmiştir (Basît):

⁵⁷⁹ İbn Hafâce, 16; Fevzi ‘Îsâ, 140.

⁵⁸⁰ İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 670; Ferrûh, V, 82.

⁵⁸¹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 490; Fevzi ‘Îsâ, 180.

جَنَّ ابْنُ صَارَةَ وَالْحَوَادِثُ تَعْرِضُ وَالْكَلْبُ فِي مَهْوَى الْعَصَا يَتَعَرَّضُ

“İbn Sâre gerçekleşen hadiselerden dolayı çılgına döndü, köpek de değneğin rüzgârını alınca saldırır.”⁵⁸²

Dönemin hicivcilerinden bir diğeri de “Beşşâru’l-Endelus” lakabıyla tanınan el-A‘mâ el-Mahzûmî’dir.⁵⁸³ İnsanlara karşı dilini küstahça kullanmıştır. Dedesi Abdülmelik b. Sa‘îd yöreyi gezmesi ve ona hediyeler vermek üzere kalesini ziyaret etmesine dair bir mektup göndermiş ancak mektubu taşıyan kişi ona ulaştıramayınca el-Mahzûmî, İbn Sa‘îd’i cesaretlendirmek ve kendisine yapılacak daveti hızlandırmak amacıyla doğaçlama olarak söylediği şu beyiti ona göndermiştir (Kâmil):

فَوُؤْمُ مَصِيَّتُهُمْ بَطْلَعَةٍ وَافِدٍ وَسُرُورُهُمْ أَبَدًا بِحَيَّةٍ رَاحِلٍ

“Bir kavim ki musibetleri (yanlarına) birinin gelmesi, sevinçleri ise bir yolcuyu ebedi olarak hayal kırıklığına uğratmaktadır.”⁵⁸⁴

İbn Hafâce’nin hicivlerinde toplumsal konulara değindiği görülür. Örneğin, kötü ahlaklarını ve kalitesiz huylarını taktıkları zinet eşyalarıyla örtmeye çalışan kadınları zakkum ağacına benzetir, taktıkları ziynet eşyalarının ise kendi hallerine ağladıklarını ifade eder (Munserih):

أَلَا بَكَى الدُّرُّ فَوْقَ حَالِيَةٍ 1 حَلَّى بِهَا الْعِقْدُ شَرَّ مَا حَلَّى
قَدْ رَاقَ مَرَأَى وَسَاءَ مُحْتَبَرًا 2 فَهَلْ تُرَى أَثَرْتُ بِهَا دِفْلَى

1- “İnciyi takan birinin onun üzerine gözyaşı akıtması mümkün mü? Bu ağlama gerdanlığı güzelleştirdi ancak çirkin bir şekilde.”

2- “Görünüş saftır ama edinilen tecrübe kötüdür, zakkumun meyve verdiği görülmüş mü?”⁵⁸⁵

⁵⁸² Fevzi ‘Îsâ, 180.

⁵⁸³ “Beşşâr b. Burd insanları çokça hicveden sivri dilli bir kişilikti. İnsanlar onun hicvine konu olmaktan korkarlardı. Dilini çevresine karşı biliyor ve hicivde sınır tanımıyordu.” Alâuddîn Ali Nâsır, “Eseru’l-‘amâ fi şî‘ri Beşşâr b. Burd”, *Mecelletu Câmiatu’l-Ba‘as*, Humus 2014, XXXVI, 201; Geniş bilgi için bkz: Beşşâr b. Burd, Ebû Muâz el-Ukaylî, *Dîvânu Beşşâr b. Burd*, Thk: Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, Cezayir 2007, c. I.

⁵⁸⁴ İbn Sa‘îd el-Mağribî, I, 231; ed-Dâye, *Fi’l-Edebi’l-Endelusî*, 75; Fevzi ‘Îsâ, 142.

İbnu'l-Abyad, çok yakında tahta geçeceği iddiasında bulunan bir kişiye alaycı sözlerle şöyle mukabelede bulunmuştur (Vâfir):

- 1 أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ نِدَاءَ شَيْخٍ 1 أَفَادَكَ مِنْ نَصَائِحِهِ اللَّطِيفُ
2 سَرِيرًا مِنْ أَسْرَتِكَ الْمُنِيفُ 2 تَحَفُّظُ أَنْ يَكُونَ الْجِدْعُ يَوْمًا
3 وَتُضْحِكُنِي أَمَانِيكَ السَّخِيفُ 3 أَفَكَّرُ فِيكَ مَطْوِيًّا فَأَبْكِي

1- “Ey Müminlerin emiri! Bu seni hoş nasihatlerinden yararlandırın bir ihtiyarın çağrısıdır”

2- “Aklından çıkarma bir gün hurma ağacının senin yumuşak tahtlarının birinin yerine geçeceğini”

3- “Sessiz olarak seni düşündünce ağlıyorum, saçma sapan arzuların beni güldürmüyor değil.”⁵⁸⁶

Bu dönemde toplumsal anlamda hiciv örneklerine sıkça rastlanır. Arap-Berberî çekişmesi şiirde de kendinî göstermiştir. Örneğin Berberîleri en çok hicveden şairlerin başında İbn Sehl el-Yekkî gelir. el-Yekkî “Fas ehli” şeklinde hitap ettiği Berberîleri hicivde ileri gitmiştir. Onların kabalık, sertlik ve kötü muamelelerinden bahsetmekle kalmayıp çeşitli kötülükleri işlediklerini dile getirmiştir (Basît):

- 1 يَا أَهْلَ فَاسٍ لَقَدْ سَاءَتْ ضَمَائِرُكُمْ 1 فَأَصَبَحْتُ فِيكُمْ الْآرَاءُ مُتَّفِقَةً
2 كُلُّ امْرِئٍ مِنْكُمْ قَدْ حَارَ مِنْقَصَةٌ 2 بِهَا أَحَاطَ كَدُورُ الْعَيْنِ بِالْحَدَقَةِ
3 وَرُبَّمَا اجْتَمَعَتْ فِي بَعْضِ سَادَتِكُمْ 3 نَقَائِصُ أَصَبَحْتُ فِي النَّاسِ مُفْتَرِقَةً
4 فَلَا تَهَابَنَّ فَاسِيًّا مَرَرْتُ بِهِ 4 وَإِنْ تَقُلْ فِيهِ خَيْرًا حَوْلَ الْوَرَقَةِ
5 فَلَا سَقَى اللَّهَ فَاسًا صَوَّبَ غَادِيَةً 5 نَعَمْ وَلَا احْضَرَّ فِي أَرْجَائِهَا وَرَقَةً

1- “Ey Fas ehli! Vicdanlarınız öylesine kararmış ki, hakkınızdaki görüşler (bu konuda) ittifak etti.”

2- “Her biriniz bir kusura sahipsiniz, bu kusurlar göz bebeğinde olduğu gibi her yandan sizi kuşattı.”

⁵⁸⁵ İbn Hafâce, 194; Fevzi ‘İsâ, 145.

⁵⁸⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 461; Safvân b. İdrîs, Ebû Bahr İbrâhîm et-Tucîbî el-Mursî, *Zâdü'l-Müsâfir ve Ğurretu Muhayyel Edebî's-Sâfir*, Thk. ‘Abdulkâdir Mihdâd, Beyrut 1939, 69.

3- “Bazı önde gelenlerinizde öyle kusurlar bir araya geldi ki insanlardan bu kusurlar sebebiyle ayrıldılar”

4- “Bir Faslıya rastlarsan ondan çekinme. Onun hakkında bir hayır söylemişsen fikrini değiştir.”

5- “Allah onlara yağmurlu günde bir damla su vermesin, evet, etrafında bulunan bir yaprak dahi yeşillenmesin.”⁵⁸⁷

İşin tuhaf tarafı bazı Berberî şairler de Berberîleri hicvetmede Endülüslü şairlere katılmışlardır. Örneğin Mağribin büyük şairlerinden Ebu'l-Abbas el-Cerâvî kendi kabilesi olan Benî Ğafçûm'u el-Yekkî gibi hicvetmiştir (Basît):

يَا ابْنَ سَبِيلٍ إِذَا نَزَلْتَ بِتَادِلٍ 1 لَا تَنْزِلْ عَلَى بَنِي عَفْجُومِ
قَوْمٌ طَوَوْ ذِكْرَ السَّمَاحَةِ بَيْنَهُمْ 2 لَكِنَّهُمْ نَشَرُوا لِوَاءَ اللَّوْمِ
لَا يَمْلِكُونَ إِذَا اسْتُيْحِحَ حَرِيمُهُمْ 3 إِلَّا الصَّيَّاحُ بِدَعْوَةِ الْمُظْلَمِ
لَا حَظَّ فِي أَمْوَالِهِمْ وَنَوَالِهِمْ 4 لِلْسَّائِلِ الْعَافِي وَالْمَحْرُومِ
يَا لَيْتَنِي مِنْ غَيْرِهِمْ وَلَوْ أَنَّنِي 5 مِنْ أَرْضِ فَاسٍ مِنْ بَنِي الْجُومِ

1- “Ey yolcu! Eğer Tâdil’de konaklayacaksan sakın Benû Ğafçûm’un yanında kalma.”

2- “Bu kavim cömertlikten söz etmeyi bıraktı, ancak onursuzluk sancağı altında yayıldılar.”

3- “Kadınlarına tecavüz edilse, mazlumların yaptığı gibi ah edip vah etmekten başka yapacak bir şeyleri yoktur.”

4- “Ne fakirin ne de misafir olarak isteyenin onların malında ve yardımında nasibi yoktur.”

5- “Keşke onlardan (Benû Ğafçûm) biri olmasaydım, şayet Fas topraklarından olacaksam Benû Cûm’dan olsaydım.”⁵⁸⁸

el-Cerâvî, Berberî bir şair olmasına rağmen kavmine yapılan saldırılarda onları savunmamış ve saldıranlara cevap vermemiştir. Yapılan en ağır ithamlar ve yakıştırılan çirkin sıfatlar karşısında durmamış aksine Endülüslü şairlere katılmıştır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Safvân b. İdrîs, 79.

⁵⁸⁸ el-Makkarî, *Ezhâru’r-Riyâd fî Ahbâri ‘İyâd*, Thk: Mustafâ es-Sekkâ ve Diğerleri, Matba’atu Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr-Sundûk İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, Kahire-Rabat, 1939, II, 365.

Söylediği şiirlerin büyük bir kısmı hiciv türünde olan el-Mahzûmî, Benî el-Lahnâ'yı yerdği şiirinde onlara karşı büyüklenmeyi de ihmal etmemiştir (Tavîl):

أَلَا فَاعْلَمُوا أَنِّي لَكُمْ غَيْرُ صَابِرٍ 1 عَلَى لُؤْمِكُمْ أُخْرَى اللَّيَالِي الْعَوَابِرِ
فَعُوجُوا بَنِي اللَّحْنَاءِ نَحْوَ هَجَائِكُمْ 2 إِلَى لَعْنَةٍ تُزْرِي بَمَنْ فِي الْمَقَابِرِ
رَأَيْتُكُمْ لَا تَتَّقُونَ مَذْمَةً 3 وَلَا عِنْدَكُمْ مَنْ هَزَّةٍ نَحْوَ شَاكِرِ
فَأَيْنَ الْأُلَى كَانُوا إِذَا جَاءَ نَاطِلٌ 4 تَلَقَّيْتُهُ مِنْهُمْ بِاللَّيْ كَفُّ نَاطِرِ
سَلَامٌ عَلَيْهِمْ كُلَّمَا ارْتَحْتُ نَحْوَهُمْ 5 فَلَا أَثَرَ مِنْ بَعْدِهِمْ لِلْمَآثِرِ

1- “Geçmiş günlerde olduğu gibi artık sizin alçaklıklarınıza sabretmeyeceğimi iyi bilin!”

2- “Benî el-Lahnâ'yı hicvederek kusurlarını öyle bir ortaya dökün ki bu, kabirlerinde yatanlarını bile değersizleştiren bir lanet olsun.”

3- “Gördüm ki ne takva var içinizde ne de hak sevgisi, ne de size teşekkür edenlere karşı bir hareketiniz.”

4- “Bir şair geldiği zaman ona mal verip cömertlikte bulunan atalarınız nerede?”

5- “Yanlarına her gittiğimde (ihşanda bulunan) atalarınıza selam olsun! Sonrakilerde onların faziletlerinden eser yok.”⁵⁹⁰

Endülüslü Müslümanlarla Avrupalı Hristiyanlar arasında meydana gelen olaylar karşısında şairler daima Müslümanların üstünlüğünden ve ordudaki komuta kademesinin ve askerleri zaferlerinden bahsederlerken karşı tarafı da korkaklık, cesaretsizlik gibi sıfatlarla alay ederek yermişlerdir. Örneğin İbn Bakî'ye göre Frenkler Müslümanlar karşısında kaybetmeye mahkûmdur: (Basî):

يَا مَعْشَرَ الرُّومِ قَدْ شَأَلْتَ نَعَامَتَكُمْ 1 إِمَّا مِنَ الْحَيْنِ أَوْ مِنْ شِدَّةِ الْفُشَلِ
يَا وَيْلَكُمْ مَعْشَرًا بَلَّ وَيْلُكُمْ 2 فَإِنَّهَا وَلَدَتْ لِلتَّكْلِ وَالْهَبْلِ

1- “Ey Rûm topluluğu! Sözlerinizde birlik kalmamış, ya yokluktan ya da (aldığınız) ezici bir mağlubiyetten.”

⁵⁸⁹ Fevzi ‘Îsâ, 67.

⁵⁹⁰ İbn Sa‘îd el-Mağribî, I, 229; Ferrûh, V, 271.

2- “*Topluluğunuz batsın! Daha doğrusu anneniz batsın! Çünkü o, oğullarını yitirmek için doğurdu*”.⁵⁹¹

İbn Sâre eş-Şenterînî, el-Abyad, İbn Hafâce ve et-Tutaylî yönetimi ve yönetimin gölgesinde olan din adamlarını hicveden şairler arasındadır. Siyasi hiciv nazmedenin şahsında kalmayıp toplumdaki genel eğilimleri ele alır. Bu, şairin şahsi öfkesi ve menfaati değildir. Onun sesi halkın sesi, kullandığı dil eleştiri yapmak isteyen diğer insanların dili ve yergisi de öfkeli kalabalığın hiddetidir. Bu durum yöneticilerin kanatları altında olup sırtını onlara yaslayan kadıları ve fakihleri de kapsamaktadır.⁵⁹²

Murâbıtlar Dönemi’nde fakihleri hicveden şiirlerde artış göze çarpmaktadır. İbn Hafâce ve el-Abyad hicivleriyle sultanların yanında mal ve mevki edinen fakihlere deyim yerindeyse saldırmışlardır. Şairler tarafından fakihlerin ve kadıların hicvedilmesi sultana karşı duruş sergilemenin yollarından biriydi. Şairler rüşvet, şarlatanlık, riya, cehalet, yasakların ihlali ve çıkar için dinî suistimal gibi konuları ele almışlardır. el-Abyad “dünyayı dinle yiyen” bu fakihleri din postuna bürünmüş kurtlara benzetmektedir (Kâmil):

أَهْلَ الرِّيَاءِ لَيْسْتُمْ نَامُوسَكُمْ 1 كَالذِّئْبِ أَذْجَ فِي الظَّلَامِ الْعَاتِمِ
فَمَلَكْتُمْ الدُّنْيَا بِمَذْهَبِ مَالِكٍ 2 وَقَسَمْتُمْ الْأَمْوَالَ بِابْنِ الْقَاسِمِ
وَرَكِبْتُمْ شُهَبَ الْبَعَالِ بِأَشْهَبٍ 3 وَبِأَضْبَعِ صُبْعَتِ لَكُمْ فِي الْعَالَمِ

1- “Ey riya ehli, tıpkı bir kurt gibi giymişsiniz (din postunu), yürüyorsunuz gecenin karanlığında.”

2- “Mâlikî mezhebiyle dünyaya malik olup pay etmişsiniz malları İbn Kâsım’la.”

3- “Siz toplumda yüksek mevkilere eriştiniz ve dünyanın neresinde bir güzellik varsa onu elde ettiniz.”⁵⁹³

İbn Hafâce de fakihleri yermiştir. Onların mevki edinmek için ilim öğrendiklerini ve ibadethanelerden kazanç sağlayana kadar zühd hayatı yaşadıklarını iddia eder (Kâmil):

⁵⁹¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 621.

⁵⁹² Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 243-244.

⁵⁹³ el-Makkari, *Nefhu’t-Tîb*, III, 448; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (*‘Asru’d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus*, 227; ed-Dâye, *Fi’l-Edebî’l-Endelusî*, 75; Ferrûh, V, 296; Fevzi ‘Îsâ, 117; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 67.

دَرَسُوا الْعُلُومَ لِيَمْلِكُوا بِحَدَاهِمُ 1 فِيهَا صُدُورَ مَرَاتِبٍ وَمَجَالِسِ
وَتَزَهَّدُوا حَتَّى أَصَابُوا فُرْصَةً 2 فِي أَخْذِ مَالٍ مَسَاجِدٍ وَكُنَائِسِ

1- “İlimleri çekişmelerinde galip gelmek için öğrendiler, onları meclislerde ve devlet kademelerinde görürsün.”

2- “Mescitlerin ve kiliselerin mallarını alma fırsatı buluncaya kadar da zühd hayatı yaşadılar.”⁵⁹⁴

İnsanlara yapılan zulme karşı duran ve şiirlerinde bunu işleyen İbn Hafâce, toplumdaki bozulmaların yöneticilerin bozulmasından kaynaklandığına, toplumdaki çürümenin “emirin bağdaş kurup oturduğu yerde” başladığına inanıyordu. Bir şiirinde yöneticilerde görülen bozulmanın halka da yansıyacağını “eğri sopanın gölgesi doğru olmaz” şeklinde ifade etmiştir (Tavîl):

لَعَمْرِي لَوْ أَوْضَعْتُ فِي مَنْهَجِ التُّقَى 1 لَكَانَ لَنَا فِي كُلِّ صَالِحَةٍ نَهْجٌ
فَمَا يَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ وَالْمَلِكُ جَائِرٌ 2 وَهَلْ يَسْتَقِيمُ الظِّلُّ وَالْعُودُ مُعْوَجٌ

1- “Ömrüme yemin olsun ki, takva yolunu hızlandırırsam bize her iyilikte bir yol vardır.”

2- “Melik zâlimse işler yolunda gitmez, sopa eğriyken gölgesi hiç doğru olur mu?”⁵⁹⁵

Muhammed b. Ahmed el-Abyad, Kurtuba hâkimi ez-Zubeyr el-Murâbitî’nin eğlence meclislerinde fazla zaman geçirdiğini söylemiş ve dinî terimlerden de yararlanarak onu hicvetmiştir. Hicivden el-Murâbitî’nin veziri de nasibini almıştır (Kâmil):

عَكَفَ الزُّبَيْرُ عَلَى الضَّلَالَةِ جَاهِدًا 1 وَوَزِيرُهُ الْمَشْهُورُ كُلُّبُ النَّارِ
مَا زَالَ يَأْخُذُ سَجْدَةً فِي سَجْدَةٍ 2 بَيْنَ الْكُؤُوسِ وَنَعْمَةِ الْأَوْتَارِ
فَإِذَا اغْتَرَاهُ السَّهْوُ سَبَّحَ خَلْفَهُ 3 صَوْتُ الْقِيَانِ وَرَنَاءُ الْمِزْمَارِ

⁵⁹⁴ İbn Hafâce, 138; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 303; Fevzi ‘İsâ, 117; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 67.

⁵⁹⁵ İbn Hafâce, 61; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb* IV, 107.

- 1- “Zubeyr cehdederek delaletten ayrılmıyor, meşhur veziri de ateşin köpeğidir”
- 2- “Çalgıların nağmeleri ve kadehler arasında secde üzerine secde eder.”
- 3- “Uykusu gelirse kadın şarkıcının sesi ile kavalın ezgileri arkasından tesbih eder”⁵⁹⁶

el-Abyad bu beyitlerinde aşırı bir cüret göstermiş ve ez-Zubeyr’i açık açık vermiştir. Bunun üzerine ez-Zubeyr onu çağırarak şöyle demiştir: “Bu şekilde bir hiciv ile neyi amaçlıyorsun?” Şair alaycı bir şekilde cevap verir: “Hicvi senin kadar hak edeni görmedim. Şayet nasıl biri olduğunu bilseydin başka birine bırakmaz elbette kendi kendinî hakkıyla hicvederdin.” Bu cevap üzerine ez-Zubeyr kıyameti koparmış ve onun idam emrini vermiştir.⁵⁹⁷

1119 yılında İsbiliye’de kaos baş göstermiş, Müslümanların emiri Ali b. Yûsuf b. Taşfîn, şehir halkına bozulmaların ve karşılıklı kin ve nefretin ortadan kalkması için yazılı bir emir göndermişti. Kardeşi Ebu İshak İbrahim’i karışıklıklara engel olmak adına şehre vali olarak atadı. el-A‘mâ et-Tutaylî bu baskıcı fitne ortamını tasvir eden uzun bir kaside nazmetmiş, kasidenin sonunda ise İsbiliye halkına ayaklanma çağrısı yapmıştır. Bu, kişisel hislerin halkın hislerine dönüşüverdiği bir durumdur (Mutekârib):

وَطَالَتْ حُطَاهُمْ إِلَى التُّرَاهَاتِ	1	أَلَا قَصَّرَ اللَّهُ تِلْكَ الْخُطَا
وَيَا رَبِّ إِلْبِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ	2	زَوَى الْحَقُّ عَنْ أَهْلِهِ فَاَنْزَوَى
وَقَدْ خَلَعَ الدِّينَ خُلْعَ النَّجَادِ	3	وَقَدْ أَكَلَ الدِّينَ أَكْلَ الرِّبَا
وَلَا بُدَّ لِلْحَقِّ مِنْ دَوْلَةٍ	4	تُمِيتُ الضَّالَالَ وَتُحْيِي الْهُدَى
فَيَا سِحْرَ فِرْعَوْنَ مَاذَا تَقُولُ	5	إِذَا جَاءَ مُوسَى وَأَلْقَى الْعَصَا
فَمَا غَفَلَ اللَّهُ عَنْ أُمَّةٍ	6	وَلَا تَرَكَ اللَّهُ شَيْئاً سُدَى
وَعَاقِبَةُ الظُّلْمِ مَا قَدْ سَمِعْتَ	7	وَعَايَنْتَ لَوْ تَهَنَّتْكَ النَّهْيُ
أَيَا أَهْلَ حِمِصٍ وَقَدْ دَعَوْتُ	8	وَهَلْ تَسْمَعُونَ إِلَى مَنْ دَعَا
يَقُلْ لَأَقْدَارُكُمْ كُلُّ شَيْءٍ	9	فَكَيْفَ رَضِيتُمْ بِدُونِ الرِّضَى
أَلَا قَدْ لَحْنْتُ لَكُمْ فَاسْمَعُوا	10	وَحَاجَيْتُ إِنْ كَانَ يُعْنِي الْحَجَا

⁵⁹⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 489; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* ('Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus, 227; Fevzi 'Îsâ, 53;

⁵⁹⁷ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* ('Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus, 228.

- 1- “Adımları batıla kadar uzandı, Allah bu adımları kısalttı.”
- 2- “Müslümanlar üzerine (düşmanlık için) birleşen nice insanlar var ki, hakkı ehlinde uzak tuttu, böylece (hak) inzivaya çekildi.”
- 3- “Kılıcın kınından çıkması gibi dinî bıraktı, faiz yer gibi borç yedi.”
- 4- “Hakkın kazanması gerekir; (hak) delaleti yok eder hidayeti ise yaşatır.”
- 5- “Ey Firavunun efsunu ne dersin? Mûsâ gelse ve asasını atsa.”
- 6- “Allah ne ümmeti ihmal eder ne de zerre kadar bile bir şeyi terk eder.”
- 7- “Zulmün akıbetini gördün ve duydun (bunlar) sana engel olsaydı.”
- 8- “Ey İşbiliye halkı daha önce de size seslendim; sizi davet edeni işitiyor musunuz?”
- 9- “Her şey kadir kıymetinizi azaltıyor, hoşnut olmadıklarınıza nasıl razı olursunuz?”
- 10- “Doğrusu söylenmesi gerekenleri söyledim. Dinleyin! İspatlamaya çalıştım, eğer bu (söylediklerim) sizi ikna ederse.”⁵⁹⁸

Murâbıtları sevmeyen şairlerden biri olan Ebû Bekr Yahyâ b. Sehl el-Yekkî de onları acımasızca hicvetmiştir. Endülüs’e sonradan gelmelerine atıfta bulunarak “at sırtında, zina eden bir kadının karnında geldiniz” gibi ağır ifadeler kullanmıştır: (Recez):

1 فِي كُلِّ مَنْ رَبَطَ اللَّثَامَ دَنَاءَةً 1 وَلَوْ أَنَّهُ يَغْلُو عَلَى كِيَوَانٍ
 2 مَا الْفَحْرُ عَنْدهُمْ سِوَى أَنْ يُنْقَلُوا 2 مِنْ بَطْنِ زَانِيَةٍ لِظْهَرِ حِصَانٍ
 3 الْمُتَمَتُّونَ لِحِمِيرٍ لَكِنَّهُمْ 3 وَضَعُوا الْقُرُونَ مَوَاضِعَ التَّيْجَانِ
 4 لَا تَطْلُبَنَّ مُرَابِطًا ذَا عَقَّةٍ 4 وَاطْلُبْ شُعَاعَ النَّارِ فِي الْعُذْرَانِ

- 1- “Yüzüne kim peçe takarsa ahlaksızlıktandır, velev ki Satürn gezegenine kadar yükselsin.”
- 2- “Bir atın sırtına binen bir fahişenin karnında (buralara) gelmeleri dışında övünecek neleri var?”
- 3- “Soy olarak Himyerîlere dayanırlar lakin onlar taç yerine boynuz takmışlar.”

⁵⁹⁸ el-A‘mâ et-Tutaylî, 35-36.

4- “(Ey iffetli(kişi) bir Murâbıttan bir şey isteme, (onun yerine) suda yanan ateşin alevini iste.”⁵⁹⁹

Şair diğer bir şiirinde kendisine ihsanda bulunulmayınca önceleri ahlak timsali oldukları için peçe taktıklarını söyledikleri Murâbıtların cimri olduğunu iddia ederek bu defa yüzlerindeki çirkinliklerini kapatmak için peçe taktıklarını iddia etmiştir (Basît):

1 إِنَّ الْمُرَابِطَ بَاخِلٌ بَنَوَالِهِ 1 لَكِنَّهُ بَعِيَالِهِ يَتَرَكُّمُ
2 أَلْوَجُهُ مِنْهُ مُحَلَّقٌ لِقَبِيحِ مَا 2 يَأْتِيهِ فَهُوَ مِنْ أَجْلِهِ يَتَلَكَّمُ

1- “Gerçekten de Murâbıtlar ihsanda bulunmada cimridirler lakin aileleri için yığar da yığarlar.”

2- “İşledikleri (şeyler) suratlarını çirkinleştirdi, bunun için peçe takarlar.”⁶⁰⁰

Şair başka bir beytinde, halkın, zulümlerinden çekindiği için Murâbıtlardan memnunmuş gibi davrandığını ve ilk fırsatta onları yıkmaya çalışacağını söyler (Kâmil):

1 إِنَّ الْمُرَابِطَ لَا يَكُونُ مُرَابِطًا 1 حَتَّى تَرَاهُ إِذَا تَرَاهُ جَبَانًا
2 إِنَّ تُظْلِمُونَا نَنْتَصِفُ لِنُفُوسِنَا 2 يَجْنِي الرَّجَالُ فَنَأْخُذُ التِّسْوَانَا

1- “Murâbıtlar hiçbir zaman (gerçek manada) murâbıt olamazlar, onların sadece korkak olduklarını görürsün.”

2- Bize zulmederseniz adaleti kendimiz sağlarız; erkeklerinizi cezalandırır kadınlarınızı alıkoyarız.”⁶⁰¹

Şairlerin öfke rengine bulanmış şiirlerini otoritenin korkusundan dile getiremediği zamanlar da olmuştur. Cesaretli şairler ise sadece yapılan zulümleri dile getirmekle kalmayıp halka ayaklanma çağrısı yapmışlar, kimi zaman da sırtlarını yöneticilere dayayan fakihleri ve din adamlarını tenkit etmişlerdir.⁶⁰²

⁵⁹⁹ İbn Sa‘îd el-Mağribî, II, 267-268; Fevzi ‘Îsâ, 53; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 66; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 203.

⁶⁰⁰ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 205-206; Fevzi ‘Îsâ, 53; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 66.

⁶⁰¹ İbn Sa‘îd el-Mağribî, II, 268; Fevzi ‘Îsâ, 53.

⁶⁰² Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 253.

Şairler yalnızca insanları hicvetmekle kalmamışlar tabiatta yer alan diğer varlıkları da yermişlerdir. Örneğin İbn Hafâce'nin bazı özelliklerinden dolayı denizi hicvettiği görülür (Munserih):

يَا مَادِحَ الْبَحْرِ وَهُوَ يَجْهَلُهُ 1 مَهْلًا فَلَيْيَ حَبْرُهُ عِلْمًا
فَائِدُهُ مِثْلُ قَعْرِ بُعْدًا 2 وَرِزْقُهُ مِثْلُ مَائِهِ طَعْمًا

1- “Ey bilmeden denizi metheden! Dur bakâlim, onun hakkında bilgi sahibiyim.”

2- “Faydası derinliği gibi uzak, ondan gelen rızık da sahip olduğu tat gibidir.”⁶⁰³

Şairlerin yergilerinden çiçekler de nasibini almıştır. İbn Hamdîs'in görünüşü güzel ancak kokusu olmayan bir çiçek demetini hicvettiği görülür (Serî):

وَبَاقِيَةٌ مُسْتَحْسَنٌ نَوْرُهَُا 1 وَقَدْ حَلَّتْ فِي الشَّيْءِ مِنْ كُلِّ طَيْبٍ
كَمَعَشَرٍ رَافَتْكَ أَنْثَوَاهُمْ 2 وَلَيْسَ فِي جُمْلَتِهِمْ مِنْ أَدِيبٍ

1- “Görünüşü beğenilen bir demet var ki, koklandığında güzel kokunun tümünden yoksundur.”

2- “Sanki giysileri hoşuna giden bir topluluk, ancak aralarında bir Edebiyatçı bile yok”⁶⁰⁴

Murâbıtlar Dönemi'nin en büyük hicivcilerinden birinin de Abdullah b. Sâre eş-Şenterînî olduğu kabul edilir. İşbiliye'de yaşayan ve kâğıt imalatı ile uğraşan şair, içinde bulunduğu durumu şu ifadelerle zemmeder (Kâmil):

أَمَّا الْوَرَّاقَةُ فَهِيَ أَنْكَدُ حَرْفَةٍ 1 أَوْزَافُهَا وَثَمَارُهَا الْحُرْمَانُ
شَبَّهْتُ صَاحِبَهَا بِإِبْرَةِ خَائِطٍ 2 تَكْسُو الْعُرَاةَ وَجَسْمُهَا عُزَيَّانُ

1- “Kâğıt imalatı meslekler arasında en çileli olandır, yaprakları da meyveleri de yoksunluktur.”

⁶⁰³ İbn Hafâce, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, 341; İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 578; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 84.

⁶⁰⁴ İbn Hamdîs, Ebû Muhammed Abdulcebbâr b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Hamdîs es-Sıkillî el-Ezdî, *Dîvânü İbn Hamdîs*, Thk: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1966, 24; eş-Şek'a, 278; Yanık, *Endülü's Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 70.

2- “Onun arkadaşlığını terzinin elindeki iğneye benzetirim; çıplakları giydirir, kendisi anadan üryan.”⁶⁰⁵

1.4.3. Mersiye/Ağıt Şiirleri

Mersiye (مَرْثِيَّة) Arapçada “ölüye ağıt yaktı, ölüye ağladı” anlamına gelen (رَثَى) fiilinden türemiştir.⁶⁰⁶ Hüzünlü bir kalbin buruk duygularını dışa vurması ve özlemle örülmüş hislerin gönül yoluyla dile getirilmesidir.⁶⁰⁷ Araplarda şiirin en eski türü olarak kabul edilir.⁶⁰⁸ Öteden beri toplumsal anlamda var olup birbiri ile etkileşim içinde olan insanın ölümü, dinleyicileri ve okuyucuları etkileyecek biçimde şairler tarafından dizelere dökülmüştür. Mersiye adı verilen bu şiirler, şairin zihninde canlandırdığı ölüm temasını edebî bir üslupla anlatması ve vicdanını karşı tarafa yansıtması şeklinde tezahür etmiştir.⁶⁰⁹ Nitekim Bâhilî’nin rivâyetine göre bir bedevîye sorulan “Niçin mersiye en önemli şiirlerinizdir?” sorusuna cevabı şu olmuştur: “Çünkü bağrımızın yandığı zamanlarda söyleriz”.⁶¹⁰

Mersiyelerde çeşitli konuların işlendiği görülür. Bunlardan biri ölünün adını anarak onun için ağlamak anlamına gelen Nedb (النَّدْب), ikincisi ölüyü meziyetleriyle anıp övmek manasına gelen Te’bîn (التَّأْيِينَ) ve üçüncüsü ise acılara sabretmenin tavsiye edildiği Sabr (الصَّبْر) ya da ‘Azâ’ (الْعَزَاء) kelimesidir.⁶¹¹

İbn Reşîk’e göre mersiye medihden farkı yoktur. İkisi arasındaki tek fark mersiye söylenen kişinin hayatta olmamasıdır.⁶¹² Kudâme b. Ca’fer de bu farkın, övgüye mazhar olan kişinin ölmüş olduğunu gösteren "كان، قضى" gibi ifadelerden ibaret olduğunu belirtmektedir.⁶¹³

Ölüm karşısında daima aciz kalan insanoğlu, sevdiği bir kişiyi kaybettiği zaman üzüntü hissederek ağlamıştır. Duygularını en iyi şekilde ifade eden kişiler olan şairlerin

⁶⁰⁵ İbn Bessâm eş-Şenterîni, II, 835; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (*‘Asru’d-Duvel ve’l-İmârât el-Endelusî*, 227; Fevzi ‘Îsâ, 128; Nâfi‘ Abdullah, 123.

⁶⁰⁶ İbn Manzûr, XIV, 307-309.

⁶⁰⁷ ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, 133.

⁶⁰⁸ Nevfel, 71.

⁶⁰⁹ Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 294; Bân Kâzım Mekki, “el-Eseru’l-maşrikî ve tahavvulâtü’n-nassi’ş-şî’rî el-Endelusî”, *Mecelletu’l-Âdâb*, Bağdat 2014, 109/191-192.

⁶¹⁰ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* (6. Baskı) Thk: Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut 1998, II, 320.

⁶¹¹ Geniş bilgi için bkz. Şevkî Dayf, *er-Risâ’* (Dördüncü Baskı), Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 1955; Faruk Toprak, “Mersiye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 215.

⁶¹² İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 831.

⁶¹³ Kudâme b. Ca’fer, 118.

bu durum karşısında hislerini, üzüntülerini ve kaybetmenin verdiği acıyı dizelere dökmeleri tabiidir. Başlangıç olarak Câhiliye Dönemi'nde kadınların cenaze törenlerinde terennüm ettikleri secîli ve ahenkli sözlere kadar uzanan mersiye, sonraki zamanlarda manzum kalıplara dökülmesiyle bugünkü şeklini almıştır. Câhiliyede nazmedilen mersiye şiirlerinde tüm bu özellikler yer almakla beraber düşman tarafından öldürülen kişilerin intikamını almak için yemin etme ve hasmını korkutmaya çalışma gibi konulara da değinilmiştir.⁶¹⁴

Sadru'l-İslam Dönemi'nde mersiye şiirleri söylenmeye devam etmiştir ancak önceki döneme kıyasla mana ve mazmunda değişiklikler göze çarpar. Câhiliye Dönemi şiirlerinde olumsuzlukları zamana yükleme anlayışı varken, İslamiyet'ten sonra Allah, ahiret, şahadet, cihad gibi kavramlarla bu anlayışın yerini inanç düşüncesi almıştır. Nitekim Hz. Peygamber, İslamiyeti kabul eden kadınlara Câhiliye adetlerine göre ağıt yakmayı yasaklamıştır. Müslüman şairlerin de genel anlamda ölen kişilerin İslam'a yaptıkları hizmetler ve savaş meydanlarında gösterdikleri kahramanlıklar gibi İslamî konuları işledikleri görülür. Diğer bir ifade ile Müslüman şairlerin mersiyelerinde İslamî bir karakter hakimken müşrik şairler ise Câhiliye tarzında ağıt söylemeye devam etmişlerdir.⁶¹⁵

Emevîler Dönemi mersiyelerinde Sadru'l-İslam Dönemi'nde olduğu gibi İslamî konular hâkimdir. Şairler kaybettikleri yakınlarını veya halife ve yöneticilere saf duygularla mersiye söyledikleri görülür. Câhiliye tarzında mersiye söyleyen şairlerin de bulunduğu bu dönemde siyasi maksatlarla söylenmiş siyasi mersiyeler görmek mümkündür.⁶¹⁶ Emevîler döneminden itibaren mersiyelerde bu döneme kadar görülmeyen taziye-kutlama konuları işlenmeye başlandı. Hilafetin babadan oğula ya da aileden bir başkasına geçmesiyle üzüntü ve sevincin aynı anda yaşandığı bir dönem de başlamış oldu. Şairler ölen halifeler için taziyelerini sunarken yerlerine geçenleri de kutlamışlardır.⁶¹⁷

Abbâsîler Dönemi'nde medih şiirlerinin gelişmesine paralel olarak mersiye şiirleri de gelişme kaydetmiştir. Şairler halifelerin ve diğer önemli kişilerin vefatlarını halka şiirleriyle haber vermişlerdir. Yumuşak ve kolay anlaşılır bir üslupla söylenen

⁶¹⁴ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 138-139.

⁶¹⁵ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 110-111.

⁶¹⁶ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 68-69.

⁶¹⁷ Mustafa Sâdık er-Râfiî, II, 98; Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 40-41.

mersiyelerde yeni lafız ve manalar da kullanılarak dünya ve zaman mefhumları yerilirken ahiret hayatı ve insanoğlunun fani oluşu gibi konular işlenmiştir. Gerçek duyguların yansıtılmadığı şiirlerin de var olduğu bu dönemde mersiyeler er-Risâu'l-‘âtîfî (gerçek duyguları yansıtan mersiyeler) ve er-Risâu'l-mutekellif (gerçek duyguları yansıtmayan mersiyeler) şeklinde iki türde ele alınmaktadır.⁶¹⁸

Endülüs'te şairler ister klasik ister muhdes tarzda şiir söylesinler söz konusu mersiye olunca, muhdes tarzda az olmakla birlikte, yeni bir biçim geliştirmek yerine başta Abbâsîler Dönemi şairleri olmak üzere eski Arap şairlerini takip ve taklit etmişlerdir. Şairler dünyanın fani olduğuna vurgu yapıp gerçek olanın ahiret hayatı olduğunu dile getirirlerken bir taraftan da kendilerini teselli etmeye çalışmışlardır. Endülüs medeniyetinin zirveye çıktığı Hilâfet Dönemi'nin mimarı olan III. Abdurrahman'ın tüm yetkileri ve salâhiyetlerine rağmen ölüm karşısında aciz kaldığı şairler tarafından işlenen konular arasındadır.⁶¹⁹

Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde önceki zamanlara nispeten daha çok klasik tarzda söylenen mersiyelerin muhdes tarzda da söylendiği görülür. Hem Tavâif hem de Murâbitlat Dönemi'nde yaşayan İbn Hafâce, yitip giden gençlik yıllarına mersiye söyleme geleneğinin Endülüs'teki öncüsüdür. Diğer taraftan şairler mersiyelerinde yine dünyanın aldatıcılığından söz edip ölen kişi için duyulan üzüntüyü dile getirdikten sonra meziyetlerini saymışlardır.⁶²⁰ Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde kaybedilen şehirlere ve siyasi yaşamına son verilen emirliklere mersiye söyleme geleneği başlamıştır. Şehirlerin birbiri ardınca Hristiyanların eline geçerek talan edilmesi şairleri hüznlendirmiştir. Mersiyelerde yalnızca şehirlerin talan edilmeden önceki güzellikleri anlatılmamış aynı zamanda Müslümanların içinde bulunduğu zillet ve esaret durumu da dile getirilmiştir.⁶²¹

Mersiyelerin vazgeçilmez konusu olan ağlama, Endülüs mersiyelerinde de işlenmiştir. İbn Hamdîs halasının ardından nasıl ağladığını şu şekilde tasvir etmiştir (Tavîl):

⁶¹⁸ Demirayak, *Abbasi Edebîyatı Tarihi*, 77-78.

⁶¹⁹ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî ('Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus*, 327. Hilâfet Dönemi mersiye şiiri ve örnekleri için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, 85-93.

⁶²⁰ 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî ('Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn)*, 121.

⁶²¹ Bkz. Toprak, "Mersiye", *DİA*, XXIX, 216. Mulûku't-Tavâif Dönemi mersiye şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 132-143.

فَدَائِمَةُ السُّقْيَا سَمَاءٌ مَدَامِعِي لِحَدِّي وَأَرْضُ الْحَدِّ دَائِمَةُ الشُّرْبِ

“Gözyaşı pınarlarımın göğü yanağımı sürekli olarak sulamakta, yanağımın yeri de onu devamlı içmektedir.”⁶²²

Şair, komutan Ebû'l-Hasan Ali b. Hamdûn'a söylediği mersiyesinde ise kendi ağlamaz, savaşta kullanılan araç ve gereçleri ağlatır (Tavîl):

وَقَدْ نَدَبَتْكَ الْبَيْضُ وَالسُّمُرُ فِي الْوَعَى وَعَدَدَكَ التَّائِيْدُ وَالْحَسْبُ الْعِدُّ

“Savaştaki kılıç ve mızraklar sana ağladı. Güç ve soyluluk sana ağıt yaktı.”⁶²³

Ölüyü meziyetleriyle anıp övmek manasına gelen Te'bîn (التَّأْيِينُ) önceleri ölü veya diri ayrımı yapılmaksızın insanları övmek için kullanılırken zamanla yalnızca ölüler için kullanılmıştır. İslamiyetten sonra ilim adamlarına verilen değer Endülüs'te daha da artmıştır. Şairler vefat eden ilim adamlarının meziyetlerini ilme olan hâkimiyetlerini dile getiren mersiyeler söylemişlerdir. İbn 'Abdûn, âlim Abdülmelik b. Sirâc'a söylediği mersiyesinde onu methederken ilmi terim ve ifadeler kullanmıştır (Basît):

مَنْ لِلْعُلُومِ إِذَا ضَلَّ نَاشِدُهَا 1 فِي ظُلْمَةِ الشَّكِّ بَعْدَ النَّيْرِ الْهَادِي
مَنْ لِلْحَدِيثِ إِذَا ضَاقَ حَامِلُهُ 2 دَرْعًا بِمَنٍّْ وَإِضَاحٍ وَإِسْنَادٍ

1- “İlim arayan kişi, yol gösteren parlak yıldızın kayışından sonra şüphenin karanlığında aradığını kaybedip bulamazsa, kim var ilim öğretecek (ve yol gösterecek)?”

2- “Hadisle uğraşan kişi, bir metni okuyup açıklamaktan ve onu kaynağına isnad etmekten aciz kaldığı zaman, kim var bu işi yerine getirecek?”⁶²⁴

Mersiye'deki diğer bir konu da şairin ölüm karşısında başta kendisi olmak üzere diğer insanları teselli ederek onları sabırlı olmaya davet etmesidir. Bu hemen hemen her mersiyede işlenen bir konudur. Sabır kelimesi ile birlikte ‘Azâ’ (الْعَزَاءُ) da kullanılır. Sabretmek anlamına gelen bu kelime sonraları sadece ölüme sabretme anlamında

⁶²² İbn Hamdîs, 37; Faruk Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, 72.

⁶²³ İbn Hamdîs, 173; Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 73.

⁶²⁴ İbn Bessâm eş-Şenterînî, I, 817; Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 122.

kullanılmıştır.⁶²⁵ İbn Hamdîs, yeğeni için söylediği mersiyesinde, babasına hitap ederek ona sabırlı olmasını şu şekilde tavsiye eder (Basît):

فَاصْبِرْ أبا الحَسَنِ احْتِسَابَ مُسْلِمٍ 1 لِلَّهِ أَمْرَ خَوَاتِمٍ وَمَبَادِي
أَوْلَيْسَ إِبْرَاهِيمَ نُجْلُ مُحَمَّدٍ 2 بِالذَّنْفِ صَارَ إِلَى بَلَى وَنَفَادٍ
رَدَّ النَّبِيُّ عَلَيْهِ تَرْبَةً لَحْدِهِ 3 يَدِ النُّبُوَّةِ وَهِيَ ذَاتُ أَيَادِي
فَتَأْسَ فِي ابْنِكَ بِإِنِّهِ وَخِلَالِهِ 4 تَنْسُكَ بِأُسُوتِهِ سَبِيلَ رَشَادٍ

1- “Ey Ebu’l-Hasan! Başta ve sonda bütün işleri Allah’a havale edip ecir bekleyen kişi gibi sabret.”

2- “Hz. Muhammed’in çocuğu İbrahim, gömülerek yokluk diyarına gitmedi mi?”

3- “Peygamber, mezarının toprağını, mübarek peygamberlik elleriyle üstüne döktü.”

4- “Sen de oğlun için, onun oğlu ve meziyetleriyle teselli bul. Onu örnek almakla doğru yola ulaşırsın.”⁶²⁶

Ölüme karşı sabredememe durumu da mersiyelerde dile getirilmiştir.⁶²⁷ İbn Hamdîs, yukarıdaki beyitlerde sabrı tavsiye ederken vefat eden cariyesi için söylediği mersiyede ise sabredemediğini dile getirmektedir (Basît):

لا صَبْرَ عَنْكَ وَكَيْفَ الصَّبْرِ عَنْكَ وَقَدْ طَوَاكَ عَنْ عَيْنِي الْمَوْجُ الَّذِي نَشْرَكَ

“Sana karşı sabredemem. Dalgalar seni gözümün önünden ayırmışken nasıl olur da sabrederim?”⁶²⁸

Mersiyelerde üstün özellikler ve erdemlerden bahsedilirken çeşitli teşbihler yapılmıştır. Ölen kişi, dağa, denize, aya, güneşe, nehre, yağmura, aslana, kılıca ve mızrağa benzetilip, ahlaki güzellikleri ‘bal’ ve ‘huzur’ manalarını ihtiva eden lafızlarla dile getirilirken, ölüm ise kimsenin menziline değiştirmeye gücünün yetmeyeceği isabeti tam olan oklara benzetilmiştir. Bu nedenle Endülüs mersiyelerinde ölüm karşısında

⁶²⁵ Dayf, *er-Risâ*’, 86; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (‘Asru’d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus, 323; ed-Dâye, *Fi’l-Edebî’l-Endelusî*, 140.

⁶²⁶ İbn Hamdîs, 124; Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 79.

⁶²⁷ Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 31-34.

⁶²⁸ İbn Hamdîs, 212; ‘Abbâs, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusî* ‘Asru’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn, 99; Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, 81.

çaresiz olan insana rahmet dilendiği ve harap olan şehirlerin ardından dua edilmesi maksadıyla çağrılar yapıldığı görülür.⁶²⁹

Endülüslülerin Edebiyat bağlamında eski Arapların yolundan gittiğinin en bariz delillerinden biri mersiyelerdir. Hemen hemen tüm şairler şiirin bu türüne ilgi göstermiştir. Ancak mersiye söylerken akli duyguların kalbi duyguların önüne geçtiği durumlar da görülür. Duruma akli perspektiften bakan şairler üslup olarak, ölüm nedeniyle musibete uğrayanların kalplerindeki hüznü, ölümü ibret olarak göstererek hafifletme yoluna gitmişlerdir. Genel anlamda bu dönem mersiyelerinin daha önceleri nazmedilenlerden bir farkı yoktur. Yine ölen kişinin erdemlerinden bahsedilir ve üzüntü dile getirilir. Ancak bu, şairlerin tümü için geçerli değildir. İbn Hafâce'nin hüznün derinliğini mersiyelerini tabiat ile mezc ederek dile getirir. Bunu vezir Abdullah b. Rebîa'ya söylediği mersiyesinde görmemiz mümkündür (Kâmil):

فِي كُلِّ نَادٍ مِنْكَ رَوْضٌ ثَنَاءٌ 1 وَبِكُلِّ حَدٍّ فِيكَ جَدْوَلٌ مَاءٌ
وَلِكُلِّ شَخْصٍ هَزَّةُ الْعُصْنِ النَّدَى 2 غِيبُ الْبُكَاءِ وَرِثَةُ الْمُكَاةِ

1- “Sana yönelen her bir sesleniş övgü dolu bir bahçeye, gözyaşının döküldüğü her bir yanak ırmağa dönüştü,”

2- “Ağlayan her kişi ıslık sesi çıkararak sallanan ve kendisinden çiğ damlayan bir dala benzedi.”⁶³⁰

Câhiliye Dönemi'nden itibaren mersiyelerde işlenen akıl, cesaret, hilm ve iffet gibi medih ile ilgili özelliklerin yanına, Endülüs mersiyelerinde takva ve ilmi derinlik gibi sıfatlar da dâhil edilmiş, kabirlerin de tüm bu üstün özellikleri kapsayan yer olduğuna vurgu yapılmıştır.⁶³¹ el-A'ma et-Tutaylî'nin şu mersiyesinde kabrin tüm üstün özellikleri tazammun eden bir yer olduğu vurgulanmıştır (Basît):

اسْتَنْفَدِ الدَّمْعَ إِنَّ الْوَجْدَ قَدْ فُقِدَا 1 لَا يُخْسِنُ الدَّهْرُ زُرْعًا مِثْلَهُ أَبَدَا
وَقُلْ لِبَصْرِفِ الزَّمَانِ اخْتَلَّ عَلَى ثِقَةٍ 2 مِنْ السَّبَاقِ فَقَدْ أَخْرَزَتْ كُلَّ مَدَى

⁶²⁹ Mahmûd Hasen, *Eseru's-Şi'ri'l-Câhili fi'l-Edebi'l-Endelusi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Amman 2007, 75.

⁶³⁰ İbn Hafâce, 16; eş-Şek'a, 354; es-Sa'îd, 299; Sâmi Yûsuf Ebû Zeyd, 93.

⁶³¹ Mahmud Hasen, 72.

3	نَفْسِي الْفِدَاءُ عَلَى أَنْ لَا تَحِينَ فِدَا	الْيَوْمَ حِينَ لَفَقْتَ الْمَجْدَ فِي كَفَنٍ
4	مَا ضَرَّ لَا عِجْهَا أَنْ لَا يَكُونَ رَدَى	يَا حَسْرَةً نَشَأَتْ بَيْنَ الضُّلُوعِ جَوَى
5	إِلَّا احْتَلَسْتُ أَسَى إِنْ لَمْ أُمِتْ كَمَدَا	فِي ذِمَّةِ اللَّهِ قَبْرٌ مَا مَرَرْتُ بِهِ
6	وَالْعَزَمَ وَالْحَزَمَ وَالْإِيمَانَ وَالرَّشْدَا	تَضَمَّنَ الدِّينَ وَالْدُّنْيَا بِأَسْرِهِمَا
7	بَيْنَ الْجَوَانِحِ يُأْبَى أَنْ يُجِيبَ نَدَا	يَا يَوْمَ مَنْعَى عَيْدِ اللَّهِ أَيُّ أَسَى

1- “Gözyaşları tükendi, hüznün kayboldu, zaman bu musibet gibisini hiç görmedi.”

2- “Zamanın musibetlerine de ki; kendinden emin bir şekilde gurur duy, bu yarışmayı her yönüyle kazandın.”

3- “Bugün bu şerefli kişiyi kefeneye sardığında, canım ona fedadır ancak bunun için artık çok geç.”

4- “Ey göğüs kafesimin arasından yükselen üzüntü! Başına gelen bu keder artık sana zarar vermez.”

5- “Allah’ın koruması altındadır kabir, hüznün devşiriririm ona her uğradığımda eğer şiddetli bir hüznle ölmediysem.”

6- “Din de dünya da tamamen ondadır; azim, kararlılık, iman ve sağduyuyu içine alır”

7- “Ey Abdullah’ın ölüm haberini aldığım gün! Hangi üzüntü göğüs kafesinden (yükselen) bu nidaya cevap vermeyi reddeder.”⁶³²

Ebû Abdullah b. Cezzâr’ın başlattığı köleler için nazmedilen gazel ve mersiye iç içe geçirme ve sevgisini gözyaşları ile gösterme tarzında İbn Sehl el-Yekkî’nin de beyitleri mevcuttur. Şair, sevgi beslediği kölenin idam edilmesinden sonra, bedeninin diğer insanlar tarafından müşahade edilmesinden rahatsız olmuştur. Çıplak bedeninin esen rüzgâr sebebiyle üşüyeceğini dile getirerek ona şefkat göstermiştir (Hafîf):

1	فَوْقَ جِرْعٍ مِنَ الْجُرُوعِ صَلِيْبَا	سَاءَ لِي أَنْ يَرَى الْعَدُوُّ الْحَبِيْبَا
2	شِدَّةَ الْحَرِّ وَالصَّبَا وَالْجُنُوبَا	عَارِيًّا مِنْ ثِيَابِهِ يَتَلَقَّى

1- “Düşmanın sevgiliyi görmesi beni üzdü, ağaç gövdelerinin biri üstünde çarmıha gerilmiş bir halde.”

⁶³² el-A’ma et-Tutaylî, 55.

2- “Şiddetli sıcağa, sabâ ve güney rüzgârlarına maruz kalacak elbisesiz çıplak bedeniyle.”⁶³³

Şüphesiz şairler en hüznü mersiyelerini en güzel vakitleri beraber geçirdikleri eşleri için söylemişler, hislerini ve hüznlerini edebî bir şekilde ortaya koymuşlardır. Endülüslü şairler ölüm karşısında acı, musibetleri tasvir etme ve ölen kişinin meziyetlerini sayma yönleri ile doğulu şairlerden farklı olsalar da üslupları ve kullandıkları manalar aynıdır. Eşlerine mersiye söyleyen şairlerin şiirlerine bakıldığında şiddetli bir efkâr ve orantısız bir his göze çarpmaktadır. Bu durum kadının Endülüs ictimâî hayatındaki konumundan da kaynaklanıyor olabilir.⁶³⁴ el-A‘mâ et-Tutaylî zevcesi Âmine için uzun bir mersiye söylemiştir. Bu şiiri okuduğumuzda yüreğinin acı ile dağlanmasını, kaybetmenin ardından içini yakan kor ateşi fısıltı ve feryat arasında konumlanan bir tonla hissettirmektedir (Tavîl):

1 أَمِنْ إِنْ أَجَزَ عَلَيْكَ فَإِنِّي 1 رَزَيْتُكَ أَخْلَى مِنْ شَبَابِي وَوَفَّرِي
2 أَمِنْ لَا وَاللَّهِ مَا زِلْتُ مُوقِنًا 2 بَيْنِكَ لَوْ أَنِّي أَخَذْتُ لَهُ حَذْرِي
3 حُذِي حَدِيثِي هَلْ أَطَقْتُ عَلَى النَّوَى 3 أَحَدْتُكَ أَنِّي قَدْ ضَعُفْتُ عَنِ الصَّبْرِ
4 وَلِي مُقْلَةٌ أَفْضَتْ بِهَا لِحْظَاتُهَا 4 إِلَى عَبْرَاتِ جَمَّةٍ وَكَرَى نَزْرِي
5 وَكَانَ حَرَامًا أَنْ تَجُودَ بِدَمْعَةٍ 5 وَقَدْ تَرَكْتُهَا الْحَادِثَاتُ بِلَا شَفْرِ

1- “Ey Âmine! Eğer sana karşı sabredemeyip üzülüyorsam bu, gençliğimden ve zenginliğimden daha talı olan seni kaybedişimdenidir.”

2- “Ey Âmine! Hayır, Allah’a and olsun ki, ne kadar kaçınısam da sonunda senin ayrılığını kabulleneceğim.”

3- “Hadi sen bana ayrılığa dayanıp dayanamadığını anlat! Ben de sabrımın tükendiğini anlatayım.”

4- “Öyle bir gözüm var ki, bakışlarım onu bolca gözyaşı döküp az uyur hale getirmiştir.”

⁶³³ İbn Sa‘îd el-Mağribî, I, 169; es-Sa‘îd, 302;

⁶³⁴ Hâlid Abdülkerîm ‘Îzârî, “Risâu’z-Zevce ve Mekânetuhâ fi’ş-Şi‘ri’l-Endelusî fi ‘Ahdi’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn ve Beni’l-Ahmer”, *Mecelletu Ehbâsi’l-Basra li’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, Basra 2006, sy. 30, 2-3.

5- “Gözlerimin bolca gözyaşı dökmesi haramdı. Ama felaketler, sonunda onu gözkapaksız bıraktı.”⁶³⁵

İbn Zekkâk’ın da zevcesi Derre için söylediği bir mersiyesi vardır. Diğer mersiyelelerdeki ifadelerden farklı olarak mübalağa ve yapmacık tavırlar barındıran bir beyti şöyledir (Tavîl):

فَدَنَّاكَ كَرِيمَاتِ النَّسَاءِ وَرُبَّمَا رَأَيْنَا قَلِيلًا أَنْ يَكُنَّ فَدَاكَ

“Kadınların asilleri sana feda olsun, azıcık görseler (kendilerini sana) feda ederler.”⁶³⁶

Benu’l-Kabturnûh’tan⁶³⁷ biri olan Talha b. el-Kabturnûh eşinin ölümü üzerine söylediği mersiyede, onun yokluğundan dolayı kendinî heder edip içkiyle avutmayacağını ifade eder. Şair, eşinin ardından diğer kadınların da onu ilgilendirmeyeceğini, mersiyein içinde gazelle tabiatı mezc ederek dile getirir (Vâfir):

مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ أَسْأَلُو بِبَذْرِ 1 وَأَنْ أَصْبُو إِلَى كَأْسٍ وَخَمَرٍ
وَلَا تُفَاحَةً طَلَعَتْ بِخَدِّ 2 وَلَا زُمَانَةً نَبَتَتْ بِصَدْرِ

1- “Allah esirgesin dolunayla avunmaktan, kadehe ve şaraba yönelmekten,”

2- “Yanaklarda beliren elmadan ve göğüslerde filizlenen nardan.”⁶³⁸

İbn Sâre eş-Şenterînî, evlenip murad alamadan genç yaşta ölen kızına söylediği mersiyesinde onu kabirle evlendirdiklerini dile getirerek hüznünü hissettirmeye çalışır (Vâfir):

فَأَنْكَحَنَا الضَّرِيحَ بِغَيْرِ مَهْرٍ وَجَهَّزَنَا الْفَتَاةَ بِغَيْرِ شَوْرَةٍ

⁶³⁵ el-A‘mâ et-Tutaylî, 99; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (‘Asru’d-Duvel ve’l-Îmârât el-Endelus, 325; ed-Dâye, *Fi’l-Edebî’l-Endelusî*, 142; Toprak, *Endülüş Şiirinde Mersiye*, 114.

⁶³⁶ İbnu’z-Zekkâk, 228.

⁶³⁷ Kurtuba’da yaşayan ve yaşları birbirine yakın üç erkek kardeşe verilen lakaptır. Üçü de şair ve ediptir. Murâbıtlar Endülüş’e geçip Benu’l-Eftas Devleti’ni ortadan kaldırmaya kadar, hükümdar el-Mutevekkil el-Eftâs’ın vezirliğini yapmışlardır. Daha sonra da Murâbıtlar’ın hizmetine giren bu üç kardeşin isimleri Ebû Muhammed Talhâ, Ebu’l-Hasan Muhammed ve Ebû Bekr Abdulazîz’dir. Kabturnûh (Cabotorno) İspanyolca Cabo (Yuvarlak kafa) ve torno (çöl) sözcüklerinden oluşan dahîl kelimelerdendir. Bkz. Ferrûh, V, 122.

⁶³⁸ Ferrûh, V, 124.

“Mihirsiz olarak kabirle evlendirdik, kızı(mızı) ona nasihat etmeden kefenledik.”⁶³⁹

Bu dönem şairlerinden Umeyye b. Ebi’s-Salt çok sevdiği komşusuna mersiye söylemiş ve onun ölümünden zulmet dolu geceleri sorumlu tutmuştur (Basît):

قَدْ كُنْتُ جَارَكَ وَالْأَيَّامُ تُرْهِبُنِي 1 وَلَسْتُ أَزْهَبُ غَيْرَ اللَّهِ مِنْ أَحَدٍ
فَنَافَسَتْنِي اللَّيَالِي فِيكَ ظَالِمَةً 2 وَمَا حَسِبْتُ اللَّيَالِي مِنْ ذَوِي الْحَسَدِ

1- “Senin komşundum. Günler beni korkutuyor, tek olan Allah’tan başkasından korkacak değilim.”

2- “Geceler senin için benimle zâlimce çekişiyor, gecelerin böyle kıskanç olduğunu zannetmezdim.”⁶⁴⁰

İbn Hamdîs, Tunus’un bir şehri olan Sfâks’ta vefat eden halası için söylediği mersiyede, ölümün kaçınılmaz olduğunu dile getirerek ona çare aramayı anlamsız bulur (Tavîl):

بِكَاسٍ أَيْنَا آدَمَ شَرُّنَا الَّذِي 1 تَضَمَّنَ سُكْرَ الْمَوْتِ يَا لَكَ مِنْ شَرْبٍ
إِذَا وَرَثَ الْمُؤَلُّودُ عَلَّةً وَالِدٍ 2 فَعَدَّ بِهِ عَنْ حِيلَةِ الْبُرِّ وَالطَّبِّ

1- “Ölümün sarhoşluğunu içeren içeceğimizi, babamız Âdem’den devraldık, ah, sen ne biçim içeceksin!”

2- “Doğan çocuk bir kez babasının hastalığını miras aldı mı, artık onu iyileştirip tedavi etmekten vazgeç.”⁶⁴¹

İnsanın ölüm karşısında güçsüz kaldığını dile getiren şairlerden biri de İbn Hafâce’dır. Vezir Ebû Rebî’a’ya söylediği mersiyesinin bazı beyitleri şu şekildedir (Tavîl):

وَأَنَا خَضَعْنَا لِلْمَقَادِيرِ عَنَوَةً 1 كَمَا خَضَعْتَ تَحْتَ السُّيُوفِ رِقَابُ
وَلَوْ أَنَّ غَيْرَ اللَّهِ كَانَ أَصَابَهُ 2 لَجَاشَتْ نُفُوسٌ لِاتِّقَادِ صِعَابُ

⁶³⁹ el-Ömerî, İbn Fazlillâh Şehâbuddîn, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Thk: Kâmil Selmân el-Cebbûrî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, XVII, 267; Ferrûh, V, 119.

⁶⁴⁰ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX, 230.

⁶⁴¹ İbn Hamdîs, 34; Toprak, *Endülüş Şiirinde Mersiye*, 61.

1- “Biz, ister istemez kaderlere boyun eğmişiz, tıpkı boyunların, kılıçlar önünde eğildiği gibi,”

2- “Eğer onu Allah’tan başkası öldürmüş olsaydı, karşı konulmaz güçlü canlar coşup harekete geçerdi.”⁶⁴²

Aynı zamanda tabip olan Ebu’s-Salt b. Umeyye kendisine mersiye söyleyen şairlerdendir. Günahlarının çok sevaplarının ise az olduğunu dile getiren şair yaratıcıyla nasıl yüzleşeceğini düşünür ve cezaya layık olduğu fikrine kapılarak af ve rahmet ümit eder (Tavîl):

سَكُنْتُكَ يَا دَارَ الْفَنَاءِ مُصَدِّقًا 1 بِأَنِّي إِلَى دَارِ الْبَقَاءِ أَصِيرُ
وَأَعْظَمُ مَا فِي الْأَمْرِ أَنِّي صَائِرٌ 2 إِلَى عَادِلٍ فِي الْحُكْمِ لَيْسَ يَجُورُ
فَيَا لَيْتَ شِعْرِي كَيْفَ أَلْقَاهُ عِنْدَهَا 3 وَزَادِي قَلِيلٌ وَالذُّنُوبُ كَثِيرُ
فَإِنْ أَكُ مَجْزِيًّا بِذَنْبِي فَأِنِّي 4 بِشَرِّ عَذَابِ الْمُذْنِبِينَ جَدِيرُ
وَإِنْ يَكُ عَفْوَ ثُمَّ عَنِّي وَرَحْمَةٌ 5 فَتَمَّ نَعِيمٌ دَائِمٌ وَسُرُورُ

1- “Ey yokluk diyarı! Bir gün ebediyet diyarına gideceğime inanarak sende yaşadım.”

2- “İşin en büyük yönü, zulmetmeyen ve verdiği hükümde adil olan Allah’a gidiyor olmamdır.”

3- “Bir bilebilsem, günahım çok ve azığım az iken orada onunla nasıl yüz yüze geleceğim?”

4- “Eğer günahımdan dolayı cezaya çarptırılırsam, zaten ben günahkârların uğrayacağı cezaya layığım.”

5- “Eğer benim için bir af ve rahmet varsa, o zaman orada nimet dolu bir yaşam ve sürekli bir sevinç var demektir.”⁶⁴³

Dönemin kendisine mersiye söyleyen diğer bir şairi de İbnu’z-Zekkâk el-Belensî’dir. Bir şiirinde ölümden sonra sevdiklerinden ayrılacağını ve dostlarının kendisine vefa göstererek onlardan kabrini ziyaret etmelerini ister. Geçirilen güzel günler hatırına hayırla yâd edilmek istediğini ağıt yakarak şu şekilde dile getirir (Tavîl):

⁶⁴² İbn Hafâce, 44; Toprak, *Endülüş Şiirinde Mersiye*, 66.

⁶⁴³ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II, 108; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, IX, 231; Toprak, *Endülüş Şiirinde Mersiye*, 160.

أَإِخْوَانَنَا وَالْمَوْتُ قَدْ حَالَ دُونَنَا 1 وَلَلْمَوْتُ حُكْمٌ نَافِذٌ فِي الْخَلَائِقِ
 سَبَقْتُكُمْ لِلْمَوْتِ وَالْعُمْرُ طَيِّبَةٌ 2 وَأَعْلَمُ أَنَّ الْكُلَّ لَا بَدَّ لَاحِقِي
 بَعِيثُكُمْ أَوْ بَاضِطِجَاعِي فِي الثَّرَى 3 أَلَمْ نَكُ فِي صَفْوٍ مِنَ الْعَيْشِ رَائِقِ
 فَمَنْ مَرَّ بِي فَلْيَمُضْ لِي مُتَرْجِمًا 4 وَلَا يَكُ مَنَسِيًّا وَفَاءُ الْأَصَادِقِ

1- “Ey kardeşlerim, ölüm bizi ayırdı. Ölümün bütün yaratıklar üzerinde geçerli bir hükmü var.”

2- “Sizden önce öldüm. Ömrüm, dürülüp katlanacak. Biliyorum ki, herkes mutlaka bana katılacak.”

3- “Hayatınız veya benim toprakta yatışım üzerine yemin edip söyleyin: Hepimiz birlikte güzel ve saf bir hayat yaşamadık mı?”

4- “Bana uğrayan kişi, rahmet dileyerek geçsin. Dürüst kişilerin vefası unutulmasın.”⁶⁴⁴

Endülüslü şairler medih ve hiciv şiirlerinde olduğu gibi mersiye şiirlerinde de tabiatı işlemişlerdir. Örneğin İbn Hamdîs, kurumuş bir çiçek demeti gördüğünde onların bu haline hüzünlenmiş ve mersiye söyleyivermiştir (Basît):

يَا بَاقَةً فِي يَمِينِي لِلرَّدى بُذِلَتْ 1 أَذَابَ قُلُوبِي عَلَيْكَ الْحُزْنَ وَالْأَسْفُ
 أَلَمْ تَكُونِي لِتَاجِ الْحُسْنِ جَوْهَرَةً 2 لَمَّا عَرَفْتِ، فَهَلَّا صَانَكَ الصَّدْفُ

1- “Ey sağ elimde solmuş bolluk içindeki çiçek demeti! Sana duyduğum üzüntü ve esef kalbimi eritti.”

2- “Güzellik tacının bir Cevhere’si değil miydin? Suyu battığında sedef seni korumadı mı?”⁶⁴⁵

Şairler, siyasî hayatına son verilen devletler ve emirliklere de mersiye söylemişlerdir. İbn Lebbâne adıyla meşhur Ebû Bekr Muhammed b. ‘Îsâ, Murâbıtların en güçlü hükümdarı Yusuf b. Taşfîn tarafından yıkılan Benî ‘Abbâd Devleti’ne

⁶⁴⁴ İbnu’z-Zekkâk, 205; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, XXI, 216; Toprak, *Endülüslü Şiirinde Mersiye*, 164.

⁶⁴⁵ İbn Hamdîs, 315; eş-Şek’a, 277; Nevzat H. Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri, Fen-Edebîyat Fakültesi Yayınları No:250, Erzurum 2000*, 69-70; Hayati Öncel, “Endülüslü Şair İbn Hamdîs ve Şiirlerinden Örnekler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2013, 17 (2), 135.

söylediği mersiyede bu devleti, yeryüzünü ayakta tutan dağlar şeklinde tasvir etmiştir (Basît):

تَبْكِي السَّمَاءُ مُزْنٍ رَائِحٍ عَادٍ 1 عَلَى الْبَهَائِلِ مِنْ أُنْبَاءِ عَبَادٍ
عَلَى الْجِبَالِ الَّتِي هُدَّتْ قَوَاعِدُهَا 2 وَكَانَتْ الْأَرْضُ مِنْهُمْ ذَاتَ أَوْتَادٍ
سَارَتْ سَفَائِنُهُمْ وَالنُّوحُ يَتَّبَعُهَا 3 كَأَنَّهَا إِبِلٌ يَخْدُو بِهَا الْحَادِي
كَمْ سَالَ فِي الْمَاءِ مِنْ دَمْعٍ وَكَمْ حَمَلَتْ 4 تِلْكَ الْقَطَايِعُ مِنْ قِطْعَاتِ أَكْبَادٍ

1- “Gökyüzü gelip giden bulutlarıyla Abbâd Oğulları’nın efendilerine,”

2- “Ve Temelleri yıkılmış dağların üzerine ağlıyordu. Yeryüzü onlar sebebiyle sağlamdı (yeryüzünün direğiydiler).”

3- “Gemileri hareket etti, ağlama sesleri de onları takip eder develerin ezgiyle sürüldüğü gibi ”

4- “Nice gözyaşları var suyun içine akan ve nice sürüler var bağır yanığı parçaları taşıyan.”⁶⁴⁶

1.4.4. Gazel/Aşk Şiirleri

Gazel lügatte keten, pamuk vb. şeyleri eğirmek anlamına geldiği gibi, Sîbeveyh örümceğin ağına da gazel demiştir. Arap Edebiyatında aşktan ve kadınların güzelliğinden bahseden şiirlere genel olarak “kadınlarla âşikâne yarenlik etmek” anlamına gelen gazel ismi verilmiştir. Gazel şiiri söylemeye de tegazzül denir.⁶⁴⁷

Arapçada gazel diye bir şekil olmayıp aşktan ve kadından bahseden kaside şeklinde şiirler mevcuttur. Eğer aşktan bahseden şiir kasidenin başında bulunuyorsa nesîb,⁶⁴⁸ aşkın verdiği ıstıraplardan bahsediyorsa teşbîb denilmektedir.⁶⁴⁹ Câhiliye Dönemi’nde aşk şiirleriyle tanınan şairler göç eden sevgilinin terk ettiği diyarda durur, kalıntılara bakarken özlemlerini dile getirir ve gözyaşı döküp ağlarlardı.⁶⁵⁰ Bu dönemde

⁶⁴⁶ el-Feth b. Hâkân, *Kalâidu’l-İkyân*, I, 90; ‘Abdul‘azîz Muhammed ‘Îsâ, 137.

⁶⁴⁷ İbn Manzûr, IV, 410; Halûk İpekten, “Gazel”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 440-442.

⁶⁴⁸ İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 774-795.

⁶⁴⁹ İbn Reşîk nesîb, teşbîb ve gazelin bir manaya geldiğini söylemektedir. Bkz. *el-‘Umde*, II, 775.

⁶⁵⁰ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 142-143.

aşk şiirleriyle tanınan şairlerin başında İmru'ul-Kays gelmektedir. Bedensel aşkın dile getirildiği hissi gazelin öncüsü de odur.⁶⁵¹

Gazel gün geçtikçe estetik unsurlar taşıyan bir görünüm almıştır. Şairler birbirine zıt duyguların barındığı yüz çevirme, yönelme, kavuşma, ayrılık, yakınlık ve uzaklık gibi durumları dile getirmede beyan sanatından fazlasıyla yararlanmışlardır.⁶⁵²

Sadru'l-İslam Dönemi'nde söylenen gazeller Câhiliye gazellerinin devamı niteliğindedir. Şairlerin anlatacağı konu bambaşka da olsa kasideye gazelle giriş yaptıkları görülür. Özellikle Hulefâi Raşidîn Dönemi'nde Câhiliye tarzında açık seçik bir şekilde gazel söyleyen şairler cezalandırılmıştır. Bu nedenle şairler kadın isimlerini açık bir şekilde zikretmek yerine bazı semboller kullanmışlardır.⁶⁵³

Emevîler Dönemi'nde söylenen gazeller geleneksel, uzrî ve hadarî olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir. el-Ğazelu's-sınâî ya da el-Ğazelu't-taklîdî diye de anılan geleneksel gazelin konusunu sevgilinin yurdu, sevgilinin hayali, aşk ıstırapı ve kadının güzelliği şeklinde saymak mümkündür. Uzrî gazelde temiz ve iffetli duygulara yer verilmiştir. İslami prensiplere bağlı kimselerin sevgilerini şiirlerinde utanma duygusu ile ahlaki çerçevede anlatmalarındır. Bu tür gazelin vazgeçilmez iki unsuru dinî duygular ve iffettir. el-Ğazelu's-sarîh adıyla da bilinen hadarî (kentsel) gazelde şairler sevgilerini ve sevgilileriyle yaşadıklarını açık bir şekilde dile getirmişlerdir. Bu türün en önemli özelliği hem şairin hem de şiire konu edilen kadınların toplumun üst kesiminden varlıklı kişiler olmasıdır.⁶⁵⁴

Abbâsîler Dönemi'nde medeniyetin gelişmesi ve diğer milletlerle etkileşim içine girilmesine paralel olarak zevk, eğlence ve kadına ulaşmak daha kolay hale geldi. Bu durum da hadarî gazelin gelişmesine zemin hazırladı. Ahlaki kurallara aldırış etmeyen şairlerin adedi artmaya başladı. Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde sarîh gazel olabildiğince şehvi duyguları konu edinmiştir. Gazelerde ortaya çıkan diğer bir özellik de erkek çocuklara ve kölelere gazel söylenmesidir. el-Ğazelu bi'l-Gilmân ya da el-Ğazelu bi'l-Muzekker denilen bu tür sarîh gazelin sınırlarını zorlama durumuna

⁶⁵¹ Mustafa Sâdık er-Rafî'î, II, 101.

⁶⁵² 'Atîk, 169; Lukmân, 43.

⁶⁵³ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 122-125.

⁶⁵⁴ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 74-112; es-Sa'îd, 151.

gelmiştir. İffetli gazel ise söyleyeni az olmakla birlikte varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁶⁵⁵

Endülüs şiirlerinde tabiat her zaman diğer temaların önünde gelmiştir. Gazel şiirlerinin, tabiatın güzelliği, şarkılı ve içkili eğlence meclisleri, Endülüslü kadınların güzelliği ve yaşanabilir medeni hayatı şiirlerinde zikreden şairlerin sözlerine uygun düştüğü görülür. İster fakir ister fakih ister de vezir olsun Endülüs'ün güzelliklerinin şairlerin hissiyatına büyük etkisi olmuştur.⁶⁵⁶ Cariyelerin ve kölelerin satıldığı pazarların varlığı da gazel söylemeyi kolay hale getirmiştir. Şairler aşklarını, ıstıraplarını Doğudakiler gibi dile getirmişlerdir. Âşık yine zelil ve çaresiz, maşuk yine merhametsizdir.⁶⁵⁷

Endülüs'te medeniyet tasavvuru ne kadar değişse de şairlerin aşka ve kadına bakış açıları değişmemiştir. Duyguları şiirlere kalbî duygulardan biraz uzak duyusal tasvirler şeklinde geçmiştir. Doğu'da söylenen uzrî ve hadarî gazellar muhteva yönüyle Endülüs'te de varlığını sürdürmüştür. Temiz duyguların anlatıldığı gazellerin var olmasının yanı sıra eğlence ve mucûn (müstehcen) ağırlıklı şiirler görmek de mümkündür.⁶⁵⁸ Ebu'l-Velîd ve eş-Şekandî arasında cereyan eden Endülüs mü yoksa Kuzey Afrika'da yer alan Tanca'nın mı daha üstün olduğuna yönelik tartışmada eş-Şekandî'nin "Sizin de iffetli aşk şiirleri söyleyen şairleriniz var mı?"⁶⁵⁹ şeklindeki sorusu, Endülüs'te iffetli gazele önem veren şairlerin varlığını göstermektedir.

Hilâfet Dönemi'nde halife ve emirler medih şairlerine olduğu kadar gazel şairlerine de sarayın kapılarını açmışlardır. Şairler söyledikleri gazel şiirleriyle de yöneticilerden ihsan almayı bilmişlerdir.⁶⁶⁰ İçki ve eğlence merkezlerinin yaygınlık kazandığı Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde fukahadan bazı âlimlerin de gazel şiirleri

⁶⁵⁵ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, 91-95. Abbâsiler Dönemi gazel şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 131-133; Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 72-73; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 187.

⁶⁵⁶ Şâkir Lukmân, *Şi'ru'l-Mulûk fi'l-Endelus fi'l-Karni'l-Hâmisî'l-Hicrî el-Mu'temid b. 'Abbâd Enmûzecen*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'l-'Akîdî'l-Hâc li Hadar, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l'Ulûmi'l-İnsâniyye, Batna 2008, 37.

⁶⁵⁷ er-Rikâbî, 121.

⁶⁵⁸ Çiftçi, 105.

⁶⁵⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 196.

⁶⁶⁰ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî ('Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelusî*, 257-258. Hilâfet Dönemi gazel şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*.

söylediği görülür.⁶⁶¹ Endülüs'te söylenen gazel şiirlerinin bir özelliği de birlikte yaşama kültürünün olduğu bu coğrafyada Müslüman kadınların yanı sıra Hristiyan kadınların da güzellik ve zerafetlerinin şiire konu edilmesidir.⁶⁶²

Nasıl ki Doğu'da Emevîler Dönemi hadarî gazelinde şiire konu olan kadınların isimleri zikredilmişse, önceki dönemlerden farklı olarak Tavâif Dönemi gazelinde de kadınların ve cariyelerin isimleri şiirlerde açıkça dile getirilmiştir.⁶⁶³ Gazelerde Sevgilinin görünüşü tabiata ait güzelliklerle tasvir edilirken, aşkın verdiği ıstırap ise sultanı köleye çeviriveren bir durum olarak ifade edilmiştir.⁶⁶⁴ Bazı şairler Endülüs'ün eğlence içerikli gazel anlayışını uzrî gazelle mezc ederek söylerken,⁶⁶⁵ İbn Şuheyd ise gazeli mucûn ve mizah temalarıyla iç içe söylemeyi tercih etmiştir.⁶⁶⁶

Utanmazlık ve fuhşiyatın çoğaldığı Mulûku't-Tavâif Dönemi'nden itibaren şiirlerdeki lafızlarda ve manalarda toplumsal hayata paralel olarak bir düşüş görülmektedir. Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde şair İbn Zeydûn'un Emevî Halifesi el-Mustakfî Billâh'ın kızı Vellâde ile olan aşkı ve ona söylediği özlem dolu şiirleri meşhurdur. Bu dönemde gazel şiirinin gelişmesinde kadın şairlerin varlığı ve tutumları da etkilidir. Erkek şairler kadar güzel şiir söyleyebilen bu kadın şairler emirin eşi, kızı ya da bir cariye olabilmekteydi.⁶⁶⁷

Câhiliyeden bu yana medih şiirleri, tabiat ve içki tasvirleri gibi genel konular aynı şekilde devam etmiş, ancak Murâbitlar Dönemi ile beraber gazel şiirlerinde bazı yenilikler görülmeye başlamıştır. Ortaya çıkan yenilikleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Manalarda ruhi durumun öne çıkması
- Duyguların doğru bir şekilde dile getirilmesi
- Şiirin öyküleştirilerek söylenmesinin yaygınlık kazanması

⁶⁶¹ el-Humeydî, 290.

⁶⁶² 'Âsî, 171.

⁶⁶³ Şiir örnekleri için bkz. İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zehîra*, I, 368.

⁶⁶⁴ İbn 'İzârî, II, 81.

⁶⁶⁵ İbn 'İzârî, I, 370; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* ('Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelusî, 262-263.

⁶⁶⁶ İbn Şuheyd, 88.

⁶⁶⁷ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* ('Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelusî, 162-165, 265. Kadın şairler hakkında geniş bilgi için bkz. el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, IV, 211-283. Mulûku't-Tavâif Dönemi gazel şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*; Çınar, "Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Döneminde Gelişme Gösteren Aşk Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme", *Nüşa Şarkiyat Dergisi*, sy. 34, Ankara 2012, 135-150.

- Kadın kimliğinin daha da öne çıkarak duyguların kadın ve erkek arasında paylaşılması.⁶⁶⁸

Murâbıtlar Dönemi gazel şiiri el-Ğazelu'l-'Afif/İffetli Gazel, el-Ğazelu's-Sarîh/Açık Gazel ve el-Ğazel bi'l-Muzekker olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

1.4.4.1. el-Gazelu'l-'Afif/İffetli Gazel

Şiirlerinde sevgilisinin kendisinden yüz çevirmesinden ve uzaklaşmasından şikâyet eden İbn Yahyâ b. Hazm (ö. 456/1064)⁶⁶⁹, Mulûku't-Tavâif Dönemi'yle birlikte değerlendirildiğinde iffetli gazelin temsilcisi sayılmaktadır. Gazelleri bu üslup üzere şekillenmiştir. Şair mahbubun vechinin ay tarafından nasıl kiskanıldığını şu şekilde anlatır (Basît):

وَالْبَدْرُ مِنْ حَسَدٍ يُجْمَعُ قَوْلُهُ مَا ضَرَّ جَدَّكَ لَوْ شَرَّكَتَكَ فِيهِ

“Ay kiskançlığından sözlerini geveliyor (seni) onunla paylaşmış olsam da senin ihtişamına zarar veremez.”⁶⁷⁰

İbn Hafâce, klasik kasidede olduğu gibi diyardan ayrılırken sevgiliyle vedalaştığını, bedenlen orada kalsa bile ruhunun da onlarla beraber gittiğini dile getirir. Üzüntüden zayıf düşmüş ve gözleri ağlamaktan âmâ olmuştur (Tavîl):

هُم رَحَلُوا يَوْمَ الْخَمِيسِ عُذَيَّةً 1 فَوَدَّعْتُهُمْ لَمَّا اسْتَقَلُّوا وَوَدَّعُوا
وَلَمَّا تَوَلَّوْا وَلَّتِ النَّفْسُ أَثَرَهُمْ 2 فَقُلْتُ إِزْجِعِي قَالَتْ لِي أَيْنَ أَرْجِعُ
وَلِي جَسَدٌ مَا فِيهِ لَحْمٌ وَلَا دَمٌ 3 وَلَا هُوَ إِلَّا أَغْظَمُ تَتَقَعَّقُ
وَعَيْنَيْنِ قَدْ أَعْمَاهُمَا كَثْرَةُ الْبُكَاءِ 4 وَأُذُنٌ عَصَتْ عَنْهَا لَيْسَ تَسْمَعُ

1- “Erkenden gittiler, Perşembe günü göç ettiklerinde benimle vedalaştılar, ben de onlarla.”

2- “Yola çıktıklarında ruhum da onlarla gitti, dön dedim, nereye döneyim dedi”

⁶⁶⁸ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 150.

⁶⁶⁹ H., Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, *DİA*, İstanbul 1997, XX, 39-52.

⁶⁷⁰ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 604; el-Kutubî, IV, 54, Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 156.

3- “Bir vücudum var ki, onda ne et bulabilirsin ne de kan; bulabileceğin tek şey kemiklerdir tıkırdayan”

4- “Çok ağlamaktan âmâ olan iki gözüm, kınayanlara asi olan bir kulağım var ki o da işitmez.”⁶⁷¹

İbn Hafâce’nin bu beyitleri okunduğunda akıllara Câhiliye Dönemi şairi el-A‘şâ’nın aşk konusunu işleyen şiiri gelmektedir.⁶⁷²

İbn Hafâce sevgiliyi tasvir ederken yalnızca tabiattan yardım almamış aynı zamanda dinî terimleri kullanmada ileri gitmiştir (Tavîl):

مَحَبَّتُهُ دِينِي وَمَثْوَاهُ كَعْبَتِي وَرُؤْيَتْهُ حَجِّي وَذِكْرُهُ قُرْآنِي

“Onun sevgisi dinîm, oturduğu ev Kâbe’m, onu görmek haccım ve onu anmak da Kur’ân’ımdır.”⁶⁷³

Şair diğer bir şiirinde sevgilinin faziletlerini/güzelliklerini saydığı şiirinde ondan şöyle bahseder (Recez):

يَا رَبِّ لَيْلٍ بُتُّهُ 1 وَكَأَنَّهُ مِنْ وَحْفٍ شَعْرُكَ
أَتَبَعْتُ فِيهِ وَقَدْ بَكَيْتُ 2 عَقِيْقَ حَدِّكَ دُرٌّ تُعْرِكَ
وَشَرَفْتُ فِيكَ بِعَبْرَةٍ 3 قَدْ وَرَدَتْهَا نَارُ هَجْرِكَ
وَلَرُبَّ لَيْلٍ قَدْ صَدَعْتُ 4 ظَلَامَهُ بِحَبْرَيْنِ بَذْرِكَ
تَنَادَى شَقَائِقُ وَجَنَّتِيكَ 5 بِهِ وَتَنَفَّحَ رِيْحُ نَشْرِكَ
حَيْثُ الْجَبَابَةُ دَمَعُهُ 6 بَحْرِي بَوْجَنَةٍ كَأْسِ خَمْرِكَ

1- “Uykusuz geçirdiğim nice geceler var ki sanki karanlığımı saçlarının yoğunluğundan almış.”

2- “Devam ettim bakmaya, al yanağına ve inci dişlerine ağladım.”

3- “Ağzında gözyaşları ile parıldadım, ayrılığın ateşi ise yanaklarında belirdi.”

⁶⁷¹ İbn ‘Abdurabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *el-‘İkdu’l-Ferîd*, Thk. ‘Abdulmecîd et-Terhînî, Dâru’l-Kutubî’l-‘İlmiyye, Beyrut 1983, VII, 191; Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî* (‘Asru’d-Duvel ve’l-‘Îmârât el-Endelusî, 268.

⁶⁷² Bkz. Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 144.

⁶⁷³ İbn Hafâce, 228; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, I, 689.

4- “Karanlığını alnının aydınlığı ile yok ettiğim nice geceler var.”

5- “Yanaklarındaki şakayıklar (gözyaşları sebebiyle) ıslanır, (her adım attığında) güzel kokun yayılır.”

6- “Gözünden akan yaşlar yanaklarının şarap kâsesine akıverir.”⁶⁷⁴

Şairlerin gazellerine konu olan kadınlar sadece cariyelerden ve gizlice buluşulan sevgililerden ibaret değildi. Endülüslü şairler hayat arkadaşları olan zevcelerine yalnızca onları öven medihler, ölümlerinden dolayı üzüntü ve özlemlerini dile getirdikleri mersiyeler söylemekle kalmamışlar aynı zamanda “çocuklarının anası olan gözbebeklerine” gazeller de söylemişlerdir. Kimi Endülüslülerin eşlerine düşkünlükleri öyle bir hal aldı ki şiirlerinde onların yolda nasıl yürümeleri gerektiğini tavsiye ettikleri dahi görülür. Ebû Bekr el-Abyad eşine, parmak uçlarına kadar örtünmesini ve yaşlı bir kadın gibi yürümesini söyler (Basît):

كُونِي عَلَى حَذَرٍ فَإِنَّ عُدَاتَنَا 1 يَتَرَقَّبُونَكَ بِالْمَكَانِ الْبَلَقِ
فَإِذَا لَقِيتِ سَرَاهُمْ فَتَقَنِّي 2 حَذراً عَلَى خُلُقِ الْهُمَامِ الْأَرْوَعِ
لَقِيَ بَنَاتِكَ بِالرِّدَاءِ وَسَلِّمِي 3 تَكْفِي الْكَرِيمِ إِشَارَةً بِالْإِصْبَعِ

1- “İhtiyatlı ol! Issız yerde yolunu gözlüyor bizi düşmanlarımız”

2- “Önde gelenleriyle karşılaşırsan, mümtaz biri olarak kabul edilmem için iyice örtün”

3- “Parmağını bir elbiseye sar, öyle selamla. Şerefli biri için parmakla bir işaret yeterlidir.”⁶⁷⁵

Şairin eşine كُونِي، تَقَنِّي، لَقِيَ şeklinde emir sîgasıyla seslenmesi eşler arasındaki birbirine düşkün olma durumundan kaynaklanmaktadır. İhtiyatlı olma ve sakınma durumu söz konusudur. Beyitler okunduğunda doğruluğun göze çarptığını, sûizan ve gerginlikten uzak bir durumun varlığı sezilmektedir.

İbnu’z-Zekkâk el-Belensî tan ağarırken yola çıkan sevgilinin güzelliğini güneşin aydınlığı ile kıyaslar ve bu ikisini birbirinden ayırt edemediğinden bahseder. Onun zerafeti ceylanları nefesi ise hoş kokular yayan tütsüyü andırır (Kâmil):

⁶⁷⁴ İbn Hafâce, 175.

⁶⁷⁵ Muhammed b. Nâyif b. Sağîr eş-Şemmerî, *el-Ğazel fi’ş-Şi’ri’l-Endelusi (Ahdu’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn)* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi’atu Yermûk, Külliyyetü’l-Âdâb, Yermûk 2012, 15.

سَفَرْتُ وَرِيعَانُ التَّبْلُجِ مُسْفِرٌ 1 لم أدرِ أيهما الصُّباحُ الأنورُ
لا تُشرِعي طَرْفَ السِّنَانِ لِمُعْرِمٍ 2 مثلي فَحَسْبُكَ مِنْهُ طَرْفٌ أَحْوَرُ
وَبِي هَيْفَاءُ مِنْ ظَبْيَاتِ نَجْدٍ 3 تُضَاهِي الْعُصْنَ وَالْحِفْفَ الْمُسَهَّرُ

1- “Yola çıktı, güneşin doğuşunun başlamasıyla oluşan aydınlığın, sabahın aydınlığı mı yoksa sevgili(nin parlaklığı) mı olduğunu anlayamadım.”

2- “Benim gibi tutkulu bir aşığa mızrak ucunu kaldırma zira sana kara gözler de yetecektir.”

3- “Bu zarif ceylan Necid’in ceylanlarının en güzelidir, uykusunda iken eğilmiş bir daldan daha güzel ve çekicidir.”⁶⁷⁶

el-A‘mâ et-Tutaylî bir cariyeye olan aşkını bir muvaşşahasında şu şekilde dile getirir (Muctes):

يَا مَنْ كَتَمْتَ غَرَامَهُ 1 حَتَّى أَضَرَّ بِي الْعَرَامُ
هَلَّا رَعَيْتَ ذِمَامَهُ 2 وَالْخُبُّ أَيْسَرُهُ ذِمَامُ

1- “Ey aşkı bana zarar verinceye kadar sevgisini sakladığım”

2- “Aşk sözünü tutmaktır. Aşkta en kolay şey sözünü tutmak değil midir?”⁶⁷⁷

İbn Hamdîs, gecenin bitip gündüzün başlayacağı anı tasvir ederken günün geceyi yendiğini söyler. Gün ışığıyla beraber kaybolmaya yüz tutmuş yıldızları mağlup olup geri çekilmekte olan askerlere benzeten şair, sevgiliyi ise lambanın içindeki ışığa benzetmektedir (Basît):

نَبَّهْتُهُ وَنُجُومُ اللَّيْلِ زَاهِرَةٌ 1 وَالْفَجْرُ مُنْصَدَعٌ وَالصُّبْحُ قَدْ لَاحَا
وَاللَّيْلُ مِنْهُمْ زَيْمٌ وَلَّتْ عَسَاكِرُهُ 2 وَالرَّوْضُ مُبْتَسِمٌ وَالزَّهْرُ قَدْ فَاحَا
فَقَامَ بِمَسْحِ عَيْنَيْهِ بِرَاحَتِهِ 3 فَخُلْتُهُ فِي ظِلَامِ اللَّيْلِ مُصْبَاحَا

1- “Dikkatini çektim, gecenin yıldızları parlak, fecr ayrılmış, şafak sökmekte”

2- “Gece güne yenilmiş askerleri geri çekilmiş, bahçeler güleç, çiçeklerin kokuları yayılmış”

⁶⁷⁶ İbnu’z-Zekkâk, Ali b. ‘Atiyyetillâh b. Mutarraf Ebu’l-Hasen el-Lahmî, *Dîvânü İbni’z-Zekkâk el-Belensî*, Thk.’ Afife Mahmûd, Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1964, 162.

⁶⁷⁷ el-A‘mâ et-Tutaylî, 282; eş-Şemmerî, 37.

3- “ (Sevgili) *el ayasıyla gözlerini siliyordu. Onu bir lamba zannettim gecenin karanlığında.*”⁶⁷⁸

Zaman zaman kadın şairler de erkeklere gazel şiiri söylemiştir. Mulûku’t- Tavâif döneminde varlığı bilinen bu şairler daha çok Muvahhidler Dönemi’nden itibaren görülmeye başlar. Kadın şairler duygularını dile getirdikleri gazellerde iffetli bir dil kullanmanın yanı sıra sarîh gazel de söylemişlerdir. Murâbıtlar Dönemi’nde şiir söylediği en çok bilinen kadın şair Nezhûn bint el-Ğırnâtiyye (ö. 560/1165)’dir.⁶⁷⁹ Şairin sarîh gazelleri de mevcuttur. Nitekim Araplardan bir kadına “Kadınlar en çok hangi erkeklerden hoşlanırlar?” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Asil, uysal, ferasetli, kaybettiğinde yas tutan, heybetli ve vakur olanlarından.” Kadın, kendisinden hoşlanılmayan erkekleri ise “Zayıf, dirayetsiz, toplum tarafından kınanan, cimri ve başkalarıyla ahmakça çekişenler.” şeklinde ifade etmiştir. Kadın şairlerin işledikleri konuların da bu minval üzere şekillendiği görülür.⁶⁸⁰

Endülüs’te hicri V. ve VI. yüzyıllarda gelişen ve şiirin kısa hikâye şeklinde nazmedildiği bir tür ortaya çıkmıştır. İki kişi arasında karşılıklı konuşma şeklinde geçen bu tür gazelde tedricen gerçekleşen olaylardan, ayrılıklardan ve hüznlerden bahsedilir.⁶⁸¹ En güzel örneklerinden birini İbnu’l-Ferrâ’ el-A‘mâ vermiştir (Munserih):

قَالَتْ فَمَا الْإِحْسَانُ قُلْتُ الْإِحْسَانُ 1 قَالَتْ لِقَائِي قَطُّ مَا أَمَكْنَا
قُلْتُ فَلَيْتَ مَيِّتٌ هَالِكٌ 2 قَالَتْ فَمَتٌ فَهُوَ لِقَائِي مَيِّتٌ
قُلْتُ حَرَامٌ قَتْلُ نَفْسٍ بِلَا 3 ذَنْبٍ فَقَالَتْ ذَاكَ حَلٌّ لَنَا

1- “İhsan nedir diye sordu, buluşmak dedim. Buluşmam asla mümkün değil dedi.”

2- “Dedim ki (o halde) yok olup giden biri olurum. Dedi ki öyleyse öl! Gönlüme düşen kısmet budur.”

3- “Dedim ki suçsuz yere birini öldürmek haramdır. Dedi ki hissemize düşen çözüm tam da budur.”⁶⁸²

⁶⁷⁸ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 164.

⁶⁷⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 297-298.

⁶⁸⁰ eş-Şemmerî, s. 53.

⁶⁸¹ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 169

⁶⁸² Safvân b. İdrîs, , 101.

1.4.4.2. el-Gazelu's-Sarîh/Açık Gazel

Bu dönem şairlerinin iffetli gazelden ziyade hissî gazeli tercih ettikleri görülür.⁶⁸³ Şairler bu tür şiirlerde kadınların gözlerindeki, saçlarındaki, yanaklarındaki, boyunlarındaki, sadırlarındaki, boylarındaki, gülüşlerindeki, konuşmalarındaki ve kokularındaki çekiciliği dile getirirler. Diğer taraftan kadınların aldatmaları, iftiralari, kıskançlıkları ve buluşmalardaki toplumsal sınırı aşma durumları da ifade edilen konular arasındadır.⁶⁸⁴

Şairler yalnızca Endülüslü kadınlara değil aynı zamanda savaşlar vasıtasıyla karşılaştıkları, esir düşmeleri nedeniyle görebildikleri ya da çeşitli sebeplerle Endülüs'e gelen Avrupalı kadınlara da sevgi besledikleri ve onlara gazeller söyledikleri görülür.⁶⁸⁵ İbn Hafâce Hristiyan bir cariyeye şu şekilde seslenmektedir (Basît):

يَاغُصْنَ حُسْنَ قَامٍ يَنْشُرُ فَرْعَهُ 1 وَرَقًا وَيَفْتُقُّ نَوْرَهُ نُورًا
مَا كَانَ ضَرَّكَ لَوْ هَضَرْتُكَ لَيْلَةً 2 فَتَنَزَّتْ مِنْ قَبْلِ عَلَيَّ ثَمَارًا

1- “Ey dalları yapraklarını yayan ve parlaklığını ortaya çıkaran güzellik filizi!”

2- “Bir gece dalını eğseydim, sen de üzerime öpücükten meyvelerini saçsaydın ne zararı olurdu?”⁶⁸⁶

eş-Şenterînî mahbubuyla buluştuğunda ondan yalnızca küçük bir öpücük beklediğini dile getirir. Amacına ulaştığında ise daha fazlasını istemektedir (Tavîl):

تَمَنَيْتُ مِنْهُ قُبْلَةً حِينَ زَارَنِي 1 فَقَبَّلْتُهُ ثِنْتَيْنِ فِي الْحَدِّ وَالْحَدِّ
وَقُلْتُ لَهُ جُدْ لِي بِتَعْرِكَ إِنِّي 2 أَقُولُ بِتَفْضِيلِ الْأَقَاحِ عَلَى الْوَرْدِ

1- “Beni ziyarete geldiğinde bir kez öpmeyi temenni ettim ancak onu iki yanağından da öptüm.”

2- “Dedim ki; ağzını da bağışla bana, gülün üstüne papatyayı tercih ederim.”⁶⁸⁷

⁶⁸³ Nevfel, 25.

⁶⁸⁴ Lukmân, 44.

⁶⁸⁵ eş-Şemmerî, 26.

⁶⁸⁶ İbn Hafâce, 128; eş-Şemmerî, 37.

⁶⁸⁷ İbn Bessâm eş-Şenterînî, VIII, 603; Ferrûh, V, 120.

Şair, sevgilinin yanaklarını güle benzetirken dişlerini ise papatyanın dizili olan beyaz kısmına benzetmektedir.

Murâbıtlar Dönemi sarîh gazelinin öncülerinden olan et-Tutaylî de sevgilisine beraber olduğu geceleri hatırlayıp hatırlamadığını sorar (Basît):

هَلْ تَذْكُرِينَ لَيْلِيَّائًا بَيْنَنَا 1 لَا أَنْتِ بِاخِلَّةٍ وَلَا أَنَا أَمْنَعُ
أَتْنِي عَلَيْكَ وَكُلُّ أَصْفَرٍ مُرْهَفٍ 2 لَهَوَاكِ يَغْنُو أَوْ لِحْمَدِكَ يَضْرَعُ

1- “Hatırlar mısın birlikte olduğumuz geceleri? Ne sen cimri (bir kadındın) ne de ben durdurulan (bir erkek).”

2- “Sana övgüler dizerim. Her zavallı ve ince duygulu (insan) aşkına boyun eğer, teşekkür etmen için yalvarır.”⁶⁸⁸

Daha çok hiciv ve gazel şiirleriyle tanınan dönemin kadın şairlerinden Nezhûn bint el-Ğırnâtiyye, meşhur zeccâl İbn Kuzmân’a hitaben şu beyitleri söylemiştir. (Basît):

لِلَّهِ دُرُّ اللَّيَالِي مَا أَحْيَسَنَهَا 1 وَمَا أَحْيَسَنَ مِنْهَا لَيْلَةً إِلَّا أَحَدٍ
لَوْ كُنْتُ حَاضِرًا فِيهَا وَقَدْ غَفَلْتُ 2 عَيْنُ الرَّقِيبِ فَلَمْ تَنْظُرْ إِلَى أَحَدٍ
أَبْصَرْتُ شَمْسَ الصُّحَى فِي سَاعِدَيْ قَمَرٍ 3 بَلْ رِيمَ حَارِزَةٍ فِي سَاعِدَيْ أَسَدٍ

1- “Allah’ın bahşettiği ne güzel gecelerim var! Bunlardan biri de Pazar gecesidir”

2- “O gece bize gelmiş olsaydın gözetlemek için gelen gözler uyur, kimseyi görmezdi.”

3- “Gözlerini açtın ki ayın kollarında kuşluk güneşi, (daha doğrusu) bir aslanın kollarında (inci misali) ipe dizilen beyaz bir ceylanı.”⁶⁸⁹

Nezhûn bint el-Ğırnâtiyye’nin bu beyitleri, sarîh gazelin yalnızca erkek şairler tarafından işlenen bir tür olmadığını göstermektedir.

⁶⁸⁸ el-A‘mâ et-Tutaylî, 106; el-Kutubî, I, 90.

⁶⁸⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 298; Ferrûh, V, 352.

eş-Şenterî'nin, bir içki meclisinde omzunda su taşıyan ve kendisine bakan kişiyi tahrik edecek kadar yanakları kırmızı olan bir cariye için söylediği gazel şu şekildedir (Basî):

وَأَغَرَّ كَادَ لَطَافَةً وَطَلَّافَةً 1 يَنْسَابُ مَاءٌ بَيْنَنَا مَسْكَوبًا
قَدْ قَامَ فِي صَدْرِ النَّدَامَى فَاسْتَوَى 2 فَحَسِبْتُهُ أَلْفًا بِهِ مَكْتُوبًا
مَشْمُولَةً بَيْنَا تُرَى فِي كَفِّهِ 3 مَاءٌ تُرَى فِي حَدِّهِ أَهْلُوبًا

1- “Güzel yüzlü, zarif ve neşeli (dilber) sanki aramıza akıtılmış bir su idi.”

2- “İçki arkadaşlarımın önünde ayakta dik bir şekilde duruyorken onu bir elif harfi zannettim.”

3- “(Onu) aramızda omzunda su taşıırken yanakları ateş koru gibiymiş görürsün.”⁶⁹⁰

Hür kadınlara söylenen gazel ile cariyelere ve şarkıcılara söylenen gazel çok farklı değildir. Kadınlar hangi statüde olurlarsa olsunlar şairlerin ilgisini çemişlerdir. Kimi elbisesi ve zinetiyle kimi de boyu, güzelliği ya da siyahi çehresinden görünöveren inci gibi dişleri ile ilgi görmüştür.⁶⁹¹

İbn Hafâce ise müstehcenlikte ileriye giderek sevgilisiyle yaşadıklarını açık bir dille anlatmıştır (Tavîl):

وَلَيْلٍ تَعَايِنَا الْمُدَامَ وَبَيْنَنَا 1 حَدِيثٌ كَمَا هَبَّ النَّسِيمُ عَلَى الْوَرْدِ
نُعَاوِدُهُ وَالْكَأْسُ يَغْبِقُ نَفْحَةً 2 وَأَطْيَبُ مِنْهُ مَا نُعِيدُ وَمَا نُبْدِي
إِلَى أَنْ سَرَتْ فِي جِسْمِهِ الْكَأْسُ وَالْكَرَى 3 وَمَالًا بِعُطْفِيهِ فَمَالَ عَلَى عَضْدِي
فَأَقْبَلْتُ أَسْتَهْدِي لِمَا بَيْنَ أَضْلَعِي 4 مِنْ الْحَرِّ مَا بَيْنَ الضُّلُوعِ مِنَ الْبَرْدِ
وَعَايَنْتُهُ قَدْ سُلَّ مِنْ وَشْيٍ بُرْدِهِ 5 فَعَايَنْتُ مِنْهُ السَّيْفَ سُلَّ مِنَ الْغَمْدِ
غَازِلُ مِنْهُ الْغُصْنُ فِي مَعْرَسِ النَّقَا 6 وَالْثُمَّ وَجْهَ الشَّمْسِ فِي مَطْلَعِ السَّعْدِ
تُسَافِرُ كُلُّهَا رَاحَتِي بِجِسْمِهِ 7 فَطَوْرًا إِلَى خَصْرِ فَطَوْرًا إِلَى هَدِّ
فَتَهْطِطُ مِنْ كَشْحِهِ كَفِّي تَهَامَةً 8 وَتَصْعَدُ مِنْ هَدْيِهِ أُخْرَى إِلَى جَدِّ

⁶⁹⁰ İbn Hafâce, 29; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, V, 599.

⁶⁹¹ eş-Şemmerî, 44-45.

1- “Birbirimize şarap içirdiğimiz bir gece, meltemin gülün üstüne doğru esmesi gibi bir şeyler oldu aramızda.”

2- “Tekrar başa dönüyorduk, aramızdaki kadeh şarabı misk gibi kokuyordu, vazgeçecek gibi görünmüyorduk.”

3- “Uykunun ve şarabın galip geldiği vücudunu eğerek kollarıma doğru uzandı”

4- “Sıcak bedeni göğüs kafesimin orta yerine denk gelince (onu) arzulamaya başladım.”

5- “Rengarenk işlemeli elbisesini çabucak çıkarmak için şöyle bir baktım, kılıcı kınından çıkarmak için bir daha yokladım.”

6- “Mutluluk henüz doğmadan parlak bir günde güneşin yüzünü öpüyordum.”

7- “El ayalarımın her ikisi de vücudunda geziniyordu, kimi zaman kalçasına kimi zaman göğsüne.”

8- “Ellerim (Yemen’de) Tihame Ovası’na iner gibi (kalçasına) iniyor, Necid tepelerine çıkar gibi de göğüslerinde dolaşıyordu.”⁶⁹²

1.4.4.3. el-Gazel bi’l-Muzekker

el-Ğazel bi’l-Ğilmân ya da el-Ğazelu’ş-Şâz da denilen bu tür şiirler, kölelerin maddi güzelliklerinin dile getirildiği onların kadına ya da tabiatta var olan diğer güzelliklere benzetildiği şiirlerdir. ‘el-Ğazel bi’l-Muzekker’ zayıf karakterli, şehvani düşüncelere sahip ilim ve kültür cihetinden değişik tabakalardan şairlerin söylediği türdür. Endülüslü şairler arasında bu türde gazel söyleyenler, Doğuda Hammâd Acred (ö. 161/778?)⁶⁹³ ve Ebû Nuvâs (ö. 198/813?)⁶⁹⁴ gibi şairlerin takipçisi olmuşlar ancak onlar kadar seviyesiz olmamışlardır. Ebû Nuvâs’ın divanı incelendiğinde “Ğazelu’l-Muzekker” başlığı altında yaklaşık bin beytin olduğu ifade edilir.⁶⁹⁵

Endülüs’te her tabakadan şairin işlediği gazel türü olan el-Ğazelu’ş-Şâz ders esnalarında, edebî meclislerde hatta mescitlerde ibadet esnasında söylenebiliyordu. İşlenen mevzuların bazıları gerçekten yaşananları anlatırken bazıları yalnızca edebî taklitlerden ve şairlerin hayali tasavvurlarından ibaretti. Erkeklerle söylenen gazellerle

⁶⁹² İbn Hafâce, 83-84; el-Makkârî, *Nefhu’t-Tib*, I, 689-690; Muhammed Subhî Es‘ad Ebû Huseyn, 242.

⁶⁹³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, “Hammâd Acred”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 483.

⁶⁹⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Ebû Nuvâs”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 205-207.

⁶⁹⁵ ‘Atik, 173.

kadınlara söylenen gazeller bedensel tasvir ve hissiyat yönüyle birbirine benzemektedir. Hatta bazı şiirler okunduğunda erkeğe mi yoksa kadına mı yazıldığı anlaşılamamaktadır.⁶⁹⁶ Köleler kadınlara özgü sıfatlarla tasvir edilmişlerdir. Örneğin bakışları, pembe yanakları, endamı ve yakışıklılığı işlenmiş, köleler hilale, ceylana ve güneşe benzetilmişlerdir. İbn ‘Abbâd’ın bir köleye söylediği gazelinde onu güneşe benzettiği görülür (Kâmil):

يا أَيُّهَا الشَّمْسُ الْيَاقِينِ 1 فَلَيْ لَهَا أَحَدُ الشُّجُورِ
لَوْلَاكَ لَمْ أَكُ مُؤَثَّرًا 2 فَرَشَ الْحَرِيرَ عَلَى الشُّجُورِ

1- “Ey yörüngesindeki burçlardan biri kalbimde olan güneş!”

2- “Sen olmasaydın semerlerin üstüne ipek kaplamayı tercih eden biri olmazdım.”⁶⁹⁷

Şair Ebu’s-Salt b. Umeyye Endülüs’e yakın bir bölgeden getirilerek Araplara satılmış olan Cevşen adında bir köleye tutulmuştur. Bir nedenden dolayı ölüm cezasına çarptırılan kölenin gözleri önünde katledilmesi ona şu gazeli söyletmiştir (Basît):

صَيَّرْتُ صَبْرِي جَوْشَنًا لَمَّا رَمَتْ 1 نَحْوِي بِأَسْهَمِهَا لَوَاحِظُ جَوْشَنِ
وَلَقَدْ زُمِيتُ بِأَسْهَمٍ لَكِنِّي 2 لَمْ أَلْقَ أَقْتَلَ مِنْ سِهَامِ الْأَعْيُنِ

1- “Oklarını Cevşen’in bakışlarına doğru attığında sabrım Cevşen oluverdi.”

2- “Bir ok olarak atıldım lakin bakışların oklardan daha öldürücü (olunca) rast gelmedim.”⁶⁹⁸

Başka bir zaman da mescitte namaz kıldığı esnada yanındaki köle, şairin dikkatini çekmiş, ona yakın olmanın verdiği huzuru ve yanaklarının pembeliğini şu şekilde dile getirmiştir (Basît):

⁶⁹⁶ Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 185-186.

⁶⁹⁷ el-Mu’tamid b. ‘Abbâd, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. İsmâîl el-Lahmî, *Dîvânü’l-Mu’tamid b. ‘Abbâd*, Thk. Hâmid ‘Abdulmecîd, Ahmed Ahmed Bedevî, Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, Kahire 2000, 5.

⁶⁹⁸ Nevfel, 27.

- صَلَّى إِلَى جَنِّي مَنْ لَمْ يَزَلْ 1 يُصَلِّي بِهِ قَلْبِي نَارَ الْجَحِيمِ
 فَلَمْ يَكُنْ لِي فِي صَلَاتِي سِوَى 2 كُؤُنِي فِي الْمُتَعَدِّ مِنْهَا الْمُقِيمِ
 وَقَلَّمَا صَحَّتْ صَلَاةُ امْرِئٍ 3 مُبْلِلُ الْبَالِ بِطَرْفِ سَقِيمِ
 شَاحَتْ وَجَنَّتْهُ مِنْ صِبْغِهَا 4 حُمْرَةٌ فِي كَبْدِي مِنْهَا ضِرَامُ
 وَرَمَى قَلْبِي فَأَذْمَى حُدَّهُ 5 أَتْرَاهُ انْعَكَسَتْ فِيهِ السِّهَامُ

1- “Yanı başımda namaz kılariken cehennem ateşi gibi yanan kalbim de namaza durdu.”

2- “Namazda bulunduğum yerden başka hiçbir şeyim yoktu (sahip olduğum tek şey bulunduğum yerdi)”

3- “Benim gibi kalbi hasta ve karışık düşüncelere dalan birinin namazı nadiren doğru olur.”

4- “Yanaklarının rengi, yüreğimde tutuşturduğu ateşin kırmızılığına benziyordu.”

5- “Kalbimin fırlattığı okların yüzündeki yansımaları ve yanaklarını kanattığını görüyor musun?”⁶⁹⁹

Şair diğer bir şiirinde de vaaz ve nasihat veren bir köleyi, onunla buluşma isteğini dile getirerek şu şekilde tasvir eder (Basît):

- وَ حَزَنِي مِنْ جَفْنِكَ الْأَوْطَفِ 1 وَخَصْرِكَ الْمُخْتَصَرِ الْمُخْطَفِ
 يَا وَاعِظاً مَا زَادَنِي وَعَظُهُ 2 إِلَّا جَوَى أَيْسَرُهُ مُتْلَفِي
 مَا بَالُ ذَا الْوَرْدِ بِحَدِّكَ قَدْ 3 أَيْنَعَ لِلْقَطَفِ وَلَمْ يُقْطَفِ
 وَمَا لِفَيْكَ الْعَذْبُ لَمْ يُلْتَمَمَ 4 وَرَيْفُكَ الْمَعْسُولِ لَمْ يُرْشَفِ
 بَرَزْتَ فِي مَعْرِضِ أَهْلِ التُّمَى 5 وَمَا بَدَا مِنْكَ سِوَى مَا خُفِي
 أَيْمَنُ الْفَرْقَفِ مِنْ رَيْقِهِ 6 أَشَدُّ إِسْكَاراً مِنَ الْفَرْقَفِ
 يَا مَوْقِداً بِالْهَجْرِ فِي أَضْلَعِي 7 نَاراً بِغَيْرِ الْوَصْلِ مَا تَنْطَفِي
 إِنْ لَمْ يَكُنْ وَصْلٌ فَعِذْنِي بِهِ 8 رَضَيْتُ بِالْوَعْدِ وَإِنْ لَمْ تَفِ

1- “Ahh içlendirdi beni uzun kirpikleri ve göz kamaştıran ince beli.”

⁶⁹⁹ Nevfel, 27.

2- “Ey vaiz! Öğütleri yalnızca ona olan sevgimi artırdı, yok olmamı kolaylaştırdı.”

3- “Yanaklarındaki güller ne durumda? Koparılma vakti gelmiş ama henüz koparılmamış.”

4- “Öpülmediğinde ağzının tatlılığı, içine çekilmediğinde ise balı andıran tükürüğünün tadı anlaşılmaz.”

5- “Sen takva ve hidayet ehli olarak ortaya çıktın ancak gizlediklerinden başka görünen bir şeyin yok.”

6- “Şarap (içmek) onun ağız suyundan vaz geçirir mi? Aksine tükürüğü şaraptan daha sarhoş edicidir.”

7- “Ey göğsümde ayrılık ateşini yakan kişi! Seni görmeden sönmeyecek bu ateş.”

8- “Eğer sana kavuşamazsam, buluşmak için vereceğin bir söze de razıyım.”⁷⁰⁰

et-Tutaylî, ipek imalatında çalışan yakışıklı bir köleyi, ağzında hoş kokulu otlar olan bir ceylana benzetir. Ceylan öteden beri şairlerin sevgililerini benzettiği hayvan olarak bilinmektedir. et-Tutaylî kadınlara özgü olan “ceylana benzeme” ifadesini bir köle için kullanmıştır(Hafîf):

أَغْيَدُ يُمْسِكُ الْحَرِيرَ بِفِيهِ مَثَلَمَا يُمْسِكُ الْغَزَالَ الْعَرَاةَ

“Genç ve zarif (delikanlı) ipeği ağzında tutuyor, tıpkı bir ceylanın hoş kokulu otları ağzında tuttuğu gibi.”⁷⁰¹

1.4.5. Tasvir/Betimleme Şiirleri

Arap Edebiyatında tasvirden daha çok vasf (bir şeyin niteliklerini açıklamak) ve sıfat kelimeleri kullanılır. VASF (الوصف) sözlükte bir şeyi görünüşü ve özelliği ile açıklama, niteleme ve tasvir etme anlamlarına gelmektedir.⁷⁰² Kudâme b. Câfer tasviri “Bir şeyi ilgili durum ve biçimleriyle anlatmak” şeklinde tanımlamış ve iyi bir betimlemeyi, “tasvir edilen ögenin özelliklerini resim çizer gibi aktarabilme” şeklinde ifade etmiştir.⁷⁰³ Tasvirin en çok kullanılan yöntemi teşbihtir. Genelde tasvir hissi ve

⁷⁰⁰ Nevfel, 28.

⁷⁰¹ eş-Şemmerî, 99.

⁷⁰² İbn Manzûr, IX, 356-357

⁷⁰³ Kudâme b. Ca‘fer, *Nakdu’ş-Şi‘r*, 130.

hayali olarak ikiye ayrılmaktadır. İlkinde tasvir edilen ögenin kelimelerle resminin yapılması esasken diğerinde ise betimlenen ögenin teşbih ve istiâre sanatları kullanılarak zihinde canlandırılması durumu vardır.⁷⁰⁴ Zira İbn Reşîk de müteahhirînden birinin, tasvirin en güzelinin kulağı göze çeviren betimlemeler olduğuna dair ifadesini nakletmektedir.⁷⁰⁵

Eski Arap şiirinden itibaren tasvire sırasıyla şunlar konu olmuştur: Câhiliye Dönemi'nde canlı tabiat tasvirine develer, atlar, vahşi hayvanlar, yırtıcı kuşlar malzeme olurken, donuk tabiat tasvirinde ise yeryüzündeki nebatat, gökyüzünde yıldızlar ve gezegenler, bulutlar, şimşek, yağmur, yeryüzünde çöller, tepeler özellikle de terkedilen diyar ve atlâl zikredilmiştir. Sadru'l-İslam Dönemi'nde İslami fetihler sebebiyle şairlerin bu fetihlere şiirleriyle destek olduklarını savaş, savaş alanı ve savaş malzemelerini tasvir ettiklerini ve fethedilen şehirlerden bahsettikleri görülür. Emevîler dönemine gelince şairler yine Câhiliye Dönemi'ndeki terkedilen diyar ve atlâlî zikretmişlerdir. Hayvanlardan ise yaban öküzü, deve, yaban eşiği tasvirleri yapılmıştır. Bu dönemde şairler tarafından en çok yapılan tasvirlerden biri şarap tasviridir. Sayısı çok az olmakla birlikte bahçe tasviri de görülür.⁷⁰⁶

Abbâsîler Dönemi'nde ise medeniyetin gelişmesine bağlı olarak edebî zevkin adım adım değişmesi sonucu bağlar, bahçeler, saraylar, kervansaraylar, köprüler, havuzlar ve su birikintileri tasvir edilmiştir. Canlı ve cansız tüm tabiatın işlendiği bu dönemde riyâziyyât ve hamriyyât şiirlerinin yoğun bir şekilde işlendiği görülür. Şaraba ve eğlenceye düşkün olunan bu dönemde yenilik olarak kölelerin tasvir edildiğine şahit oluyoruz.⁷⁰⁷

Şairler tarafından büyük önem verilen tasvir daha sonraları başlı başına bir şiir türü olarak karşımıza çıkmıştır. Şiirlerde tasvir işlenen mevzuya göre durgun ve canlı tabiat tasvirleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁷⁰⁸ Şairler yaşamlarını sürdürdükleri çevreyi özellikleri ile beraber anlatmışlardır. Önceleri çöller, vadiler, tepeler, terk edilen

⁷⁰⁴ Hüseyin Elmalı, "Tasvir", *DİA*, İstanbul 2011, XL/135-136.

⁷⁰⁵ İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 1096.

⁷⁰⁶ 'Atîk, 284-287.

⁷⁰⁷ 'Atîk, 287-288; Abbâsîler Dönemi tasvir şiirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 82; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 60; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 59; Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 156; Ayrıca Abbâsîler Dönemi tasvir şiiri örnekleri için bkz. Yanık, *Arap Edebîyatında Tasvir*, 121-266.

⁷⁰⁸ 'Atîk, 284.

diyara ait görüntüler, yıldızlar, bulutlar, şimşekler ve yağmur vasf edilirken, ileriki zamanlarda medeni anlamda dönüşümler neticesinde toplumsal görüntünün ve alışkanlıkların değişmesiyle beraber saraylar, havuzlar, çiçek bahçeleri, nehirler, şarap ve eğlence meclisleriyle av partileri tasvir edilir olmuştur. Her ikisinde de bu tür şiirin ârî bir zihin, ince bir duygu ve üretken bir hayal gücü gerektirdiği unutulmamalıdır.⁷⁰⁹

İnsanoğlu var olduğu günden bilitibar tabiata hayranlık duymuş ve duygularını çeşitli şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Şairler övgülerini dile getirdikleri medih şiirlerinde, insanları zemmettikleri hiciv şiirlerinde, sahip oldukları özellikleri dile getirdikleri fahr şiirlerinde, kaybettikleri için söyledikleri mersiyelerinde ve aşk şiirlerinde söyledikleri nesîb ve teşbîblerinde maddî ve duyusal tasvirler yapmışlardır.⁷¹⁰ Tasvirin diğer şiir konuları üzerinde ağırlığını İbn Reşîk, “*Şüphesiz, şiirin pek azı dışında kalan kısmı tasvire dairdir.*”⁷¹¹ şeklinde dile getirmiştir.

Câhiliye Dönemi’nde ve İslami dönemlerde şairler bir bakıma kendilerini şiirin ana konularını işlemekle yükümlü hissediyorlardı. Tasvir yapıyorlardı ancak mesela, eğlence meclislerini gazelin içinde, uçsuz bucaksız çölleri ve buralarda karşılaşılan hayvanları ise fahr ve hamase şiirlerinde vasf ediyorlardı. Endülüs’te medeni bir hayatın başlamasıyla şairler, çevrelerinde müşahade ettiklerini klasik şiirin diğer ana konularında işleyerek vakit kaybetmek istememiş olabilirler. Onlar, hayatın seri bir şekilde değiştiği ve gelişme kaydettiğini göz önünde tutarak bunları direkt vasf etmeyi tercih etmişler ve böylelikle tasvir şiirin diğer konuları gibi müstakil bir tür olarak karşımıza çıkmıştır. Her şairin bakış açısı ve hayal dünyası aynı olmayacağından tasvirler konu olan öğeler şairler tarafından çeşitli sanatlar kullanılarak farklı yönlerine değinilerek sunulmuştur.⁷¹² Ancak bu duruma temkinli yaklaşan Ahmed Emîn, Endülüslü şairlerin yaptığı tabiat tasvirlerinde belâgat âlimlerinin hoşuna gidecek sanatlar kullanmış olsalar da bu edebî zevkin kalplerde hissedilmediği ve zihinlerde kaldığı görüşündedir.⁷¹³

⁷⁰⁹ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 293; ed-Dâye, *Fî'l-Edebî'l-Endelusî*, 113; Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 118.

⁷¹⁰ Yanık, *Arap Edebîyatında Tasvir*, 3-4.

⁷¹¹ İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 1096.

⁷¹² Nevfel, 61-63.

⁷¹³ Muhammed Receb el-Beyyûmî, *el-Edebu'l-Endelusî Beyne't-Teessur ve't-Te'sîr*, el-Meclisu'l-İlmî, Riyad 1980, 57; Arap edebîyatında tasvir hakkında geniş bilgi için bkz. Vuheyb Tannûs, *Nizâmu't-Tasvîri'l-Fennî fi'l-Edebî'l-'Arabî*, Matba'atu'l-Câmi'iyye, Halep 1993.

Endülüs tabiat şiirleri orada yaşamış şairlerin edebî zevklerinin ve belagatlarının bulunduğu seviyeyi bize yansıtan aynalardır. Tasvirlerini çok yönlü yapmışlar, görme ve duyma duyularını olabildiğince kullanmışlardır. Şiirlerinde sözcüklerle çizdikleri resimler gözlerden ve kulaklardan girmeden zihinde yer edinmiştir.⁷¹⁴ Bu durum tabiat şiirlerinin yalnızca Endülüs'te söylendiği anlamına gelmemektedir. Doğu'da da bu tür şiirler söylenmiştir. Şam ve Irak gibi bölgelerin tabiatının betimlendiği şiirleri kitaplarda sıklıkla görmemiz mümkündür. Bu noktada bazı tarihçilerin Endülüs'ün havasını Şam ve Yemen'in havasına benzettikleri unutulmamalıdır.⁷¹⁵ Endülüs'te ise taaccübümüze giden durum, yapılan tabiat tasvirlerinin şiirin diğer konularına nazarla dikkat çeken yoğunluğudur.⁷¹⁶

Fetihten Hilâfet Dönemi'ne kadar şairlerin anavatanlarına olan özlemleri, yaşadıkları çevrenin tabiî güzellikleriyle ilgilenmelerine mani olmamış aksine tabiat, şairler tarafından şiirin alanı genişletilerek daha süslü lafız ve manalarla tasvir edilmiştir.⁷¹⁷ Mulûku't-Tavâif Dönemi tasvir şiirlerinde Hilâfet Dönemi şiirleri gibi garip mana ve tasvirler göze çarpar. Şairler eskiden olduğu gibi çöl, bulut, yağmur, gündüz, gece, mehtap, terk edilen diyar ve şarap tasvirleri yapmaya devam etmişlerdir.⁷¹⁸

Her beldenin doğası iklime göre değişiklik gösterir. Nasıl ki yaşanan her aşta samimiyetin derecesi aynı olmayacaksa, taklidî değil vicdani bir bakış gerektiren tabiat tasviri de şairden şaire farklılık gösterecektir. Kimilerine göre herhangi bir menfaat elde etmek için medih söyleyen şairlerin bu tutumu tabiata olan hislerini köreltmıştır.⁷¹⁹

Murâbıtlar Dönemi'nin en iyi tabiat tasviri şairi İbn Hafâce olarak kabul edilmektedir. Onun vasf şiirlerinde teşbih ve mecaz sanatlarından yararlandığı ve kullandığı manalarda yoğunluk olduğu görülür.⁷²⁰ Şiirlerinde bahçeleri, nehirleri, meyveleri ve çiçekleri çokça vasf etmesinden ötürü ona "el-Cennân (Bahçıvan)" lakabı

⁷¹⁴ 'Abdulazîz İsâ, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*, 118.

⁷¹⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 126.

⁷¹⁶ el-Beyyûmî, 59.

⁷¹⁷ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 293; 'Atîk, 292. Hilâfet Dönemi tasvir şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, 93-104.

⁷¹⁸ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 797. Mulûku't-Tavâif Dönemi tasvir şiiri hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 143-172.

⁷¹⁹ Abdulhamîd Şiha, 70-71.

⁷²⁰ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 118.

takılmıştır. Bu özelliğiyle Abbâsî şairlerinden es-Sanavberî(ö. 334/945)'ye benzetilerek kendisine “Endülüs’ün Sanavberî’si” de denilmiştir.⁷²¹

Genellikle Endülüslüler düşünebilme, dile hâkimiyet, insan ve nesneleri iyi kavrayabilme gibi şairlerde bulunması gereken niteliklere sahiptiler.⁷²² Endülüslü şairler bu yarımadaanın doğal güzelliklerine kayıtsız kalamamışlar ve bunu şiirlerine taşımışlardır. Murâbıtlar Dönemi’nde şiirin diğer bir türü olan tabiat tasviri öne çıkmıştır. İbn Sâra eş-Şenterînî (ö.517/1123)⁷²³, İbnu’z-Zekkâk, İbn Hafâce ve İbn ‘Atiyye tabiat tasviri temalı (pastoral/çobanlama)⁷²⁴ şiirler nazmeden başlıca şairlerdir.⁷²⁵ Arap Edebiyatında tabiat tasviri, canlı tabiat tasviri ve suskun tabiat tasviri olarak iki şekilde kabul görmektedir. İlkinde insanın haricinde hayvanların işlendiği görülürken diğerinde ise vadiler, bahçeler, gökyüzü vb. manzaralar şiirlere konu edilmektedir.⁷²⁶ Şairler yalnızca çiçekleri, meyveleri, ağaçları ve nehirleri tasvir etmekle kalmamışlar, şarabı ve eğlence meclislerini de çeşitli sanatlar kullanarak vasfetmişlerdir. Endülüslü şairlerin en önemli özelliği şiirin bütün konularını tabiatla mezc ederek yapabilme yetenekleridir.

1.4.5.1. Ravdiyyât/Bahçe Tasvirleri

Şairler bahçe tasviri yaptıkları şiirlerde tabiatın çeşitli renklerini ele alarak gördüklerini edebî sanatlarla sunarlar.⁷²⁷ İbn Hafâce bahçede yer alan ağaçların dallarını ve dalların gölgelerini tasvir etmiş, güneşi insan yüzüne gölgesini de sarkan sakala benzetmiştir (Basît):

سَقِيًّا لَهَا مِنْ بَطَاحِ أَنْسٍ 1 وَدَوَّحِ حُسْنٍ بِهَا مُطَلِّ
فَمَا تَرَى غَيْرَ وَجْهِ شَمْسٍ 2 أَظَلَّ فِيهِ عِذَارُ ظَلِّ

⁷²¹ er-Rikâbî, 73; Rahmi Er, “İbn Hafâce”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 535.

⁷²² Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, Ankara 1995, XXI, 220.

⁷²³ Ferrûh, V, 116.

⁷²⁴ Türk Dil Kurumu resmî internet sitesinde pastoral kelimesi yerine “çobanlama” ifadesinin kullanılması önerilmektedir.<http://www.tdk.gov.tr/index.php?arama=gts&guid=TDK.GTS.5bfd3dd59402c0.30399> 185 (Erişim Tarihi: 19.12.2019)

⁷²⁵ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 203.

⁷²⁶ er-Rikâbî, 125.

⁷²⁷ Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 55.

1- “Allah ona yağmur versin keyifli sohbet edilen yerlerden ve dallarını salıveren bir güzellik ağacından”

2- “Üzerinde gölgesinin sakalının sarktığı Güneş’in yüzünden başka bir şey görmezsin.”⁷²⁸

Ebu’s-Salt Umeyye, Temîm es-Senhâcî’yi methettiği şiirinde doğanın güzelliklerinden son derece etkilenmiş ve kölesini de uyararak bu muhteşem tabloyu kaçırmamasını söylemiştir (Kâmil):

قُمْ يَا غُلَامٌ وَذَرِ مُجَالَسَةَ الْكَرَى 1 لِمَهَجِّرٍ يَصِفُ النَّوَى وَمُعَلِّسٍ
أَوْ مَا تَرَى النُّوَارَ بِشَرِّ النَّوَى 2 وَالْفَجَرَ يَنْصُلُ مِنْ خِضَابِ الْحِنْدِسِ
وَالثُّرْبُ فِي حَلَلِ الْحَدِيقَةِ مُرْتَوٍ 3 وَالْعُصْنُ فِي حُلَلِ الشَّيْبَةِ مُكْتَسِي
وَالرَّوْضَ يَبْرُزُ فِي قَلَائِدِ لُؤْلُؤٍ 4 وَالْأَرْضَ تَرْفُلُ فِي غَلَائِشِلِ سُنْدُسٍ
لَا تَعْدُمُ اللَّحْظَاتُ كَيْفَ تَصَرَّفَتْ 5 وَجَنَاتٍ وَرَدٍ أَوْ لَوَاحِظَ نَرْجِسٍ

1- “Kalk ey köle! Oturmayı bırak uykuyla, gündüz-gece tasvirini yapana, ayrılığın”

2- “Çiçeklerin çiğın sayesinde neşelendiğini ve şafağın, karanlığın boyasından ayrılarak çıktığını görmedin mi?”

3- “Bahçenin yarıklarındaki toprak suya kanmış, dallar da gençliğin elbiselerine bürünmüş”

4- “Bahçe inci gerdanlıklar içinde görünürken, yer de ipekten giysiler içinde çâlim satıyor”

5- “Gözler ne yapacağını bilemiyor, gülün yanaklarına mı baksın yoksa nergisin gözlerine mi?”⁷²⁹

İbn Hamdîs’in de diğer Murâbitlar Dönemi şairleri gibi bahçe tasviri yaptığı ve orada yaşananları zihinlerde canlandığı görülür (Remel):

⁷²⁸ İbn Hafâce, 181; İbn Sa’îd el-Mağribî, II, 363; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 27.

⁷²⁹ İbnu’l Ebbâr, *Tuhfetu’l-Kâdim*, 10-11; eş-Şek’a, 262-263; Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 59.

فِي حَدِيقِ غَرَسِ الْعَيْثِ بِهِ 1 عَبَقَ الْأَرْوَاحِ مَوْشِيَّ الْبَطَاحِ
 فَلِأَنَّ التُّرْبَ مِسْكٌ أَذْفَرُ 2 وَكَأَنَّ الطَّلَّ كَافُورُ رِيحِ
 وَكَأَنَّ الرُّوضَ رَشَتْ زَهْرَهُ 3 بِمِياهِ الْوَرْدِ أَفْوَاهُ الرِّيَّاحِ

1- “Yağmur sularının en hoş tabiatlısının nakışlı kumaşla diktiği bir bahçedeydik”

2- “Toprak sanki keskin kokulu bir misk, çiğ taneleri ise cennet pınarından gelen damlacıklardı”

3- “Bahçenin çiçeklerine sanki rüzgârların ağızları gül suyu serpmişti.”⁷³⁰

İbn Hafâce, baharın gelmesiyle doğada yaşanan değişiklikleri ise şu şekilde tasvir eder (Kâmil):

أَذِنَ الْعَمَامُ بِدِيَمَةٍ وَعُقَارِ 1 فَأَمْزَجَ الْجَيْنُ مَا مِنْهُمَا بِنُضَارِ
 وَقَدْ ارْتَدَى غُصْنُ النَّقَى وَتَقَلَّدَتْ 2 حَلَى الْحُبَابِ سَوَالِفَ الْأَنْهَارِ

1- “Yağmurun sürekli yağmasına müsaade etti bulutlar, mezc oldu gümüş altına,”

2- “Ağaçların dalları elbiselerini giydi ve meyvelerle donandı, ırmaklar dolup taşı.”⁷³¹

1.4.5.2. Zehriyyât/Çiçek Tasvirleri

Şairler öteden beri baharı ve onun güzellikerlini temsil eden unsurlardan olan çiçekleri tasvir etmişlerdir. Zira çiçekler baharla beraber gelecek olan güzelliklerin müjdeleyicisi olarak görülmüştür. Şairler kimi zaman intak sanatından yararlanarak onları konuşturmuşlar kimi zaman da onlar adına cümleler kurarak birbirlerine üstünlük taslatmışlardır.⁷³²

Endülüslü şairler tarafından sıkça tasviri yapılan çiçeklerden biri nilüferdir. İbn Hamdîs’in teşbih sanatını kullanarak yaptığı nilüfer tasviri şu şekildedir (Tavîl):

⁷³⁰ İbn Hamdîs, 84; İhsân ‘Abbâs, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusî ‘Asru’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn*, 199; Çınar, *Endülüslü’te Mulûku’t-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 156.

⁷³¹ İbn Hafâce, 114; el-Makkarî, *Neşhu’t-Tîb*, III, 201; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 205.

⁷³² Heykel, 278; Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 69.

وَنَيْلُوفٍ أَوْرَاقُهُ مُسْتَدِيرَةٌ 1 تَفْتَحُ فِيمَا بَيْنَهُنَّ لَهُ زَهْرُ
 كَمَا اعْتَزَصَتْ خُضْرُ الرِّاسِ وَبَيْنَهَا 2 عَوَامِلُ أَرْمَاحٍ أَسْنَنَتْهَا حُمُرُ
 هُوَ ابْنُ بِلَادِي كَاغْتِرَابِي اغْتِرَابُهُ 3 كِلَانَا عَنِ الْأَوْطَانِ أَرْعَجَهُ الدَّهْرُ

1- “Yaprakları yuvarlak bir nilüfer var, yapraklar arasında bir çiçek açmış”

2- “Sanki yeşil kalkanlar yüz yüze gelmiş, kırmızı saplı mızraklar var oralarda”

3- “Yurdumun çocuğudur o, garipliği garipliğim gibi, felek beni de sürmüş vatanımdan onu da.”⁷³³

Şair bu beyitlerinde nilüfer çiçeğini renklerden yararlanarak tasvir etmiştir. Yaprakları yeşil kalkanlara çiçeğin sapını da kırmızı mızraklara benzetmiştir. Şairin yaptığı diğer bir teşbih de; kendisinin vatanından uzak kaldığı gibi feleğin de çiçeği yurdundan uzaklaştırması durumudur.

Gül ve çiçek karışımı tablolar içki meclislerinde ve toplantılarda çokça yapılmıştır. İbn Hafâce böyle bir meclisi, aralarında güllerin bulunduğu, üzerlerine turunc çiçeklerinin de serpiştirildiği bir tablo çizerek şöyle tasvir eder (Kâmil):

وَنَدِيٍّ أَنَسٍ هَزَنِي 1 هَزَّ الشَّرَابُ مِنَ الشَّبَابِ
 وَاللَّيْلُ وَضَّاحُ الْجَبِينِ 2 قَصِيرٌ أَذْيَالُ الثِّيَابِ
 فَقَنْصَتْ مِنْهُ حَمَامَةٌ 3 بَيْضَاءُ تَسْنَحُ مِنْ غُرَابِ
 وَالنَّوْرُ مُبْتَسِمٌ وَحَدُّ 4 الْوَرْدِ مَخْطُوطُ النَّقَابِ
 يَنْدَى بِأَخْلَاقِ الصَّحَابِ 5 هُنَاكَ لَا يَنْدَى السَّحَابِ
 وَكِلَاهُمَا نَثْرٌ كَمَا 6 نَثَرُوا الْقَوَانِي بِالْحِطَابِ
 فَكَأَنَّ كَأْسَ سُلاَفَةٍ 7 ضَجَّكَتْ إِلَيْهِمْ عَنْ حَبَابِ

1- “Bir sohbet meclisi, şarabın genci sarstığı gibi sarstı beni”

2- “Gecenin alnı apaçık, elbiselerinin etekleri kısayken”

3- “Hemen kargadan kopya edilmiş beyaz bir güvercin yakaladım”

4- “Gül yanağın örtüsünü açmış, çiçekler de gülümsüyordu.”

⁷³³ İbn Hamdîs, 185; eş-Şek’a, 287; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 86; Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 83.

5- “(Çiçekler) orada bulutların yağmuruyla değil, dostların öpücüğüyle nemleniyordu”

6- “İkisi de (turuncu çiçek ve gül) mektubun içine kaftiyeler serpiştirilmiş bir nesri andırıyordu”

7- “Sanki hâlis bir şarap kadehi kabarcıklarıyla onlara gülmüştü.”⁷³⁴

Şebboy hoş görünümü ve hava karardığında güzel kokular yaymasıyla tanınır. İbn Hafâce şebboyu gece arasında güçlü bir iletişim olduğuna inanır. Şairin şebboyu tasvir ettiği beyitleri şunlardır (Muctes):

وَحَيْرَةٌ بَيْنَ النَّسِيمِ وَبَيْنَهَا 1 حَدِيثٌ إِذَا جَنَّ الظَّلَامُ يَطِيبُ
لَهَا نَفْسٌ يَسْرِي مَعَ اللَّيْلِ عَاطِرٌ 2 كَأَنَّ لَهُ سِرًّا هُنَاكَ يَرِيبُ
يَدِبُ مَعَ الْإِمْسَاءِ حَتَّى كَأَنَّمَا 3 لَهُ خَلْفَ أَسْتَارِ الظَّلَامِ حَبِيبُ
وَيَخْفَى مَعَ الْإِصْبَاحِ حَتَّى كَأَنَّمَا 4 يَظَلُّ عَلَيْهِ لِلصَّاحِ رَقِيبُ

1- “Karanlık bastığında hoş kokular yayan bir şebboy var aralarında nesimle söz olan”

2- “Geceyle beraber yayılan hoş bir nefesi var sanki bir sırrı var insanı şüpheye düşüren”

3- “Akşam olunca kıpırdamaya başlar, sanırsın sevgilisi var gecenin perdeleri ardında”

4- “Sanki sabahın onu daima izleyen bir gözcüsü varmışçasına sabah olur olmaz kendini gizler”⁷³⁵

Şair şebboy çiçeğini havanın kararmasıyla birlikte mahbubuyla gizlice buluşmaya giderken hoş kokular süren, sabah aydınlığıyla beraber kimseye görünmemek için kendini gizlemeye çalışan bir güzele benzetmiştir.

İnce dalı ve açık kırmızı rengiyle şairlerin ilgisini üzerinde toplayan çiçeklerden biri de şakâyıktır. İbn Hamdîs bu çiçekten şöyle bahsetmiştir (Tavîl):

⁷³⁴ İbn Hafâce, 47; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 618; eş-Şek’a, 279; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 72.

⁷³⁵ İbn Hafâce, 39; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 59; eş-Şek’a, 291; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 87.

نَظَرْتُ إِلَى حُسْنِ الرِّيَاضِ وَغَيْمِهَا 1 جَرَى دَمْعُهُ مِنْهُنَّ فِي أَغْنِ الرُّهْرِ
فَلَمْ تَرَ عَيْنِي بَيْنَهَا كَشَقَائِقِ 2 تُبْلِلُهَا الْأَرْوَاحُ فِي الْقَضَبِ الْحُضْرِ
كَمَا مَشَطَّتْ غَيْدُ الْقِيَانِ شُعُورَهَا 3 وَقَامَتْ لِرَقْصٍ فِي غَلَائِلِهَا الْحُمْرِ

1- “Bulutunun gözyaşı çiçeklerin gözlerinden akarken bahçelerin güzelliğini seyrettim”

2- “Rüzgârlar onu yeşil dalların içine katarken gözümler aralarında şakâyık gibisini görmedi”

3- “Güzeller güzeli (şakâyık) sanki saçını taramış, kırmızı entariler içinde dansa kalkmıştı”⁷³⁶

Tabiata düşkün olan Endülüslü şairlerin sevgiliyi reyhana da benzettikleri görülür. İbn Hafâce sevgilinin hayalini reyhana benzeterек onun ağzını güneşin vurduğu bir papatyanın ıslaklığına, endamını da reyhanın titreyen gölgesine benzetmiştir (Kâmil):

تَنَدَى بِفِيهِ أَقْحَوَانُهُ أَجْرَعِ 1 قَدْ غَارَلَتْهَا الشَّمْسُ غِبًّا سَمَاءِ
وَتَمِيسُ فِي أَتْوَاهِ رِيحَانَةٍ 2 كَرَعَتْ عَلَى ظَمٍّ بِجَدُولِ مَاءِ
نَفَاحَهُ الْأَتْفَاسِ إِلَّا أَهْمَا 3 حَذَرَ النَّوَى خَفَافَةً الْأَفْيَاءِ

1- “Ağzında, güneş’in yağmurdan sonra vurduğu bir kumsal papatyasının ıslaklığı var”

2- “Elbiselerinin içinde bir reyhan dalı süzülür susuzluğunu su arkından gideren”

3- “O reyhan dalının nefesleri burcu burcu eser lakin gölgesi tir tir titriyor ayrılık korkusuyla.”⁷³⁷

Tabiat tasviri şiirleriyle tanınan İbn Hafâce yaptığı papatya tasvirinde bu çiçeği çocuğa, suyu insanın yüzüne, nehri insanın boynuna, akan suyun köpüklerini de gerdana benzetmiştir (Kâmil):

كِمَامَةٍ حَذَرَ الصَّبَاحِ قِنَاعَهَا 1 عَنْ صَفْحَةٍ تَنَدَى مِنَ الْأَزْهَارِ

⁷³⁶ İbn Hamdîs, 192; eş-Şek’a, 285; Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 79.

⁷³⁷ İbn Hafâce, 11; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 589-590; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 34.

فِي أَبْطَحٍ رَضَعَتْ تُغَوِّرُ أَقَاجِيهِ 2 أَخْلَافَ كُلِّ غَمَامَةٍ مِدْرَارٍ
 نَثَرَتْ بِحَجَرِ الْأَرْضِ فِيهِ يَدُ الصَّبَا 3 دُرَّرَ النَّدى وَدَرَاهِمُ النُّوَارِ
 وَقَدْ ارْتَدَى عُصْنُ النَّقَا وَتَقَلَّدَتْ 4 حَلِيَّ الْحَبَابِ سَوَالِفُ الْأَهَارِ
 فَحَلَلْتُ حَيْثُ الْمَاءُ صَفْحُهُ ضَاحِكٍ 5 جَذَلٍ وَحَيْثُ الشَّطُّ بَدْءُ عِذَارِ
 وَالرَّيْحُ تَنْفُضُ بُكْرَةً لِمَمِ الرُّي 6 وَالطَّلُّ يَنْصَحُ أَوْجُهُ الْأَشْجَارِ
 مُتَقَسِّمُ الْأَحَاطِ بَيْنَ مُحَاسِنِ 7 مِنْ رَدْفِ رَابِيَةٍ وَخَصَرِ قَرَارِ
 وَأَرَاكِي سَجَعَ الْهَدِيلُ بِقَرْعِهَا 8 وَالصُّبْحُ يُسْفِرُ عَنْ جَبِينِ نَهَارِ
 هَزَّتْ لَهُ أَعْطَافَهَا وَلَزِمَتْهَا 9 خَلَعَتْ عَلَيْهِ مَلَاءَةَ الْأَنْوَارِ

1- “Sabahın ıslanan yüzünden peçesini indirdiği bir çiçek çanağı vardı.”

2- “Papatyalarının bol yağmur yüklü bulutların memelerini emdiği bir vadide”

3- “Orada Sabâ’nın eli bahçenin bağına çiğın incilerini ve çiçeklerin gümüş paralarını saçmıştı.”

4- “Kum tepelerinin dalları (yeşil örtüsünü) giyinmiş ve nehirlerin boyunları baloncuk ziynetini gerdanlık yapmıştı”

5- “Suyun neşeli, gülen bir insanın yüzü (gibi) olduğu yerde, kıyının sakal başı gibi olan yerinde oturdum”

6- “Rüzgâr, erkenden tepelerin zülüflerini titretiyor, çiğ de ağaçların yüzlerini ıslatıyordu”

7- “Bakışlarımı tepenin kalçasından ve basık yerin ince belinden oluşan güzellikler arasında dolaştırıyordum”

8- “Sabah gündüzün alnından aydınlanırken, güvercin de bir misvak ağacının dalında ötmüştü”

9- “Dal öten kuşun endamını sarsmış ve belki de ona çiçeklerin peştamalını giysi olarak vermişti.”⁷³⁸

İbn Hafâce yalnızca bahçelerde yer alan çiçekleri değil ağaçları donatan çiçekleri de tasvir etmiştir. Bu ağaçlardan biri de narenciye ağacıdır. Şair narenciye ağacının

⁷³⁸ İbn Hafâce, 107; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 568; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 34-35.

çiçeğini güzel bir dilbere benzetirken, bu güzel dilber karşısında bulutun ağzından akan suyu da gümüşe benzetmiştir (Tavîl):

ومائِسةٌ تُزْهِى، وَقَدْ خَلَعَ الْحَيَّا 1 عَلَيَّهَا، خُلَى حُمْرًا، وَأَزْدِيَّةً خُضْرًا
يَذُوبُ هَا رِبْقُ الْعَمَامَةِ فِضَّةً 2 وَيَجْمُدُ، فِي أَعْطَافِهَا، ذَهَبًا نَضْرًا

1- “Yağmurun üzerine kırmızı süsler ve yeşil elbiseler giydirdiği, salına salına yürüyen göz alıcı bir dilber var”

2- “Bulutun ağzından akan su bir gümüş misali onun için erir ve endâmında parlak bir altın misali donar”⁷³⁹

Endülüslü şairlerin nergis hakkında ise fazla şiir söylemedikleri görülür. Az sayıda yapılan tasvirlerden biri bu dönemin fıkıh âlimi, kadısı ve şairi olan Ebû Muhammed b. ‘Atiyye’ye aittir (Remel):

نَرْجِسٌ بَاكَرْتُ مِنْهُ رَوْضَةً 1 لَذَّ قَطْعُ الدَّهْرِ فِيهَا وَعَذْبُ
حَثَّتِ الرِّيحُ بِهَا حُمْرُ حَيَّا 2 رَقَصَ النَّبْتُ هَا ثَمَّ شَرِبُ
فَعَدَا يُسْفِرُ مِنْ وَجْنَتِهِ 3 نَوْرُهُ الْعَضُّ وَيَهْتَرُ طَرِبُ
خِلْتُ لَمَعَ الشَّمْسِ فِي مَشْرِقِهِ 4 هَبَاءٌ يَحْمِلُهُ مِنْهُ هَبُ
وَبَيَاضُ الطَّلِّ فِي صُفْرَتِهِ 5 نَقَطُ الْفِضَّةِ فِي حَطِّ الذَّهَبِ

1- “Bir nergis uğruna erkenden bahçeye gittim, dünyanın giysisi lezzet bulup onda tatlanmıştı”

2- “Rüzgâr orada bir yağmur şarabına teşvik etti, bitkiler onun için raks etti, sonra da şarap içtiler”

3- “Taze çiçeği yanak yumrusundan bana göründü, coşkulu bir biçimde salınmaya başladı”

4- “Onun parlaklığında güneşin ışıltısını bir alev sandım, öyle bir alev ki, bir alev taşıyordu ondan ona”

5- “Sarı rengi içindeki çiğın beyazlığına gelirse, altın bir yazıda gümüş noktalar gibi”⁷⁴⁰

⁷³⁹ İbn Hafâce, 129; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 36.

1.4.5.3. Şeceriyyât/Ağaç Tasvirleri

Şairlerin teşbih ve teşhîs sanatlarından yararlanarak ağaç tasviri yaptıkları görülür. İbn Haface aşağıdaki beyitlerinde çiçek açan bir ağacı tasvir etmiş ve ağacı bir dilbere, dallarını da onun saçlarına benzetmiştir (Kâmil):

يا رَبِّ مَائِسَةِ الْمَعَاطِفِ تَزْدَهِي	1	مِنْ كُلِّ عُصْنٍ خَافِقٍ يَوْشاح
مُهْتَزَّةٍ يَرْتَجُّ مِنْ أَعْطَافِهَا	2	مَا شِئْتُ مِنْ كَفَلٍ يَمْوجُ رِداح
نَفَضْتُ ذَوَائِبَهَا الرِّياحُ عَشِيَّةً	3	فَتَمَلَّكْتُهَا هِرَّةُ الْمَرِتاح
حَطَّ الرِّيبُغُ قِنَاعَهَا عَنْ مَفْرِقٍ	4	شَطِيطٍ كَمَا تَرْتَدُّ كَاسُ الرِّاح
لَفَاءُ حَاكِ لَهَا الْعِمَامُ مُلَاءَةً	5	لَيْسَتْ بِهَا حُسْنًا قَمِيصَ صَباح
نَضَحَ النَّدى نُؤَارَهَا فَكَأَمَّا	6	مَسَحَتْ مَعَاطِفُهَا يَمِينُ سَمَاح
وَلَوَى الْخَلِيجُ هُنَاكَ صَفْحَةً مُعْرِضٍ	7	لَتَمَتَّ سَوَالِفُهَا تُغَوِّرُ أَقَاح

1- “Salına salına yürüyen bir dilber var ki, renkli kuşaklar içindeki dallara çalım satar.”

2- “O, yanları da kalçası da oynayan, oynak bir dilberdir.”

3- “Rüzgâr bir akşam vakti kâküllerini dağıttı ve ona sevinçten uçanın neşesini vermişti.”

4- “Bahar, şarap kadehinin dolup köpürmesi gibi, ak düşmüş saçlarından örtüsünü çekip almıştı.”

5- “(O) dalları gür bir ağaçtı. Bulutlar ona bir çar örmüş ve onu güzel bir sabahlık gibi giydirmişti.”

6- “Çiğ de çiçeklerini ıslatmıştı yumuşak parmakların omuzlarını okşaması gibi.”

7- “Orada körfez bir serginin yüzünü örtmüş ki, papatyaların dişleri de gamzelerini yaşmaklamıştı.”⁷⁴¹

Şair aşağıdaki beyitlerinde ise misvak ağacını ve ağacın çevresinde gördüklerini tasvir etmiştir (Kâmil):

⁷⁴⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 679-680; eş-Şek'a, 282-283; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 85; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 75-76.

⁷⁴¹ İbn Haface, *Dîvânü İbn Haface*, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, Munşetu'l-Me'ârif, İskenderiye 1960, 281-282; eş-Şeka' 269-270; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 65-66; Öncel, *İbn Haface (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 37.

- وَأَرَاكِ ضَرَبْتَ سَمَاءً فَوْقَنَا 1 تَنَدَى وَأَفْلَاكُ الْكُؤُوسِ تُدَارُ
 حَقَّتْ بِدَوْحَتِهَا مَجْرَةُ جَدُولٍ 2 نَثَرَتْ عَلَيْهِ نُجُومُهَا الْأَزْهَارُ
 وَكَأَنَّهَا وَكَأَنَّ جَدُولَ مَائِهَا 3 حَسَنَاءُ شُدَّ بِحَصْرِهَا زِنَارُ
 زَفَّ الرُّجَاجُ بِهَا عَرُوسَ مُدَامَةٍ 4 بُجْلَى وَنُورَ الْغُصُونِ نَثَارُ
 فِي رَوْضَةٍ جُنْحُ الدُّجَى ظِلُّهَا 5 وَتَحَسَّمتْ نَوْرًا بِهَا الْأَنْوَارُ
 غَنَاءٌ يَنْشُرُ وَشَيْءُ الْبَرَّازِ لِي 6 فِيهَا وَيَفْتَقُ مِسْكُهُ الْعَطَارُ
 قَامَ الْغِنَاءُ بِهَا وَقَدْ نَضَحَ النَّدى 7 وَجَهَ الثَّرَى وَاسْتَيْقَظَ النُّوَارُ
 وَالْمَاءُ مِنْ حَلِي الْحَيَاءِ مُقَلَّدٌ 8 زَرَّتْ عَلَيْهِ جُيُوبُهَا الْأَشْجَارُ

1- “Kadehlerden felekler dönüp dururken, üstümüzden semaya yükselen çiğ düşmüş bir misvak ağacı vardı.”

2- “Onun gür dallarıyla, çiçeklerin yıldızlarını üzerine serptiği bir ark kuşatılmıştı.”

3- “O ağaçla su arkının durumu, beline kuşak bağlanmış bir dilber gibiydi.”

4- “Orada dallardaki çiçekler etrafa saçılırken kadeh, süslenmiş şarap geliniyle gerdekteydi.”

5- “Gecenin kanadının gölge ettiği ve ışıkların çiçek olarak cisimlendiği bir bahçede idi.”

6- “Bezzâzın benim için nakışlı kumaşlarını sergilediği ve attârın miskini püskürttüğü şen şakrak bir bahçede idi.”

7- “Orada çiğ toprağın üstünü ıslatıp çiçekler uyanırken, toz dinmişti.”

8- “Hayâ giysilerinin üstüne yakalarını düğmelemiş ağaçlar su kuşanmıştı.”⁷⁴²

1.4.5.4. Semeriyyât/Meyve ve Sebze Tasvirleri

Endülüslü şairler bahçe ve çiçek tasvirleri yaparken bu eşsiz coğrafyada kendilerine verilen nimetlerden olan meyveleri hatta sebzeleri de tasvir etmeyi ihmal etmemişlerdir. Meyvelerin dallardaki hoş görünümü ve kokusu onlara ilham kaynağı

⁷⁴² İbn Hafâce, 115; el-Makkarî, *Neḥḥu't-Tîb*, I, 685; İbn Bessâm eş-Şenterîni, VI, 596; eş-Şek'a, 268-269; Sâmi Yûsuf Ebû Zeyd, 83; Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 64-65.

olmuştur. Özellikle turunç şairlerin ilgisi çekmiş ve hoş manalı lafızlarından nasibini almıştır.⁷⁴³

İbn Hafâce bahçelere olağanüstü bir güzellik katan turuncu, omuzlarda taşınan bir asilzadeye benzetmiş, güzel kokusuna ve güneşin altında gözleri kamaştırırcasına parlayan görünüşüne değinmiştir (Tavîl):

وَحْمُولَةٍ فَوْقَ الْمَنَاكِبِ عِزَّةٌ 1 لَهَا نَسَبٌ فِي رَوْضَةِ الْحَزَنِ مُعْرِقٌ
رَأَيْتُ بِمَرَاها الْمُنَى كَيْفَ تَلْتَقِي 2 وَشَمْلَ رِيَّاحِ الطَّيْبِ وَهِيَ تَفَرِّقُ
يُضَاحِكُهَا ثَغَرٌ مِنَ الشَّمْسِ وَاضٍ 3 وَيَلْحَظُهَا طَرْفٌ مِنَ الْمَاءِ أَزْرَقُ
وَيُجَلِّى بِهَا لِلْمَاءِ وَالنَّارِ صُورَةً 4 تَرَوْقُ فَطَرْفِي حَيْثُ يَغْرُقُ يُحْرِقُ

1- “Omuzlar üstünde izzetlice taşınan biri var, yüksekteki bahçede de asil bir soyu vardır.”

2- “Onu, ideal görünümünde hoş kokulu rüzgâr topluluğu ile nasıl buluştuğunu gördüm.”

3- “Su onu mavi bir gözle gözetliyorken güneş parlak bir dişle kendisiyle gülüşüyordu.”

4- “Suyun ve ateşin bir resmi kendisinde görünür, benim gözüm ise daldığı her yerde yakılır.”⁷⁴⁴

İbn Sâre eş-Şenterînî'nin yaptığı ayva tasvirinde lafızlarla oynadığı ve harfleri değiştirdiği görülür. Şair aşağıdaki şiirin ikinci beytinde سَفَرَجَلْ kelimesinin سـ harfini تـ ye çevirerek تَفَرَّجَ şeklinde okumuş, üçüncü beyitte ise yine bu kelimedeki ج harfini kaldırarak سَفَرَحَلْ şeklinde okumuştur (Basît):⁷⁴⁵

مَا فِي السَّفَرَجَلِ شَيْءٌ يُسْتَطَارُ بِهِ 1 وَلَا تَكُنْ مِنْهُ مَطْوِيًّا عَلَى وَجَلِ
إِنَّ نَظَرَ تٍ إِلَى تَصْحِيفِ أَحْرَفِهِ 2 فَأَنْفَكَ مِنْهَنَّ لِي تَبُّ تَفَرَّجٍ لِي
وَلَمْ أَقُلْ سَفَرَّ حَلَّ الْبَلَاءِ بِهِ 3 أَوْحَلَّ مِنْهُ وَقُوعُ الْحَادِثِ الْجَلَلِ

⁷⁴³ Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 93.

⁷⁴⁴ İbn Hafâce, 165; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 614; eş-Şek'a, 298; Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri* 94.

⁷⁴⁵ Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 97-98.

- 1- “Ayvada ürkülecek bir şey yok, ondan korkup ta bükülür olma”
- 2- “Baktım harflerinin yanlış yazılışına, onlardan bir kesit açılıp göründü bana”
- 3- “Uğursuz bir yolculuk demedim ona, ya da büyük olay gelmiş vukua.”⁷⁴⁶

Turunç tasvirini çok iyi yapan İbn Hafâce, inciri de teşbihlerden yararlanarak tasvir etmiştir. Dallarının eğilmesini sabahın gecenin kuyruğunu çekmesine, incirin akan şırasını da uyuklayan sevgilinin ağız suyuna benzetmiştir (Mütেকârib):

أَمَّا وَاهْتِصَارِ غُصُونِ الْبَلَسِ 1 وَقَدْ قَلَّصَ الصُّبْحُ ذَيْلَ الْغَلَسِ
وَمَالَ يَسِيلُ جَوَى شَهْدِهِ 2 كَمَا سَالَ رِيْقُ حَيْبِ نَعَسِ
لَقَدْ شَاقَ مِنْ رَائِقِ الْمُجْتَلَى 3 شَهْيِ الْجَنَى مُسْتَطَابِشِ النَّفَسِ
فَهَمْتُ لَهُ بِيَّاضِ الثُّغُورِ 4 وَأَحْبَبْتُ فِيهِ سَوَادَ اللَّعَسِ

- 1- “Sabah, karanlığın kuyruğunu çekmişken incirin dallarının eğilmesine and olsun!”
- 2- “Uyuklayan sevgilinin ağız suyunun aktığı gibi, sırası akmaya yüz tutmuşken.”
- 3- “Beni celb etmişti berraklığı, iştah açıcılığı ve kokusunun hoş olması.”
- 4- “Onun dişlerinin beyazlığına tutulmuş ve dudağının siyahlığını sevmiştim.”⁷⁴⁷

Bir gün İbn Hafâce arkadaşlarıyla beraberken bir gencin üzümü methederek nardan üstün tuttuğunu görünce, nardan bahsederek onu üzümünden üstün tutan gence şu beyitleri söylemiş ve beyitleri duyan genç utanarak uzaklaşmıştır (Serî’):

صَلِّني لَكَ الْخَيْرُ بِرُمَّانَةٍ 1 لَمْ تَنْتَقِلْ عَنْ كَرَمِ الْعَهْدِ
لَاعْنَبَاءَ أَمْتَصُّ عَنْقُودَهُ 2 ثَذِيًّا كَأَنِّي بَعْدُ فِي الْمَهْدِ
وَهَلْ يَرَى بَيْنَهُمَا نِسْبَةً 3 مَنْ عَدَلَ الْخُصْيَةَ بِالنَّهْدِ

- 1- “Allah iyiliğini versin! Bana henüz dalından koparılmamış bir nar ver!”
- 2- “Hâlâ beşikte yatan bir bebeğin meme emdiği gibi emeğim üzüm salkımını verme!”

⁷⁴⁶ el-Feth b. Hâkân, *Kalâidu'l-İkyân*, II, 819; Mustafa Avvad el-Kerîm, *İbn Sâre el-Endelusî Hayâtuh ve Şi'ruh* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Hartûm, ty, 52.

⁷⁴⁷ İbn Hafâce, 137; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 630; eş-Şek'a, 299; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 87; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 42.

3- “*Testisi (inciri) meme (üzümle) ile karşılaştıran kişi, o ikisi arasında bir alaka kurabilir mi?*”⁷⁴⁸

Endülüslü şairler meyvelerin yanı sıra sebzeleri de tasvir etmişlerdir. İbn Sâre eş-Şenterîni, patlıcanın yaprakları arasındaki görünüşünü kartalın pençeleri arasında olan koyun yüreklerine benzetmiştir (Tavîl):

وَمُسْتَحْسَنٍ عِنْدَ الطَّعَامِ مُدْخَجٍ 1 عَذَاهُ مَمِيرُ الْمَاءِ فِي كُلِّ بُسْتَانٍ
تَطْلَعُ فِي أَفْمَاعِهِ فَكَأَنَّهُ 2 قُلُوبُ نَعَاجٍ فِي مَخَالِيبِ عُقْبَانٍ

1- “*Yemekte beğenilen yuvarlak bir patlıcan var, onu bütün bahçelerde temiz su beslemiş*”

2- “*Yapraklarının arasından taşıp yukarı çıkmış (haliyle), kartal pençelerindeki koyun yüreklerini andırır.*”⁷⁴⁹

1.4.5.5. Mâiyyât ve Selciyyât/Su ve Kar Tasvirleri

Endülüslülerin son derece önem verdikleri doğal zenginliklerinden biri de dört bir yanda akan nehirlerdi. Gerek Müslüman coğrafyacıların bölgeyi Batı Endülüs ve Doğu Endülüs olarak değerlendirmelerinde akarsuların akış yönünü bile göz önünde bulundurmaları,⁷⁵⁰ gerekse önemli nehirlerden sadece biri olan İşbiliyye nehri kıyıları üzerinde inşa edilmiş yaklaşık on iki bin köyün bulunması⁷⁵¹ akarsulara verilen önemin göstergelerindendir. Yarımada'nın Gırnata, Kurtaba ve İşbiliyye gibi önem arz eden kentleri akarsular üzerinde bulunduğundan, şehirdekiler nehir kenarlarında eğlenceler düzenlerler ve kimi zaman da sandallarla sulara gezintiler tertip ederlerdi. Şairler yalnızca ırmakları, gölleri ve şelaleleri tasvir etmekle kalmamışlar, medeniyetin gelişmesine paralel olarak saraylara inşa edilen havuzları da şiirlerinde işlemişlerdir.⁷⁵²

Göze hoş gelen manzaralardan biri de yeryüzünü bembeyaz bir örtüyle kaplayan kar manzaralarıdır. Kar tanelerinin pamuk misali havada uçuşması şairlerin ruhunda hoş

⁷⁴⁸ İbn Hafâce, 83; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 319; eş-Şek'a, 303; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiiri)*, 43.

⁷⁴⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, IV, 88-89; eş-Şek'a, 304-305; Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 104.

⁷⁵⁰ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 13.

⁷⁵¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, I, 226.

⁷⁵² eş-Şek'a, 309-310; Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 105.

duygular uyandırmıştır. Kimi zaman beyaz örtüyle kaplanmış bir manzaranın bahçelerdeki yeşil bitkileri geride bıraktığı görülmüştür.⁷⁵³

Endülüslü şairler ırmaklara diğer şairlerden daha düşkün olmuşlardır. İrmağın akışı kendisine sevgilinin yürüyüşünden daha hoş gelen İbn Hafâce, ırmağın akışını ve çevresindekileri şöyle tasvir eder (Kâmil):

لِلَّهِ هَرٌّ سَالٌ فِي بَطْحَاءٍ 1 أَشْهَى وُرُوداً مِنْ لَمَى الْحَسَنَاءِ
مُتَعَطِّفٌ مِثْلَ السَّيَّارِ كَأَنَّهُ 2 وَالزَّهْرُ يَكْنُفُهُ جَرٌّ سَمَاءِ
قَدْ رَقَّ حَتَّى ظَنَّ قُرْصاً مُفْرَعاً 3 مِنْ فِضَّةٍ فِي بُرْدَةٍ خَضْرَاءِ
وَعَدَتْ تَحْفُ بِهِ الْعُصُونُ كَأَنَّهَُا 4 هُدْبٌ يَحْفُ بِمِقْلَةٍ زَرْقَاءِ
وَلَطَّالَمَا عَاطَيْتُ فِيهِ مُدَامَةً 5 صَفْرَاءُ تَحْضِبُ أَيْدِي النَّدْمَاءِ
وَالرَّيْحُ تَعْبَثُ بِالْعُصُونِ وَقَدْ جَرَى 6 ذَهَبُ الْأَصِيلِ عَلَى لُجَيْنِ الْمَاءِ

1- “Allah için Bethâ’da güzelin esmer dudağından daha hoş akan bir ırmak var,”

2- “Çiçekler bir bilezik gib kıvrım kıvrım akan bu ırmağı, saman yolu gibi kucaklar”

3- “Bu ırmak yeşil kumaşa işlenmiş gümüş kurs sanılacak kadar dupduru akar”

4- “Dallar çevresini öylesine sarmış ki (bu haliyle) mavi gözü kuşatan kirpikleri ve kaşlar andırır”

5- “Orada nice defalar, sarısı nedimlerin ellerini kına (rengine) boyayan sarı şarap sundum”

6- “Akşamın altını suyun gümüşünde akarken, rüzgâr dallarla oynayıp duruyordu.”⁷⁵⁴

Dönem şairi İbn Hamdîs’de yaptığı ırmak tasvirinde teşbihlere çokça yer vermiştir (Basît):

وَلَا يَسِ نَقَبُ الْأَعْرَاضِ جَوْهَرُهُ 1 لَهُ أَنْسِيَابُ حُبَابٍ رَفِئُشُهُ الْحَبَبُ
إِذَا الصَّبَا زَلَقَتْ فِيهِ سَنَابِكُهَا 2 حَسِبْتَهُ مُنْصُلاً فِي مَتْنِهِ شَطْبُ

⁷⁵³ eş-Şek’a, 329.

⁷⁵⁴ İbn Hafâce, 12; eş-Şek’a, 313; es-Sa’id, 131; ‘Ali el-Cârim– Mustafa Emîn, *el-Belâğatu l-Vâdiha (el-Beyân-el-Meânî-el-Bedî’)* li l-Medârisi’s-Sâneviyye, Dâru’l-Me’ârif, Kahire 1999, 41; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 88; Yanık, *Endülüslü Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 108.

وَرَدُّهُ وَجُومُ اللَّيْلِ مَائِلَةٌ 3 كَمَا تَدَحْرَجُ دُرٌّ مَالَهُ تُقْبُ
وَمَغْرِبِ طَعْنَتُهُ غَيْرِ نَائِيَةٍ 4 أَسِنَّةٌ هِيَ إِنْ حَقَّقْتَهَا شُهْبُ
وَمَشْرِقِ كَيْمِيَاءِ الشَّمْسِ فِي يَدِهِ 5 فَفِضَّةُ الْمَاءِ مِنْ إِلْقَائِهَا ذَهَبُ

1- “Cevheri araz elbiseleri giymiş, bir yılan gibi süzülen ve nakışı kabarcıklar olan bir ırmak var.”

2- “Sabânın kayıkları orada kaydığı zaman üstünde çizgileri olan bir kılıç sanırsın.”

3- “Onlar deliksiz inciler gibi yuvarlanırken, gecenin yıldızları sönerken oraya vardım.”

4- “Bir gurûb vaktiydi, incelersen sanki birer yıldız olan kör mızraklar onu zedelemişti.”

5- “Güneşin kimyası elinde olan bir sabahtı adeta suyun gümüşü, onun temasından altına dönüşür.”⁷⁵⁵

Akarsuların yanı sıra ulaşım ve eğlence aracı olarak kullanılan kayıklar da şairler tarafından tasvirlerle konu edilmiştir. İbn Sâre eş-Şenterînî, bir akşamüstü İşbîliyye’de bindiği, yelkeni rüzgâr tarafından şişirilen kayığı tasvir ederken, kayığı hamile bir bakireye benzetmiştir (Vâfir):

تَأْمَلْ حَالَنَا وَالْجَوْ طَلْقُ 1 نُحْيَاهُ وَقَدْ طَفَلَ الْمَسَاءُ
وَقَدْ جَالَتْ بِنَا عَذْرَاءُ حُبْلَى 2 بَجَادِبِ مِرْطَهَا رِيحُ رُخَاءِ
بِنَهْرٍ كَالسَّجْنَجَلِ كَوَثَرِي 3 تُعَبِّسُ وَجْهَهَا فِيهِ السَّمَاءُ

1- “Havanın çehresi açıkken, akşam güneşi batmaya yüz tutunca hâlimizi düşün”

2- “Hafif bir rüzgâr peştemâlini çekerken bizi hamile bir bâkire dolaştırdı”

3- “Semâ, Kevser misali altın bir ırmak kıyısında yüzünü ekşiterek bakarken.”⁷⁵⁶

İbn Hafâce, eş-Şenterînî’nin kayığı bakire bir hamileye benzettiğini duyunca bu şiire bir nazîre⁷⁵⁷ söyleyerek kayığı yağız bir ata benzetmiştir (Vâfir):

⁷⁵⁵ İbn Hamdîs, 25; eş-Şek’a, 314; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 109-110.

⁷⁵⁶ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 318; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, XVII, 305-306; eş-Şek’a, 318; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 115.

أَلَا يَاحِبِّذَا ضَجُّ الْحُمَيَّا 1 بِجَانَّتِهَا وَقَدْ عَسَّ الْمَسَاءُ
وَأَذْهَمَ مِنْ جِيَادِ الْمَاءِ مُهْرٍ 2 تَنَارُغُ جُلَّهْ رِيحُ رَحَاءِ
إِذَا بَدَتِ الْكَوَاكِبُ فِيهِ عَرْقَى 3 رَأَيْتَ الْأَرْضَ تَحْسُدُهَا السَّمَاءُ

1- “Hey! Ne güzel o tazenin gülüşü! Akşam somurturken, meyhanesinde.”

2- “Suyun cins atlarından bir yağız var ki, ince rüzgâr esince çulunu dalgalandırır.”

3- “Yıldızların ırmağa gömüldüğü görününce, göğün yeri kışkandığını görürsün”⁷⁵⁸

Hekim şairlerden biri olan Ümeyye b. Abdilaziz Mısır’da bulunduğu bir zamanda seyrettiği Habeş Gölü’nü şu şekilde tasvir etmiştir (Münserih):

لِلَّهِ يَوْمِي بِرَكَّةِ الْحَبَشِ 1 وَالْأَفُقُ بَيْنَ الضِّيَاءِ وَالْعَبَشِ
وَالنَّيْلُ تَحْتَ الرِّيحِ مُضْطَرِبٌ 2 كَصَارِمٍ فِي يَمِينٍ مُزْرَعِشِ
وَنَحْنُ فِي رَوْضَةٍ مُفَوَّفَةٍ 3 دَبَّجَ بِالنُّورِ عِطْفُهَا وَوَشِي
قَدْ نَسَجَتْهَا يَدُ الرَّبِّعِ لَنَا 4 فَنَحْنُ مِنْ نَسَجِهَا عَلَى فُرْشِ

1- “Allah için, bir gün Habeş Gölü’nde ydim ufuk çizgisi alacakaranlıkla aydınlık arasında bir haldeydi”

2- “Nil Nehri esen rüzgârla çalkalanıyordu sağ yanı titreyerek kükreyen bir aslan gibi”

3- “Biz de acül (içi sıkılmış) bir bahçede ydik parıltıyla süslenmiş, paltosu nakışlı”

4- “Sanki baharın eli onu bizim için dokumuş da (bu dokuma sebebiyle) bir döşek üzerinde ydik”⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ “Yaygın anlamıyla nazîre daha çok şiirde görülür ve orijinal eserle aynı vezin ve revîde olur. Çoğunlukla onu aşmak amacıyla kaleme alınır. Bazan da nazîre eş değerde bir eser ortaya koymak, yarışmak veya ona duyulan ilgiyi ifade etmek için yazılır. Vezin ve kafiye birliği sebebiyle nazîrelerle nakâid türü şiirler arasında şekil açısından benzerlik bulunsa da nakâid atışmak gayesiyle ortaya konulduğundan nazîreden farklıdır. Endülüs ve Mağrib şiirinde nazîre geleneği yaygındır. Özellikle Doğulu şairlerin meşhur şiir ve eserlerine onları aşmak amacıyla nazîreler yazılmıştır. İbn Hafâce de Mütenebbî ve Ebû Muhammed İbn Sâre gibi şairlerin bazı şiirleri için nazîreler düzenlemiştir.” Geniş bilgi için bkz: İsmail Durmuş, “Nazîre”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 455.

⁷⁵⁸ İbn Hafâce, 13; el-Makkarî, *Nefhu’t-Tib*, III, 318; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, XVII, 306; eş-Şek’a, 318; Yanık, *Endülüs Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 116.

Şair bu beyitlerde çevresinde şahit olduğu tabiat olaylarını ve tabiatın güzelliklerini anlatmıştır. Yapılan tasvirten anlaşıldığına göre hava bulutlu, sis ufuğu kaplamış, Nil Nehri ise esen kuvvetli rüzgârdan dolayı hareketlenmiştir. Bahar mevsimi o mekânda kendini hissettirmiş, şairi neşe ve coşkuya sevk etmiştir.

Müşahade edilen manzaraların en güzellerinden olan ve tüm tabiatı bembeyaz bir örtüyle kaplayan karı ilk tasvir eden şairin Doğu’da es-Sanavberî olduğu kabul edilmektedir. Endülüs’te ise kar tasvirini ilk yapan şairin “Endülüs’ün Sanavberî’si” lakabıyla anılan İbn Hafâce olması tesadüf olmayacaktır. Şairin karla kaplı tabiatı edebî sanatlarla tasvir ettiği görülür (Mutekârib):

أَلَا فَضَلْتُ ذَيْلَهَا لَيْلَةً	1	بَحْرُ الرَّبَابِ بِهَا هَيْدَا
وَقَدْ بَرَقَ التَّلَجُ وَجْهَ الثَّرَى	2	وَالْحَفَ غُصْنُ النَّقَا فَاحْتَبَى
فَشَابَتْ وَرَاءَ قِنَاعِ الظَّلَامِ	3	نَوَاصِي الْعُصُونِ وَهَامُ الرُّبَى
فَمَهْمَا تَيَمَّمْتُ حَمَارَةً	4	رَكِبْتُ إِلَى أَشْمَقٍ أَشْهَبَا
وَحَيَّيْتُ جَانِبَهَا طَارِقًا	5	فَقَالَتْ بُحْبُوبُ أَلَا مَرْحَبًا
وَقَامَتْ بِأَجِيدٍ مِنْ كَأْسِهَا	6	لَأَوْقَصَ مِنْ دَهْهَا أَحَدَا
فَجَاءَتْ بِحُمْرَاءَ وَقَادَةَ	7	تَلَهَّبَتْ فِي كَأْسِهَا كَوَكَبَا
عَثَرْتُ بِذَيْلِ الدُّجَى دُوْهَا	8	فَأَضْحَكْتُ تَغَرًّا لَهَا أَشْنَبَا
وَقَدْ مَسَحَ الصُّبْحُ كُحْلَ الظَّلَامِ	9	وَأَطْلَعَ قَوْدُ الدُّجَى أَشْيَا

1- “Hey, gece beyaz bulutları öbek öbek sürükleyerek eteğini uzattı”

2- “Karlar toprağın yüzüne yaşmak oldu, üstlerine yorgan örttü, dallar büründü.”

3- “Karanlığın peçesinin ardında yaşlandı, dalların alınları ve tepelerin üstleri ağardı.”

4- “Ne zaman ki, meyhaneci güzele yöneldim, kumrala gitmek için beyaza bindim”

5- “Kapısına vurarak çevresini selamladım, hey, merhaba diye cevap verdi.”

6- “Kalkıp kadehlerinin uzun boyunlusuyla kısa, kambur testisinin yanına götürdü”

7- “Ateşin kızıl bir şarap getirdi ki kadehinin içinde yıldız gibi parlıyor.”

⁷⁵⁹ el-Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, IV, 355; Nevfel, 70.

8- “Yanında gecenin eteğinin sırrını çözdüm, onun inci misali ön dişlerini güldürdüm”

9- “Artık sabah karanlığın sürmesini silmişti, gecenin zülfüne bir ak saçlıyı çıkarmıştı.”⁷⁶⁰

İbn Hafâce ile aynı dönemde yaşayan Ebû Ca‘fer b. Sellâm kar manzarası ile ilgili hislerini ince bir şekilde şöyle dile getirir (Tavîl):

وَلَمْ أَرِ مِثْلَ التَّلَجِّ فِي حُسْنِ مَنْظَرٍ 1 تَقَرُّ بِهِ عَيْنٌ وَتَشْنَعُهُ نَفْسٌ
فَنَارٌ بِلاَ نُورٍ يُضِيءُ لَهُ سَنًا 2 وَقَطْرٌ بِلاَ مَاءٍ يُقَلِّبُهُ اللَّحْسُ
وَأَصْبَحَ تَعْرِ الْأَرْضِ يَفْتَرُّ ضاحِكًا 3 فَقَدْ ذَابَ خَوْفًا أَنْ تُقْبِلَهُ الشَّمْسُ

1- “Kar gibi güzel manzara görmedim, göz onunla aydınlanır öz ondan hoşnut değildir,”

2- “Etrafını aydınlatan parıltısız bir ateş, dokunulduğu zaman dönüşen susuz bir damladır.”

3- “Yeryüzünün ön dişleri gülmekten parlamaya başladı, güneş öpecek diye korkusundan eridi.”⁷⁶¹

1.4.5.6. Cebeliyyât/Dağ Tasvirleri

Şairlerin şiirlerde dağları işlemesi durgun tabiat tasvirine örnektir. İbn Hafâce sohbet edecek birini bulamayıp yalnız kaldığı bir zamanda dağı sarıklı ve nasihatlerine kulak verdiği hikmet sahibi bir insana benzetmiştir. Bu onun en çok bilinen şiirlerindendir. Aynı zamanda tabiatla bütünleştiğini de gösteren kasidede şair, yaşamı ve ölümü anlamaya çalışmaktadır (Tavîl):

⁷⁶⁰ İbn Hafâce, 26-27; eş-Şek’a, 330-331; Yanık, *Endülüş Arap Şiirinde Tabiat Tasviri*, 133-134.

⁷⁶¹ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 135; Muhammed Haccî, *Mevsûatu A'lâmi'l-Mağrib*, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut 1980, III, 727; eş-Şek’a, 332; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 204.

1	وَأَرْعَنَ طَمَّاحِ الدُّوَابَّةِ بَاذِخٍ	يُطَاوِلُ أَغْنَانَ السَّمَاءِ بِغَارِبِ
2	يَسُدُّ مَهَبَ الرِّيحِ عَنْ كُلِّ وَجْهَةٍ	وَيَرْحَمُ لَيْلًا شُهْبَهُ بِالْمَنَاقِبِ
3	وَقَوْرٍ عَلَى ظَهْرِ الْفَلَاةِ كَأَنَّهُ	طَوَالَ اللَّيَالِي مُفَكِّرٌ فِي الْعَوَاقِبِ
4	يُلُوثُ عَلَيْهِ الْعَيْمُ سُودَ عَمَائِمِ	لَهَا مِنْ وَمِیْضِ الْبَرْقِ حُمْرُ دَوَائِبِ
5	أَصَحْتُ إِلَيْهِ وَهُوَ أَحْرَسُ صَامِتٍ	فَحَدَّثَنِي لَيْلُ الشُّرَى بِالْعَجَائِبِ
6	وَقَالَ أَلَا كَمْ كُنْتُ مَلَجَأً فَاتِكِ	وَمَوْطِنَ أَوَاهٍ تَبَتَّلَ تَائِبِ
7	وَكَمْ مَرَّ بِي مِنْ مُدْلِجٍ وَمُؤْوِبِ	وَقَالَ بِظَلِّي مِنْ مَطِيٍّ وَرَاكِبِ
8	وَلَا طَمَ مِنْ نُكْبِ الرِّيحِ مَعَاطِفِي	وَزَا حَمَ مِنْ خُضْرِ الْبَحَارِ غَوَارِبِي
9	فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ طَوَّهُمْ يَدُ الرَّدَى	وَطَارَتْ بِهِمْ رِيحُ النَّوَى وَالتَّوَائِبِ
10	فَمَا حَفِقَ أَيْكِي غَيْرَ رَجْفَةٍ أَضْلَعِ	وَلَا نَوُحَ وَرُقِي غَيْرَ صَرْخَةٍ نَادِبِ
11	وَمَا غَيَّضَ السُّلُوفُ دَمْعِي وَإِنَّمَا	نَزَفْتُ دُمُوعِي فِي فِرَاقِ الصَّوَابِ
12	فَحَتَّى مَتَى أَبْقَى وَيَظْعَنُ صَاحِبِ	أُودِّعُ مِنْهُ رَاحِلًا غَيْرَ آيِبِ
13	وَحَتَّى مَتَى أَرْعَى الْكَوَاكِبَ سَاهِرًا	فَمِنْ طَالِعِ أُخْرَى اللَّيَالِي وَغَارِبِ

1- “Ufukların zirvesine kadar uzanan başı dik, mağrur, burnu uzun bir dağ var.”

2- “Her yandan rüzgârın estiği yeri tıkar, omuzlarıyla da gecenin yıldızlarını sıkıştırır.”

3- “Geceler boyunca çölün sırtında akıbetler hakkında düşünürcesine ağırbaşlıca durmaktadır.”

4- “Bulutların siyah sarıklar sardığı başında şimşegin çakmasıyla kızıl kâkülleri oluşur.”

5- “Sessizce ona kulak verince tuhafliklarla dolu geçip giden geceyi anlattı bana.”

6- “Bak! Çoğu kez bir yiğidin ve nedamet duyup Allah’a yönelerek sızlanan tövbe-kârın sığınağı oldum, dedi.”

7- “Nice yolculuğa çıkanlar ve geriye dönenler uğradı bana, nice binek hayvanları ve (onların) binicileri gölgemde öğle uykusuna daldı.”

8- “Ters esen nice rüzgâr böğürümü tokatladı ve nice denizvari yeşillikler etrafımı sardı.”

9- “(Yeşilliklerin) başlarına kendilerini gömen ölümün ellerinden ve felaketler ile ayrılık rüzgârının onları uçurmasından başka bir şey gelmedi.”

10- “Gür ağaçlarımın (rüzgâr vurdukça) sallanması sinelerin titreyişinden, kuraklığın sızlanışı da ah çeken birinin inlemesinde başka bir şey değildi.”

11- “Şifa iksirini dostların ayrılığında döktüğüm gözyaşlarını dindirmesi için boşalttım.”

12- “Daha ne zamana kadar (onunla) vedalaşarak çıktığı yolculuktan dönmeyecek olan bir yolcu gidecek de (hep) ben kalacağım?”

13- “Hiç uyumadan yıldızları, sonsuza dek doğup batanı ne zamana kadar gözetleyeceğim?”⁷⁶²

Şair bu şirinde teşhis ve intak sanatlarını kullanarak, dağı insana ait özelliklerle tasvir etmiş ve onu konuşturmuştur. Üzerinde bulunan bulutları sarık saran bir insana, konuşturduğunda ise nasihat eden bir bilgeye benzetmiştir.

1.4.5.7. Tardiyyât/Av Tasvirleri

Arapça’da “Kovmak, uzaklaştırmak, peşinde olmak, izini sürmek, av aletleri ya da av hayvanlarıyla gerekirse hile yapıp tuzak kurarak avlanmak”⁷⁶³ anlamlarına gelen tardiyyât (طردیات), ıstılaḥi olarak ise av sahnelerinin, av hayvanlarının ve av köpeklerinin tasvir edildiği şiirler manasına gelmektedir.⁷⁶⁴

Önceleri av şiirlerinin müstakil bir tür olarak ele alınmadığı, klasik kaside bünyesinde yer alan birkaç beyitten ibaret kaldığı görülür. Zira Câhiliye Dönemi şairlerinin bu beyitlere yer vermelerinin asıl amacı av tasviri yapmak değildi. Av şiirleri Abbâsîler Dönemi’nde Ebû Nüvâs ile beraber “Bâbu’t-Tard, Bâbu’s-Sayd” şeklinde müstakil başlıklar altında ele alınmaya başlamıştır.⁷⁶⁵

Klasik kaside içerisinde yer alan birkaç beyitten, müstakil bir şiir türü haline gelen Tardiyyât, Endülüs şiirinde de görülmektedir. Valilerin, emirlerin ve halifelerin

⁷⁶² İbn Hafâce, 48-49; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 58-59; Muhammed Mecîd es-Sa’îd, 137-138; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiiri)*, 52.

⁷⁶³ İbn Manzûr, XXIX, 2651-2653.

⁷⁶⁴ Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir*, 253; Ayrıca Arap şiirinde avlanma konusunda geniş bilgi için bkz. ‘Abbâs Mustafâ es-Sâlihî, *es-Sayd ve’t-Tard fi’ş-Şi’ri’l-‘Arabî hattâ Nihâyeti’l-Karni’s-Sâni’l-Hicrî*, el-Muessesetu’l-Câmi’yye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Beyrut 1981.

⁷⁶⁵ Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir*, 256-257; Hüseyin Elmalı, “Tardiyye”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 16-17.

avlanmaya çıktıkları bilinmektedir. Endülüslü şairler de Doğu’da olduğu gibi av hayvanlarını, avcıyı, avlanmaya yarayan araç ve gereçleri, avlanan hayvanları ve avlanma sırasındaki hava şartlarını tasvir etmişlerdir. Endülüs’te av şiirleri ile öne çıkan şairler arasında İbn Hânî, İbn Abdurabbih, İbn Haface ve İbn Hamdîs’i saymak mümkündür.⁷⁶⁶

İbn Hafâce av esnasında, bir av köpeğinin hareketlerini tasvir ettiği şiirinde, onun özelliklerini ve avı takip etmedeki maharetini şu şekilde tasvir etmiştir (Vâfir):

وَأَخْطَلَ لَوْ تَعَاطَى سَبْقَ بَرْقٍ 1 لَطَارَ مِنَ الْفَجَاءِ بِهِ جَنَاحُ
يَسُوفُ الْأَرْضَ، يَسْأَلُ عَنْ بَيْتِهَا 2 فَتُخْبِرُ، أَنْفَهُ عَنْهُ، الرِّيحُ
أَقْبَ، إِذَا طَرَدَتْ بِهِ قَنِيصاً 3 تَنْكِبُ قَوْسَهُ الْأَجْلُ الْمُتَمَاحُ

1- “Bu süratli köpek şimşekle yarışsa önde olur, yerde geniş bir çukurla karşılaşsa kanatları varmışçasına üstünden uçar.”

2- “Yürürken yeri koklayarak avını arar, rüzgâr avın nerde olduğunu burnuna getirir.”

3- “Avına atlamak için sırtını eğdiğinde zaman geçmeden avını hemen yakalar.”⁷⁶⁷

Başka bir şiirinde tavşan avını tasvir eden İbn Hafâce, avının peşinde koşan av köpeğinin dişlerini mızrak ve bıçak gibi silahlara benzetmiştir (Vâfir):

وَأَطْلَسَ مِلْءُ جَانِحَتَيْهِ خَوْفٌ 1 لِأَشْوَسَ مِلْءُ شَدَقِيهِ سِلَاحُ
يَجُولُ بِحَيْثُ يَكْشُرُ عَنْ نِصَالٍ 2 مُؤَلَّلَةٍ وَتَحْمِلُهُ رِمَاحُ
وَطَوْرًا يَرْتَقِي حُدْبَ الرِّوَايِ 3 وَأَوْنَةً تَسِيلُ بِهِ الْبِطَاحُ
جَرَى شَدًّا وَلِلصُّبْحِ الْتِمَاحُ 4 بِحَيْثُ جَرَى وَلِلْبَرْقِ الْتِمَاحُ
فَخَلَخَلَهُ وَسَوْرَهُ وَمِيضٌ 5 جَرَى مَعَهُ وَطَوْفُهُ صَبَاحُ

1- “Tavşanın göğsü, keskin dişli ağzını açan köpekten dolayı korkuyla doldu.”

⁷⁶⁶ Hannâ Duveyderî, “Rihletu’t-Tard ve’s-Sayd beyne’l-Maşrik ve’l-Endelus”, *Mehâmu Mecma’i’l-Luğati’l-‘Arabiyye bi Dimâşk*, el-Mektebetu’z-Zâhiriyye, Şam 1995, LXX, 702-729.

⁷⁶⁷ İbn Hafâce, 65; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 645

2- “(Köpek), mızrak ve bıçak kadar keskin dişlerini göstererek dolanıyor,”

3- “Kimi zaman yüksek tepelere kimi zaman da ovalara doğru koşup duruyordu.”

4- “Son derece hızlı koştu, sabahın ışıkları görünmeye başlayınca (koşması) şimşekleri andırıyordu.”

5- “Halhalı ve tasmaşı sabahın ışıkları gibi parlıyor ve ona refakat ediyordu.”⁷⁶⁸

1.4.5.8. Hayvan Tasvirleri

Doğanın bir parçası olan hayvanlar da Câhiliye Dönemi’nden itibaren şairlerin rağbet ettiği tasvir türleri arasındadır. Yapı ve özellikleri bakımından hayvanlar hakkında geniş bilgiye sahip olan şairler, dış görüntüye hâkim oldukları kadar, yepyeni bir şekil verecek hayali manalar da kullanmışlardır. Genel manada Arap şiirinde tasvir edilen hayvanlar deve, at, yaban sığırı, kurt, kartal ve doğandır.⁷⁶⁹ Endülüslü şairler de Doğudakiler gibi canlı tabiat tasvirleri arasında yer alan hayvan tasviri yapmaya devam etmişlerdir. Murâbıtlar Dönemi’nde vasfedilen hayvanlar ise at, kuş, yılan ve tropikal bir hayvan olan tavuzkuşudur.

İbnu’z-Zekkâk bir atın alnındaki beyazlığı Satürn gezegenine, göbeğinin üstündeki beyazlığı dolunaya ve diğer atlarla kıyaslandığında ise hızını yıldırıma benzetmiştir (Kâmil):

وَأَغَرَّ مَضْمُولُ الْأَدِيمِ تَحَالُهُ 1 بَرْقاً إِذَا جَمَعَ الْعَتَاقَ رِهَانُ
فَكَأَنَّ بَدَرَ التِّمِّ فَوْقَ سَرَاتِهِ 2 حُسْنًا وَبَيْنَ جُفُونِهِ كَيَوانُ

1- “Alnında beyazlığı olan parlak at diğerleriyle bir arada koştuğunda yıldırım gibidir,

2- “Göbeğinin üstündeki güzellik tam bir dolunayı, gözkapakları arasındaki beyazlık ise Satürn gezegenini andırır.”⁷⁷⁰

İbn Hafâce de beyaz bir atı gece parlayan bir yıldıza, çöldeki gulyabaniye ve hızlı koşmasını da uzayan bir şimşeğe benzetmiştir (Kâmil):

⁷⁶⁸ İbn Hafâce, 67; İbn Bessâm eş-Şenterîni, VI, 626-627.

⁷⁶⁹ Ayrıntılı bilgi ve şiir örnekleri için bkz. Sâmî ed-Dehân, *el-Vasf*, Dâru’l-Me’ârif, Kahire tsz, 9-27, 53-56.

⁷⁷⁰ İbnu’z-Zekkâk, 273; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 204.

- رُبَّ طَرْفٍ كَالطَّرْفِ سُرْعَةً عَدُو 1 لَيْسَ يَسْرِي سُرَاهُ طَيْفُ الْخِيَالِ
 إِنَّ سَرَى فِي الدُّجَى فَبَعْضُ الدَّرَارِي 2 أَوْ سَعَى فِي الْفَلَا فَأَخَذَى السَّعَالِي
 لَسْتُ أَذْرِي إِنْ قِيدَ لَيْلَةٍ أَسْرَى 3 أَوْ تَمَطَّيْتُهُ غَدَاةً قَتَالِ
 أَجْنُوبٌ مُتَقَادٌ لِي مِنْ جَنِيْبٍ 4 أَوْ شَمَّالٌ عِنَاهُهَا بِشَمَالِي
 جَالٌ فِي أَنْجُمٍ مِنَ الْخَلِي بِيضٍ 5 وَقَمِيصٌ مِنَ الصَّبَاحِ مُذَالِ
 أَشْهَبُ اللَّوْنِ أَنْقَلَتْهُ خُلِيٌّ 6 حَبٌّ فِيهِنَّ وَهُوَ مُلْقَى الْجَلَالِ
 فَبَدَا الصُّبْحُ مُلْجَمًا بِالْثَرِيَّا 7 وَجَرَى الْبَرْقُ مُسْرِجًا بِالْهَلَالِ

1- “Göz açıp kapayınca kadar hızlı koşan nice soylu atlar var ki (âşıkların mahbubuyla buluştuğu) rüyalar bile geceleyin o kadar hızlı yol katedemez.”

2- “O, karanlıkta yürürse parlayan bir yıldız, çölde seğirtirse gulyabani olur.”

3- “Bilmem olur mu gece boyunca (yaptığım) yolculuğumda sürülse ya da ben cenk sabahında ona binsem.”

4- “Yanımdan esen bir güney rüzgârı mıdır yoksa kuzey rüzgârı mı dizgini sol elimde bulunan?”

5- “Zırhından yansıyan beyaz yıldızlarla ve eteği uzun bir sabah gömleğinin içerisinde dolaştı.”

6- “Zırhın (kendisini) ağırlaştırdığı kır bir attı ki onların içinde eşkin koşuyordu çulları atılmış halde.”

7- “Tam bu sırada Ülker yıldızıyla gemlenmiş olarak göründü ve şimşek hilal ile eğlenmiş olarak koştu.”⁷⁷¹

İbn Hafâce güzel bir şekilde ötmekte olan bir kuşu da teşhîs ve intak sanatlarını kullanarak etrafında toplanan insanlara bir şeyler anlatmaya çalışan hatibe benzetmiştir (Tavîl):

- وَهَاتِفَةٍ فِي الْبَانِ تُمْلِي غَرَامَهَا 1 عَلَيْنَا وَتَتَلَوُ مِنْ صَبَابِهَا صُحُفًا
 عَجِبْتُ لَهَا تَشْكُو الْفِرَاقَ جَهَالَةً 2 وَقَدْ جَاوَبْتُ مِنْ كُلِّ نَاحِيَةٍ الْفَا
 يُشْجِي قُلُوبَ الْعَاشِقِينَ أَنْيْنَهَا 3 وَمَا فَهَمُوا مِمَّا تَغْنَّتْ بِهِ حَرْفًا
 وَلَوْ صَدَقْتُ فِيمَا تَقُولُ مِنَ الْأَسَى 4 لَمَا لَيْسَتْ طَوْقًا وَلَا خَضَبَتْ كَفًا

⁷⁷¹ İbn Hafâce, *Dîvânu İbn Hafâce*, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, Munşeeu'l-Me'ârif, İskenderiye 1960, 360; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 56.

1- “*Ban ağacında, aşkını bize dikte ettirip, sevdası sebebiyle bize sayfalar dolusu seslenen bir hatip var.*”

2- “*Her taraftan bir dosta karşılık verdiği halde, şaşkınca ayrılıktan şikâyet etmesine şaşırmıştım.*”

3- “*Söylediklerinden (ötüşünden) bir harf bile anlamadıkları halde, iniltisi kalplerini kederlendiriyordu âşıkların.*”

4- “*Kederi sebebiyle söylediklerinde doğru olsaydı, ne gerdanlık takınır ne de eline kına yakardı.*”⁷⁷²

Suyun üstünde yüzmekte olan bir yılanı tasvir eden İbn Hafâce, gölü mavi bir göze benzetirken yılanı da bu mavi gözün gözbebeğine benzetmiştir (Serî’):

وَأَسْوَدٌ يَسْبُحُ فِي جُوءٍ 1 لَا تَكُتُّمُ الْخَصْبَاءُ غُدْرَاهَا
كَأَنَّهَا فِي شَكْلِهَا مُقْلَةٌ 2 زَرْقَاءُ الْأَسْوَدُ إِنْسَاهَا

1- “*Çakıllar görünecek kadare (sığ olan) bir gölde yüzen bir yılan var.*”

2- “*Sanki gölün şekli mavi bir göze, yılan ise göz bebeğine benziyordu.*”⁷⁷³

Şair Umeyye b. Abdilazîz böbürlenerek yürüyen bir tavuzkuşunu çeşitli teşbihler yaparak şu şekilde tasvir etmektedir (Recez):

أَهْلًا بِهِ لَمَّا بَدَا فِي مَشْيِهِ 1 يَخْتَالُ فِي حُلُلٍ مِنَ الْخِيَلِ
كَالرَّوْضَةِ الْعَنَاءِ أَشْرَفَ فَوْقَهُ 2 ذَتَبْتُ لَهُ كَالدَّوْحَةِ الْعَنَاءِ
نَادَيْتُهُ لَوْ كَانَ يَفْهَمُ مَنَظِقِي 3 أَوْ يَسْتَطِيعُ إِجَابَةً لِنِدَائِي
يَا رَافِعًا قَوْسَ السَّمَاءِ وَلَا يَسَا 4 لِلْحُسْنِ رَوْضَ الْحَزَنِ غَبَّ سَمَاءِ
أَيَقْنْتُ أَنَّكَ فِي الطُّيُورِ مَمْلُوكٌ 5 لَمَّا رَأَيْتُكَ مِنْهُ تَحْتَ لِوَاءِ

1- “*Kibirli kıyafetler içinde böbürlenerek yürümeye başladığında onu selamla.*”

⁷⁷² İbn Hafâce, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, 370; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, IV, 301; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 273-274; el-Kutubî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî ed-Dımeşkî, *Fevâtu'l-Vefeyât ve'z-Zeyl 'Aleyhâ*, Thk: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1973, II, 224; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 58.

⁷⁷³ İbn Hafâce, 229; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 271; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 58.

2- “Üzerinde en güzel şarkıların söylendiği bir bahçe (gibidir), kuyruğu ise dalları çok olan ağaçları (andırıyor).”

3- “Seslendiğimde onu neden çağırdığımı anlamış olsa ve çağırma karşılık verebilseydi.”

4- “Ey gökyüzünün yayını yükselten ve semanın altında hüznün bahçelerinde güzellik elbiselerini giyen!”

5- “Onların (kuşların), (senin) sancağının altında olduğunu gördükçe senin kuşların maliki olduğuna kani oldum.”⁷⁷⁴

1.4.5.9. Hamriyyât/Şarap Tasvirleri

Hamriyyât, lugatte “mayalamak, örtmek ve gizlemek” manalarına gelen hamr (خمر) kelimesinden türemiş olup edebî bir ıstılah olarak şarapla ilgili şiirlere verilen isimdir.⁷⁷⁵ Şairler hamriyyât şiirlerinde şarabın görüntüsünü, içkinin çeşitlerini⁷⁷⁶, içki dostlarını, içki meclislerini ve bu mecliste içki sunan, dans eden ve şarkı söyleyenleri betimlemişler, kimi zaman da tüm bu tabloyu tabiat olaylarına teşbih yaparak ve mecaz sanatından yararlanarak şiirlerinde zikretmişlerdir.⁷⁷⁷ İbn Reşîk, hamriyyâtı tasvir şiiri olarak değerlendirmiştir.⁷⁷⁸

Şarabın tarih boyunca Araplar nezdinde ayrı bir yeri vardır. Câhiliye Dönemi’nde şarap cömertliğin ve zenginliğin göstergesi olduğu kadar bâdiyenin olumsuz şartlarında insanları avutan ve üzüntüsünü gideren bir teselli kaynağı, diğer taraftan insanların şevkini artıran bir heyecan vesilesi olmuştur.⁷⁷⁹

Şarap ile kadın ve eğlence arasında güçlü bir bağ oluşturan İslam öncesi Arapları, bu durumu övünç vesilesi sayarken içki mübtelası olmak ise toplumda bir kınanma nedeniydi. İslamiyetten sonra şarabı yasaklayan âyetlerin⁷⁸⁰ nüzulüyle sadece şarap

⁷⁷⁴ en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, X, 131; Nevfel, 68.

⁷⁷⁵ İbn Manzûr, XIII, 1259-1262.

⁷⁷⁶ Hamriyyât terimleri için bkz. Faruk Toprak, “Arap Şiirinde Adı Geçen Şarap Adları Bazı Hamriyyat Terimleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2 (3), 2000, 169-194; Kenan Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebîyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri*, (5), 2016, 126-129; Abdussamed Yeşildağ, “Arap Şiirinde Şarap”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2017, 281-316.

⁷⁷⁷ Nevfel, 65.

⁷⁷⁸ İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 1099.

⁷⁷⁹ Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebîyatında Ortaya Çıkışı”, 90-91; Yanık, *Arap Edebîyatında Tasvir*, 75.

⁷⁸⁰ (Bakara: 2/219; Mâide: 5/90-91)

içmek değil, şarapla alakalı şiir söylemek de hoş karşılanmamıştır. Diğer taraftan Câhiliye Dönemi'nde dinî herhangi bir kısıtlama olmadığı halde şarabı kendilerine haram kılan şairlerin varlığından söz edilmektedir. Emevîler Dönemi'nde başta bazı halifeler ve yöneticiler olmak üzere şarap konusunda aşırıya gidildiği görülür. Şarap tasvirinin çokça yapıldığı bu dönemde şairler şiire herhangi bir yenilik katmamışlar Câhiliye tarzını taklit etmeye devam etmişlerdir.⁷⁸¹

Sadru'l-İslam Dönemi'nde durgunlaşan, Emevîler Dönemi'nde ise Câhiliye tarzının taklit edildiği hamriyyât şiirlerinde, Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde çeşitli milletlerle kaynaşılması, refah seviyesinin artması ve eğlence meclislerinin yaygınlık kazanması içki kullanımının artmasına neden olmuştur. Emevîler Dönemi'nde her ne kadar içki kullanıp aşırıya gitme olayları görülmüşse de şarap asıl hüviyetine Abbâsîler Dönemi'nde kavuşmuştur. Başta Ebû Nuvâs olmak üzere şarap ve şarap kültürü şiirlerde ustaca işlenmiştir.⁷⁸²

Endülüs Emevîleri Dönemi'nden itibaren söylenmeye başlayan hamriyyât türü şiirler Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde diğer bazı şiir konularında olduğu gibi zirveye oturmuş, Murâbıtlar Dönemi'nde ise önceki asrın gölgesinde kalmıştır. Bu dönemin en çok şarap tasviri yapan şairleri arasında İbn Hamdîs, İbn Hafâce, İbn Zühr, et-Tutaylî ve İbn Kuzmân sayılabilir.⁷⁸³

Hamriyyât, lehviyyât ve mucûn konularının yoğun olarak işlendiği Endülüs'te de fazlaca işlenen bir konudur. Şairler başta şarabın görüntüsü, tadı, çeşitleri ve içildiği ortamlar olmak üzere eğlence meclislerini ve şarabın etkilerini dile getirmişlerdir. Murâbıtlar Dönemi şairleri çoğu zaman şarabı tabiatla mezc ederek tasvir etmişlerdir. Onları kimi zaman içki meclislerini rengârenk çiçeklerle dolu bir bahçeye, şarapla susuzluklarını gidermelerini de yağmura kanmış topraklara benzetirken görmek mümkündür.⁷⁸⁴

⁷⁸¹ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi-III Emevîler Dönemi (I. Baskı)*, 112-120; Demirayak, "Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebîyatında Ortaya Çıkışı", 109.

⁷⁸² Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 88-91; Demirayak, "Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebîyatında Ortaya Çıkışı", 109-118; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 68-72; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (334-447/945-1055)*; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 193-196;

⁷⁸³ Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 295-303.

⁷⁸⁴ Nevfel, 65-66.

Dönemin ünlü hekimi İbn Zuhr şarabın insanları nasıl bitkin düşürüp sarhoş ettiğini ve uykunun insanlar üzerine nasıl galip geldiğini hissettirerek şu şekilde anlatmaktadır (Kâmil):

وَمُوسِدِينَ عَلَى الْأَكْفِ حُدُودَهُمْ 1 قَدْ غَاوَهُمْ نَوْمُ الصَّبَاحِ وَعَالِي
مَا زِلْتُ أَسْقِيهِمْ وَأَشْرَبُ فَضْلَهُمْ 2 حَتَّى سَكِرْتُ وَنَاوَهُمْ مَا نَالِي
وَالْخَمْرُ تَعْلَمُ كَيْفَ تَطْلُبُ ثَارَهَا 3 إِنِّي أَمَلْتُ إِنَاءَهَا فَأَمَّالِي

1- “Yanaklarını ellerine yaslamışlar, hem onlara bastırdı sabah uykusu hem de bana”

2- “Onlara şarap içermeye devam ediyor, artanı da ben içiyorum sarhoş olana kadar, ve onlar da benim gibi sarhoş oldular”

3- “Şarap nasıl da biliyor intikamını almayı, ben onu kadehin dolusuyla umuyorken o beni bir tarafa eğiyor.”⁷⁸⁵

Sadru'l-İslam Dönemi'nde, Ebû Mihcen es-Sekafî (ö. 30/650)⁷⁸⁶'nin hamriyyât şiirlerinde üzüm bağlarının altına gömülmek istemesine İbn Kuzmân'ın zecellerinde de rastlanmaktadır:

1- أَيَّ أَطْعَمَ بِنَا بِذَا الْأَفْدَاحِ
2- سَكْرَ سَكْرَةٍ أَيَّ مَعْنَى فِينَا صِحَاحِ؟
3- وَمَعْنَى مَا أَرَدْتُمْ الْأَصْطِبَاحِ
4- أَنْبَهُوْنِي مِنْ أَوَّلِ الْفَلَقِوْنَ

5- وَإِذَا مَتَّ مَذْهَبِي فِي الدَّفَنِ
6- أَيَّ تَرْفُذٍ فِي كَرَمِ أَيْنِ الْجَفَنِ
7- وَتَضَمُّوا الْوَرَقَ عَلَيَّ كَفَنِ
8- وَفِي رَاسِي عِمَامَ مِنْ زَرْجَوْنَ

⁷⁸⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II, 247-248; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât ve 'z-Zeyl 'Aleyhâ*, I, 95.

⁷⁸⁶ Ebû Mihcen es-Sekafî, Abdullah b. Habîb b. Amr, *Dîvânü Ebî Mihcen es-Sekafî*, Haz. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, Matba'atu'l-Ezhâri'l-Bârûniyye, Kahire tsz, 2.

- 9- وَيُقِيمُ صَاحِ شَوْثُمْ كُلُّ وَدُودُ
 10- وَادُّكُرُونِي عَلَيْهِ قِيَامَ وَقُعُودُ
 11- وَالْعَنْبُ كُلُّ مَنْ أَكَلَ عَنْقُودُ
 12- فَيَغْرَسُ فِي فَبْرِي الْعَرْجُونُ

1- “Öldüğümde defnim şöyle olsun;”

2- “Üzüm bağları içinde şarap fiçileri arasında olsun.”

3- “Keşen yerine üzerime onun yapraklarını örtün.”

4- “Başımda asma filizlerinden bir ikkil olsun.”

5- “Yanımdaki arkadaşlarım, bütün sevdiklerim, ahlaksızlıklarını sürdürsünler.”

6- “Oturarak ve ayakta beni ona anlatın.”

7- “Üzüm, her salkımı yiyen.”

8- “Kabrime bir üzüm diksin.”

9- “Hadi, bizimle kadeh tokuştur.”

10- “Sarhoşluk, sarhoşluk. Bizdeki anlamı sağlıktır.”

11- “Sabah şarabı içmek istediğin zaman.”

12- “Kadehler boşalmadan bana haber verin.”⁷⁸⁷

İbn Hamdîs’in tabiattan örnekler vererek yaptığı şarap tasviri ise şöyledir (Remel):

طَرَفَتْ وَاللَّيْلُ مَمْدُودُ الْجَنَاحِ	1	مَرْحَباً بِالشَّمْسِ فِي غَيْرِ صَبَاحِ
غَادَةً تَحْمِلُ فِي أَجْفَانِهَا	2	سَقَمًا فِيهِ مَيِّاتُ الصِّحَاحِ
فَاسْقِنِي عَنْ إِذْنِ سُلْطَانِ الْهَوَى	3	لَيْسَ يَشْفِي الرُّوحَ إِلَّا كَأْسُ رَاحِ
وَأَنْتَظِرُ لِلْجَلَمِ بَعْدِي كَرَّةً	4	كَمْ فَسَادٍ كَانَ عُقْبَاهُ صَلاَحِ
فَالْقَضِيبُ اهْتَزَّ وَالْبَدْرُ بَدَا	5	وَالْكَئِيبُ ائْتَجَّ وَالْعَنْبَرُ فَاحِ

⁷⁸⁷ İbn Kuzmân, Muhammed b. İsa b. Abdilmelik el-Asgar el-Kurtubî, *Dîvânü İbn Kuzmân el-Kurtubî*, Thk. Federico Corrente, Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kahire 1995, 284-285; Tuzcu, *Endülü's Şiirinde Zecel*, 103-104.

وَالْثَّرِيًّا رَجَحَ الْجَوُّ بِهَا 6 كَانِ مَاءٍ ضَمَّ لِلْوَكْرِ جَنَاحَ
وَكَاَنَّ الْعَرْبَ مِنْهَا نَاشِقٌ 7 بَاقَةً مِنْ يَاسَمِينَ أَوْ أَقَاخَ
وَكَاَنَّ الصُّبْحَ ذَا الْأَنْوَارِ مِنْ 8 طَلَمِ اللَّيْلِ عَلَى الظَّلْمَاءِ صَاحَ
فَاشْرَبِ الرَّاحَ وَلَا تُخْلِ يَدًا 9 مِنْ يَدِ اللَّهِوْ غُدُوًّا وَرَوَاخَ
فِي حَدِيقِ عَرَسِ الْعَيْثِ بِهِ 10 عَبَقَ الْأَرْوَاحِ مَوْشِيَّ الْبِطَاحِ
تَعْقِلِ الطَّرْفَ أَزَاهِيرُ بِهِ 11 ثُمَّ تُعْطِيهِ أَزَاهِيرُ صُرَاخَ
أَرْضَعِ الْعَيْمُ لِيَانًا بَانَهُ 12 فَتَرَبَّتْ فِيهِ قَامَاتُ الْمَالِاحِ
كُلُّ عُصْنٍ تَغْتَرِي أَعْطَافَهُ 13 رَعْدَةُ النَّشْوَانِ مِنْ كَاسِ اصْطَبَاحِ

1- “(Sevgilim), gecenin kanatları açık olduğu bir anda çaldı kapımı; daha gün doğmadan gelen Güneş’e merhaba”

2- “Sevgilim, göz çukurlarında sağlıklı kişileri bile öldürecek bir hastalığı taşıyan (bir) dilberdir”

3- “Aşk sultanının izniyle (şarap) sun bana! Ruha şifa verecek yegane şey bir kadeh şaraptır..”

4- “Bir kez olsun benden sonra sabırla bekle! Zira nice kötülükler vardır ki akıbeti iyi olmuştur.”

5- “Dal salındı, dolunay yüzünü gösterdi, kum tepeleri deprendi, amber güzel koktu.”

6- “Hava, yuvasına girmek için kanatlarını birleştiren bir balıkçıl kuşu gibi ülker yıldızını aşığı indirdi.”

7- “Sanki Batı, ondan bir demet yaseminin ya da papatyanın kokusunu içine çekiyordu.”

8- “Sanki aydınlık sabah, gecenin karanlıklarından zifiri karanlığa sesleniyordu.”

9- “Şarap iç! Sabah akşam eğlenmekten geri durma!”

10- “Yağmurun, rengârenk çevresine güzel kokular saçtığı bir bahçede (iç şarabı).”

11- “Oradaki çiçekler gözleri kamaştırıyor, sonra ona (göze) temaşa etmesi için berrak çiçekler sunuyordu.”

12- “Bulutlar onun bân ağacını emzirmiş ve oradaki dilberlerin boyları uzamıştı.”

13- “Her dalın endanı, sabah şarabının kadehinden içen sarhoşun sarsıldığı gibi sarsılıyordu.”⁷⁸⁸

Endülüs’ün Mütenebbîsi olarak bilinen Abdulcebbâr eş-Şakri el-Cezîrî el-Mütenebbî, Ebu Nüvâs üslubu ile söylediği hamriyyât şiirinde şu ifadeleri kullanır (Vâfir):

وَحَمَّارٍ أَنْحَثُ بِهِ مَسِيحِي 1 رَحِيمِ الدَّلِّ ذِي وَتَرٍ فَصِيحِ
سَقَانِي ثُمَّ غَنَّا نِي بِصَوْتٍ 2 فِدَاوَى مَا بَقَلِي مِنْ جُرُوحِ
وَفَضُّ فَمِ الدِّنَانِ عَلَى اقْتِرَاجِي 3 فَفَاحَ الْبَيْتُ مِنْهَا طِيبَ رِيحِ
فَقُلْتُ لَهُ لَكُمْ سَنَةٌ تَرَاهَا 4 فَقَالَ أَظُنُّهَا مِنْ عَهْدِ نُوحِ
فَلَمَّا أَنْ شَدَّ النَّافُوسُ صَوْتًا 5 دَعَانِي أَنْ هُلُمَّ إِلَى الصَّبُوحِ
وَحَيَّانِي وَفَدَّانِي بِكَأْسٍ 6 وَقَبَّلَنِي فَرَدَّ إِلَيَّ رُوحِي

1- “Berrak ve güzel bir sesi olan Hristiyan bir şarap satıcısının yanında kaldım.”

2- “Önce şarap içirdi, sonra da o tatlı sesiyle bana bir şarkı söyledi ki kalbimdeki yaralar şifa buluverdi.”

3- “Tam da ondan yapmasını istediğim şeyi yaptı, şarap kaplarının ağzını açmasıyla şarabın kokusu evin içine yayıldı.”

4- “Ona “Ne zamandan beri bu kapların ağzını açmadın” dedim. “Nuh Peygamber zamanından beri” dedi.”

5- “Çanın sesi duyulduğunda uyandırmak için beni çağırdı: Haydi sabah oldu.”

6- “Bir kadeh şarap getirdi, beni öptüğünde ise tüm benliğimle kendime geldim.”⁷⁸⁹

1.4.6. Fahr ve Hamâse/Övünme ve Kahramanlık Şiirleri

Fahr (فخر) kelimesi lügatte, kişinin soyunda/atalarında var olan üstünlükler, şan ve şeref gibi övünülecek vasıflar sebebiyle geçmişini ve atasını sayarken kibirlenmesi ve

⁷⁸⁸ İbn Hamdîs, 82-85; er-Rikâbî, 102-103; Öncel, “Endülüslü Şair İbn Hamdîs ve Şiirlerinden Örnekler”, 125-126.

⁷⁸⁹ Ferrûh, V, 132.

böbürlenmesi anlamlarına gelmektedir.⁷⁹⁰ Arap Edebiyatında ise şairlerin başta kabileleri ve nesepleri olmak üzere kendilerinin sahip olduğu üstün yetenekleri, fazilet ve erdemleri ile sahip oldukları mallarından dolayı övünme duygusunu ön plana çıkararak nazmettikleri şiirler demektir.⁷⁹¹

Şairlerin kabilelerinin, kendilerinin ya da başka insanların savaşlarda verdikleri mücadelelerden övgü ile söz etmeleri fahrın yanı sıra hamâse türünün doğmasına zemin hazırlamıştır. Arap dilinde kahraman, cesur, yiğit, coşkulu, istekli ve hevesli anlamlarına gelen hamâse (حماسة)⁷⁹², Arap Edebiyatında ise savaşlarda gösterilen kahramanlık, cesaret ve adalet gibi vasıfları dile getiren şiirler için kullanılır. Câhiliyeden itibaren Arapların en çok önem verdiği cesaret ve cömertlik gibi vasıflar bu şiir türünde büyük bir yer işgal etmiştir.⁷⁹³

Klasik Arap şiirinin en önemli konuları arasında yer alan fahriyenin müstakil bir tür sayılıp sayılmaması hususunda Edebiyatçılar ihtilafa düşmüşlerdir. Kimi Edebiyatçıların, fahr temasında şairin kendisini ve mensup olduğu kabileyi överek mücadele ettikleri ve diğer insanları ve kabileleri hicvetmesinden dolayı methiye başlığı altında ele alınması gerektiğini savunurken kimileri ise bu temayı müstakil bir başlık altında incelemiştir.⁷⁹⁴ İbn Reşîk, medih şiirlerinde güzel ve çirkin olarak değerlendirilen bir özelliğin fahr şiirlerinde de aynı şekilde değerlendirileceğini ifade etmiştir.⁷⁹⁵

Câhiliye Dönemi'nde gerek kabileler arasında gerekse Bizans ve İran gibi komşu olunan devletlerle çatışmaların, baskın ve talanların yaşandığının en büyük kanıtı şüphesiz *Eyyâmu'l-'Arab* denilen savaşlardır.⁷⁹⁶ Hamâse türünün meydana gelen olayları insanlara yansıtan bir tarafı olduğundan Câhiliye Dönemi'nin esas konularından

⁷⁹⁰ İbn Manzûr, V, 38-40; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-Luğa* (1.Baskı), Tahkik: Remzî Munîr Ba'labekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrût 1987, I, 589.

⁷⁹¹ Ahmet Şen, Erdoğan Demir, "Câhiliye Dönemi Şairlerinden el-Efveh el-Evdî'de Fahr Teması", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 12 (Haziran 2019), s.195-221.

⁷⁹² İbn Manzûr, VI, 57-58.

⁷⁹³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 87-88.

⁷⁹⁴ Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r* (1. Baskı), Tahkik: Ali Muhammed el-Becâvî-Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kâhire, 1952, 131; Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 61, 68-70.

⁷⁹⁵ İbn Reşîk el-Kayrevânî, II, 143.

⁷⁹⁶ *Eyyâmu'l-'Arab* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-'Arab", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 14-16.

biri sayılmıştır.⁷⁹⁷ Sadru'l-İslam Dönemi'nde müşriklerle yapılan savaşlar ve gerçekleştirilen fetihler sayesinde fahr ve hamase türü gelişerek devam etmiştir. Ancak bu dönemde, müşrik şairler ile Müslüman şairlerin şiirde kullandıkları vasıflar değişiklik göstermektedir. Müşrik şairler Câhiliye Dönemi'nde olduğu gibi neseb, şeref, şan, kuvvet ve zorbalık gibi vasıfları kullanırken, Müslüman şairler ise Allah yolunda cihâd ve infak, İslam dinîni ve Hz. Paygamberi savunma, Allah kelamı olan Kur'ân'ı yükseltme ve bu uğurda şehit olma gibi övünme vasıtalarını işlemişlerdir.⁷⁹⁸

Emevîler Dönemi'nde yaşanan siyasî/dinî gruplar arasında yaşanan çekişmeler, fahr ve hamâse şiirlerinin devam etmesini sağlamıştır. Bu dönemde işlenen konuları ise Allah yolunda mücadele, hiçbir şekilde ölümden korkmama ve baskı esaret ve zulüm altında yaşamaktansa şerefli bir şekilde ölme düşüncesi oluşturur.⁷⁹⁹ Fahr ve hamâse türü şiirler Abbâsîler Dönemi'nde de aynı şekilde devam etmiştir. Câhiliye Dönemi'nde kabileler, Sadru'l-İslâm Dönemi'nde Müslümanlar ve müşrikler, Emevîler Dönemi'nde siyasî eğilimi ve dinî taassubu farklı olan gruplar arasında cereyan eden mücadele ve çekişmeler, Abbâsîler Dönemi'nde şu'ûbiyye hareketleri ile farklı bir boyut kazanmıştır. Şairler medihte olduğu gibi fahr ve hamâse şiirlerini de makam ve mevki kapmak niyetiyle nazmetmişlerdir. Amaç kazanç sağlamak olunca yapılan övgüler de gerçeklikten uzaklaşmıştır. Fahr ve hamâse şiirlerinin Abbâsîler Dönemi'nin sonlarına doğru şekil ve muhteva yönüyle geniş kapsamlı değişikliğe uğradığı görülür. Sözkonusu dönemde övgü teması bir bütün olarak değil, diğer şiir temalarının içine serpiştirilerek ele alınmıştır. Şiirlerde işlenen konuları ise önceki dönemlerde olduğu gibi şairin kendisinde ve kabilesinde olan meziyetler değil, şairin, yöneticilerin ya da milletlerin zayıf ve yoksul insanlara karşı takındıkları tavır belirlemiştir.⁸⁰⁰

Endülüs'te diğer şiir temalarına nazaran fahr ve hamâse şiirlerinin az olduğu görülür. Valiler Dönemi'nden itibaren Endülüs'teki Müslüman halkı oluşturan Araplar, Berberîler ve Müvelledler gibi etnik unsurlar arasında meydana gelen çekişmeler ve

⁷⁹⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Fahr ve'l-Hamâse* (5. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, t.y., 9-11, 56-57; İsmail Durmuş, "Hamâse", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 437-440; Şiir örnekleri için bkz. Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 152-156.

⁷⁹⁸ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 128.

⁷⁹⁹ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emeviler Dönemi)*, 134; Hâlim Öznurhan, "Arap Şiirinde Fahr Teması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (22), 2006, 149-160;

⁸⁰⁰ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 109-110; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 141-143; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 89-91; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 138-139.

üstünlük mücadeleleri bu türde örnekler verilmesini sağlamıştır. Emirlik Dönemi'nde ise şair olan birçok emir şiirlerinde savaşlardaki başarılar, yönetimleri altındaki insanlara kol kanat germe ile güç ve kudret konularını işlemişlerdir. Hilâfet Dönemi'nde siyasi kargaşa ortamının yerini sukûn ve huzura bırakması, fahr ve hamâse şiirlerinin sayıca az olmasının sebepleri arasında gösterilmektedir. Ancak Hilâfet Dönemi'nin son yıllarında yaşanan Arap-Berberî-Müvelled çatışmaları ve Âmirîlerin halifenin gücünü kullanarak nüfuz sahibi olmaları, tekrar bir kargaşa ortamının oluşmasına zemin hazırlamış, bu durum da, övünme ve kahramanlık şiirlerini besleyen bir vasat oluşturmuştur.⁸⁰¹

Mulûku't-Tavâif Dönemi'nin siyasi ve sosyal ortamı emirlikler arasında yaşanan çekişmeler ve üstünlük kurma mücadeleleri fahr ve hamâse şiirlerini canlı tutmuştur. Bu türde şiir nazmeden Endülüslü şairleri Emir Abdurrahmân ed-Dâhil, yine emir olan Muhammed b. Abdurrahmân, el-Hakem er-Rabâdî ve Hâcîp el-Mansûr, Şerîf et-Ta'lik (ö.400/1010), İbn Şuheyd, İbn Hânî el-Endelusî, Sa'îd b. Cûdî es-Sa'dî, Süleyman el-Musta'în (ö.407-1016) ve Abdülmelik b. Hüzeyl şeklinde sıralamak mümkündür.⁸⁰²

Murâbıtlar Dönemi'nde şairlerin fahr ve hamâse şiirlerine rağbet etmediği görülür. Bu türde en çok şiir nazmeden şairler İbn Hamdîs ve Temîm b. el-Mu'az es-Sinhâcî (ö.501/1108)⁸⁰³ dir. Sıkilliyeli (Sicilya) olan ve vatanından uzakta yaşayan İbn Hamdîs, doğduğu yer hakkındaki haberleri takip etmekteydi. Şair, kahramanlıkla ilişkilendirilebilecek olayları şiirlerinde işleyerek Sicilyalıları teşvik etmeye ve yüreklendirmeye gayret etmiştir.

Endülüs şiirine genel olarak bakılacak olursa şairlerin fahr ve hamâse şiirleri bağlamında Doğu'daki şairler kadar başarılı olamadıkları göze çarpar.⁸⁰⁴ Bu durumu şu şekilde özetlemek mümkündür; Hristiyanlara karşı toprakların kaybedilişi, kahramanlık ve cesaret gibi övünmeye değer vasıfların kullanılmasına ket vurmuş, tabiatın güzelliği ve iklimin yumuşaklığı ile bilinen Endülüs'ün, insanların ruh halinde de bir yumuşama

⁸⁰¹ Çiftçi, 123-125.

⁸⁰² Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 216-220.

⁸⁰³ Ferrûh, V, 74.

⁸⁰⁴ Angel González Palencia, *Târîhu'l-Fikri'l-Endelusî*, 67.

etkisi yaptığı görülmüş, bu da şairlerin başta övünme olmak üzere hamâsi duygulardan uzaklaşmasına neden olmuştur.⁸⁰⁵

Bu dönemde hamâsi şiirler söyleyen İbn Hamdîs, Sıkilliyeliler için nazmettiği bir şiirinde onların üstün meziyetlerinden ve kahramanlıklarından şöyle bahseder (Mütekârib):

رَبَانِيَّةٌ خُلِقُوا لِلْحُرُوبِ 1 يَشُوبُونَ نِيرَاهَا بِالْوُقُودِ
مَسَاعِرُهُمْ مُرَمَّاتٌ بُنِينَ 2 لَهُدِّ الْجَمَاحِ مِنْ عَهْدِ هُودِ
هُمْ الْمُخْرِجُونَ حَبَايَا الْجُسُومِ 3 إِذَا ضَارَبُوا بِحَبَايَا الْعُمُودِ

1- “Savaşlar için yaratılmış zebanilerdir onlar, savaşın ateşlerini (savaşın) yakıtlarıyla tutuştururlar.”

2- “(Ellerinde tuttukları) topuzlar(ın sivri uçları) Hûd (a.s.) zamanından beri (düşmanların) kafataslarını ezmek için sivriltilmiştir.”

3- “Onlar kınların içindekilerle vurduklarında gizli olanları açığa çıkaranlardır.”⁸⁰⁶

İbn Hamdîs yine doğduğu topraklardaki insanlara seslendiği hamâsi bir şiirinde vatanlarını ne pahasına olursa olsun korumaları gerektiğini ve dünyada diğer şehirlerden hiçbirinin Sıkilliye topraklarının yerini dolduramayacağını telkin etmiştir (Tavîl):

وَلِلَّهِ أَرْضٌ إِنْ عَدِمْتُمْ هَوَاءَهَا 1 فَأَهْوَاؤُكُمْ فِي الْأَرْضِ مَنْثُورَةٌ النَّظْمِ
وَعَزَّيْكُمْ يُفْضِي إِلَى الدُّلِّ وَالنَّوَى 2 مِنَ الْبَيْنِ تَرْمِي الشَّمْلَ مِنْكُمْ بِمَا تَرْمِي
فَإِنَّ بِلَادَ النَّاسِ لَيْسَتْ بِلَادَكُمْ 3 وَلَا جَارَهَا وَالْخَلْمُ كَالْجَارِ وَالْخَلْمِ
أَعَنْ أَرْضَكُمْ يُغْنِيكُمْ أَرْضُ غَيْرِكُمْ 4 وَكَمْ خَالَةٍ جَدَاءٍ لَمْ تُغْنِ عَنْ أُمَّ
أَخْلِي الَّذِي وَدِّي بِوُدِّ وَصَلْتُهُ 5 لَدَيَّ كَمَا نِيَطَ الْوَلِيُّ إِلَى الْوَسْمِيِّ
تَقَيَّدَ مِنَ الْفُطْرِ الْعَزِيزِ بِمَوْطِنٍ 6 وَمُتَّ عِنْدَ رَنْعٍ مِنْ رُبُوعِكَ أَوْ رَسَمِ
وَإِيَّاكَ يَوْمًا أَنْ تُجَرِّبَ غُرْبَةً 7 فَلَنْ يَسْتَجِيرَ الْعَقْلُ بِجَرَبَةِ السَّمِّ

⁸⁰⁵ er-Rikâbî, 119-120.

⁸⁰⁶ İbn Hamdîs, 115.

- 1- “Allah öyle bir toprak yaratmıştır ki onun havasını kaybederseniz, yeryüzündeki arzularınızın nizamı bozulmuş demektir.”
- 2- “(O zaman) şerefiniz zillete dönüşür, ayrılığın vereceği uzaklık ise dirliğinizi altüst eder.”
- 3- “Ne (oradaki) insanların vatanı sizin vatanınız ne de onların komşusu ve dostu sizim komşunuz ve dostunuz.”
- 4- “Başkalarının yurdu sizi vatanınızdan alı mı koyacak? (Orada) nice teyzeler vardır ki annenin yerini dolduramaz.”
- 5- “Benim (gerçek) dostum bahar yağmurunun ardısıra yağan artçı yağmur misali sevgimin ulaştığı kimsedir.”
- 6- “Bu pahabiçilmez toprakları yurt edin, kendi vatanında ruhunu teslim et bir kalıntının altı da olsa!”
- 7- “Aklın zehri denemeyi mantıklı bulmayacağı gibi bir gün gurbete gitmeyi sakın deneme!”⁸⁰⁷

İbn Hamdîs yine memleketi Sıkilliye’den söz ettiği fahr ve hamase temalı şiirinde şu ifadeleri kullanır (Tavîl):

وَلَوْ أَنَّ أَرْضِي حُرَّةً لَأَتَيْتُهَا	1	بِعَزْمٍ يَعُدُّ السَّيْرَ ضَرْبَةً لَا زَبٍ
وَلَكِنْ أَرْضِي كَيْفَ لِي بِفَكَاحِهَا	2	مِنْ الْأَسْرِ فِي أَيْدِي الْعُلُوجِ الْعَوَاصِبِ
أَحِينَ يُعَانِي أَهْلُهَا طَوْعَ فِتْنَةٍ	3	يُضَرِّمُ فِيهَا نَارَهُ كُلُّ حَاطِبٍ
وَلَمْ يَرْحَمْ الْأَرْحَامُ مِنْهُمْ أَقَارِبُ	4	تُرَوِّي سُبُوفاً مِنْ نَجِيعِ الْأَقَارِبِ
وَأَضَحَتْ بِهَا أَهْوَاؤُهُمْ وَكَأْتَمَا	5	مَذَاهِبُهُمْ فِيهَا اخْتِلَافِ الْمَذَاهِبِ
إِذَا ضَارَبُوا فِي مَازِقِ الضَّرْبِ جَرَّدُوا	6	صَوَاعِقَ مِنْ أَيْدِيهِمْ فِي سَحَائِبِ
تَحَبُّ بِهَمِّ قُبُّ يُطِيلُ صَهِيلَهَا	7	بَارِضِ أَعَادِيهِمْ نِيَاخِ النَّوَادِبِ
مُؤَلَّلَةٌ الْأَذَانِ تَحْتَ إِلَهِهِمْ	8	كَمَا حُرِفَتْ بِالْبِرِّي أَقْلَامُ كَاتِبِ
إِذَا مَا أَدَارَتْهَا عَلَى الْهَامِ خِلَتْهَا	9	تَدُورُ لِسْمَعِ الذِّكْرِ فَوْقَ الْكَوَاكِبِ
إِذَا مَا غَرَّوَا فِي الرُّومِ كَانَ دُخُولُهُمْ	10	بُطُونُ الْخَلَايَا فِي مُتُونِ السَّلَاحِ
يُمُوتُونَ مَوْتَ الْعِرِّ فِي حَوْمَةِ الْوَعَى	11	إِذَا مَاتَ أَهْلُ الْجُبْنِ بَيْنَ الْكَوَاعِبِ

⁸⁰⁷ İbn Hamdîs, 417.

- 1- “*Vatanım özgür olsaydı elbette oraya giderdim ve bu isteğim kaçınılmaz olurdu.*”
- 2- “*Ancak Haçlıların elinde esaret altında olan vatanımı (bu esareten) nasıl kurtarabilirim?*”
- 3- “*Vatanım tutuşturulan fitne ateşinden çok çekti ve bu ateş, (fitne ateşine) odun taşıyan herkesi yakacaktır.*”
- 4- “*Akraba akrabaya merhamet göstermedi, kılıçlar birbirlerinin kanıyla sulandı.*”
- 5- “*Ortaya koydukları heva ve hevesleri mezhepler arasında yaşanan ihtilafi andırıyordu.*”
- 6- “*Şiddetli bir savaşta çektikleri kılıçları, kan yağdıran bulutlar arasında parlayan yıldırımlar gibiydi.*”
- 7- “*Düşman topraklarında koşan ince karınlı atları uzun uzun kişneyerek zaferi haykırıyordu.*”
- 8- “*Atların kulakları ezan (dua) sesleri arasında, kâtibin kurşun kalemini keskinleştirmesi gibi dikiliyordu.*”
- 9- “*Savaş sırasında başların üzerinde dönen/hareket eden kılıçlar o kadar yükseğe çıkıyordu ki, çıkardıkları sesler yıldızlar üzerinde (anlatılan) masalı andırıyordu.*”
- 10- “*Rum topraklarına girdiklerinde uzun bir atın üstüne binmiş aslanlar gibi saldırıyorlardı.*”
- 11- “*Korkaklar topluluğu (Rumlar) güzel kadınların yanında geberirken, onlar ise savaşın en çetin zamanda şerefleriyle ölüyorlardı.*”⁸⁰⁸

Hamâse türünde şiir söyleyen diğer bir şair olan Temîm b. el-Mu‘az es-Senhâcî, bir şiirinde önünde iki yol olduğunu söyler; krallık tacını giymek ya da savaşta kahramanca ölmek (Vâfir):

فَإِمَّا الْمُلْكُ فِي شَرَفٍ وَعِزٍّ 1 عَلَيَّ التَّاجُ فِي أَعْلَى السَّرِيرِ
وَإِمَّا الْمَوْتُ بَيْنَ ظُبَا الْعَوَالِي 2 فَلَسْتُ بِحَالِدٍ أَبَدَ الدُّهُورِ

⁸⁰⁸ İbn Hamdîs, 28-33.

1- “Ya bir kral olarak kalır, onur ve ihtişam içinde yaşar ve görkemli bir şekilde krallık tacını giyerim,”

2- “Ya da bir savaşta kılıçlar arasında ölmeyi tercih ederim, zira (herkes gibi) ben de sonsuza kadar yaşayacak değilim.”⁸⁰⁹

Şair başka bir hamâsî şiirinde iki tarafı keskin bir kılıç kadar kendine güvendiğini ve yaşadığı olumsuzlukları başkasıyla paylaşanların cahil olduğunu söylemektedir (Tavîl):

وَذِي عَجَبٍ مِنْ طُولِ صَبْرِي عَلَ الَّذِي 1 أَلَا قِي مِنَ الْأَزْزَاءِ وَهُوَ جَلِيلٌ
يَقُولُ أَلَا تَشْكُو؟ فَقُلْتُ مَتَى شَكِي 2 شَبَا السَّيْفِ غَضَبَ الشُّفَرَتَيْنِ صَقِيلٌ
وَإِنْ أَمْرًا يَشْكُو إِلَى غَيْرِ نَافِعٍ 3 وَيَسْخُو بِمَا فِي نَفْسِهِ لَجْهُولٌ
عَدَانِي أَنْ أَشْكُو إِلَى النَّاسِ أَنَّنِي 4 عَلِيلٌ وَمَنْ أَشْكُو إِلَيْهِ عَلِيلٌ

1- “Başıma gelen bütün talihsizliklere/musibetlere karşı bu kadar sabırlı olmama şaşıyorum.”

2- “Bana “şikâyet etmiyor musun” diye soruyor(lar), iki tarafı da cılganmış keskin kılıç (halinden) şikâyet eder mi?”

3- “Kişi, kendisine faydası olmayan bir başkasına halinden şikâyetçi olur ve aklına geleni söylerse elbette o cahilin ta kendisidir.”

4- “Düşkün olduğumda kimseye bir şikâyetle bulunmam zira hâlimden şikâyetçi olacağım kişi de düşkün olacaktır.”⁸¹⁰

1.4.7. Gurbet/Özlem Şiirleri

Lügatte özlem duymak, arzulamak, burnunda tütme, sevinç ya da hüzünden kendinî kaybetmek manalarına gelen hanîn (حنين),⁸¹¹ Arap Edebiyatında ise şairlerin çeşitli nedenlerden dolayı doğup büyüdüğü, yaşadığı veya ilim tahsili yaptığı yerlere ya da geride bıraktıkları sevdiklerine olan özlemlerini dile getirdikleri şiirleri kapsamaktadır.

⁸⁰⁹ İbn ‘İzârî, *el-Beyânu l-Muğrib*, I, 334; Ferrûh, V, 74.

⁸¹⁰ Ferrûh, V, 74.

⁸¹¹ İbn Manzûr, XIII, 128-133; *el-Firûzâbâdî, el-Kâmûsu l-Muhît*, 1191-1192.

İnsanoğlunun fitratında vatanına, ailesine ve sevdiklerine özlem duyma vardır. “Eğer biz onlara: “Kendinîzi öldürün veya yurtlarınızdan çıkın.” diye yazmış olsaydık, içlerinden pek azı hariç, bunu yapamazlardı.”⁸¹² âyeti buna delil olarak gösterilmektedir.⁸¹³ Şairler, hislerini lafızlarla anlatan kişilerdir. Kimi zaman gurbette vatanına ve sevdiklerine uzak olmaktan şikâyet etmişler, kimi zaman da ellerinden kayıp giden gençliklerinin yasını tutup o günlere özlemlerini dile getirmişlerdir.⁸¹⁴ Herhangi bir nedenle vatanından ayrı kalan şairler hiç dönmeyecek de olsalar, kısa ya da uzun bir ayrılık da yaşasalar özlemlerini kendilerine has üsluplarla ifade etmişlerdir.⁸¹⁵

Arap Edebiyatında özlem şiirlerinin çekirdeğini Câhiliye şiirinin vazgeçilmez bölümü olan ‘atlâl’ oluşturur. Şöyle ki, Câhiliye Arapları kendileri için yiyecek-içecek, hayvanları için akarsu ve otlak aramak maksadıyla bulundukları bölgelerden uzaklara gitmişler ya da çeşitli nedenlerden dolayı kabilelerinden uzaklaştırılmışlardır. Abbâsîler Dönemi muhdes şairleri ileride bu durumu tenkit edecek olsalar da geleneksel kasidenin nesîb ya da teşbîb denilen bölümünde izlere ve kalıntılara ağlama geleneği gurbet şiirlerinin ilk örneklerini oluşturmuştur.⁸¹⁶

Sadru’l-İslam ve Emevîler Dönemi’nde insanların İslam’ı tebliğ ve cihad etmek için vatanlarından uzak bölgelere gitmeleri özlem temasını daima diri tutmalarını sağlamıştır.⁸¹⁷ Medeniyet tasavvurunda değişimlerin yaşandığı Abbâsîler Dönemi’nde, gurbet ve vatan kavramlarının algılanmasında da değişiklikler gözlemlenmektedir. Zira bu dönemde şehirler gelişerek genişlemiş, çeşitli milletler birbirine karışarak beraber yaşamaya başlamıştır. Özlem şiirleri önceki dönemlere nazaran azalmış olsa da şairler fitratlarında bulunan bu duyguyu yok saymamışlardır.⁸¹⁸

İslam topraklarındaki en uzak Arap diyarı olan Endülüs’te insanlar, Hac ve umre ifa etmek, ilim tahsili yapmak, ticaretle uğraşmak ve ilmi manada keşifler yapmak

⁸¹² (Nisa: 4/66)

⁸¹³ Sâmi Yûsuf Ebu Zeyd, 144.

⁸¹⁴ Muhammed Mecid es-Sa’id, s. 217.

⁸¹⁵ ed-Daye, 132.

⁸¹⁶ Yahya el-Cebbûrî, *el-Hanîn ve’l-Ğurbe fî’s-Şi’ri’l-‘Arabî (el-Hanîn ilâ’l-Evtân) (I.Baskı)*, Dâru Mecdulâvi, Ammân 2008, 20; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, 114-115.

⁸¹⁷ el-Cebbûrî, 53.

⁸¹⁸ Mehâ Rûhî İbrâhîm el-Halîlî, *el-Hanîn ve’l-Ğurbe fî’s-Şi’ri’l-‘Endelusî ‘Asru Siyâdeti Ğirnâta 635-897 Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi’atu’n-Necâhi’l-Vataniyye, Külliyyetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Nâblus 2007, 29.

amacıyla Doğu'ya yolculuklar gerçekleştirmişlerdir.⁸¹⁹ Endülüslülerin Doğu'ya yolculukları ve o bölgeleri ziyaretleri, özlem şiirlerinde daha başarılı olmalarını sağlamıştır. Bu şiirler sayı ve nitelik açısından değerlendirildiğinde ağırlığı hissedilmektedir.⁸²⁰ Abdurrahman ed-Dâhil'in yalnız bir hurma ağacı ile empati kurarak vatanından ayrı kalışını ve ona olan özlemini duygusal bir dille ifade ettiği şiirinden⁸²¹ de anlaşılacağı üzere Endülüs'te vatan özlemi temalı şiirlerin ilk örnekleri Doğu'ya özlemi dile getirmektedir. Sonraki yıllarda ise kendinî Endülüslü hisseden şairler bu coğrafyada doğup büyüdükları ve uzak kaldıkları şehirlere özlemlerini dile getiren şiirler nazmetmişlerdir. Bu noktada gurbetin maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmek gerekir. Maddi gurbet kişinin vatanından uzak kalmasına, manevi gurbet ise kişinin bazı tutum ve düşünceleri sebebiyle bulunduğu yere yabancı olmasına denilmektedir.⁸²² Örneğin Ebu's-Salt Umeyye b. Abdil'azîz, içinde bulunduğu durumun evinden uzak olmaktan daha kötü duygular hissettirdiğini şu şekilde dile getirir (Tavîl):

رَمَتْنِي صُرُوفُ الدَّهْرِ بَيْنَ مَعَاشِرٍ 1 أَصْحُهُمْ وَدَّاءٌ عَدُوٌّ مُقَاتِلٍ
وَمَا غَزَاهُ الْإِنْسَانُ فِي بُعْدِ دَارِهِ 2 وَلَكِنَّهَا فِي قُرْبٍ مَنْ لَا يُشَاكِلُ

1- “Kaderin cilveleri beni kalabalıklar arasına fırlattı, onların en doğru olanları tutkulu şekilde savaşçı birer düşmandı.”

2- “Gurbet kişinin evinden uzakta olmasıdır lakin (bu fırlatılış kendine) benzemeyen insanların yanında olmaktır.”⁸²³

Düşen şehirlerde yaşayanların başka yerlere hicret etmeleri Endülüs'te sık görülen bir durumdur. Endülüs'te yaşanan siyasi ve iktisadi buhranlar sonucunda sahip olduklarını geride bırakan, gittikleri yerlerde açlık ve yoksulluk çeken insanlar, geçmişteki asıl vatanlarındaki müreffeh yaşamlarına özlem duymuşlardır. Gurbet şiirleri medih şiirleriyle benzerlik gösterir. Şair, özlem duyduğu vatanının güzelliklerini sayar

⁸¹⁹ ed-Daye 132.

⁸²⁰ ‘Atik, 273. Endülüs'te vatan özlemi temalı şiir örnekleri ve konu hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammet Emin Uzunyaylalı, *Endülüs Arap Şiirinde Vatan Teması*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019.

⁸²¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 54.

⁸²² Süleyman Uludağ, “Gurbet”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 201.

⁸²³ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 483; ‘Atik, 212.

ve ona olan özleminin ne boyutta olduğunu göstermeye çalışır.⁸²⁴ Endülüs'te bu temayı işleyenler arasında Endülüs Emevîlerinin ilk emiri Abdurrahman ed-Dâhil, Tavâif Dönemi şairi İbn Zeydûn ve Murâbıtlar Dönemi şairi İbn Hafâce ve İbn Hamdîs sayılabilir.⁸²⁵

İbn Hamdîs memleketi Sikilliyâ'dan Afrika'nın kuzeyine göç edişini, gurbette neler hissettiğini ve tabiata olan özlemini şu şekilde dile getirir (Tavîl):

إِنِّي لَأَبْسُطُ لِلْقُبُولِ إِذَا سَرَتْ 1 خَدَّيْ وَالْقَاهَا بِتَقْيِيلِ الْيَدِ
وَأَضْمُ أَحْنَائِي عَلَى أَنْفَاسِهَا 2 كَيْمَا تُبَرِّدَ حَرَّ قَلْبٍ مُكَمَدِ
وَعَرَفْتُ فِي الْأَرْوَاحِ مَسْرَاهَا كَمَا 3 عَرَفَ الْمَرِيضُ طَبِيبَهُ فِي الْعُودِ
مَا لِي أُطِيلُ عَنِ الدِّيَارِ تَعْرُبًا 4 أَفِالتَّعْرُبِ كَانَ طَالِعُ مَوْلَدِي
أَبْدًا أَبَدًا بِالنَّوَى عَزْمِي 5 إِلَى أَمَلٍ بِأَطْرَافِ الْبِلَادِ مُبَدَّدِ
ضَرَبْتُ مَعَ الْأَعْنَاقِ أَعْنَاقَ الْفَلَاحِ 6 بِحُسَامٍ مَاءٍ فِي حَشَاهَا مُغْمَدِ

1- “Sabâ rüzgârı estiğinde yanağımı çevirerek ve elini öperek karşılarım.”

2- “Hüzünle dolu kalbimin ateşini söndürmesi için bağrıma o rüzgârdan nefesler çekerim.”

3- “Ben tıpkı hastanın ziyaretçileri arasında doktorunu tanıdığı gibi, rüzgârlar içinde onun esişini tanıdım.”

4- “Bana ne oluyor ki, vatandan uzak kalmaya devam ediyorum. Benim doğumumun şansına gurbet mi çıktı?”

5- “Bütün gücümü, ülkelerin etrafına dağıtılmış bir arzuya ulaşmak için hep ayrı kalmaya harcıyorum.”

6- “Nice çöller geçtim! Ayakları kanayan, burnu köpüren bir deveyle”⁸²⁶

İbn Hamdîs başka bir şiirinde ayrılmak zorunda bırakıldığı memleketini cennet olarak tasvir eder. Şair doğup büyüdüğü yerleri andıkça hüzünlenir ve gözyaşı döker (Mütekârib):

⁸²⁴ Muhammed Mecîd es-Sa’id 218; Heykel, 63-64; Toprak, “Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış”, 157-175; Çınar, *Endülüs’ten Mulûku’t-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 70-71; Çiftçi, 35.

⁸²⁵ ed-Dâye, *Fî’l-Edebî’l-Endelusi (I. Baskı)*, 132-137.

⁸²⁶ İbn Hamdîs, 167-168; er-Rikâbî, 137; Sâmî Yûsuf Ebu Zeyd, 145; Öncel, “Endülüslü Şair İbn Hamdîs ve Şiirlerinden Örnekler”, 134.

- دَكَرْتُ صَقِيلِيَّةً وَالْأَسَى 1 يَهِيحُ لِلنَّفْسِ تَذْكَارُهَا
وَمَنْزِلَةٌ لِلصَّبَا قَدْ خَلَّتْ 2 وَكَانَ بَنُو الظَّرْفِ عَمَارَهَا
فَإِنْ كُنْتُ أُخْرِجْتُ مِنْ جَنَّةٍ 3 فَلِيَّ أَحَدٌ أَخْبَارَهَا
وَلَوْلَا مُلُوحَةُ مَاءِ الْبُكَاءِ 4 حَسِبْتُ دُمُوعِي أَهَارَهَا
ضَحِكْتُ ابْنَ عِشْرِينَ مِنْ صَبَوَةٍ 5 بَكَيْتُ ابْنَ سِتِّينَ أَوْزَارَهَا
فَلَا تَعْظُمَنَّ عَلَيْكَ الدُّنُوبُ 6 إِذَا كَانَ رُبُّكَ غَفَّارَهَا

1- “Sikilliya’yı andım keder ruhumda anılarını debreştirirken.”

2- “ez-Zarf Oğulları, (benim yokluğumda) boş kalan aşkın konakladığı yere yerleşmişken”

3- “Eğer bir cennetten çıkarılmışsam, onunla ilgili haberleri anlatırım”

4- “Şayet akıttığım gözyaşları tuzlu olmasaydı, gözyaşlarımı o diyarın (Sikilliya) nehirleri sanırdım.”

5- “Yirmi yaşında bir delikanlı iken aşktan yüzüm güldü, altmış yaşında ihtiyar hâlimle onun günahlarından dolayı ağladım.”

6- “Rabbin onları affettiği sürece sakın günahlar gözünde büyümesin.”⁸²⁷

Uyku tutmayan bir gecede geçmiş günlerine dalan ve o yılların eğlence ile geçtiğini anlayan İbn Hafâce, gözyaşları arasında gençlik yıllarına duyduğu özlemi şöyle dile getirir (Vâfir):

- أَلَا سَاجِلُ دُمُوعِي يَاغَمَامُ 1 وَطَارِحُنِي بِشَجْوِكَ يَا حَمَامُ
فَقَدْ وَفَيْتُهَا سِتِّينَ حَوْلًا 2 وَنَادَتْنِي وَرَائِي هَلْ أَمَامُ
وَكُنْتُ وَمِنْ لُبَانَاتِي لُبِّي 3 هُنَاكَ وَمِنْ مَرَاضِعِي الْمُدَامُ
يُطَالِعُنَا الصَّبَاحُ بِبَطْنِ حُزْوَى 4 فَيُنَكِّرُنَا وَيَعْرِفُنَا الظَّلَامُ
وَكَانَ بِهَا الْبَشَامُ مَرَاغَ أَنْسٍ 5 فَمَادَا بَعَدَنَا فَعَلَ الْبَشَامُ
فَيَا شَخَّ الشَّبَابِ أَلَا لِقَاءً 6 يُبْلُ بِهِ عَلَى يَأْسٍ أَوْامُ
وَيَا ظِلَّ الشَّبَابِ وَكُنْتُ تَنَدَى 7 عَلَى أَفْيَاءِ سَرْحَتِكَ السَّلَامُ

⁸²⁷ el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, II, 73; İhsân ‘Abbâs, *el-‘Arabu fî Sikilliye*, Daru’s-Sekâfe, Beyrut 1975, I, 255.

1- “Ey bulut, sen gözyaşlarımla yarış! Ve sen de ey güvercin, paylaş üzüntünü benimle!”

2- “Altmış yıllık ömrümü geride bıraktım ve o yıllar seslendiler bana “daha ilerisi var mı ki” diye.”

3- “O zamanlar (gençlik yıllarımda sevgilim) Lubeynâ, arzularımdan, (devamlı içtiğim) şarap ise sütannelerimden.”

4- “Karanlık bizi tanırdı lakin Batn Huzvâ’da bizi gören sabah yadırgardı.”

5- “Pelesenk ağacı can yoldaşımızdı. (Sahi) bizden sonra onun akıbeti ne oldu?”

6- “Ey gençliğin baharı! Ümitsizliğe su serpecek bir buluşma mümkün mü?”

7- Ve ey gençliğin gölgesi! (O gençlik gibi) sen de bir zamanlar tazeydin. Selam olsun yapraklarının gölgesine!”⁸²⁸

Dönemin tabip şairlerinden İbn Zühr, Merakeş’te olduğu bir zamanda İşbiliye’deki küçük oğlunu çok özlemiş ve ağzından şu beyitler dökülüvermiştir (Mutekârib):

وَلِيٍّ وَاحِدٌ مِّثْلُ فَخِّ الْقَطَاةِ	1	صَغِيرٌ تَحَلَّيْتُ قَلْبِي لَدَيْهِ
وَأَفْرَدْتُ عَنْهُ فَيْئًا وَحْشَتِي	2	لِذَاكَ الشُّخَيْصُ وَذَاكَ الْوُجَيْهِ
تَشَوَّفَنِي وَتَشَوَّفْتُهُ	3	فَيَبْكِي عَلَيَّ وَأَبْكِي عَلَيْهِ
وَقَدْ تَعَبَ الشُّوقُ مَا بَيْنَنَا	4	فَمِنْهُ إِلَيَّ وَمِنِّْي إِلَيْهِ

1- “Tek bir koruyucusu var (onun), bir kuş yavrusu kadar küçüktür o, kalbimi (geride) ona bıraktım.”

2- “Yazık bana! Ayrı kaldım küçüğümünden, (onun) küçücük yüzciğünden.”

3- “O beni özliyor ben de onu özliyorum, o bana ağlıyor ben de ona ağlıyorum.”

4- “Özlem, aramızda (gidip gelmekten) yorgun düştü, ondan bana benden ona...”⁸²⁹

⁸²⁸ İbn Hafâce, 197; İbn Bessâm eş-Şenterînî, VI, 648; Er, “İki Endülüs Şairi: İbn ‘Ammâr ve İbn Hafâce”, DTCFD, c. XXXVI, sy. 2, 123.

⁸²⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II, 248-249; Abdulhamîd Ahmed es-Sâmerrâî, *Târîhu’l-Vizâra fi’l-Endelus*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2012, 453.

1.4.8. Hikmet Şiirleri

Hikmet (حكمة) lügatte alıkoymak, gem vurmak, sakındırmak, içeriği ahlaki olan özlü söz, belirli bir değere haiz olan şeyleri en iyi şekilde bilmek ve güzel söz söylemek gibi anlamlara gelmektedir.⁸³⁰ Toplamların dünya görüşlerini, tecrübelerini ve felsefi eğilimlerini gösteren sağlam ve doğru hükümler içeren etkileyici söz demektir. Hikmet şiirleri ya da felsefi düşünceler barındıran şiirler meydana gelen olaylar ve oluşan şartlar neticesinde düşünce ve manaların rol oynadığı önemli alanlardır. Hayal ve duygu gibi iki temel unsura ihtiyaç duyarlar. Arap Edebiyatının her döneminde insanlar nazım veya nesir yoluyla tecrübelerini ve düşüncelerini dile getirmişler, diğer insanlar da bu tecrübelerden istifade etmişlerdir.⁸³¹

Câhiliye Dönemi'nde toplum indinde belli bir kıymete haiz olan kişilerin, hayatları boyunca edindikleri tecrübelerle dayanarak bilgece söyledikleri ve hikmet olarak adlandırılan veciz sözler vardı. Başta muallaka şiirleri olmak üzere birçok şiirde nasihat içeren ifadeler yer alıyordu. Örneğin bu dönemde; "لَا يَنْفَعُ بَمَّا هُوَ وَاقِعٌ التَّوَقُّي" "*Olmuş bir işten kaçınmak kişiye yarar sağlamaz*". "فِي طَلَبِ الْمَعَالِي يَكُونُ الْعَنَاءُ" "*Değerli şeyleri elde etmek zorlu çabaları gerektirir*". "لَا نِعْمَةً إِلَّا وَمَعَهَا بُؤْسٌ" "*Külfetsiz nimet olmaz*"⁸³² gibi çok sayıda hikmetli söz mevcuttu.

Şüphesiz Sadru'l-İslâm Dönemi'nde nasihat ve hikmetin temel esasları Kur'ân ve hadislerdi. Kur'ân'da içerisinde öğüt ve nasihat anlamı barındıran birçok ayet vardır.⁸³³ Hadislerin birçoğunda da nasihat içeren ve hikmet ifade eden sözler mevcuttur. Özellikle Hz. Peygamber'in sık sık tekrarladığı İslam Dinî'nin özünün nasihat olduğuna

⁸³⁰ İbn Manzûr, XII, 140-145; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1095; M. Sait Özervarlı, Ferhat Koca, Mustafa Kara, "Hikmet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 503-519.

⁸³¹ 'Atik, 208.

⁸³² Hikmetli sözler ve çevirileri için bkz: Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, 274-277.

⁸³³ Ayetler için bkz. (Bakara: 2/66, 221, 232, 269, 275), (Âli İmrân: 3/7, 138), (Nîsa: 4: 34, 58, 63), (Mâide: 5/46), (En'âm: 6/90, 126, 152), (A'râf: 7/2, 3, 21, 26, 62, 68, 79, 93, 130, 145, 164), (Tevbe: 9/126), (Yûnus: 10/3, 57), (Hûd: 11/24, 34, 46, 114, 120), (Yûsuf: 12/104), (Ra'd: 13/19), (İbrâhîm: 14/25, 52), (Nahl: 16/13, 17, 90, 125), (İsrâ: 17/41), (Kehf: 18/57), (Tâhâ: 20/3, 44), (Enbiyâ: 21/48), (Mü'minûn: 23/85), (Nûr: 24/1, 17, 27, 34), (Furkân: 25/50, 62), (Şu'arâ: 26/136), (Neml: 27/62), (Kasas: 28/12, 20, 43, 46, 51), (Ankebût: 29/51), (Secde: 32/4), (Sebe': 34/46), (Fâtır: 35/37), (Yâsîn: 36/19, 69), (Saffât: 37/13, 155), (Sâd: 38/29, 43), (Zümer: 39/9, 21, 27), (Mü'min: 40/13, 58), (Duhan: 44/13, 58), (Câsiye: 45/23), (Muhammed: 47/18), (Kâf: 50/37, 45), (Zâriyat: 51/49, 55), (Tûr: 52/29), (Kamer: 54/15, 17, 22, 32, 40, 51), (Vâkıa: 56/73), (Mücâdele: 58/3), (Talak: 65/2, 10), (Hakka: 69/12, 42, 48), (Müzzemmil: 73/19), (Müddessir: 74/31, 49, 54, 55, 56), (İnsân: 76/29), (Abese: 80/4, 11), (A'lâ: 87/9, 10), (Ğâşiye: 88/21).

dair sözü, bu dönemde iki ana kaynağın nasihat ve hikmet bağlamında etkisini göstermektedir. İslamın etkisiyle içinde ahlaki değerler barındıran bu tür hikmetli sözler şairler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Emevîler Dönemi'nde gruplara ayrılarak kendilerini siyasi çatışma alanlarına sıkıştıran şairler, yalnızca kendi fırkalarının görüşlerini müdafaa etme yolunu seçtiler. Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde, şairler ilk asırlarda hikmet şiirlerine pek rağbet etmemiş olsalar da III. asırdan itibaren bu şiirlerde artış görülmüş hatta şiirleri yalnızca hikmetlerden oluşan şairler ortaya çıkmıştır.⁸³⁴ Yine bu dönemde şiirlerinde Farşlılara ve Yunanlılara ait hikmetli sözleri kullanan şairler görülür. Ebu'l-Atâhiye, el-Ma'arrî (ö.449/1057)⁸³⁵ ve el-Mütenebbî (ö.354/965)⁸³⁶ bunlardan birkaçıdır.⁸³⁷

Endülüslü şairler hikmetli şiirler söylerken Doğu'nun izini⁸³⁸ takip etmişlerdir. Hikmetli şiirlerin Doğu'dan ayrı olarak nazm edilmiş olması düşünülemeyecek bir durumdur. Şairlerin kullandıkları hayal ve manalar ile Doğu'nun tecrübesinin birleşimi şiirleri daha da güzelleştirmiştir.⁸³⁹ Hikmet şiirinde özellikle el-Mütenebbî'nin üslubundan etkilenen Endülüs hikmet şiirlerinin, felsefenin bu coğrafyaya biraz geç girmesi nedeniyle zayıf kaldığı söylenebilir. Murâbıtlar Dönemi'nden itibaren felsefî derinliği olan düşüncelerde bir hareketlilik görülür. İbn Rüşd ve İbn Bâcce gibi hem Doğu hem de Batı tarafından kabul gören filozofların varlığı şiirlerde de kendini hissettirmiştir. Endülüs şiirinde hikmet konuları Doğu'ya nazaran daha kapsamlı olmasına rağmen lafız ve manalardaki incelik ve letafet bakımından ileri seviyededir.⁸⁴⁰ Düşünsel bir uyanışın bu zamana kadar gecikmesinde sultanların yanında yer edinen fakihlerin etkisi büyüktür. Onlar, insanların düşünce dünyasını daraltmışlar ve derin düşüncelerle uğraşanları tekfir edip kitaplarını yaktırmışlardır.⁸⁴¹ Endülüslü şairler az ya

⁸³⁴ Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 128-129; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 106-107; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 169-170.

⁸³⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el-Maarrî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 287-291.

⁸³⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 195-200.

⁸³⁷ 'Atik, 209.

⁸³⁸ Hayat-ölüm, gençlik-yaşlılık, zenginlik- fakirlik, hayır-şer, bilgi-cehalet, dostluk ve sabır gibi konuların işlendiği Doğu'ya ait hikmet şiirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Velîd Hamûd Huseyn es-Sirâf, *Eş'ârü'l-Hikme fî Dîvânî'l-Hamâse li Ebî Temmâm*, (Yüksek Lisans Tezi), Meclisü Külliyyeti't-Terbiye li'l-Benât Câmi'atu'l-Kûfe, Necef, 2005, 106-159.

⁸³⁹ 'Atik, 209.

⁸⁴⁰ er-Rikâbî, 116-117; 'Atik, 211.

⁸⁴¹ er-Rikâbî, 116.

da çok hikmet şiiri söylemeyi ihmal etmemişlerdir. Hilâfet Dönemi'nde İbn Hânî, İbn Abdurabbih ve İbn Şuheyd, Tavâifu'l-Mulûk Dönemi'nde İbn Zeydûn ve İbn Vehbûn,⁸⁴² Murâbitlar Dönemi'nde ise tabib ve müzisyen olan Ebu's-Salt Umeyye b. Abdil'azîz, makâmeleri ile tanınan es-Sarakustî ve el-Mâlakî, muhdes şairlerden et-Tutaylî, dil bilgini el-Batelyevsî ve meşhur zeccâl İbn Kuzmân gibi geniş yelpazede yer alan çok sayıda şairin hikmet şiirine rağbet ettiği görülür.

İbn Sellâm el-Mâlakî, akıl yönüyle olgunlaşanların erdemli insanlar olarak görülebileceğini, bunun göstergesinin ise işlenen iyilikler olduğunu söyler. Görülen ve duyulan iyiliklerin inkâr edilemeyeceğini ve unutulmayacağını şu şekilde dile getirir (Tavîl):

إِذَا تَمَّ عَقْلُ الْمَرْءِ تَمَّتْ فَضَائِلُهُ 1 وَقَامَتْ عَلَى الْإِحْسَانِ مِنْهُ دَلَالُهُ
فَلَا تُنْكِرُ الْأَبْصَارُ مَا هُوَ فَاعِلُهُ 2 وَلَا تُنْكِرُ الْأَسْمَاعُ مَا هُوَ قَائِلُهُ

1- “Kişinin akli tamama erdiğinde erdemleri de tamam olur, iyiliğin işlenmesi ise bunun göstergesidir.”

2- “Gözler (iyiliği) yapanı inkâr etmeyeceği gibi kulaklar da (iyiliği) söyleyeni inkâr etmez.”⁸⁴³

Hayatındaki iniş ve çıkışlardan şikâyet eden Ebu's-Salt Umeyye b. Abdil'azîz, kaderin kendisini sürüklediği insan yığınlarını tutkulu şekilde savaşılan düşmanlara benzetmiştir. Bu durumun gurbette evinden uzak olmaktan daha kötü duygular hissettirdiğini şu şekilde dile getirir (Tavîl):

رَمَتْنِي صُرُوفُ الدَّهْرِ بَيْنَ مَعَاشِرٍ 1 أَصَحُّهُمْ وَدًّا عَدُوُّ مُقَاتِلٍ
وَمَا غُرَبَاةُ الْإِنْسَانِ فِي بُعْدِ دَارِهِ 2 وَلَكِنَّهَا فِي قُرْبِ مَنْ لَا يُشَاكِلُ

1- “Kaderin cilveleri beni kalabalıklar arasına fırlattı, onların en doğru olanları tutkulu şekilde savaştı birer düşmandı.”

⁸⁴² Muhammed ‘Abdurrahman Mahmûd, “Şi‘ru’l-Hikme ve’z-Zühed fi ‘Asri’t-Tavâif”, *Mecelletu Külliyyeti İmâm el-A‘zam el-Câmi‘a*, (18), 2014, 69-112.

⁸⁴³ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 333; Ferrûh, V, 290.

2- “Gurbet kişinin evinden uzakta olmasıdır lakin (bu fırlatılış kendisine) benzemeyen insanların yanında olmaktır.”⁸⁴⁴

Şair başka bir şiirinde de hayata dair gerçeklerden bahsederek nasihatlerde bulunur (Tavîl):

تُفَكِّرُ فِي نُقْصَانِ مَالِكَ دَائِمًا 1 وَتَعْقُلُ عَنْ نُقْصَانِ جِسْمِكَ وَالْعُمُرِ
وَيَتَنَبَّهُ خَوْفُ الْفَقْرِ عَنْ كُلِّ بُغْيَةٍ 2 وَخَيْفَةُ حَالِ الْفَقْرِ شَرُّ مِنَ الْفَقْرِ
أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفَقْرَ حَكَّمَ صَرْفَهُ 3 وَأَنَّ لَيْسَ مِنْ شَيْءٍ يَدُومُ عَلَى الدَّهْرِ
فَكَمْ تَرْحَةً فِيهِ أُدِيلَتْ بِفَرْحَةٍ 4 وَكَمْ حَالٍ عُسِرَ فِيهِ آلتٌ إِلَى الْيُسْرِ

1- “Daima elde edemediğin şeyleri düşünürsün, ömründe ve bedeninde oluşan noksanlardan ise gafilisin.”

2- “Fakirlik korkusu sana her türlü istekten yüz çevirtir, fakirlikten korkmak fakir olmaktan daha kötüdür.”

3- “Fakirliğin, sarf ettiği (şeylere) hükmettiğini görmüyor musun? Bu, zamana göre devam edecek değildir.”

4- “Nice kederler vardır ki mutluluğa dönüşür ve nice zor durumlar vardır ki âsân oluverir.”⁸⁴⁵

Şair, insanların kısa dünya hayatında elde edemeyecekleri şeylerle meşgul olup ömürlerinde ve bedenlerinde gerçekleşen değişimleri görmediklerinden yakındır. Fakir olma korkusuyla bazı isteklerini erteleyen ya da bunlardan vazgeçmenin fakir olmaktan daha kötü olduğunu söyler. Olumsuz durumların aşılabildiği da şairin değindiği konular arasındadır.

İbn Kuzmân, insanları tatmin etmeye çalışmanın gereksiz olduğunu ve her zaman her şeye hazırlıklı olunması gerektiğini ifade ederek başladığı şiirine hikmetli bir sözle devam eder (Recez):

لَا تَطْمَئِنَّ إِلَى أَحَدٍ 1 وَاحْذَرْ وَشِيْرَ وَاسْتَعِذْ
فَأَنَّ كُلَّ كَلْبٍ مُؤَسَّدٌ 2 إِلَّا إِذَا وَجَدُوا أَسَدًا

⁸⁴⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 483; ‘Atîk, 212.

⁸⁴⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 481; ‘Atîk, 212

1- “Kimseyi tatmin etme(ye kalkma), önlemini al, hazırlıklı ol!”

2- “Aslan bulununcaya kadar her köpek aslan kesilir.”⁸⁴⁶

es-Sarakustî nasihat içeren bir beytinde gençlerle konuşulurken dikkatli olunması gerektiğini, genç insanların duydukları sözlere göre tavır sergileyeceklerini hatırlatmaktadır (Basî):

إِيَّاكَ مِنْ زَلِيلِ اللَّسَانِ فَإِنَّمَا عَقْلُ الْفَيِّ فِي لَفْظِهِ الْمَسْمُوعِ

“Tahkir edici lisandan sakın! Gencin akli ancak duyduğu sözdendir.”⁸⁴⁷

Dil bilginlerinden el-Batelyevsî, hikmet ifadeleriyle dolu bir şiirinde ilmin ve ilim ehlinin önemini hatırlatmaktadır. İlim sahibi insanlar bu hayattan ebedi âleme göç etseler dahi, ilme gereken değeri verdikleri için ölü değil diri sayılacaklarına dikkat çeker. Ona göre cahiller, ne kadar zengin olurlarsa olsunlar yaşıyor zannedilirler ancak ölülerden farkları yoktur (Tavîl):

أَخُو الْعِلْمِ حَيٌّ خَالِدٌ بَعْدَ مَوْتِهِ 1 وَأَوْصَالُهُ تَحْتَ التُّرَابِ رَمِيمٌ
وَذُو الْجَهْلِ مَيِّتٌ وَهُوَ مَا شَرَّ عَلَى الثَّرَى 2 يُظُنُّ مِنَ الْأَحْيَاءِ وَهُوَ عَدِيمٌ

1- “İlim sahibi, kemikleri çürümüş olsa bile ebedi olarak hayattadır. İlmi toprak altından da insanlara yayılır.”

2- “Cahil kimse ise zenginlik içinde yüzüyor olsa da ölüdür. Yaşıyor zannedilir ancak (her şeyden) mahrumdur.”⁸⁴⁸

1.4.9. Cihad ve Fetih Şiirleri

Cihad ve fetih şiirleri Câhiliye Dönemi fahr ve hamase şiirlerini andırıyorsa da Sadru'l-İslam Dönemi'nde İslamî fetihlerden sonra yeni bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Şairler Müslümanları Allah yolunda cihada teşvik ederek İslam ordularının gücünü ve kahramanlıklarını dile getirmişlerdir. Bu şiirler din, İslam, Allah ve resulünü zikretmek

⁸⁴⁶ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 786; Ferrûh, V, 98.

⁸⁴⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, 598; Ferrûh, V, 105.

⁸⁴⁸ el-Yûsî, Nûruddîn Hasen b. Mes'ud b. Muhammed, *Zehru'l-Ekem fi'l-Emsâl ve'l-Hikem*, Thk. Muhammed el-Ahđar, Muhammed el-Haccî, Dâru'l-Beydâ 1981, I, 175.

gibi konuları ihtiva etmeleri yönüyle Câhiliye Dönemi'ndeki övünme ve kahramanlık şiirlerinden ayrılır.⁸⁴⁹

Müslümanlar Doğu'da olduğu kadar Endülüs'te de Hristiyanlar ya da diğer unsurlarla dinî, siyasi ya da ticari sebeplerden dolayı savaşmışlardır. Kimi zaman Hristiyan dünyasının içinde bulunduğu durum da bu savaşların çıkmasında etkili olmuştur. İslamiyetle beraber başlayan fetih hareketi ve cihad anlayışı Emevîler ve Abbâsîlerde de devam etmiş, siyasi sınırlar İran'ı ve Endülüs'ü de içine alacak şekilde genişlemiştir. Doğal olarak yapılan tüm bu savaşların siyasi, sosyal ve kültürel sonuçları olmuştur.⁸⁵⁰

711 yılında Endülüs'ün fethinden itibaren Müslümanlar İspanyollarla savaşmış, kimi zaman saldırı kimi zaman da savunma şeklinde geçen bu mücadeleler yıllarca sürmüştür. Endülüs'te Müslümanlar olduğu sürece cihad anlayışının sürmesi ve bu minvalde şiirler nazmedilmesi tabîdir. Şairler gayrimüslimlere karşı ordularının gücünü ve cesaretini dile getiren şiirler söylemişler, komutanları övmüşler ve fetih ruhunu diri tutarak Müslümanları Allah yolunda cihada davet etmişlerdir. Hilâfet Dönemi'nin akabinde çeşitli beylikler tarafından yönetilen Endülüs Müslümanlarının birlik sağlayamamaları İspanyolların Müslümanlara karşı askeri üstünlüklerinin artmasına yol açmıştır. Mağrib'te Berberî bir devlet olan Murâbitlar'dan yardım isteyen Endülüslü Müslümanların bu çağrısına, Emir Yûsuf b. Taşfîn kayıtsız kalmamış ve Endülüs'e geçerek onlara yardım etmiştir. 1085 yılında İbn Taşfîn komutasındaki Müslümanların İspanyolları Zellâka Savaşı'nda mağlup etmesi şairler tarafından çokça işlenmiştir. Savaşın tarihi bir tablo şeklinde anlatılmasından ziyade Emir Taşfîn'i öven ve İslam askerlerinin kahramanlıklarıyla övünen şiirler ağırlıktadır.⁸⁵¹

Cihad ve fetih şiiri diye adlandırılan bu türün konusunu, Müslümanların cihada davet ve teşvik edilmesi, savaş meydanlarının betimlenmesi, komutanın ve askerlerin övülmesi, düşmanın ve savaştan kaçanların hicvedilmesi ile savaşta kaybedilen insanlara ve diyarlara ağıt yakılması oluşturur. Şairler bu tür şiirlerde genel olarak

⁸⁴⁹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 149.

⁸⁵⁰ Muhammed Ali el-Herefi, *Şi'ru'l-Cihâd fi'l-Hurûbi's-Salibiyye fi Bilâdi's-Şâm*, Dâru'l-Me'âlimi's-Sekâfiyye, Mûberrez 1979, 27-54.

⁸⁵¹ Abdülhakk el-Merîni, *Şi'ru'l-Cihâd fi'l-Edebî'l-Mağribî*, Vizâretu'l-Evkâf, Fas 1989, I, 271- 276; Ronald A. Messier, *Almoravids and the Meanings of Jihad*, Oxford 2010, 69-84; Behcet, *el-İtticâhu'l-İslâmî fi's-Şi'ri'l-Endelûsî*, 264.

kitleler üzerinde daha tesirli olabilecek lafız ve manaları seçmeye özen göstermişlerdir.⁸⁵² Cihad ve fetih muhtevalı şiirler nazmeden şairler arasında İbn ‘Assâl et-Tuleytulî (ö.487/1094), İbn Vehbûn, Mu‘temid b. ‘Abbâd, İbn ‘Atiyye, İbn Bakî ve İbn Hafâce’yi saymak mümkündür.

Önceden de değinildiği gibi Tuleytula (Toledo)’nın üç yüz yetmiş sene sonra Hristiyanların eline geçmesi Müslümanları derin bir hüzne boğmuştur. Şairler bir yandan gam ve kederlerini dile getirirlerken bir yandan da Müslümanları Ehli Salîb’e karşı cihad etmeye teşvik etmişlerdir. Mağrib’in güçlü komutanı Yûsuf b. Taşfîn’in Endülüs’teki Müslümanlara yardım için davet edilmesi gerektiği dile getirilmeye başlamıştır. Murâbıtlar Dönemi’nin ilk yıllarında vefat eden İbn ‘Assâl et-Tuleytulî, Tuleytula’nın düşmesinin ardından insanları cihada teşvik ederken onları gelecekte gerçekleşebilecek tehlikelere karşı uyarmayı da ihmal etmemiştir (Basît):

يَا أَهْلَ أُنْدَلُسٍ خُتُّوا مَطِيِّكُمْ 1 فَمَا الْمَقَامُ بِهَا إِلَّا مِنَ الْعَلَطِ
الْثُّوبُ يَنْسِلُ مِنْ أَطْرَافِهِ وَأَرَى 2 ثُوبَ الْجَزِيرَةِ مَنْسُولًا مِنَ الْوَسْطِ
وَحَنُّ بَيْنَ عَدُوٍّ لَا يُفَارِقُنَا 3 كَيْفَ الْحَيَاةُ مَعَ الْحَيَاتِ فِي سَفْطِ

1- “Ey Endülüslüler! Bineklerinizi hazırlayın, öylece durmak hatadan başka bir şey olmayacaktır.”

2- “Elbise kenarlarından sökülür ancak görüyorum ki ada (Endülüs) tam ortasından yırtıldı.”

3- Bizden ayrılmayacak olan düşmanla burun burunayız, yılanlarla bir sepetin içinde nasıl yaşanır?⁸⁵³

İbn Vehbûn’un Zellâka zaferinin önemini belirten ve Emir Taşfîn’i öven beyitleri mevcuttur (Basît):

وَقَدْ دَلَقْتُ إِلَيْهِمْ تَحْتَ خَافِقَةٍ 1 قَلْبُ الضَّلَالَةِ مِنْهَا حَائِفٌ وَجِلٌ
وَكُلَّمَا نَفَحَتْ رِيحُ الْهَدَى حَمَدَتْ 2 دَمَاؤُهُمْ وَسُيُوفُ الْهِنْدِ تَشْتَعِلُ

⁸⁵² el-Hareffî, 98-149; Şevkî Muhammed Abdurrahmân er-Rakab, *Şi‘ru’l-Cihâd fi ‘Asri’l-Muvahhidîn*, Mektetebetu’l-Aksâ, Amman 1984, 65-154; Rabâh Hâmid Bahr, *eş-Şi‘r fi Şilb min ‘Asri’t-Tavâif hattâ Sukûtihâ* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’l-Halîl, ‘Îmâdetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Filistin 2009, 145-153.

⁸⁵³ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, IV, 352; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 78.

1- “Dalgalanan sancağının altında düşmana doğru öyle bir ilerledin ki sapkınların kalpleri korkudan titredi.”

2- “Allah’ın gönderdiği rüzgâr her estiğinde son nefeslerini verirlerken Hind kılıçları ise alev alıyordu.”⁸⁵⁴

Zellâka Savaşı’nda Murâbıtları Endülüs’e davet eden Mu’temid b. ‘Abbâd da Emir Taşfin ile Frenklere karşı savaşımlar arasındadır. Mu’temid, savaşta düşmanın mağlup olup çekildiğini görünce Yûsuf b. Taşfin’e zaferi müjdeleyen şu beyitleri söylemiştir (Recez):

عَزَّوْ عَلَيَّكَ مُبَارَكٌ 1 فِي طَيْهِهِ الْفَتْحُ الْقَرِيبُ
لِلَّهِ سَـيْفُكَ إِنَّهُ 2 سُحْطٌ عَلَى دِينَ الصَّالِبِ

1- “Gazan mübarek olsun bunun sonunda fetih yakındır.”

2- “Allah için kılıcın Ehl-i Salîbe karşı öyle hiddetliydi.”⁸⁵⁵

Mu’temid b. ‘Abbâd savaş anında mücahidlerin ve şehitlerin diliyle Emir Taşfin’i övmeye devam etmektedir (Mütekârib):

وَلَوْلَاكَ يَا يُوسُفَ الْمُتَّقِي 1 رَأَيْنَا الْجَزِيرَةَ لِلْكَفَرِ عَارَا
رَأَيْنَا السَّيْفَ ضَحَى كَالنُّجُومِ 2 م وَاللَّيْلَ ذَاكَ الْعُبَارَ الْمُثَارَا
إِذَا نَارُ حَرْبِكَ ضَرَرَتْهَا 3 حَسْبُنَا الْأَسِنَّةُ فِيهَا شَرَارَا
سَتَلْقَى فِعَالَكَ يَوْمَ الْحِسَا 4 بِ تَنْتَرُ بِالْمَسْكِ مِنْكَ انْتِثَارَا
وَلِلشُّهْدَاءِ ثَنَاءٌ عَلَيْكَ 5 بِحُسْنِ مَقَامِكَ ذَاكَ النَّهَارَا
وَأَتَاهُمْ بِكَ يَسْتَبْشِرُونَ 6 نَ أَلَا تَخَافُ وَ أَلَا تُضَارَا

1- “Sen olmasaydın ey müttakî Yûsuf, Endülüs ’te küffarın gezindiğini görürdük.”

2- “Kılıçları gündüz yıldızlar gibi, gece ise yukarı kalkan toz bulutları olarak gördük.”

3- “Sen savaş ateşini tutuşturmaya başladığında mızrakların ucu kıvılcım için yeterli olacaktır.”

⁸⁵⁴ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 491; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 32.

⁸⁵⁵ el-Mu’temid b. ‘Abbâd, 53; Behcet, *el-İtticâhu'l-İslâmî fi'ş-Şi'ri'l-Endelûsî*, 290.

4- “Hesap gününde yaptıklarını(n karşılığını) alacaksın, üzerine misk kokuları saçılacak.”

5- “Bugün şehitler elde ettiğin yüce makamını sitayiş ederler.”

6- “Ve onlar artık senin için korku ve zarara uğrama olmadığını müjdelerler.”⁸⁵⁶

Hiz. Peygamber’in, cennetin kılıçların gölgesinde olduğuna dair sözünden yola çıkarak, şiirlerinde cihaddan bahseden şairlerden biri de tabiat tasvirleriyle tanınan İbn Hafâce’dır. Birçok şiirinde Endülüs’ü cennete benzeten şair, burayı İspanyollara karşı savunmanın önemini cihad ruhuyla beraber dile getirmiştir. İbn Hafâce cennete benzettiği bu diyar için savaşan süvarilerin yiğitliklerini, bindikleri atların asilliğini ve cenk etmedeki ustalıklarını şu şekilde dile getirir (Tavîl):

شَبَابٌ عَلَى خَيْلٍ عَرَابٍ فَإِنْ يَكُنْ 1 جَلَادٌ فَقُلْ فِي بَأْسٍ مُرْدٍ عَلَى جُرْدٍ
مِكْرٌ وَ صَدْرُ الرُّمَحِ يَهْتَزُّ عِزَّةً 2 وَيَمْضِي وَجْفُنُ السَّيْفِ يُسْفِرُ عَنْ جَدِّ

1- “Süvariler cenk için eşkin atlara bindiklerinde onlara de ki: Savaşta kılıç çekmek ve atları ileri sürmek vardır”

2- “(Düşmana) sandıklarından çıkmış kudretle sallanan mızraklar ve kınından çıkan keskin kılıçlarla saldırırlar”⁸⁵⁷

İbn ‘Atiyye, Gırnata, Kurtuba ve Mursiye gibi önemli şehirleri yöneten ve bir gazâdan muzaffer olarak dönen Yûsuf b. Taşfîn’in amcasının oğlu Abdullah b. Mezdelî’ye hitaben şöyle demiştir (Basît):

ضَاعَتْ بُنُورٌ إِيَّا بِكَ الْأَيَّامُ 1 وَاعْتَزَّرَتْ لِيَوَائِكَ الْإِسْلَامُ
أَمَّا الْجَمِيعُ فَفِي أَعْمٍ مَسْرَةٍ 2 لَمَّا انْجَلَى بِظُهُورِكَ الْإِظْلَامُ

1- Günler yalnız senin ışıqla rûşen oldu ve İslam senin sancağının altında gücüne güç kattı.”

2- Herkes her manada memnundur (senden), karanlıklar senin zuhurunla aydınlandı.”⁸⁵⁸

⁸⁵⁶ el-Mu‘temid b. ‘Abbâd, 97-98; Behcet, *el-İtticâhu ‘l-İslâmî fi ‘ş-Şi ‘ri ‘l-Endelusî*, 291-292.

⁸⁵⁷ İbn Hafâce, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, 347; Behcet, *el-İtticâhu ‘l-İslâmî fi ‘ş-Şi ‘ri ‘l-Endelusî*, 271.

⁸⁵⁸ el-Feth b. Hâkân, *Kalâidu ‘l- İkyân*, II, 658.

Endülüslü şair İbn Bakî el-Kurtubî yaptığı bir savaş tasvirinde Müslüman askerlerin cesaretinden, savaşta kullanılan at ve develerin görünüşünden söz etmektedir. Frenk askerlerini korkaklıkla suçlayan şair, ne kadar kalabalık ve düzenli olurlarsa olsunlar kaybetmeye mahkûm olduklarını dile getirir (Basît):

أَقْبَلَتْ بِالْجَيْشِ مَلْمُومًا كَتَائِبُهُ 1 كَأَنَّكَ الْبَدْرُ تَحْتَ الْعَارِضِ الْهَاطِلِ
تَرَى السَّمَاءَ دُخَانًا مِثْلَ مَا خُلِقَتْ 2 وَالْأَرْضَ قَدْ شُرِقَتْ بِالْحَيْلِ وَالْإِبِلِ
يَا مَعْشَرَ الرُّومِ قَدْ شَأَلْتَ نِعَامَتَكُمْ 3 إِمَّا مِنَ الْحَيْنِ أَوْ مِنْ شِدَّةِ الْفُشَلِ
يَا وَيْلَكُمْ مَعْشَرًا بَلَّ وَيْلٌ أُمُكُمْ 4 فَإِنَّهَا وَلَدَتْ لِلتَّكْلِ وَالْهَبْلِ

1- “Sağanak yağmurun altında, askerleri tabur tabur yığılmış orduyla karşılaştığında dolunay gibiydin.”

2- “Gökyüzünü (yeniden) yaratılıyormuşçasına dumanla kaplı görürsün, yeryüzünün ise at ve develerle parladığını.”

3- “Ey Rûm topluluğu! Yok olup gidişinizden ve ezici bir mağlubiyetten dolayı (sizde olan) nimetleriniz kaldırıldı.”

4- “Topluluğunuz batsın! Daha doğrusu sizi yitirmek için doğuran anneniz (batsın)!”⁸⁵⁹

1.4.10. Ta‘lîmî/Didaktik Şiirler

Bir ilmin ezber yoluyla öğrenilmesinin daha kolay ve daha kalıcı olduğu düşüncesiyle nazmedilen şiirlere ta‘lîmî (didaktik) şiirler denir.⁸⁶⁰ Daha çok fukahâ ve ülemâ gibi eğitim ve öğretimle ilgilenen kişilerin rağbet ettiği bu şiir türüne “Şi‘ru’t-Ta‘lîmî” nin yanı sıra “Şi‘ru’l-‘İlmî” ve “Şi‘ru’l-‘Ulemâ” da denilmiştir.⁸⁶¹

Bu türün ilk örneklerinin Câhiliye Dönemi’nde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Arapların düşkün oldukları soy-sop, hasep-nesep ve yaşadıkları çevre ile alakalı

⁸⁵⁹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 621-622; Behcet, *el-İtticâhu’l-İslâmî fi’s-Şi‘ri’l-Endelusî*, 305.

⁸⁶⁰ es-Sa‘îd Bûbakkâr, “eş-Şi‘ru’t-Ta‘lîmî: Mâhiyeten ve Târîhan ve Ehemmiyyeten”, *Mecelletu’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, 2018 (50), 36.

⁸⁶¹ Abdullah Kennûn, *Edebu’l-Fukahâ, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye*, Beyrut 2014, 232; Bûbakkâr, 39.

bilgilerini ihtiva eden recezlere⁸⁶² dayanır. Aynı zamanda aruz bahri olan recez, günlük yaşamda doğaçlama olarak söylenen birkaç beyitlik şiir demektir.⁸⁶³ Emevîler Dönemi'nden itibaren şairler ilgilerini öğretici olduğu kabul gören ta'limî şiirlere yöneltmiş, urcûze şeklinde söylenen bu şiirler kaside formuna yani asıl kimliğine Abbâsîler Dönemi'nde kavuşmuştur.⁸⁶⁴

Arap Edebiyatında ta'limî şiirin ilk örneği İbn Abdullah el-Lâhikî (ö. 200/816)'ye ait olduğu kabul edilmektedir. İbnü'l-Mukaffâ (ö. 142/759)⁸⁶⁵'nin, Orta Farsça da denilen Pehlevîceden Arap diline tercüme ettiği *Kelîle ve Dimne*⁸⁶⁶ adlı eserini manzum hale getirmiştir.⁸⁶⁷ Bu türün diğer örnekleri arasında Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825)'in nazmettiği, içinde hikmetlerin ve acayıplıkların anlatıldığı iki kasidesi, İbnü'l-Mu'tez'in dört yüz on dört beyitlik tarihi bilgiler verdiği kasidesi, yine tarih alanında Ebû Firâs el-Hemedânî'nin nazmettiği bazı âlimlere ve şairlere cevap niteliği taşıyan iki yüz yirmi beş beyitlik kasidesi ve İbn Hubaynâ el-Bağdâdî (ö. 490/1197)'nin *Kelîle ve Dimne*'yi manzum şekle sokan el-Lâhikî'nin üslubundan etkilenecek hazırladığı hikâyeler, hikmetler, meseller ve edebî ifadeler içeren *es-Sâdih ve'l-Bâğim* isimli eserini saymak mümkündür.⁸⁶⁸

Didaktik (ta'limî) şiirler bir ilmin ezberlenmesini ve öğrenilmesini kolaylaştırmak amacıyla nazmedilir. Sanattan uzak ve ruha hitap etmeyen bu şiirlerde esas olan, şairin aklında tasarladıklarını manzum hale getirmesidir. Edebî yönden bir değer taşımayan bu şiirler ilim öğretiminde bir araç olarak I. Abbâsî asrında kullanılmaya başlandı. İlk etapta daha çok hikâyelerin anlatıldığı didaktik şiirler daha sonra dinî ilimlerin yanı sıra

⁸⁶² Recez ve urcûze hakkında geniş bilgi için bkz. Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 509-510; Kemal Tuzcu, "Arap Şiirinde Recezin Ortaya Çıkışı", *Nüşa*, 12 (35), 2012/II, 109-129.

⁸⁶³ Cevâd Gûlâmâlizâde, Kübrâ Rûşenfikir, "eş-Şi'ru't-Ta'limî; Hasâisuh ve Neş'etuh fi'l-Edebî'l-'Arabî, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, Tahran 2007, 14 (2), 47-62.

⁸⁶⁴ Kemal Tuzcu, "Klasik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47, 2 (2007), 147-171.

⁸⁶⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130/134.

⁸⁶⁶ Sanskritçe aslı '*Karataka ve Damanaka*' olan esere Pehlevîcede '*Kelilek ve Demnek*' denilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Kelîle ve Dimne", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 210-212.

⁸⁶⁷ Bûbakkâr, 37.

⁸⁶⁸ 'Atîk, 329-332. Ta'limî şiir türünde nazmedilen eserlerin tamamı için bkz. es-Sa'îd Bûbakkâr, "eş-Şi'ru't-Ta'limî: Mâhiyeten ve Târîhan ve Ehemmiyyeten", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 2018 (50), 39-41.

pozitif bilimlerin birçok dalında öğretmek ve bilgi aktarmak amacıyla kullanılmıştır.⁸⁶⁹ Hayal ve mana yönüyle fenni şiirden uzak olup yalnızca nazım yönüyle ona benzeyen didaktik şiirlerde kafiye unsuru önemlidir. Recez şeklinde yazılan beyitlerde aynı kafiye⁸⁷⁰ kullanılmaya özen gösterilse de bu kurala uymayan şiirler de mevcuttur.

Endülüslü şairlerin Doğu'ya nazaran didaktik şiirlere yeni konular ekledikleri görülür. Başta tarihi konular olmak üzere fıkıh, hadis ıstılahları, tecvid, ferâiz, mevâris, mantık, aruz, kafiye, tıp, siyaset, belagat, imla ve sarf-nahiv gibi konularda urcûzeler nazmetmişlerdir. Tarihi urcûzelerde en çok öne çıkan isim, Endülüs'ün fethindeki tarihi olaylar hakkında uzun bir urcûze nazmeden Emevîler Dönemi şairi Yahyâ el-Ğazal'dır. Ebû Tâlib Abdulcebbâr (ö.566/1171) ise Tavâif emirliklerinin zayıflama ve yıkılma nedenlerinden başlayarak Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşundan ve Yûsuf b. Taşfîn'in oğlu emir Ali b. Yûsuf dönemindeki olayları ele alan bir kaside nazmetmiştir.⁸⁷¹ Başta nahiv ilminde *el-Elfiyye* isimli eseri hazırlayan Muhammed b. Mâlik olmak üzere ta'lîmî şiir alanında ismi duyulan şairlerin tamamına yakını Murâbıtlar Dönemi'nden sonra yaşamıştır. Murâbıtlar Dönemi'nde didaktik şiir nazmeden şairler arasında Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi'nde yaşayan Ebû Tâlip 'Abdulcebbâr⁸⁷², Mâlikî fukahâsından Ebû Ali es-Sadeî⁸⁷³, Murâbıt vezirlerinden İbn Sayrafî⁸⁷⁴ ve felsefe alanında kendisinden söz ettirmiş olan İbn Bâcce sayılabilir.

Ebû Tâlip 'Abdulcebbâr'ın tarihi hadiseleri manzum bir şekilde anlattığı kasidesi şu şekildedir (Basît):

ثُمَّ تَمَّادَتْ هَذِهِ الطَّوَائِفُ 1 تَخْلُقُهُمْ مِنْ آلِهِمْ حَوَالِفُ
دَانَتْ بِدَيْنِ الْجَوْرِ وَالْعُدُولِ 2 إِذْ سُلِبَتْ عَقَائِلُ الْعُقُولِ
فَأَهْمَلُوا الْبِلَادَ وَالْعِبَادَا 3 وَعَظَّلُوا التُّغُورَ وَالْجِهَادَا
وَأَشْتَغَلَتْ أَذْهَانُهُمْ بِالْحُمُرِ 4 وَبِالْأَغَانِي وَسَمَاعِ الزَّمَرِ

⁸⁶⁹ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 106-107; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*(Yayımlanmış Doktora Tezi), 153; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*(Yayımlanmamış Doktora Tezi), 112-113; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 198.

⁸⁷⁰ Bûbakkâr, 39.

⁸⁷¹ Dayf, *Târîhu 'l-Edebî'l-'Arabî 'Asru'd-Düvel ve 'l-İmârât el-Endelus*), 241-242; 'Atîk, 334.

⁸⁷² 'Atîk, 336.

⁸⁷³ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 209.

⁸⁷⁴ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 193.

وَزَادَهُمْ فِي الْجَهْلِ وَالْخِذْلَانِ 5 أَنْ ظَاهَرُوا عَصَابَةَ الصُّلْبَانِ
فَاسْتَوَلَتْ الرُّومُ عَلَى الْبِلَادِ 6 وَاسْتَعْبَدُوا حَرَائِرَ الْعِبَادِ
وَفَتَّلُوا الرِّجَالَ كَيْفَ شَاءُوا 7 وَضَاعَ ذَلِكَ الدِّينَ وَالرِّشَاءَ

1- “Hanedan mensuplarının art arda başa gelmesiyle bu emirlikler(in ömrü) uzayıp gitti.”

2- “Kadınlar akıllarını başlarından alınca haksızlığı ve sapkınlığı (kendilerine) din edindiler.”

3- “Memleketi ve insanları ihmal ettiler, sınır boylarını terk edip düşmanla cihad etmeyi bıraktılar.”

4- “Zihinlerini şarap içerek ve zurna sesi dinleyerek meşgul ettiler.”

5- “Cehâlet ve rezillik aldı başını gitti, Ehli Salîb alametleri zuhur etmeye başladı.”

6- “Rumlar ülkeyi ele geçirdiler ve hür kadınları kendilerine kul eylediler.”

7- “Erkekleri diledikleri gibi katlettiler ve (neticede) din kovasının ipi(nin ucu) kaçırıldı.”⁸⁷⁵

Mâlikî fukahâsından muhaddis Ebû ‘Ali es-Sadeî şiiiri çok seven biriydi. Talebelerinin istifadesi için şiir yazıyordu. Hz. Peygamber’in sünnetine bağlı olmanın önemini onlara şiirle anlatmıştır (Hafîf):

قُلْ لِمَنْ أَنْكَرَ الْحَدِيثَ وَأَضْحَى 1 عَاتِباً أَهْلَهُ وَمَنْ يَدْعِيهِ
أَبْعَلِمَ تَقُولُ هَذَا أَتَيْنَ لِي 2 أَمْ بِجَهْلٍ فَالْجَهْلُ خُلُقُ السَّافِيهِ
أَيَعَابُ الَّذِينَ هُمْ حَفَظُوا الدِّينَ 3 مِنَ التَّرَهَّاتِ وَالتَّمْوِيهِ
وَأِلَى قَوْلِهِمْ وَمَا قَدْ رَوَوْهُ 4 رَاجِعٌ كُلُّ عَالِمٍ وَفَقِيهِ

1- “De ki hadisi inkâr edene, ailesi ve (hak yoluna) çağırınlar onu ayıplamaktadır.”

2- “Bilerek mi söylüyorsun bunu yoksa cehâletten mi? Zira cahillik akılsızın mizacındandır.”

⁸⁷⁵ İbn Bessâm eş-Şenterînî, I, 943; ‘Atîk, 336.

3- “Dinîni çarpıtılmış bilgilerden ve batıl inançlardan muhafaza edenler kınanır mı?”

4- “Onların (hadis râvîlerinin) sözlerine ve rivayetlerine bütün âlim ve fakihler müracaat ediyor.”⁸⁷⁶

Emir Yûsuf b. Taşfîn savaş anında askerlerini öncü birlikler, sağ ve sol kanatlar, merkez ve takviye birlikleri olmak üzere beşli sistemde konuşlandırıyordu. Oldukça gelişmiş bir orduya sahip olan İbn Taşfîn’e şair İbnü’s-Sayrafî (ö.542/1147)⁸⁷⁷ savaş taktiklerini anlattığı bir şiirini sunmuştur. Şiirde amaç savaş taktiklerinin anlatılması ve mütalaa edilmesidir (Basît):

كَانَتْ مُلُوكُ الْفُرسِ قَبْلَكَ تُوَلَّعُ	1	أَهْدِيكَ مِنْ أَدَبِ السِّيَاسَةِ مَا بِهِ
ذَكَرَى تَحْضُ الْمُؤْمِنِينَ وَتَنْفَعُ	2	لِأَنِّي أَذْرِي بِهَا لَكِنَّهَا
سَيَانُ تَتَّبِعُ ظَاهِرًا أَوْ تَتَّبِعُ	3	خُنْدِقَ عَلَيْكَ إِذَا ضَرَبْتَ مَحَلَّةً
يَخْشَى وَهُوَ فِي جُودِ كَفِّكَ يَطْمَعُ	4	حَارِبٌ مَنْ يَخْشَى عِقَابَكَ بِالَّذِي
أَ حَيْثُ التَّمَكُّنِ وَالْمَجَالِ الْأَوْسَعُ	5	قَبْلَ التَّهَارُشِ عِبَاءُ جَيْشِكَ مُفَسِّحُ
وَالْحَيْلِ بِالرَّجَالِ وَمَتَرِغُ	6	إِيَّاكَ تَعْبَةَ الْجَيْشِ مَضِيقًا
وَاجْعَلْ أَمَامَكَ مِنْهُمْ مَنْ يَشْجَعُ	7	حَصِّنْ حَوَاشِيَهَا وَلَكِنْ فِي قَائِمَا
وَأَمُضْ كَمِينَكَ خَلْفَهَا إِذَا تَدْفَعُ	8	وَاحْذِرْ كَمِينَ الرُّومِ عِنْدَ لِقَائِهَا
تَلْقَى الْعَدُوَّ فَشَرُّهُ مُتَوَقَّعُ	9	لَا تَبْقَيْنِ خَلْفَكَ عِنْدَمَا
بَدَأَ تُقَدِّمُ فَالْثُكُوصُ يَضَعُضَعُ	10	وَاصْدَمِهِ أَوَّلَ وَهْلَةٍ لَا تَرْتَدِعُ

1- “Sana siyaset Edebiyatından (bir şey) hediye ediyorum ki senden evvelki Fars kralları ona tutkundular.”

2- “Ben iyice anladım ki kuşkusuz (bu hediye) müminleri (cihada) teşvik eden ve onlara fayda sağlayan bir hatırlatmadır.”

3- “Bulunduğun bölge saldırıya uğradığında hendek kaz. Görünen ve görünmeyen herkes sana tabi olacaktır.”

4- “Senin cezalandırmandan korkan savaşçı cömertliği bırakmandan korkar ve (savaşmaya) istekli olur.”

⁸⁷⁶ es-Sallâbî, el-Cevheru’s-Semîn, 209.

⁸⁷⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ferrûh, V, 334.

5- “Çarpışma başlamadan önce orduyu sağlam tutmak için en geniş alana konuşlandır.”

6- “Askerlerini dar bir alanda yormaktan sakın. At, üstüne binen adamlarla kontrol edilir ve dörtnala gider.”

7- “Ordunun sağ ve sol kanatlarını sağlamlaştır, ön tarafına cesur olan askerleri yerleştir.”

8- “Rumlarla karşılaştığında onların tuzaklarına karşı dikkatli ol! Savuşturmak için onların ardından kendi planını uygula.”

9- “Düşmanla karşı karşıya geldiğinde ardında kimseyi bırakma, çünkü onun şerri her daim beklenir.”

10- “Yapacağın ilk hamleyle düşmanı sars, ilk saldıran sen ol, zira geri durmak yıkıma götürür.”⁸⁷⁸

İlmi felekte de yetkin olan filozof şair İbn Bâcce bir gün ay tutulmasını izlerken gökyüzüne seslenerek iki beyit söylemiştir. Ayın tutulma evrelerini anlattığı bu beyitleri daha sonra bilgilendirme amacıyla arkadaşlarına da okumuştur (Mütekârib):

شَقِيقُكَ غَيَّبَ فِي لَحْدِهِ 1 وَتُشْرِقُ يَا بَدْرٌ مِنْ بَعْدِهِ؟
فَهَلْ أَكْسِفَتْ وَكَانَ الْكُسُوفُ 2 حَدَادًا لَيْسَتْ عَلَى فَقْدِهِ

1- “Diğer yarın gömülüp kaybolurken sen parlıyorsun ya sonra (ne olacak) ey Ay!”

2- “İşte sen de kayboluyorsun, kayboluşun (sanki) bir matem. (Şimdi de tekrar) giyindin kaybettiğin (parlaklığını).”⁸⁷⁹

1.4.11. Beldenâmeler

Arapçada şehir kelimesinin karşılığı olarak kullanılan en yaygın isimler Kur’ân’da da geçen medîne, belde, karye ve mısır sözcükleridir. Sosyal ve iktisadi hayatın çok yönlü seyrettiği şehirlerde kültürel birikimin oluşması tabiidir.⁸⁸⁰ Kabilecilik anlayışının hüküm sürdüğü Câhiliye Dönemi’nde insanların yerleşim yeri tercihlerinde, kurulan

⁸⁷⁸ es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 193.

⁸⁷⁹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, VII, 25.

⁸⁸⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şehir”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 441.

panayırların, putların yer aldığı mabedlerin ve su kuyularının olduğu bölgelerin büyük bir etkisi olmuştur. Dinî, ticari ve kültürel bir şehir olan Mekke, o devirde de önemli bir merkezdi.⁸⁸¹ İslam dinî gerek Kur’ân ayetleri gerekse hadisler vasıtasıyla planlı yerleşik hayatı yani şehirleşmeyi teşvik etmiştir.⁸⁸² Zira İslamiyet şehirleşmenin olduğu yerlerde daha hızlı yayılmıştır. Hz. Ömer devrinde ordugâh olarak kurulmaya başlayan şehirler, Emevîler Dönemi’nde yerleşik düzen bağlamında asıl hüviyetine kavuşmuş, Mağrib’e kadar Kuzey Afrika’da önemli yerleşim yerleri kurulmuştur. Nitekim Emevîler Dönemi’nde Kayrevân şehri kurulacağı zaman askerlerin Emevî valisi Ukbe b. Nâfi’ye: “*Halkın Murâbıt kişiler olmasını istiyoruz. Onun için şehri sınır boyuna kur*”⁸⁸³ demeleri, şehirler tesis edilirken dikkat edilen kıstaslar hakkında ipucu vermektedir. Abbâsîler zamanında ivme kazanan şehirleşme faaliyetleri ile birçok yeni şehir kurulmuş ya da mevcut şehirlerin iktisadî yapısı ve kültürel dokusu daha da önemli hale gelmiştir.⁸⁸⁴

İnsanoğlunun doğumundan ölümüne kadar olan süreçte çocukluğunu, anılarını ve aşklarını yaşadığı mekânla güçlü bir bağ kurduğu görülür. Şairlerin güçlü hislerle dokuduğu bu bağ edebî ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız filozof Gaston Bachelard (ö. 1962) Edebiyatın mekânla özdeşleşmesini, “*Edebiyat mekânla ilişkisini kestiği gün asaletini kaybetmiştir*” sözüyle özetlemiştir. Filistinli kadın yazar Seher Halîfe’nin de romanlarını kurgularken kullandığı ikili anlatım üslubuna (أسلوب الثنائیّة) göre yazın, anlatılmak istenen şey mekânla özdeşleştiği takdirde sanata dönüşmektedir.⁸⁸⁵

Yaşadıkları yer ile özdeşleşen şairler, şehirleri, içinde yaşıyorken ya da ayrı kaldıklarında methetmişler, zorunlu olarak yitirdiklerinde ya da talan edildiğinde mersiyeler söylemişler, içinde yaşayan diğer insanların olumsuz tutum ve

⁸⁸¹ Menâl Abdulfettâh Huseyn Şetiyye, *Kadâsetu’l-Mekân fi’ş-Şi’ri’l-Câhilî* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi’atu’n-Necâhi’l-Vataniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-’Ulyâ, Filistin 2017.

⁸⁸² Küçükaşçı, “Şehir”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 44-446.

⁸⁸³ es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 45-47.

⁸⁸⁴ İslam tarihinde şehir ve şehirleşme hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şehir”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 441-446.

⁸⁸⁵ Mustafa ed-Dab’u, “Seher Halife İnkûnetu’r-Rivâyeti’l-Filistîniyye”, *Mevsûatu Abhâs ve Dirâsât fi’l-Edebî’l-Filistîniyyi’l-Hadîs*, el-Câmi’atu’l-Emrîkiyye bi’l-Kâhire, 2018, sy. 4, 37.

Yazarın ikili anlatım üslubu şu şekildedir: Anlatı-mekân, mekân-insan, insan-kadın, kadın-değer, değer-yazın sanatı

davranışlarının etkisiyle de hicvetmişlerdir. Diğer bir ifadeyle şairler, duyguları ne olursa olsun Edebiyat ile mekân arasındaki bağı koparmamışlardır.⁸⁸⁶

Câhiliye Dönemi'nde şairler, kasîdenin nesîb kısmında atlâl ve silinmek üzere olan izlere ağlamışlardır. Ancak gözyaşları ve hüznüleri müstakil bir kasideye değil, birkaç beyite sığacak kadar olmuştur. Şehirleşmenin başladığı Emevîler Dönemi'ne kadar şairler, atlâl, deve, çöl gibi bedevi yaşamın özelliklerini anlatan şiirler söylemişlerdir. Abbâsîler Dönemi'nde medeniyetin gelişip şehirleşmenin hız kazanmasıyla çöl yaşantısının vassfedildiği şiirler şehirleri, atlâlin ve kızgın çöllerin zikredildiği şiirler ise sarayları, havuzları ve bahçeleri tasvir eder olmuştur. Kısacası şehirleşme ve medeniyet şairin üslubunu, müşahade ettiği tabiat ve mimari de tercih ettiği lafız ve manaları etkilemiştir.⁸⁸⁷

Endülüs'te nazmedilen şehir mersiyelerinin Doğu'daki şiirleri geride bıraktığı bir gerçektir. Şehirlerin geri alınmamak üzere kaybedildikçe ve Hristiyanların baskı ve zulümleri arttıkça şairler Müslüman toplumun içinde bulunduğu durumu daha etkili ifadelerle dile getirmişlerdir.⁸⁸⁸ İki nedenden dolayı Endülüs'te şehir mersiyelerinin öne çıktığı kabul edilir:

1- Fetihten itibaren başlayıp Gırnata'nın teslim edilmesine kadar Hristiyanlarla savaştan Endülüslü Müslümanların, bu süreçte cihadî vazifelerini yerine getirememelerine olan inançları ve camilerin kiliseye çevrilmesi gibi faktörler, duygularını daha vicdani bir şekilde ortaya koymalarını sağlamıştır.

2- Endülüslü ilgili tarihi olayları bizlere nakleden tarihçilerin aynı zamanda şair olmaları ve hadiseleri şiirle mezc ederek rivayet etmeleri okuyucuyu etkileyerek tarihi olayları daha etkili bir şekilde dile getirmelerini sağlamıştır. İbn Bessâm eş-Şenterî'nin

⁸⁸⁶ Âlâ Sâlim İbrâhîm Selâme, *Sûretu'l-Medîne fi's-Şi'ri's-Şâmî fi'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'i'l-Hicriyyeyn* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Mu'te, 'Îmâdetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Ürdün 2011, 22-24.

⁸⁸⁷ 'Ammâr b. el-Kureysî, Mu'ammerî Fevvâz, "Delâletu'l-Mekân fi's-Şi'ri'l-Câhilî", *el-Mi'yâr*, 2016, 8 (1), 169-175; Selâme, 25-26. Câhiliye şiirinde mekân kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Bağdâd, *Şi'riyyetu'l-Mekân fi's-Şi'ri'l-Câhilî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Cîlâlî Liyabis, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât ve'l-Funûn, Cezayir 2016.

⁸⁸⁸ Abdulaziz Muhammed 'Îsâ, 136.

ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra, İbn Sa'îd el-Mağribî'nin *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib* ve İbnu'l-Hatîb'in *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta* adlı eserleri bu duruma örnektir.⁸⁸⁹

Medih ve mersiyeler kimi zaman Endülüs'ün tümüne kimi zaman da belirli şehirlere söylenmiştir. Örneğin İbn Hafâce'nin Endülüs'ü cennete benzettiği şiirleri mevcuttur. Yarımadayı sonsuzluk cennetine benzettiği şiirinde Endülüslülere şöyle seslenir (Basît):

يَا أَهْلَ أُنْدَلُسٍ لِلَّهِ دَرُكُكُمْ 1 مَاءٌ وَظِلٌّ وَأَنْهَارٌ وَأَشْجَارٌ
مَا جَنَّةُ الْخُلْدِ إِلَّا فِي دِيَارِكُمْ 2 وَلَوْ تَخَيَّرْتُ هَذَا كُنْتُ أَخْتَارُ
لَا تَحْتَسُّوْا بَعْدَ ذَا أَنْ تَدْخُلُوا سَفَرًا 3 فَلَيْسَ تُدْخِلُ بَعْدَ الْجَنَّةِ النَّارُ

1- “Ey Endülüslüler Allah size neler bahşetmiş neler! Su, gölge, nehirler ve ağaçlar.”

2- “Sonsuzluk cenneti yalnızca sizin diyarınızda, seçebilseydim ben de seçerdim bunu.”

3- “Buradan sonra cehenneme girmekten korkmayın, çünkü cennetten sonra Cehenneme girilmez?”⁸⁹⁰

Şair, diğer bir şiirinde Endülüs'e olan özlemini dile getirerek o bölgeyi över ve yine Cennet'e benzetir (Remel):

إِنَّ لِلْجَنَّةِ فِي الْأَنْدَلُسِ 1 مُجْتَلَى حُسْنٍ وَرِيًّا نَفْسِ
فَسْنَا صُبْحَتَهَا مِنْ شَنْبٍ 2 وَدُجَى ظَلَمَتَهَا مِنْ لَعَسِ
فَإِذَا مَا هَبَّتِ الرِّيحُ صَبًّا 3 صَحْتُ وَاشْوَقِي إِلَى الْأَنْدَلُسِ

1- “Kuşkusuz Endülüs'te cennet'in güzel manzarası ve hoş nefesi vardır.”

2- “Sabahın parlaklığı bembeyaz dişlerden, gecesinin karanlığı ise esmer dudaktandır.”

⁸⁸⁹ Şâhir ‘Avvad, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî Risâi'd-Duvel ve'l-Emsâr hattâ Nihâyeti's-Sukûti'l-Endelus* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu ‘Ummi'l-Kurâ, Külliyyetü'l-Luğati'l-'Arabiyye, Mekke 1984, 466.

⁸⁹⁰ İbn Hafâce, 113; Emânî Ahmed ‘Îd Tâhâ, *Tecelliyâtü't-Turef fî Binyeti'l-Kasîdeti'l-Endelusiyye*, Mektebetü'l-Esed, Dimaşk 2019, 40.

3- “*Sabâ rüzgârı estiğinde, (ah Endülüs! Burnumda tütüyorsun) diye bağıyorum.*”⁸⁹¹

Şairlerin, Endülüs’ü bir bütün olarak övdükleri gibi doğup büyüdüğü şehirlerin özelliklerini ve diğerlerine olan üstünlüklerini dile getirdikleri şiirleri de mevcuttur. Dönemin diğer bir şairi İbn Zekkâk el-Belensî, Belensiye (Valencia)’yi överken dünyada ondan daha güzel bir şehir olmadığını söyler (Vâfir):

بَلَنَسِيَّةٌ إِذَا فَكَّرْتُ فِيهَا 1 وَفِي آيَاتِهَا أَسَى الْبِلَادِ
وَأَعْظَمُ شَاهِدِي مِنْهَا عَلَيْهَا 2 أَنَّ جَمَالَهَا لِلْعَيْنِ بَادِي
كَسَاهَا رَهْطًا دِيَّاجَ حُسْنٍ 3 لَهَا عَلَمَانِ مِنْ بَحْرِ وَوَادِي

1- “*Belensiye, kendisi ve alâmetleri hakkında düşündüğümde ülkelerin en güzeldir.*”

2- “*Ona en büyük kanıtım güzelliğinin gözle görülür olmasıdır.*”

3- “*Rabbi ona güzellik örtüsü giydirmiştir. Onun deniz ve vadiden oluşan iki nişanı vardır.*”⁸⁹²

Devrin birçok ilmine vakıf olan el-Kâdi ‘İyâd aynı zamanda güzel şiir söyleme yeteneğine de sahipti. 508/1114 yılında uzun yıllar kadılık yaptığı Kurtuba’dan ayrılırken söylediği şiiri meşhurdur. Şehirde yaşadığı sırada halkla güçlü bir muhabbet bağı kuran şair, Kurtuba’dan ayrılışını şu şekilde dile getirir (Tavîl):

أَقُولُ وَقَدْ جَاءَ إِرْتِحَالِي وَغَرَّدَتْ 1 حُدَايَ وَزُمْتُ لِلْفِرَاقِ رَكَائِي
وَقَدْ غَمَضَتْ مِنْ كَثْرَةِ الدَّمْعِ مُقْلَتِي 2 وَصَارَتْ هَوَاءً مِنْ فُؤَادِي تَرَائِي
وَلَمْ يَبْقَ إِلَّا وَفْقَةٌ يَسْتَحِثُّهَا 3 وَدَاعِي لِلْأَحْبَابِ لَا لِلْحَبَائِبِ
رَعَى اللَّهُ حَيْرَانًا بِفُرْطُبَةِ الْعُلَى 4 وَسَقَى رُبَاهَا بِالْعَهَادِ السَّوَكِبِ
وَحَيًّا زَمَانًا بَيْنَهُمْ قَدْ أَلْفَتْهُ 5 طَلِيقُ الْمُحَيَّا مُسْتَلَانَ الْجَوَانِبِ
أِخْوَانُنَا بِاللَّهِ فِيهَا تَذَكَّرُوا 6 مَعَاهِدَ جَارٍ أَوْ مَوَدَّةَ صَاحِبِ
عَدَوْتُهُمْ مِنْ بَرِّهِمْ وَاحْتِفَائِهِمْ 7 كَأَنِّي فِي أَهْلِي وَبَيْنَ أَقَارِبِي

⁸⁹¹ İbn Hafâce, 136; Öncel, *İbn Haface (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, (Yüksek Lisans Tezi), 51.

⁸⁹² İbnü’z-Zekkâk, 139; ‘Abdulmun‘im Hafâcî, 52.

1- “Diyorum ki artık göç etme vakti geldi, deveci ezgileri bineğime sıkıca bağlandı.”

2- “Göz bebeklerimden akan yaşlar o kadar fazla ki gözlerim karmakarışık, gönlümde de bir fırtına çıkıverdi.”

3- “(Vedalaşmak için) durmaktan başka yapılacak bir şey kalmadı, vedam dostlarımadır sevgiliye (Kurtuba) değil.”

4- “Allah büyük Kurtuba’daki komşularımızı himaye buyursun. Yükseklerden gelen damlalarla onları sulasın.”

5- “Orada kaldığım süre içinde aramızda bir ülfet oluştu. Kurtuba’da yaşamak hür olmaktır diğer yerler ise sürgün.”

6- “Oradaki kardeşlerimiz mi? Allah’a yemin olsun ki komşular (verdikleri) sözleri, dostlar da muhabbetlerini birbirlerine hatırlatmakta.”

7- “Onlardan iyiliklerle ve hoş karşılamalarla ayrılıyorum. Oradayken sanki ailemin yanında akrabalarımınla beraberdim.”⁸⁹³

Müreffeh bir yaşam süren Endülüslü Müslümanlar bu yarımadada kimi zaman geri çekilerek şehirler kaybetmişler, kaybedilen ve akabinde tahribe uğrayan bu şehirlere söyledikleri mersiyeelerde ağlamışlardır. Tahrip edilen şehir ile tamamen yitirilen şehrin insanlar üzerindeki etkileri farklı olacağından bu, şiirin uzunluk kısalığına ve şairlerin üslubuna da tesir etmiştir. İbn Hafâce’nin, Hıristiyanların geri çekilirken yakıp yıktığı Belensiye şehrine söylediği mersiye şöyledir (Kâmil):

عَاثَتْ بِسَاحَتِكَ الْعَدَا يَا دَارُ 1 وَمَحَا مَحَاسِنَكَ الْبَلَى وَالنَّارُ
فَإِذَا تَرَدَّدَ فِي جَنَابِكَ نَاطِرٌ 2 طَالَ اعْتِبَارُ فِيكَ وَاسْتِغْيَارُ
أَرْضٌ تَقَادَفَتْ الْخُطُوبُ بِأَهْلِهَا 3 وَمَخْضَتْ بِحُرَايَا الْأَقْدَارُ
كَتَبْتَ يَدُ الْحَدَثَانِ فِي عَرَصَاتِهَا 4 لَا أَنْتَ أَنْتَ وَلَا الدِّيَارُ دِيَارُ

1- “Ey yurt! Düşmanlar senin topraklarını bozmuş. Yakıp yıkılmak güzelliklerini silmiş.”

2- “Bir kimse senin yanında bakarak gezindiği zaman saygınlığın artarken gözyaşı dinmek bilmiyor.”

⁸⁹³ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 545

3- “Musibetlerin halkını derbeder ettiği ve viran olmasına kaderin sancı çektiği bir toprak.”

4- “Gecenin ve gündüzün eli, Belensiye meydanlarına (artık) ne sen sensin ve ne de diyar diyardır!” diye yazdı.”⁸⁹⁴

Şair, şehrin Hıristiyanlar tarafından yakılıp yıkılarak güzelliğinin bozulmasını hüznü bir şekilde anlatmıştır. Şehir halkının şehrin bu halini görmesinden duydukları ıstırabı dile getirmiştir. Tamamen kaybedilen şehirlere yazılan mersiyeleler ise hacim itibarıyla daha uzun ve dokunaklı ifadelerden oluşmaktadır. er-Rundî’nin Nûniyyesi ve ed-Dakkûn’un Lâmiyyesi bu duruma örnektir.

Oğlunu hatta kendinî hicvetmekten çekinmeyen el-Mahzûmî’nin kimi zaman bir şehrin halkının tümünü hicvettiği görülür. Mursiye halkını şairlere iyi davranmamakla suçlayan şair, onları saldırmak üzere olan azgın bir köpeğe benzetmiştir (Mütekârib):

عَلَى أَهْلِ مُرْسِيَّةٍ لَعْنَةٌ 1 تَعْمُ الدِّيَارَ وَأَرْبَاهَا
فَمَا غَلَقْتُ قَطُّ مُذْ فُتِحَتْ 2 عَلَى فَاضِلِ الطَّبْعِ أَبْوَاهَا
كِلَابٌ تَهْرُ إِلَى شَاعِرٍ 3 وَتَكْشِفُ لِلشَّرِّ أَنْبَاهَا

1- “Tüm diyarları ve efendileri içinde olmak üzere Mursiye halkına lanet olsun!”

2- “Fethedildiğinden bu yana kapıları hiç kapatılmamıştı erdemli insanların yüzüne.”

3- “Köpekler bir şaire hırlıyor, şerlerini de dişlerini çıkararak gösteriyor.”⁸⁹⁵

Endülüslü şairler yarımada’nın doğal güzelliklerini tasvir etmenin yanı sıra Doğu’ya olan özlemlerini de dile getirmeyi ihmal etmemişlerdir. İlk olarak eş-Şerîf er-Rađî (ö. 406/1016)⁸⁹⁶ tarafından işlenen hicâziyyât, kasidenin bir kısmı olan nesîbte, genelde Doğu’daki tüm Arap diyarına özelde ise Hicâz bölgesine olan özlemin dile getirildiği şiirler anlamına gelen bir terimdir. Hac bölgesinin de bu çevrede olması Hicâz’a ayrı bir anlam yüklemektedir. Endülüs’e nasıl intikal ettiği tam olarak

⁸⁹⁴ İbn Bessâm eş-Şenterînî III, 100; Mehdî ‘Avvâd eş-Şumûd, *er-Risâ fi ‘ş-Şi‘ri’l-Endelusî fi ‘Asrey el-Murâbitîn ve ‘l-Muvahhidîn* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu’l Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Amman 2010, 161; Öncel, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, 78.

⁸⁹⁵ Safvân b. İdrîs, 76; Fevzî ‘İsâ, 151.

⁸⁹⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. eş-Şerîf er-Rađî, Ebu’l-Hasen Muhammed b. el-Huseyn, *Dîvânu ‘ş-Şerîf er-Rađî*, Thk: Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru’t-Talîa, Paris 1977, 3.

bilinmeyen hicâziyyât türü şiir, önceleri Mulûku't-Tavâif döneminde daha sonra da Murâbıtlar Dönemi'nde yaygınlık kazanmıştır. İbn Bâcce ve İbn Hafâce bu dönemde şiirlerinde bu türü kullanan şairler arasında gösterilmektedir.⁸⁹⁷

Hicâziyyât denilince Irak, Şam, Bahreyn, Neced ve Hicâz bölgeleri anlaşılmaktadır. Ancak şiirlerde yukarıda geçen isimlerin yanı sıra bu diyarlarda yer alan bölgelerin isimleri de geçmektedir. Örneğin Murâbıtlar Dönemi şairi İbn Hafâce'nin bu bölgeleri zikrettiği şiirleri mevcuttur. Şair bu bölgelere hiç gitmemiştir. Tıpkı Câhiliye Dönemi klasik kasidesinde atlâl'dan söz edilerek şiire başlandığı gibi İbn Hafâce'de aynı şekilde Hicaz topraklarındaki şehirlerin ve o bölgeye ait yörelerin ismini zikrettiği düşünülmektedir. Dîvânında şehir ve yer isimlerinin geçtiği beyitlerinin en çok medih ve gazel türünde olduğu görülür.⁸⁹⁸ Hicâziyyât şiirlerinde hangi ülkede hangi bölgenin zikredildiğini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Irak: es-Seviyye, La'la', el-'Azîb, ez-Zavrâ ve Bâbil.

Şam: Câsim.

Bahreyn: Râme, Men'ac, Muşakkar, Hâcir ve Cer'â.

Necid: Hazvâ, Livâ, Vâdi'l-ğadâ, 'Âlic.

Hicâz: İdmun, Teymâ', Hîf, Zu'l-esel, Radvâ, 'Akîk, Ğamîm, Yelemlum, Zû Selem, Zu'n-nekâ, 'Asîb.⁸⁹⁹

İbn Hafâce, Kûfe ve Basra arasında kalan La'la'⁹⁰⁰ tarafından gelen esintiyi yayılmakta olan güzel bir kokuya benzetmektedir (Tavîl):

وَيَا نَفَحَاتُ الرِّيحِ مِنْ بَطْنِ لَعْلَعٍ أَلَا جَادَ مِنْ ذَاكَ النَّسِيمِ بِحَيْلٍ

“Ey La'la''nın içlerinden yayılan güzel koku! Hele şu azıcık (gelen) esintiden daha çok ver!”⁹⁰¹

Şair Necid bölgesi civarında kalan Livâ⁹⁰²'yı şöyle zikreder (Mütekârib):

⁸⁹⁷ 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusi 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 93-94; Ahmed Hâcim er-Rabî'i, *Ğasagu's-Şi'ri'l-Endelusi, Dâru'l-'Arabiyye li'l-Mevsû'ât*, Beyrut 2013, 137-138.

⁸⁹⁸ er-Rabî'i, 139.

⁸⁹⁹ er-Rabî'i, 140.

⁹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, V, 18.

⁹⁰¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 640; Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusi 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 94.

فَأَذْكُرْنَا لَيْلَةً بِاللَّوَى وَعَهْدًا بِعَصْرِ الصَّبَا أَطْرَبَا

“Bizi, *Livâ*’da geçirdiğimiz bir geceyi ve çocukluk günlerindeki ahdimizi hatırlatarak sevindirir.”⁹⁰³

Diğer bir beytinde şairi, Hicâz toprakları içinde bulunan Ğamîm⁹⁰⁴’in güvercinlerinin ötüşü bile memnun etmektedir (Tavîl):

وَمَا شَاقَّنِي إِلَّا حَفِيفُ أَرَاكَةِ وَسَجْعُ حَمَامٍ بِالْعُمَيْنِ تَرْتَمَا

“Beni yalnızca sedirin hışırtısı ve Ğamîm’in güvercinlerinin ötüşüp terennüm etmeleri eğlendirir.”⁹⁰⁵

Ya’lâ Ebû Cebel de (ö.503/1110) Medine-i Münevvere’ye olan aşkını ve özlemini dile getirirken bir gün mutlaka orayı ziyaret edeceğine dair söz verir (Kâmil):

يَا دَارَ خَيْرِ الْمُرْسَلِينَ وَمَنْ بِهِ 1 هُدًى الْأَنَامُ وَخُصَّ بِالْآيَاتِ
عَنْدِي لِأَجْلِكَ لَوْعَةٌ وَصَابَةٌ 2 وَتَشَوُّقٌ مُتَوَقِّدُ الْجَمْرَاتِ
وَعَلَيَّ عَهْدٌ إِنْ مَلَأْتُ مَحَاجِرِي 3 مِنْ تِلْكَ الْجُدُرَاتِ وَالْعَرَصَاتِ
لَأَعْقِرَنَّ مَصُونٌ شَيْئِي بَيْنَهَا 4 مِنْ كَثْرَةِ التَّقْيِيلِ وَالرَّشَفَاتِ
لَوْلَا الْعَوَادِي وَالْأَعَادِي زُرُّهَا 5 أَبَدًا وَلَوْ سَحَبًا عَلَى الْوَجَنَاتِ
لَكِنْ سَأُهِدِي مِنْ حَفِيلِ تَحِيَّتِي 6 لِقَطِينِ تِلْكَ الدَّارِ وَالْحَجَرَاتِ

1- “Ey insanlığı hidayete yönelten ayetler kendisine bahşedilen, resullerin en hayırlısı olan peygamberin bulunduğu diyar!”

2- “Bende sana karşı kara sevdaya dönmüş bir özlem ve (bağrımda) tutuşmuş bir kor parçası var.”

3- “Sana varacağım yol taşlarla ve engellerle dolu olsa da sana bir sözüm var.”

4- “Elbette tozunu ak saçlarıma serpeceğim ve toprağına öpücükler konduracağım.”

⁹⁰² Yâkût el-Hamevî, V, 23.

⁹⁰³ İbn Hafâce, 24.

⁹⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, IV, 214.

⁹⁰⁵ İbn Hafâce, 205.

5- “Beni engelleyen şeyler olmasaydı yüzüüstü sürünerek de olsa onu ziyaret ederdim.”

6- “Lakin sayısız selamımı ulaştıracığım o evin sakinine ve o hücrede bulunanlara.”⁹⁰⁶

1.4.12. İhvâniyyât/Sosyal Konulu Şiirler

Bu tür şiirlerin konusunu arkadaşlık, dostluk ve bireyler arasında cereyan eden ilişkiler oluşturmaktadır. Önceleri iki arkadaşın birbirlerine vefalarını göstermeleri ve birbirlerinin ahvalinden haberdar olmaları durumunu anlatmak için kullanılan ihvâniyyât kelimesi,⁹⁰⁷ zamanla daha da genişleyerek gerek Doğu’da gerekse Endülüs’te kutlama, taziye, teşekkür, serzeniş, özür, af ve merhamet dileme gibi duyguları barındıran şiirler için kullanılır olmuştur.

1.4.12.1. Tebrik-Kutlama ve Teşekkür Şiirleri

Câhiliyede kendilerine büyük önem verilen şairlerin doğumu dolayısıyla başlayan kutlama ve tebrik muhtavalı şiirler, Arapların yerleşik hayatı benimsemesiyle beraber farklı boyutlara evrilmiştir.⁹⁰⁸ Sadru’l-İslâm Dönemi’nde gerçekleşen tebliğ faaliyetleri ve fetihlerle birlikte oluşan kazanımlar bu tür şiirlerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Emevîler Dönemi’nden sonra özellikle Abbâsîler Dönemi’nde gerek halkın refah seviyesinin yükselmesi gerekse çeşitli milletlerden insanların birlikte yaşamaya başlaması kutlanılacak/tebrik edilecek şeylerin çoğalmasını da beraberinde getirmiştir. Önceleri gerçekleşen fetihler ve elde edilen zaferler kutlama temalı şiirlerin muhtevasını oluştururken zamanla Ramazan ve Kurban gibi Müslümanlara ait dinî bayramların yanı sıra İranlılara ve Hristiyanlara ait bayramlar, Ramazan ayına ulaşma, evlilik, doğum, hastalıktan iyileşme ve çıkılan seferden dönme gibi durumlar kutlama içerikli şiirlerin muhtevasını oluşturmaya başlamıştır.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ en-Nuveyrî, I, 300-301.

⁹⁰⁷ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 115.

⁹⁰⁸ İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 65.

⁹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Muhammed el-Huzâ‘ale, *Şi‘ru’t-Tehânî fi’l-Asri’l-‘Abbâsî hattâ Nihâyeti’l-Karni’r-Râbî’ el-Hicrî*, Câmi‘atu Âli el-Beyt Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, Kısmu’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ, Mafrak 2008.

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde tebrik şiirleri bayramlarda, elde edilen zaferlerde ve çeşitli heyetlerin karşılanmasında söylenmiştir.⁹¹⁰ Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde daha çok doğum günleri için kullanılan tebrik şiirleri Murâbitlar Dönemi'nde de nazmedilmeye devam etmiştir. Murâbitlar Dönemi öncesinde İbn Muhammed el-Bağdâdî, İbn Muhâcir el-Estecî, Hasen b. Kannûn, Yahyâ el-Ğazâl, İbn Zeydûn, İbnu'l-Haddâd ve İbn 'Ammâr gibi şairler bu türde örnekler verirken Murâbitlar Dönemi'nde ise başta el-A'mâ et-Tutaylî olmak üzere İbn Hamdis, Umeyye b. Ebi's-Salt, er-Rusâfî el-Belensî ve İbn Sehl el-Yekkî'nin tebrik şiirleri nazmettiği görülür.⁹¹¹

Hekim şairlerden Umeyye b. Ebi's-Salt, Yahya adında bir erkek çocuğu dünyaya gelen arkadaşını, bebeği överek şu beyitlerle tebrik etmiştir (Basît):

وَأَفْضَلُ الْأَيَّامِ يَوْمُ عَدٍ 1	لِمِثْلِ يَحْيَى الْمُرْتَضَى مُوَلِّدَا
أَعَزُّ مَأْمُولِ الْجِدَى حَازَ عَنْ 2	أَعَزَّ نَائِي الْعَيْبِ دَائِي الْجِدَى
يُلُوحُ فِي الْمَهْدِ عَلَى وَجْهِهِ 3	بَحْهُمُ الْبَأْسِ وَبِشْرُ النَّدَى
وَالشَّمْسُ وَالْبَدْرُ إِذَا اسْتَجْمَعَا 4	لَمْ يَلْبِثَا أَنْ يَلِدَا فَرَقَا
فَابْقِ لَهُ حَتَّى تَرَى نَجْلَهُ 5	وَإِنْ عَرَّا حَطْبٌ فَنَحْنُ الْقَدَا

1- “Günlerin en güzeli yarın kendisinden razı olunan Yahya'nın doğacağı gündür.”

2- “(Doğumu sebebiyle) ona en iyi dileklerde bulunan kişi, kusurlardan uzak ve izzete sahip olandır.”

3- “Beşiğinde yüzü asık bir şekilde görünmesi, onun yiğitliğinin ve cömertliğinin müjdecisidir.”

4- “Güneş ve ay bir araya gelseler ancak böyle bir kutup yıldızı meydana getirebilirler.”

5- “(Ey arkadaşım) evladını görene kadar (sabırla) bekle, bir musibete uğrayacak olsa kendimizi ona feda ederiz.”⁹¹²

⁹¹⁰ İhsan ‘Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Kurtubâ* (5. Baskı), Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1978, 103-105.

⁹¹¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, I, 385, 744, IV, 727, V, 386; Muhammed 'Uveyd et-Tarbûlî, *el-A'mâ et-Tutaylî Şâ'iru 'Asri'l-Murâbitîn* (Dirâse Mevdû'iyye ve Fenniyye), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2005, 237-238; 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Kurtubâ*, 103-105.

⁹¹² Nevfel, 89.

İbn Hamdîs'in yeni yılın gelmesi münasebetiyle Emir Ali b. Yahya'yı tebrik ettiği ve medih ifadelerine çokça yer verdiği uzun bir kasidesinin bir kısmı şu şekildedir (Kâmil):

وَقَدْتُ عَلَيْكَ سَعَادَةَ الْأَعْوَامِ	1	لِعَلَى يَدَيْكَ وَنُصْرَةَ الْإِسْلَامِ
وَبَطُولِ عُمُرٍ يَعْمُرُ الرَّتَبَ الَّتِي	2	يَحْتَطُّهَا الْخَطَّيِّ وَهِيَ سَوَامِ
عَامٌ أَتَاكَ مُبَشِّرًا بِرِيَّاسَةٍ	3	أَبْدِيَّةِ الْإِجْلَالِ وَالْإِعْظَامِ
لَكَ فِي ابْتِدَاءِ الْعُمُرِ عَزْمٌ مُؤَيَّدٌ	4	وَأَنَاةٌ مُقْتَدِرٌ وَعَظْمٌ إِمَامِ
صَدَقَ الْمَحَايِلِ فِي حَدَاثَةِ سِنِّهِ	5	وَالشَّيْبُلِ فِيهِ طَبِيعَةُ الضَّرْعَامِ
كَمْ قَائِلٍ لِنُصْرَةٍ قَدَرُكَ فِي الْعَلَى	6	هَذَا الْهَيْلَالُ يُبِيرُ بَدْرَ تَمَامِ
تُرْدِي عُدَاةَ اللَّهِ مِنْكَ إِشَارَةً	7	وَالسَّقَطُ يُحْرِقُ كَثْرَةَ الْأَجَامِ
وَكَأَمَّا الْإِيمَانُ فِي حَرْبِ الْعَدَا	8	يَمِينِهِ مِنْكَ انْتِصَاءٌ حُسَامِ

1- “Bulunduğun makamdan ve İslam’a vermiş olduğun destekten dolayı yılların mutluluğunu elde ettin.”

2- “Allah sana uzun bir ömür bahşetsin, karşılaşacağın tüm zorluklarda bulunduğun yerde sabit kılsın.”

3- “Yeni yıl senin ulu ve görkemli riyasetinde (emirliğinde) müjdelerle geldi.”

4- “Hayatının henüz baharında büyük bir kararlılığa, güçlü bir sabra ve bir yöneticinin (sahip olabileceği) bir adalet anlayışına sahipsin.”

5- “Bu genç yaştaki zekân ve samimiyetinle bir aslan yavrusu olduğunu gösterdin, zira aslan yavrusunda da aslanın seciyesi vardır.”

6- “ Nice insanlar kaderinin gökyüzü kadar yüksek olduğunu söylüyor, bu hilal dolunayı (bile) aydınlatır.”

7- “Senden gelecek olan bir işaretle Allah’ın düşmanları (kaleleri ile beraber) tarumar olup yok olacaklardır.”

8- “Düşmanlarla yapılan savaşta (sahip olduğun) inanç, sağ elinle kılıcını çekip (düşmana saldırmak) gibidir.”⁹¹³

⁹¹³ İbn Hamdîs, 98-101.

el-A‘mâ et-Tutaylî bayram münasebetiyle âlim Abdurrahmân b. ‘Amr el-Hevzenî (ö. 512/1118) için tebrik temalı bir şiir nazmetmiş aynı zamanda İşbiliyye kadısı İbn Manzûr (ö. 520/1126)’a sataşmaktan da geri durmamıştır. Şair bu uzun kasidede asıl amacı olan kutlama kısmına geçmeden önce övünme, övgü ve yergi temalarını işlemiştir (Serî’):

حَسْبِي خَلْعُكَ لِلْأَعْلَامِ خَافِقَةً 1	الْمَوْتُ فِي ظِلِّهَا أَحْلَى مِنَ الْعَسَلِ
فِي كُلِّ مُضْطَرِمٍّ الْأَحْشَاءُ خَالِكُهَا 2	تَرَى الرَّدَى فِيهِ مُفْتَاتًا عَلَى الْأَجَلِ
تَعْدُو بِسَرَجِي إِلَيْهِ كُلُّ سَاحِجَةٍ 3	كَأَنَّ غُرَّتَهَا فِي مُرْتَقَى زُحَلِ
وَالْحَرْبُ تُلْحِمُ نَصْلَ السَّيْفِ كُلَّ فِتَى 4	لَا يُلْحِمُ السَّيْفُ إِلَّا هَامَةً الْبَطْلِ
هُنَاكَ سَلَّ بِي وَلَوْلَا أَنْ يَعْضَّ بِهَا 5	قَوْمٌ لَقَلْتُ أَشْهَدِ اهْيَجَا وَلَا تَسَلِ
وَنَازِحَ بَيْنَ فُطْرَيْنِهِ يَضِيقُ بِهِ 6	مِلءُ الْفَضَاءِ فَقَصِّرْ عَنْهُ أَوْ أَطِلِ
لَا يَنْشَأُ الدَّجْنُ فِيهِ خَوْفَ هَاجِرَةٍ 7	تَشْتَفُ مَا فِي نَوَاحِيهِ مِنَ الْبَلَلِ
تُمْسِي الْمَنُونُ بِهِ غَرَّتِي وَلَوْ ظَفِرَتْ 8	بَأَكْلَةٍ مَا أَسَاغَتْهَا مِنَ الْوَجَلِ
فَسَلِّهِ بِي فَلَعُمْرِي إِنْ ثَبَّتَ لَهُ 9	لِيُخْرِتَكَ عَنْ أُعْجُوبَةٍ جَلَلِ
عَنْ قُلُوبِ الْقُلُوبِ يَقْرِي كُلَّ نَارِلَةٍ 10	حَزْمًا يَسُدُّ طَرِيقَ الْعَارِضِ الْهَاطِلِ
أَكَلَّمَا طَلَعْتَ نَفْسِي إِلَى أَمَلٍ 11	لَمْ يَغْدُهَا عَائِقٌ عَنْ ذَلِكَ الْأَمَلِ

1- “Hayatın zevklerinden senin için vazgeçtim, gölgede ölmek baldan daha tatlıdır.”

2- “Her insanın içinde tutuşmuş bir parıltı vardır ki (kişiyi) ölüme doğru yaklaştırdığını görürsün.”

3- “Her binek oradan koşarak geçer, alnındaki beyazlık ise sanki ulaşılması zor olan Zuhâl gibidir.”

4- “Savaş herkesin kılıcının ucunu keskinleştirir ancak kahraman olanın kılıcı gibi keskinleştirmesi (mümkün değildir).”

5- “Savaşı, yalnızca gören topluluğa değil tüm benliğiyle yaşayan bana sorun.”

6- “Fezanın genişliği kadar mekâna sahipken yeri daraltılan kişiye ister yardım edin isterseniz (onu) terk edin.”

7- “Göç etme korkusuyla vatanından ayrılmak istemez ancak maruz kalacağı belalardan uzaklaşmak için buna mecbur kalır.”

8- “Zamanın musibetleri aç bir şekilde onu yutmak için sabah akşam peşinde koşar ve ondan bir lokma koparmaya çalışır.”

9- “Ömrüme yemin olsun ki, ona benim hakkımda bir şey sorsanız size öyle acayip şeyler anlatır ki”

10- “Kalpleri nasıl çevirdiğimi, her musibeti güçlü bir şekilde aştığımı, kötülüklerin yolunu nasıl kapattığımı sor.”

11- “Nefsım her ne zaman ümitvar olsa ona engel olacak (hiçbir şey) yoktur?”

Şair yukarıda hikmetli sayılabilecek sözlerle mezc ettiği övünme cümlelerinin ardından önce İbn Manzûr’u hicvetmiş, ardından bayramını tebrik etmek istediği el-Hevzenî’yi övmüş ve akabinde kutlama ifadeleri kullanmıştır.

1	لَا يَخْرُجُ الْمَجْدُ إِلَّا مَنْ تَوَزَّرَهَا	1	إِنَّ الْمَآثِرَ لَا يُخْرِزَنَّ بِالْحِيلِ
2	إِنِّي تَرَكْتُ ابْنَ مَنْظُورٍ لِمَوَارِدِهِ	2	لَمَعُ السَّرَابِ وَدَاعِيهِ ابْنَةُ الْجَبَلِ
3	فَلَسْتُ أَخْنُو بِمَرَاهِ عَلَى صَنِمٍ	3	وَلَا أُعْرِجُ مِنْ مَعْنَاهُ فِي طَلَلِ
4	وَلَا أُلَوِّدُ بِهِ مَلَانَ مِنْ صَلَفٍ	4	يُحَاتِلُ الْمَجْدَ بَيْنَ الْجُبْنِ وَالْبَخْلِ
5	هَذِي الْقَصَائِدُ وَاسْمُ الْهَوَازِيِّ هَا	5	وَهَا أَنَا وَأَيَادِيهِ الْجَزِيلَةُ لِي
6	بَيْنِي وَبَيْنَ الْعُلَا مِنْ ذِكْرِهِ أَرْجُ	6	مِثْلُ النَّسِيمِ خِلَالَ الرُّوضَةِ الْخَضِيلِ
7	فَالْتَمُّ أَنَا مِلَّةً عَنْ خَاطِرِي وَفَمِي	7	وَاشْكُرْهُ عَنِّي وَعَنْ إِحْسَانِهِ قَبْلِي
8	مَنْ لِي بِهِ الْبَحْرَ مَعْسُولًا مَوَارِدُهُ	8	وَقَدْ جَلَسْتُ عَلَى الضَّخْضَاخِ وَالْوَشَلِ
9	وَأَيْنَ لِي عَنْهُ شَمْسًا غَيْرَ آفَلَةٍ	9	وَإِنْ أَرَدْتُ فَظِلٌّ غَيْرُ مُنْتَقِلِ
10	وَقَائِلًا غَيْرُ مَنْزُورٍ وَلَا حَطِلِ	10	وَقَاعِلًا غَيْرُ مَنَّانٍ وَلَا مَذِلِ
11	وَحَامِيًا لَا يُبَالِي مَنْ يُلَوِّدُ بِهِ	11	أَنْ يَكْشِرَ الْمَوْتُ عَنْ أَنْيَابِهِ الْعُصْلِ
12	عَمَدًا إِلَيْكَ تَرَكْتُ النَّاسَ كُلَّهُمْ	12	السَّيِّدُ الرَّأْيِ لَا يُؤْتِي مِنَ الزَّلَلِ
13	تَشَوَّفَ الْعِيدُ مِنْ جَدْوَى يَدَيْكَ إِلَى	13	عِيدٍ عَلَى النَّاسِ وَالْأَيَّامِ مُشْتَمِلِ
14	فَأَهْنَأُ بَعِيدٍ هَا الْأَفْرَادُ فِيهِ إِذَا	14	لَمْ يُهَنِّأُوا غَيْرَ عَقْرِ الضَّانِ وَالْإِبِلِ

13- “Yalnızca ağır yük (sorumluluk) taşıyanlar yüceliğe ulaşır, zira iyilikler hilelerle elde edilmez.”

14- “İbn Manzur'u kim isterse ona bıraktım, çünkü o parlak bir serap (sahte bir hayal) gibi görünüyor, onu dağlarda yankılanan aksiseda ile çağırırım.”

15- “İbn Manzur'u görmek için ne kendimi bir puta adarım ne de atlâlı zikrettiğim şiirlerde ondan bahsederim.”

16- “Ben ona sığınmam çünkü başkalarına karşı kibirle doludur, korkaklık ve cimrilik arasında şan ve şereften mahrumdur.”

17- “Bu şiirler el-Hevzenî içindir, onun şefkatli kolları ve cömertliği ise benimledir.”

18- “İsmimin onun yanında zikredilmesinin görkemi, yeşil bahçelerden esen güzel kokulu bir meltem gibidir.”

19- “Parmak uçlarını hatırım için öp ve bana gösterdiği nezaket için benim adıma ona teşekkür et.”

20- “Ben sığ suların kenarında otururken, sen zengin kaynakları benden esirgemeyen deniz gibiydin.”

21- “Sen benim için batmayan bir güneş ve dilersen (güneşin) altında hareket etmeyen bir gölgesin.”

22- “Sözlerinde hata yoktur, sahip olduğu erdemleri saymadan, başkalarını aşağılamadan iyilik yapmayı sever.”

23- “Sen (sana) sığınanların koruyucusu, acımasız dişleriyle (insanlara) saldıran ölümü umursamayansın.”

24- “İnsanları tümüyle terk ettim, yalnızca sana destek olurum. Ey görüş sahibi olanların en üstünü! Bu sebeple yanlışa uğrayacak değilim.”

25- “İnsanlar ellerindeki hediyeleri (alabilmek için) bayramdan bayrama yolunu gözlemektedirler.”

26- “Bayram sebebiyle ziyafet verdi oradaki erler, (kimseye) şişek koyun ve develerden gayrısını ikram etmediler.”⁹¹⁴

⁹¹⁴ el-A'mâ et-Tutaylî, 161-163.

1.4.12.2. ‘Îtâb ve Şekvâ/Serzeniş ve Yakınma Şiirleri

Önceleri yergi şiirleri içerisinde değerlendirilen ‘itâb şiirlerinin, Abbâsîler Dönemi’nden itibaren müstakil bir tür haline geldiği kabul edilmektedir. ‘Îtâb türü şiirlerde asıl amaç, yergide olduğu gibi kişiyi küçük görmek ve aşağılamak değil, onu azarlamak ona sitem etmek ve üzüntüsünü yansıtmaktır. Şairlerin kimi zaman yöneticilere içinde bulundukları durumu anlatmak niyetiyle bu tür şiirden yararlandıkları da görülmüştür.⁹¹⁵ ‘Îtâb, Endülüs şiirinde ise müstakil bir tür olmaktan ziyade diğer şiir temalarının arasına serpiştirilmiş bir görünüm vermektedir. Endülüslü şairler kimi zaman gördükleri vefasızlığı ve unutulmuşluğu dile getirmek kimi zaman da nasihat vermek için bu türü kullanmışlardır. ‘Îtâb ve şikâyet türlerinde öne çıkan şairler İbn ‘Abbâd, İbn Zeydûn ve Saffân b. İdrîs olarak bilinmektedir.⁹¹⁶ Murâbıtlar Dönemi’nde ise İbn ‘Atiyye, İbnü’l-Fehhâr el-Mâlakî ve Ebu’l-Hasen Ali b. Cûdî’yi saymak mümkündür.

İbn ‘Atiyye’nin bir arkadaşına söylediği sitem dolu sözleri, bu dönemde nazmedilen önemli serzeniş şiirleri arasındadır (Vâfir):

وَكُنْتُ أَظُنُّ أَنَّ جِبَالَ رَضْوَى 1 تَزُولُ وَأَنَّ وَدَّكَ لَا يَزُولُ
وَلَكِنَّ الزَّمَانَ لَهُ انْقِلَابٌ 2 وَأَخْوََالَ ابْنِ آدَمَ تَسْتَحِيلُ
فَإِنْ يَكُ بَيْنَنَا وَصْلٌ جَمِيلٌ 3 وَإِلَّا فَلْيَكُنْ هَجْرٌ جَمِيلٌ

1- “Eskiden Radvâ Dağları’nın yok olabileceğini ama senin sevginin kaybolmayacağını düşünürdüm.”

2- “Lakin zamanın bir dönüşümü vardır ve insanoğlunun ahvali kimi zaman imkânsıza dönüşebilir.”

3- “Öyleyse (seninle) güzel bir bağımız olsun. Eğer bu olmayacaksa güzel bir ayrılık yaşayalım.”⁹¹⁷

⁹¹⁵ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 115; Râide Mehdî Câbir, “el-‘Îtâb fi ‘Şi‘ri’l’Abbâsî”, *Câmi‘atu Bâbil Mecelletu Kullüyyeti’t-Terbiyyeti’l-Esâsiyye*, (10), 2013, 507-509.

⁹¹⁶ Muhammed Muhyiddîn, *eş-Şi‘ru’l-Endelî fi ‘Asri’l-Muvahhidîn Mukârebe li Funûnih ve Hasâisih fi’l-Fetrati’l-Ülâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Câmi‘atu Ebî Bekr Belkâid, Ma‘hedu’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ*, Tilimsân 1997- 1998, 352-354.

⁹¹⁷ İbn Sa‘îd el-Mağribî, II, 118; Ferrûh, V, 122.

İbnu'l-Fahhâr el-Mâlakî, künyesi Ebû Hasan olan eski bir arkadaşına sitem dolu ifadeler kullandığı bir şiir nazmetmiştir (Basît):

- أَقْلَّ عِتَابَكَ لَيْسَ الْكَرِيمُ 1 يُجَازِي عَلَى حُبِّهِ بِالْقَلَى
وَحَلَّ اجْتِنَابَكَ إِنَّ الزَّمَانَ 2 مَرُّهُ بِتَكْدِيرِهِ مَا حَالًا
وَوَاصِلَ أَخَاكَ بِعِلَاتِهِ 3 فَقَدْ يُلْبَسُ الثَّوْبُ بَعْدَ الْبَلَى
وَقُلَّ كَالَّذِي قَالَهُ شَاعِرٌ 4 نَبِيلٌ وَحَقُّكَ أَنْ تَنْبُلَا
إِذَا مَا خَلِيلٌ أَسَا مَرَّةً 5 وَقَدْ كَانَ فِي مَا مَضَى مُجْمَلًا
ذِكْرُكَ الْمُقَدَّمَ مَنْ فَعَلِهِ 6 فَلَمْ يُفْسِدْ الْآخِرُ الْأَوَّلَا
أَبَا حَسَنِ إِنَّ أَتَى حَادِثٌ 7 يُجَرِّدُ لِي سَيِّفَكَ الْمُقْصَلَا
أُولَى الْمَلَامَةِ عَنْكَ الزَّمَانَ 8 وَأُصْحَبُكَ الْأَكْرَمَ الْأَفْضَلَا

1- “(Bana olan) sitemini azalt çünkü cömert biri sevgisinin karşılığı olarak nefretle ödüllendirilmez.”

2- “Beni bir kenara bırakma! Çünkü herşey (başlangıçta) güzel olsa da zaman onu acılaştırır.”

3- “Kusurları olsa da kardeşinle irtibatını koparma zira elbise eskimiş olsa da giyilir.”

4- “Soylu bir şairin söylediği gibi, yüce gönüllü olmak hakkı söylemeyi (gerektirir):”

5- “Daha sonra bana karşı işlediğin kusurlara rağmen dostluğumuzun başlarında yaptığın iyilikleri unutmadım.”

6- “Önceleri bana karşı olan davranışlarını hatırlarım, sonraki yapılan hatalar önceki iyilikleri elbette silip götüremez.”

7- “Ey Ebû Hasan başımı belaya sokarsam keskin kılıcını benim için kınından çıkar!”

8- “Omuzlarımda suçluluğumun ve zamanın ağırlığını taşıyorum ve (senin gibi) onurlu bir insanla dost kalmayı diliyorum.”⁹¹⁸

⁹¹⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 393; Ferrûh, V, 246.

Şair Umeyy b. ‘Abdilazîz’in kendisine ihanet ederek tek başına bırakan eski arkadaşlarından şikâyet ettiği beyitleri de önemli örnekler arasındadır (Basît):

كَمْ صَاحِبٍ عَرَّيَ بِظَاهِرِهِ 1 وَحَانَ عِنْدَ السَّفَارِ وَالْخَبَرِ
يَزُورُنِي مُثَرِّبًا وَيُطْرِفُنِي 2 وَلَا أَرَاهُ فِي الضَّيِّقِ وَالْعُسْرِ

1- “Beni dış görünüşüyle aldatan, seyahatlerde ve (getirdikleri) haberlerde ihanet eden nice arkadaşım var.”

2- “Bolluk zamanda kapımı çokça çalarak ziyaret eden dostlarımı dar zamanda (niçin) göremiyorum.”⁹¹⁹

Ebu’l-Hasan Ali b. el-Cûdî bir şiirinde gençlerin tutkularının oyuncağı oldukları ve bu tutkuları gerçekleşmediği zaman dünyaya düşmanlık besledikleri için onlardan şikâyetçi olmaktadır (Kâmil):

وَيَحُ الْفَتَى لَعَبَتْ بِهِ هَمَّائُهُ 1 حَيْثُ الْمَجَرَّةُ وَالسَّمَاءُ الرَّامِحُ
إِيَّاهُ وَإِنَّ قَلَّ الْمُسَاعِدُ وَأَنْتَأَى 2 عَنْكَ الصَّدِيقُ وَغَشَّ ذَلِكَ النَّاصِحُ
وَالْخُرُّ كَالْفُوسِ الْمُرْتَّةِ تَشْتَكِي 3 دُنْيَا يُعَادِي هَهْهَا وَيُرَاوُحُ

1- “Ulaşamayacağı hedeflerin oyuncağı olan gençlerin vay haline!”

2- “Yardımcın olmasa da, dostların uzak dursa da, öğüt verenler seni aldatırsa bile sadece kendin ol (sen sana yetersin).”

3- “Özgür bir adam esnek bir yaya benzer, her defasında tutkusuna düşman olan dünyadan şikâyet eder.”⁹²⁰

1.4.12.3. İ’tizâr ve İsti’tâf/Özür ve Merhamet Dileme Şiirleri

Özür ve af dileme temalı şiirler, önceleri şairlerin toplumun ileri gelenlerini hicveden şiirler nazmetmeleri sonucunda nedametlerini ifade ettikleri mecra olarak bilinmektedir. Affedilmeyi talep eden şair, içerisinde övgünün bol olduğu methiyelerin ardından ilgili kişiye özrünü ifade etmiştir. Kimi zaman iftiraya uğrayan şairler de

⁹¹⁹ Nevfel, 53-54.

⁹²⁰ el-Feth b. Hâkân el-Kaysî, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Abdillâh el-İşbîlî, *Matmahu’l-Enfus*, Thk: Muhammed ‘Ali Sevâbike, Muessesetu’r-Risale, Beyrut 1983, 365.

yaptığı methiyeler vasıtasıyla kendilerini aklamaya çalışmışlardır. Bu tür şiirlerin ilk örneklerinin methiye şiirlerinde bir bölüm olarak ele alındığı görülür.⁹²¹

Câhiliye Dönemi'nde kabileler arası anlaşmazlıklardan dolayı nazmedilen bu tür şiirlerin, Sadru'l-İslâm Dönemi'nde ise Hz. Peygamber'e iftira atanların duydukları pişmanlığı dile getirmek için nazmettikleri görülür. Emevîler Dönemi'ndeki siyasi hava bu şiirlerde artış görülmesine neden olmuştur. Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde sosyal yapılanmayı oluşturan unsurlar arasında meydana gelen tartışmalar sonucunda haklı ya da haksız hapis veya ölüm cezası almış kişilerdeki artışa paralel olarak özür ve af dileme şiirlerinde de artış görülmüştür. Sadece kendisi için değil, başkalarının içinde bulundukları durumdan dolayı şiir nazmeden şairlerin varlığı da söz konusudur. Özür, af ve şefaaf dileme şiirlerinin işlevini yerine getirdiği ve insanları işkenceye uğramaktan, hapsedilmekten ve idam cezasından kurtarma etkisinin olduğu gözardı edilmeyecek bir durumdur.⁹²²

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde görülen siyasi hareketliliğin, özür ve şefaaf dileme temalı şiirlerde gözle görülür bir artışa neden olduğu söylenebilir. Her beyliğin bulunduğu şehirde kendi otoritesini sağlamaya çalıştığı Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ise şairlerin saraydaki yapıyla içli dışlı olmaları ve sınırı belli olmayan yetkilere haiz olmaları gibi durumlar, haset, iftira ve entrika gibi olumsuzlukların yaşanmasına, bu da özür ve af dileme şiirlerinin önemli oranda artış göstermesine neden olmuştur. Bu türde öne çıkan şairler arasında el-Mushafî, İbn Zeydûn, İbn 'Ammâr ve el-Mu'temid b. 'Abbâd'ı saymak mümkündür.⁹²³

Murâbıt Emiri Yûsuf b. Taşfîn tarafından beyliklere teker teker son verilerek siyasi birliğin sağlanmasıyla beraber Hristiyanlarla işbirliği içinde olan beylik yöneticileri gözetim altında tutulmuştur. İbn 'Abbâd bunların en önemlilerinden biridir. Zira İbn Taşfîn'e karşı İspanya Kralı Alfonso'dan yardım talebinde bulunmuştur.

⁹²¹ 'Atîk, 230; Çetin, 67-69; Çiftçi, 129; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)* 211-212.

⁹²² Muhammed Câsir Cibâlî Es'ad, *el-İsti'tâf fi 'ş-Şi'ri'l-Endelusî 'Asru Mulûki't-Tavâif (h. 422-484)*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Nâblus 2003, 10-25.

⁹²³ Ayrıntılı bilgi ve şiir örnekleri için bkz. 'Atîk, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*, 232-240; 'Abdulâzîz Muhammed İsâ, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*; 147-150; Çiftçi, 130-132; Çınar, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, 220-225;

Ölümüne kadar yaklaşık dört yıl boyunca kaldığı zindanda, İbn Taşfîn'den affını talep ettiği çok sayıda şiir nazmetmiştir.⁹²⁴

İbn ‘Abbâd Murâbıtların esiri olarak Merakeş yakınlarındaki Ağmat’a ilk kez getirildiğinde şu beyitleri söyleyivermiştir (Kâmil):

لَمَّا تَمَسَكَتِ الدُّمُوعُ	1	وَتَنَبَّهَ الْقَلْبُ الصَّادِيعُ
وَتَنَاكَرَتْ هَمِّي لَمَّا	2	يَسْتَأْمُهَا الْخَطْبُ الْقَظِيعُ
قَالُوا الْخُضُوعُ سِيَاسَةٌ	3	فَلْيَبْدُ مِنْكَ هُمْ خُضُوعُ
وَأَلَدُ مَنْ طَعَمَ الْخُضُوعُ	4	عِ عَلَى فَمِي السُّمُّ النَّقِيعُ
أَجَلِي تَأَخَّرَ لَمْ يَكُنْ	5	يَحْوَايَ ذُلِّي وَالْخُضُوعُ

1-2- “Gözyaşlarım dinîp yaralı ve yorgun kalbim uyandığında, talihsizlikler üst üste geldiğinde kararlılığım zayıfladı.”

3-4- “Bana boyun eğmenin siyaset olduğunu söylediler; (bu yüzden) onlara boyun eğ, teslimiyet zehirden daha tatlıdır dediler.”

5- “(Bu sürgünde) ölümüm gecikti, aşağılanmayı ve boyun eğmeyi sevmem.”⁹²⁵

Ailesiyle birlikte Mağrib’e sürgüne gönderilen İbn ‘Abbâd, esaretinin ilk günlerinde nazmettiği şiirinde, ifadeleriyle güçlü durmaya çalışmış ancak zamanla kendisini hapse atan Emir Taşfîn’e övgü dolu cümleler söylemiştir (Mutekârib):

وَقُلِّبِي نَزُوعٌ إِلَى يُوسُفَ	1	فَلَوْلَا الضُّلُوعُ عَلَيْهِ لَطَارَا
وَيَوْمَ الْعُرُوبَةِ دُدَّتِ الْعَادَا	2	نَصَرْتُ الْهُدَى، وَأَيَّتَ الْفِرَارَا
تَنَبَّتَ هُنَاكَ، وَإِنَّ الْقُلُوعَا	3	بَ بَيْنَ الضُّلُوعِ لَتَأْبَى الْفِرَارَا
وَلَوْلَاكَ يَا يُوسُفُ الْمُتَّقَى	4	رَأَيْنَا الْجَزِيرَةَ لِلْكَفَرِ دَارَا
رَأَيْنَا السُّيُوفَ ضَحَى كَالنُّجُوعَا	5	م، وَكَالْإِلَّيْلِ ذَاكَ الْعُبَارَ الْمُتَارَا

1- “Kalbim Yûsuf b. Taşfîn’i özliyor, göğüs kafesimde tutmamış olsaydım o elbette uçardı.”

⁹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mîra Ğadâb, *el-İstî’tâf fî Şî’ri’l-Mu’temîd b. ‘Abbâd Dirâsetun Fenniyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi’atu Muhammed Haydar Biskra, Külliyyetu’l-Âdâb ve’l-Luġât, Cezayir 2012-2013.

⁹²⁵ el-Mu’temîd b. ‘Abbâd, 88.

2- “Arapların gününde (Zellâka Savaşı’nda) düşmana galip geldin, kaçmayı reddederek Allah(ın davasını)a yardım ettin.”

3- “Orada sabit durduğun (geri adım atmadığın) gibi, kaburgaların arasındaki kalpler de firar etmek istemiyor.”

4- “Ey müttaki Yusuf! Sen olmasaydın Endülüis’ü keferenin yurdu olarak görürdük.”

5- “Kılıçları, gündüz parlayan yıldızlar, gece ise toz bulutu şeklinde gördük.”⁹²⁶

İbn ‘Abbâd yukarıda Yûsuf b. Taşfîn’e övgü dolu ifadeler söyledikten sonra asıl gayesi olan merhamet dileme temalı bir şiir söylemiştir (Serî’):

قَيْدِي أَمَا تَعْلَمُنِي مُسْلِمًا 1 أَبَيْتَ أَنْ تُشْفِقَ أَوْ تَرْحَمَا
دَمِي شَرَابٌ لَكَ وَاللَّحْمُ قَدْ 2 أَكَلْتَهُ لَا تَهْشِمِ الْأَعْظَمَا
ارْحَمِ طُفَيْلًا طَائِشًا لُبُّهُ 3 لَمْ يَخْشَ أَنْ يَأْتِيكَ مُسْتَرْجَمَا

1- “Ah ayağımdaki pranga! Müslüman olduğumu bilmiyor musun? Şefaât ve merhamet etmeyi reddettin.”

2- “Nasıl ki etimi (parça parça) yediysen kanım da senin içeceğindir, ama (ne olur) kemiklerimi kırma.”

3- “Merhamet dilemek için sana gelmekten çekinmeyen gönlü pervasız bir çocuğa merhamet et.”⁹²⁷

İbn ‘Abbâd, Emir Taşfîn’den pranga aracılığıyla affını istemektedir. Din kardeşliği bağını ön plana çıkarmak isteyen şair, kendisini merhamet dileyen bir çocuğa benzetmiştir. Esaretini ilk zamanlarında övünme şiirleri nazmeden şair daha sonra İbn Taşfîn’e hamasi duygularla methiyeler söylemiş netice olarak ise ondan merhamet dileyerek affını talep etmiştir.

⁹²⁶ el-Mu‘temid b. ‘Abbâd, 97.

⁹²⁷ el-Mu‘temid b. ‘Abbâd, 112.

1.4.13. Dinî Şiirler

1.4.13.1. Hz. Peygamber'e Methiyeler

Hz. Peygamber'e söylenen şiirler dinî şiirin önemli bir kısmını teşkil eder. Nitekim el-Makkarî, “Hz. Peygamber'e söylenen medihler kıyası olmayan bir deniz gibidir, onda şiir de vardır nesir de.” demektedir.⁹²⁸ Peygamber methiyeleri daha O hayattayken bilinen ve işlenen bir türdü. Riya karışmadığından ve kendisinde şüpheye düşülmediğinden şiirin en samimi türlerinden biri sayılmıştır. Başta Hassân b. Sâbit olmak üzere Ka'b b. Mâlik ve Abdullah b. Revâhâ gibi şairler Hz. Peygamber'i metheden şiirler söylemişlerdir. Bu şiirlerde O'nun kıyamet günü şefaet etmesi, muharebe meydanlarında cesurca çarpışması, kendisine vahiyler gelmesi, tüm insanlardan üstün ve şerefli olması gibi yönleri işlenmiştir.⁹²⁹ Vefatından sonra da şairler O'na medih ve mersiyeler söylemişlerdir. Emevîler Dönemi'nde şairler konuya neseb yönünden yaklaşıp methiyeyi fahriye şeklinde ele almışlardır. Bu dönemlerden farklı olarak Abbâsîler Dönemi'nde Hz. Peygamber'in methedilmesinin yanı sıra Ehli Beyt'in de övüldüğü görülür.⁹³⁰

Sonraki yıllarda ortaya çıkan sûfî şairler kasidelerine Hz. Peygamber'e özlem, mukaddes beldeleri ve Mescidi Nebvî'yi ziyaret, şefaet olunmayı ümit etme gibi konularla giriş yaparlar, dua ve salatla da bitirirlerdi. Ehli Beyt'in konu edildiği şiirlerde ise dinî ve siyasi düşünceler mezc edilirdi. Daha çok Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve matem gibi konular işlenmekteydi.⁹³¹

Hz. Peygamber'e medih şiiri söyleyen ilk kişinin dedesi 'Abdumuttalib⁹³² olduğu kabul edilir. Torununun doğumundan dolayı son derece güzel duygular hisseden ve fevkalade olaylar müşahade eden 'Abdumuttalib, O'nun doğumu ile dünyanın aydınlandığını ve en uzak ufaklara ışıklar saçtığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'e

⁹²⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, VII, 512.

⁹²⁹ Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 95-101.

⁹³⁰ Fâtıma İmrânî, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fi's-Şi'ri'l-Endelusî*, el-Mecma'u'l-'Alemlî, Tahran 2007, 109-114.

⁹³¹ es-Sa'îd Kûrârî, *el-Medâihu'n-Nebeviyye fi's-Şi'ri'l-Endelusî fi Karnî's-Sâmini'l-Hicrî Mezâmînuhâ ve Eşkâluhe'l-Fenniyye Lisânuddîn İbni'l-Hatîb ve İbn Câbir Enmûzecen* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Batna, Külliyyetü'l-Luğa ve'l-Edebî'l-'Arabî ve'l-Funûn, Cezayir 2017, 30-31.

⁹³² Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. H. Ahmet Sezikli, “Abdumuttalip”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 272-273.

yapılan en meşhur methiyelerden birisi Mısırlı sûfî bir şair olan İmâm el-Bûsîrî (ö. 696/1296)⁹³³, nin Kasîdetu'l-Bürde⁹³⁴,sidir.

Nebeviyyât şiirleri teşavvuk (özlem), mevlidiyyat ve bedî'iyât⁹³⁵ olmak üzere üçe ayrılır.⁹³⁶ Şairler şefaât dilemek, dua etmek, sevgi ve özlemlerini dile getirmek için kasideler nazmetmişlerdir. Bu şiirlerde “صَلُّوا” ifadesine çok sık rastlanır ve Hz. Peygamber'in faziletinden, şerefinden, insanlar ve diğer peygamberler arasındaki konumundan bahsedilir. Mucizelerinin zikredilmesi, isrâ ve mîrac hadiseleri de işlenen diğer konular arasındadır.⁹³⁷

Her İslam beldesinde olduğu gibi Endülüs'te de şairler Hz. Peygamber'i öven kasideler nazmetmişlerdir. Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde söylenmeye başlayan bu tür şiirlerin Murâbıtlar Dönemi'nden sonra gelişme kaydettiği görülür.⁹³⁸ Bu dönemde İbnü'l-'Arîf (ö. 536/1141)⁹³⁹,in *Metâli 'u'l-Envâr ve Menâbi 'u'l-Esrâr*⁹⁴⁰ adlı eserinin mukaddime ve hatimesinde Hz. Peygamber'i övdüğü görülür. Şair eserin mukaddimesinde Hz. Peygamber'i şu şekilde över (Muctes):

يَا عَازِلِي فِي طَلَابِي	1	دَعْنِي مِنَ الْعَذْلِ دَعْنِي
إِلَى ضَرْحِ رُسُولٍ	2	مُصَدِّقُ حُسْنِ ظَنِّي
يَا أَطْهَرَ الْخَلْقِ إِنِّي	3	بِذِلَّتِي عَبْدٌ قَرَنِي
فَأَنْتَ أَنْتَ مَلَاذِي	4	إِيَّاكَ إِيَّاكَ أَعْنِي
لَوْلَاكَ كُنَّا أَنْسَاءَ	5	أَشْرُّ مَنْ كُنَّا جَنِي
فَإِذَا بُعِثْتَ رُسُولًا	6	فَخَيْرُ فَضْلٍ وَمِنْ
لِللَّهِ خَالِصٌ شُكْرِي	7	عَسَاهُ يَصْصَفُحُ عَنِّي

⁹³³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde (Tıpkıbasım)*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2019, 7.

⁹³⁴ Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Kasîdetu'l-Bürde”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 568-569.

⁹³⁵ “Her beyitte bedî' sanatlarından en az birini kullanarak Hz. Peygamber'i övmek için nazmedilen şiirlerdir. Beyit sayısının en az elli olması, basit bahriyle söylenmesi ve revî harfinin kesreli mîm olması bu tür kasidelerde aranan diğer özelliklerdir.” Bkz. Hulusi Kılıç, “Bedîiyyât”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 323.

⁹³⁶ İmrânî, 125.

⁹³⁷ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 270.

⁹³⁸ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 370.

⁹³⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ferrûh, V, 230; Nihat Azamat, “İbnü'l-'Arîf”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 522-523.

⁹⁴⁰ İsmail Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifin ve Esmâu'l-Muellifin ve Âsâru'l-Mûsânnifin*, Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, İstanbul 1951, I, 83.

- 1- “Ey ısrarımdan ötürü beni azarlayan! Paylamayı bırak (artık)”
- 2- “Hüsnü zan ile tasdik olunmuş Resulün kabrine (gidiyorum).”
- 3- “Ey yaratılışı en temiz olan! Ben zilletimle ancak bir köleyim.”
- 4- “Benim sığınağım ancak sensin, yalnız seni kastediyorum.”
- 5- “Sen olmasaydın insanlar olarak cinlerden daha şerli olurduk.”
- 6- “Resul olarak gönderildiğinde onlardan daha hayırlı ve daha üstün olduk.”
- 7- “Allah için şükürümde samimiyim, (böylece) belki bağışlanabilirim.”⁹⁴¹

Şair aynı eserin hatimesinde Hz. Peygamber’i salât ve selamla methetmeye devam eder (Kâmil):

صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ مَا انْبَلَجَ السَّنَا	1	فَأَبْيَضُ وَجْهِ الْأَرْضِ بَعْدَ سَوَادِ
صَلَّى عَلَى خَيْرِ الْأَنَامِ مُحَمَّدٍ	2	مَنْ خَصَّصَهُ بِالنُّورِ وَالْإِرْشَادِ
صَلَّى الْإِلَهِ عَلَى رَسُولِ حَاتِمٍ	3	حَتَمَ النُّبُوَّةَ بِالْكِتَابِ الْهَادِي
صَلَّى الْإِلَهِ عَلَى رَسُولِ فَاتِحٍ	4	فَتَحَ الظَّلَامَ بِنُورِهِ الْوَقَادِ
صَلَّى الْإِلَهِ عَلَى نَبِيِّ رَاحِمٍ	5	بِالْمِلَّةِ الْعَرَاءِ بَعْدَ فَسَادِ
صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ فَهُوَ صَفِيٌّ	6	صَفَى سَرِيرَتَهُ مِنَ الْأَحْقَادِ
صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُصْطَفَى	7	مِنْ كُلِّ خَضَارِ الْعِبَادِ وَبَادِي
صَلَّى عَلَيْهِ مَنْ أَرَاهُ جَلَالَهُ	8	وَأَنَالَهُ مِنْ ذَاكَ كُلِّ مُرَادِ

- 1- “Karanlığın ardından yeryüzündeki en parlak yüzdür O, Allah O’na salât eylesin.”
- 2- “Nur ve irşad bakımından insanların en hayırlısı olan Muhammed (Sav) üzerine Allah salât eylesin.”
- 3- “Hediye olarak gönderilen kitap sebebiyle son peygamber olan resulü üzerine Allah salât eylesin.”
- 4- “O, parlayan nuruyla karanlıkları fethetti, Fâtih olan rasulü üzerine Allah salât eylesin.”
- 5- “Fesadın ardından insanları İslam’la bir araya getiren, merhametli olan resulü üzerine Allah salât eylesin.”

⁹⁴¹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, VII, 497.

6- “Her türlü kötülüğün kalbinden arındığı, Allah’ın seçilmiş dostudur O, Allah O’na rahmet etsin.”

7- “Tüm şehirli ve bedevi kulları arasından süzülmüştür O, Allah O’na rahmet etsin.”

8- “O, Allah’ın celâli ile gördüğü, (böylece) her murada nail olandır, Allah O’na salât eylesin.”⁹⁴²

Murâbıtlar Dönemi âlimlerinden el-Kâdi ‘İyâd’ın Hz. Peygamber’i metheden şiirleri mevcuttur. O’na ve mukaddes beldelere özlemini dile getirdiği kasidesinin bir kısmı şu şekildedir (Basît):

1	قِفْ بِالرَّكَابِ فَهَذَا الرَّيْغُ وَالْدَّارُ	1	لَا حَتَّ عَلَيْنَا مِنَ الْأَحْبَابِ أَنْوَارُ
2	بُشْرَاكَ بُشْرَاكَ قَدْ لَاحَتْ قِبَاهُهُمْ	2	فَأَنْزِلْ لَقَدْ نِلْتَ مَا تَهْوَى وَتُحْتَارُ
3	هَذَا قِبَابُ قَبَا آثَارُ وَطِئِهِمْ	3	وَذَا هُوَ الْجُرْعُ فَابِكِ ذَا هُوَ الْعَارُ
4	هَذَا النَّبِيُّ الْحِجَازِيُّ الَّذِي شَهِدَتْ	4	لَهُ بِتَقْدِيرِهِ فِي الرُّسُلِ الْأَحْبَارُ
5	هَذَا الْحَبِيبُ الَّذِي أَسْرَى بِخَالِقِهِ لَيْلًا	5	وَقَدْ ضُرِبَتْ بِاللَّيْلِ أَسْتَارُ
6	هَذَا الشَّفِيعُ الَّذِي تُرْجَى شَفَاعَتُهُ	6	لِلْمُذْنِبِينَ إِذَا مَسَّوَدَّتِ النَّارُ
7	بَادِرْ وَسَلِّمْ عَلَى أَنْوَارِ رَوْضَتِهِ	7	قَبْلَ الْمَمَاتِ فَلَا تَشْعَلْكَ أَعْدَارُ
8	يَا أَهْلَ طَيْبَةٍ فِي رَنْعِكُمْ قَمَرُ	8	بَرُّ عَطُوفٍ لِفِعْلِ الْخَيْرِ الْأَمَارُ
9	يَا خَيْرَةَ الرُّسُلِ يَا أَعْلَى الْوَرَى شَرَفًا	9	قَدْ أَثْقَلَتِ الظُّهْرَ آثَامٌ وَأَوَزَارُ
10	فَكُنْ شَفِيعِي لِمَا قَدَّمْتُ مِنْ زَلَلٍ	10	وَمِنْ خَطَايَا فَإِنَّ الرَّبَّ عَفَّارُ

1- “Bineklerinizden inin! İşte efendi(miz) ve (onun) ev(i), en sevgiliden üzerimize ışıklar parıldıyor.”

2- “Müjde, müjde (Ravzâ-i Mutahhara’nın) kubbeleri belirdi, bineklerinizden inin, zira sen dilediğini ve seçtiğini elde ettin.”

3- “Bu kubbeler burada oturduklarının alametidir, bu ondan bir parçadır, ağla! Zira bu da mağaradır.”

4- “Bu, erdemlerine paygamberler ve rahipler/hahamlar tarafından şahit olunan Hicâz nebisidir.”

⁹⁴² el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, VII, 499.

5- “Allah’ın bu sevgilisi karanlık gecede yaratıcısına doğru yürüyendir.”

6- “Ateş karardığında (hak edildiğinde) günahkârların şefaatinin umduğu şefaatchi budur.”

7- “Bahanelere sarılmayın, acele edin ve ölmekten önce ravzasının ışıklarını selamlayın.”

8- “Ey Taybe (Medîne)’nin insanları! Halkınızın efendisi şefkatli ve merhametliydi (yalnızca) iyiliği emrederdi.”

9- “Ey resullerin en hayırlısı ve en şerefli, sırtıma ağır yükler ve günahlar yüklendi.”

10- “Yaptığım hatalardan dolayı şefaatchim ol, çünkü Allah çok affedici ve bağışlayandır.”⁹⁴³

1.4.13.2. Zühhd Şiirleri

Lügatte kaçınmak, vazgeçmek, elini eteğini çekmek, dünya sevgisinden ve zevklerinden uzak durmak anlamlarına gelen zühhd (زهد)⁹⁴⁴, Allah’a yaklaşma niyetiyle dünya metaından uzaklaşarak salih ameller işlemek, dinin yasakladığı şeylerden uzaklaşıp emrettiklerini yerine getirmek ve yaşantısını buna göre şekillendirmek, yerine göre insanlardan uzaklaşıp inzivaya çekilmek demektir. Zâhid kişi geçmişe dönük pişmanlık duyarak kendi iç dünyasına çekilir.⁹⁴⁵

Câhiliye Dönemi Arap şiirinde insanların yaşantılarına paralel olarak dinî konuların fazla işlenmediği görülür. Ancak şairler insanın ölüm karşısında çaresiz kalışı, dünya nimetlerine fazla önem verilmemesi gerektiği ve kanaatkâr olma gibi konuları işlemişlerdir. İslamiyet’in gelişinden sonra Hz. Peygamber’in “Dünyada zâhid ol ki Allah seni sevsin, malında zâhid ol ki insanlar seni sevsin” sözüne uygun olarak yaşayan Müslümanların sayısında artış olduğu görülmüştür.⁹⁴⁶

Dünyadan el çekip ahirete yönelme düşüncesi Emevîler Dönemi’nin sonlarına doğru Irak civarında zuhur etmiş ve buradan diğer İslam beldelerine yayılmıştır. Fetihlerle toprakların genişlemesiyle beraber, Arap toplumunun diğer milletlerle

⁹⁴³ el-Kâdi ‘İyâd, Ebu’l-Fazl ‘İyâz b. Mûsâ b. ‘İyâz el-Yahsubî, *Dîvânu’l-Kâdî ‘İyâd*, 31-32.

⁹⁴⁴ İbn Manzûr, III, 196-198; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 286.

⁹⁴⁵ Muhammed Mecîd es-Sa‘îd, 261.

⁹⁴⁶ ‘Atîk, 216.

kaynaşması sonucu Şam, Bağdat ve Mısır'da ilk zamanlardan farklı olarak yeni bir zühd anlayışı ortaya çıkmıştır.⁹⁴⁷ Bunda Emevîlerin tutum ve davranışları etkili olmuştur. Abbâsîler Dönemi'nde şairler arasında zındıklık ve lehviyyât konulu şiirler giderek yaygınlık kazanmıştır. Ebu'l-'Atâhiye gibi bazı şairler, önceleri bu konulara rağbet ederken ömürlerinin sonuna doğru ise zahidane bir hayat yaşamaya çalışmışlardır.⁹⁴⁸

Sadece kendi işlediği günahlara değil, diğer insanların yaptıkları hatalara üzülen şairler de olmuştur. Bu hal üzere yazılan şiirler içtenlikle söylendiği için samimi bulunmuştur. Endülüs'te fakihlerin de etkisiyle zühd anlayışına rağbet artmış ve bu durum şairleri de etkilemiştir.⁹⁴⁹ Gerek dâhili karışıklıklar ve Hristiyan tehdidi gerekse Endülüs insanın ince ruhlu yapısı, zühd ve tasavvufta samimiyet bağlamında Doğu şairlerini geri bırakmaya yetmiştir.⁹⁵⁰ Kimi şairler ilerleyen yaşlarında geçmişte yaptıklarından nedamet duymuşlar, bağışlanmayı isteyerek gözyaşı akıtmışlardır. Bu durumun Doğudaki en bilinen örneklerinden biri Ebû Nuvâs, Endülüs'te ise Murâbıtlar Dönemi şairi İbn Hafâce'dir. İbn Hafâce'nin divanında yer alan şiirlerinin önemli bir kısmı dünya lezzetlerinin geçici olduğuna dairdir. Ona göre kişi kendinî kulluğa hasrederek gözyaşı dökmeli ve bağışlanmayı ümit etmelidir.⁹⁵¹

Zühd anlayışı Endülüs'te Doğu'ya nazaran daha yavaş ilerlemiştir. VIII. ve IX. yüzyıllar zühd şiirinin başlangıç aşaması olarak kabul edilmektedir. Özellikle İbn 'Abdurabbih, İbn Sa'îd el-Ballûtî (ö. 355/966), İbn Ebî Zemaneyn (ö. 399/1008) ve Ebû Vehb el-'Abbâs (ö. 344/955) gibi Hilâfet Dönemi'nde yaşamış şairler dünyanın faniliği ve güvenilmezliği, dünya hayatının cazibesine kapılmamak gerektiği, ölümle herkesin bir gün yüzleşeceği ve dünya hayatının boşa geçirilmemesi gerektiğine dair zühd şiirleri söylemişlerdir.⁹⁵²

Endülüs medeniyetinin sunduğu zenginlikler insanlara eğlence ve dünyaya rağbet bağlamında çeşitli lezzetler sunmuştur. Ahlaki değerlerin zayıflayıp müstehcenliğin revaçta olduğu dönemlerde zühd anlayışı bir bakıma toplumun ahlaki duygularını

⁹⁴⁷ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Düvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 347; 'Atîk, 217.

⁹⁴⁸ 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn (2. Baskı)*, 105; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Düvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 55; 'Atîk, 218-220.

⁹⁴⁹ er-Rikâbî, 117.

⁹⁵⁰ 'Atîk, 220; er-Rikâbî, 118.

⁹⁵¹ Muhammed Mecîd es-Sa'îd, 267.

⁹⁵² Şiir örnekleri için bkz. el-Makkarî, *Neḥḥu't-Tib*, I, 374-376; el-Humeydî, *Cezvetu'l-Muktebes*, 53, 376; Ferrûh, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (4. Baskı)*, IV, 236. Hilâfet Dönemi zühd şiiri için bkz. Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, 112-118.

düzeltilmek için kullanılmaya çalışılan bir ilaç görünümünde olmuştur.⁹⁵³ Özellikle Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ahlaksızlığın yaygınlaşması ve siyasi otorite boşluğu zühd şiirinin daha da yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde zühd hayatı yaşayan ehli takva şairlerin sayısı oldukça fazladır.⁹⁵⁴ Bunların başında Ebû İshâk el-İlbîrî (ö. 459/1066) ve Ebû Hasen et-Tuleytulî gelmektedir. Zühd hayatı ile ilgili konular bu dönemde de söylenmeye devam etmiştir.⁹⁵⁵ Şehirlerin düşmesiyle neticelenen siyasi gelişmeler, eğlence hayatına dalan insanları boşluğa düşürmüş ve onları Rablerine yaklaştırmıştır.⁹⁵⁶ Bu şiirlerde; dünyanın geçiciliği ve nimetlerin elden çıkacağı, Allah korkusu ve af dileme, ölüm ve kabir azabı, ruhun bedenden ayrılışının tasviri, cehennem ateşi ve kanaatli yaşamaya davet konularının işlendiği görülür.⁹⁵⁷

Murâbıtlar Dönemi'nde şiirlerinde zühdiyyât konusunu işleyen şairler İbn Hafâce, İbn Hamdîs, Umeyye b. Ebi's-Salt ve Bikâr b. Davûd el-Mervânî (ö. 520/1126)'dir. Dönem şairi İbn Hamdîs, geçmişine nedamet duyarak yaratıcıdan affını isterken zühd şiirinin özelliklerini de ortaya koymaktadır (Hafîf):

يَا دُنُوبِي تَقَلَّتِ وَاللَّهِ ظَهْرِي 1 بَانَ عَذْرِي فَكَيْفَ يُقْبَلُ عَذْرِي
كَلَّمَا تُبْتُ سَاعَةً عُدْتُ أُخْرَى 2 لِضُرُوبٍ مِنْ سُوءٍ فَعَلِي وَهَجْرِي
تَقَلَّتْ خَطْوَتِي وَفَوْدِي تَقَرَّى 3 غَيْهَبُ اللَّيْلِ فِيهِ عَنْ نُورِ فَجْرِي
دَبَّ مَوْتُ السُّكُونِ فِي حَرَكَاتِي 4 وَحَبَا فِي رَمَادِهِ حُمْرُ جَمْرِي
وَأَنَا حَيْثُ سِرْتُ أَكُلُ رِزْقِي 5 غَيْرَ أَنَّ الزَّمَانَ يَأْكُلُ عُمْرِي
كَلَّمَا مَرَّ مِنْهُ وَقْتُ بَرْنَحٍ 6 مِنْ حَيَاتِي وَجَدْتُ فِي الرِّيحِ حُسْرِي
يَا رَفِيقًا بَعْبُدِهِ وَحُيْطًا 7 عَلَّمَهُ بِاخْتِلَافِ سِرِّي وَجَهْرِي
مَلْ بِقَلْبِي إِلَى صَلاَحٍ فَسَادِي 8 مِنْهُ وَاجِبُ بَرَأْفَةٍ مِنْكَ كَسْرِي
وَأَجْرُنِي مِمَّا جَنَاهُ لِسَانِي 9 وَتَنَاجَتْ بِهِ وَسَاوِسُ فِكْرِي

⁹⁵³ Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 71.

⁹⁵⁴ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 130; Mustafa Çınar, "Endülüs'te Mulûku't-Tavâif (Sultanlar) Döneminde Gelişme Gösteren Zühd Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme", *Ekev Akademi Dergisi*, 12 (36), Yaz 2008, 107-118.

⁹⁵⁵ Mulûku't-Tavâif Dönemi zühd şiiri örnekleri için bkz. 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 133, 137-138; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 130.

⁹⁵⁶ Nevfel, 40.

⁹⁵⁷ 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 100; ed-Dâye, *Fi'l-Edebî'l-Endelusî*, 88-90; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 74.

1- “Ey günahlarım! Allah’a yemin olsun ki sırtındaki yükü ağırlaştırdınız! Özür de dileyemez oldum, (sahi) özür dilesem kabul edilir mi?”

2- “Ne zaman (günahlarımdan) tevbe ettiysem, çirkin işlerime ve sapkınlıklarına geri döndüm.”

3- “Adımlarım ve gövdem öylesine ağırlaştı (o kadar yaşlandım) ki, gecenin karanlığı (gibi olan siyah saçlarımdan içinde) şafağın aydınlığı (gibi ak saçlar) belirdi.”

4- “Hareketsizliğin ölümü, hareketlerimin içinde deprendi ve onun küllerinde közümlerin kırmızılığı gizlendi.”

5- “Rızkımı gittiğim yerde yerim lakin zaman da (bir yandan) benim ömrümü yiyor.”

6- “Ne zaman faydalı bir şey yaptıysam, (o vakit) hüsrana uğradım.”

7- “Ey kuluna (son derece) şefkatli olan ve ilmiyle, gizli ve açık bütün işlediklerimi bilen Rabbim!”

8- “Kalbimi kötülüğümün düzelmesine yönelt! Kırılan yerimi de şefkatle sar!”

9- “Dilimin cürmünden ve düşüncemin vesveselerinin işbirliği yaptıklarından beni kurtar!”⁹⁵⁸

Umeyye b. Ebi’s-Salt söylediği zühhd şiirinde, kişinin iplerini şeytanın eline vermek yerine metin olan Allah’ın ipine sarılması gerektiği tavsiyesinde bulunur (Serî’):

مَا أَغْفَلَ الْمَرْءُ وَأَهْلَاهُ 1 يَعْصِي وَلَا يَذْكُرُ مَوْلَاهُ
يَأْمُرُ بِالْعَفْيِ شَيْطَانُهُ 2 وَالْعَقْلُ لَوْ يَرْتُدُّ يَنْهَاهُ
يَا وَيْحَهُ الْمُسْكِينُ يَا وَيْحَهُ 3 إِنَّ لَمْ يَكُنْ يَرْحَمُهُ اللَّهُ

1- “Ne ihmalkâr bir kişi ki (Rabbinden) uzaklaşır, âsi olup onu hatırlamaz olur.”

2- “Şeytanı (nefsi) ona haddi aşmayı emreder de akli ise ferasetliyse onu reddeder.”

3- “Vay haline o miskin! Allah onu bağışlamazsa vay haline!”⁹⁵⁹

⁹⁵⁸ İbn Hamdîs, s. 265-266, er-Rikâbî, 118; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 72; Öncel, “Endülüslü Şair İbn Hamdîs ve Şiirlerinden Örnekler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 132.

⁹⁵⁹ İbn Ebî ‘Usaybi’a, 514.

Şair rabbinden uzaklaşarak haddi aştığını dile getirmiş ve bağışlanmayı istemiştir. (وَيْحُهُ) kelimesini tekrar etmesi ne denli pişmanlık yaşadığını göstermektedir.

Şair diğer bir şiirinde günahkâr olduğunu söyler. Günah denizinde boğulmak üzere olduğunu ve bağışlanmaya layık olmadığını dile getirir (Basît):

أَنْفَقْتُ فِي اللَّهِوِ عُمْرِي غَيْرَ مُزْدَجِرٍ 1 وَجُدْتُ فِيهِ بِوُفْرِي غَيْرَ مُحْتَاطٍ
فَكَيْفَ أَخْلَصُ مِنْ بَحْرِ الذُّنُوبِ وَقَدْ 2 عَرِقْتُ فِيهِ عَلَى بُعْدٍ مِنَ الشَّاطِي
يَا رَبِّ مَا أَرْجُو رِضَاكَ بِهِ 3 إِلَّا اغْتِرَانِي بِأَيِّ الْمُنْذِبِ الْخَاطِي

1- “Ömrümü geri durmaksızın eğlencelerde tükettim, mâlimi (zamanımı) ihtiyatsız bir şekilde harcamakta cömerttim.”

2- “Kenardan uzak ve içinde boğulurken günah deryasından nasıl kurtulayım?”

3- “Ya Rabbi benim için senin rızanı istemek yok, benimki sadece bir günahkârın itirafıdır.”⁹⁶⁰

Murâbıtlar Dönemi’nde zühd şiirleriyle tanınan diğer bir şair, Mulûku’t-Tavâif Dönemi’nde de yaşamış olan Bikâr b. Davûd el-Mervânî’dir. Şair bir şiirinde arkadaşlarına şöyle seslenir (Kâmil):

ثِقْ بِالَّذِي سَأَوَّاكَ مِنْ 1 عَدَمٍ فَإِنَّكَ مِنْ عَدَمٍ
وَانْظُرْ لِنَفْسِكَ قَبْلَ قَر 2 عِ السِّنِّ مِنْ فَرَطِ النَّدَمِ
وَاحْذَرْ وَقِيَتْ مِنَ الْوَرَى 3 وَأَصْحَبَهُمْ أَعْمَى وَأَصَمَّ

1- “Seni yoktan yaratana güven zira sen yoktan var edilmişsin.”

2- “Yaşlılık kapıyı çalmadan ve pişmanlık duymadan önce kendine bak.”

3- “Dikkaet et Ademoğlundan sakın, onlarla kör ve sağır olarak dost ol.”⁹⁶¹

el-Mervânî bu beyitlerinde arkadaşlarından, her şeyi yoktan var eden Allah’a güvenmelerini, yaşlanmadan önce pişmanlık duyacak şeyler yapmamaya dikkat etmelerini ve insanlardan sakınarak onları oldukları gibi kabul etmeleri gerektiğini ifade etmiştir.

⁹⁶⁰ Nevfel, 44.

⁹⁶¹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III, 337; İbn Sa’îd el-Mağribî, I, 416, Dayf, *Târihu’l-Edebî’l-‘Arabî (Asru’d-Duvel ve’l-İmârât el-Endelus)*, 350.

Zengin bir aileden geldiği için müreffeh bir yaşam süren, gençliğini eğlence ve içki meclislerinde geçiren, ihtiyarlığında, önceleri beraber eğlendiği arkadaşlarının teker teker ölmesi nedeniyle derinden etkilenen İbn Hafâce, ömrünün son senelerinde zahidane bir hayat sürmeyi tercih etmiştir.⁹⁶² Zühd konulu bir şiirinde kanaatkâr olmayı tavsiye ederek insanların yegâne gayesinin dünya malı olmaması gerektiğini ifade eder. Kişinin heva ve hevesine esir olmaması gerektiğini, gençliğin geçici olup ihtiyarlığın bir anda çıkageldiğini söyleyen şaire göre insan, yalnızca yemek yemek için dünyaya gelmiş değildir (Tavîl):

أَلَا قَانِعٌ مِنْ مُلْكٍ كِسْرَى بِكِسْرَةٍ 1 فَمَا الْوَجْدُ إِلَّا الْخُلْدُ لِمَا جَنَى كِسْرَى
فَمَا بَالُنَا وَالْمَالُ غُرْضَةٌ حَادِثٍ 2 تَرَكْنَا مَطَايَا الرِّيحِ فِي إِثْرِهِ حَسْرَى
وَمَا الْعَيْ إِلَّا أَنْ يُعَبِّدَنَا الْهَوَى 3 وَلَمْ نَذَرْ جَهْلًا أَنْنَا مَعْشَرٌ أَسْرَى
وَقَدْ لَاحَ صُبْحُ الشَّيْبِ وَأَنْسَلَخَ الصَّبَا 4 فَيَا صُبْحُ مَا أَجْلَى وَيَا لَيْلُ مَا أَسْرَى
فَيَا لَيْتَ أَنِّي مَا خُلِقْتُ لِمَطْعَمٍ 5 وَلَمْ أَذَرْ مَا الْيُسْرَى هُنَاكَ وَمَا الْعُسْرَى

1- “İyi bilin ki ben Kistrâ’nın mülkünden ziyade bir kırıntıya kanaat ederim. Yitiğini bulmak sonsuzluğa ulaşmaktır ki Kistrâ da bunu başaramadı.”

2- “Bize ne oldu ki mal tek amacımız olmuş! Rüzgâr misali binekleri de bitkin bir halde ardımızda bıraktık.”

3- “Bizi yoldan çıkaran yalnızca hevamıza uymamızdır, cehaletimiz yüzünden tutsak olduğumuzu da fark edemiyoruz.”

4- “İhtiyarlığın sabahı belirdi, gençlik (yılan misali) kavından çıktı. Ne parlak bir sabah ve ne karanlık bir gece!”

5- “Ah keşke kolayın ve zorun ne olduğunu bilmeden (sırf) yemek için yaratılmış olmasaydım!”⁹⁶³

Bu dönem şairleri zühd şiirlerinde geçmişe pişman olarak af dileme, dünyayı güzel göstermeye çalışan şeytandan uzaklaşma, Allah’a yönelme, günahların bağışlanmaya layık olmayacak kadar çok olması, kanaatkâr düşünme ve gençliğin geçici olup ihtiyarlığın bir anda çıkagelmesi gibi konuları işlemişlerdir.

⁹⁶² er-Rikâbî, 106; Ferrûh, V, 218; Er, “İbn Hafâce”, *DİA*, XIX, 534.

⁹⁶³ İbn Hafâce, 111.

1.4.13.3. Tasavvuf Şiirleri

Ebû Nu‘aym el-İsfahânî (ö. 430/1038)⁹⁶⁴’ye göre tasavvuf, “berrak olmak, samimi olmak” anlamlarına gelen safâ (صفا) ile “hakkını tam olarak vermek” anlamına gelen vefâ (وفى) kelimelerinden mürekkep bir isimden ya da gurura yol açmayacak derecede ucuz olmasından ötürü âbid ve zâhidlerin giydikleri sûf (صوف) (yün elbise) kelimesinden gelmektedir.⁹⁶⁵ İnsanların bu elbiseyi giymeleri sebebiyle tercih ettikleri hayat tarzına atıfta bulunularak tesavvefe (تَصَوَّفَ) (yün elbise giydi) fiilinden türetildiği, kavâid yönüyle de uygun bulunduğu için genel olarak kabul gören bir görüştür.⁹⁶⁶ el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)⁹⁶⁷ ise tasavvuf kelimesinin Arapça olduğuna dair bir delilin olmadığını savunarak, nasıl ki zamanla sahabe, tabiîn, âbid, zâhid gibi unvanlar kullanılmışsa, bid’atlere karşı ehli sünneti savunanların ve daima Allah ile beraber olmaya gayret edenlerin durumları için de tasavvuf kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir.⁹⁶⁸

Tasavvuf, kişinin maddi bütün düşüncelerden sıyrılması ve ilahi bir aşkla Allah’a özlem duymasıdır. Endülüs’te sûfî hareketin en meşhuru olan İbnu’l-‘Arabî’ye göre insan ruhen iki şekilde tezammun eder: Birincisi zühddür ki akaid ile alakalı hakikatlerden, dinî ve ahlaki kurallardan oluşur. Diğeri ise kişiyi iman nuruyla ebedi saadete ulaştıran ve nefsin mertebelerinden olan tasavvuftur. İslama sonradan girmiş değildir. Bilakis İslam’ın özüdür. İlahi hakikati temsil eder nitelikte hicrî III. ve IV. yüzyıllarda felsefe ile beraber ele alınır olmuştur.⁹⁶⁹

Zühhd şiirlerinde geçmişe nedamet duyulması işlenirken tasavvuf şiirlerinde ise geçmişteki pişmanlıklardan ziyade, ömrün nihayetinde kötü sondan korkmak ve gafletinden dolayı Allah’ın huzurunda utanç yaşama çekincesi dile getirilir.⁹⁷⁰ Zühhd ve tasavvuf arasındaki fark, “normal” ve “mübalağa” lafızları arasındaki mana farkı

⁹⁶⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 201-204.

⁹⁶⁵ Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Esfiyâ*, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire 1979, I, 17-28; Nûrullüdâ el-Kittânî, *el-Edebu’s-Sûfî fi’l-Mağrib ve’l-Endelus fi’l-Ahdi’l-Muvahhidîn*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1971, 8.

⁹⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/119.

⁹⁶⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, Ankara 202, XXVI, 473-475.

⁹⁶⁸ el-Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risaletu’l-Kuşeyriyye*, Thk. Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. Şerîf, Kahire 1989, I, 52-53, II, 550.

⁹⁶⁹ Muhammed Mecîd es-Sa‘id, 277.

⁹⁷⁰ Behcet, *el-İtticâhu’l-İslâmî fi’ş-Şi‘ri’l-Endelusi*, 166.

gibidir. Zühddde dünya lezzetlerinden uzak durmak esas iken tasavvuf tüm bunların ardındaki ilahi hakikati arar. Tasavvuf zühddden daha genel bir tabirdir. Diğer bir ifade ile her tasavvuf zühddden sayılırken her zühd tasavvuftan sayılmamaktadır. Çünkü onda, ilahi aşkın derin manalarla ve sembollerle anlatılma durumu mevcuttur.⁹⁷¹ Allah'ın güçlü iradesine boyun eğmek ve gölgeye değil asıl varlığa yönelmektir.⁹⁷²

Anlamı kavrayabilecek kişilere seslenilen tasavvuf şiirlerinde kullanılan lafızların manalarını bilebilmek ve sûfî bir şairin neyi kastettiğini anlamak oldukça zordur. Alışıl gelmiş tarzda şarap ve eğlenceden bahseden bir gazel bize ilahi hakikati anlatıyor olabilir.⁹⁷³ Tasavvuf şiirlerinde takva ve tevekkülün yanı sıra daha çok nefsin mertebelerinden ve tasavvufun hal ve makamlarından söz edilir.⁹⁷⁴

Zühdün Endülüs'te yaygınlık kazanmasıyla birlikte tasavvuf anlayışı da ortaya çıkmıştır. Hicrî IV. yüzyılda İbn Meserre (ö. 319/931) tarafından yarımadaya taşındığı kabul edilir.⁹⁷⁵ Endülüs topraklarında sufi lakabını ilk alan kişinin de Abdullah b. Nasr el-Kurtubî (ö. 278/892) olduğu belirtilmektedir.⁹⁷⁶ Endülüs'te İbnu'l-'Arabî (ö. 638-1240)⁹⁷⁷ den önce Murâbıtlar Dönemi'nde sûfî hareketin kurucusu sayılan İbnu'l-Arif (ö. 536/1142) tasavvuf anlayışının usullerini belirlediği *Mehâsinu'l-Mecâlis* adında bir eser kaleme almıştır.⁹⁷⁸

İbnu'l-Arif, tasavvufi bir şiirinde kendinî âşıklarla kıyaslamaktadır (Hafif):

لَسْتُ أَذْرِ أَطَالَ لَيْلِي أَمْ لَا 1 كَيْفَ يُذْرِ بِذَاكَ مَنْ يَتَقَلَّى
لَوْ تَفَرَّغْتُ لِاسْتِطَالَةِ لَيْلِي 2 وَلِرَعْيِ النُّجُومِ كُنْتُ مُخْلَا
إِنَّ لِلْعَاشِقِينَ عَنْ قِصْرِ اللَّيْلِ 3 لِي وَعَنْ طُولِهِ مِنْ أَلْهِمَّ شُغْلًا

1- “Gecem uzuyor mu uzamıyor mu anlamıyorum, yanıp kavrulan biri bunu nasıl anlasın?”

⁹⁷¹ Sâmî Yûsuf Ebu Zeyd, 76.

⁹⁷² ‘Atîk, 225-226.

⁹⁷³ Nûrulhüdâ el-Kittânî, 23; Muhammed Mecîd es-Said, 279.

⁹⁷⁴ ed-Dâye, *Fî'l-Edebî'l-Endelusi* (I. Baskı), 81-87;

⁹⁷⁵ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus), 356.

⁹⁷⁶ Nûrulhüdâ el-Kittânî, 9.

⁹⁷⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmud Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 493-516.

⁹⁷⁸ eş-Şek'a, 65.

2- “Gecemi uzatmak ve yıldızları seyretmek için zamanım olsaydı, (ama) olmadı.”

3- “Âşıklar için gecenin (yetmeyecek kadar) kısa oluşu ya da uzun olması kederli meşguliyettir.”⁹⁷⁹

Yine İbnu'l-‘Arîf, sûfilerin özelliklerinden ve onların diğer insanlardan farklı olan yönlerinden bahsettiği bir şiirinde şöyle der (Basît):

رَاحَتْ رَكَائِيهِمْ تَنْدَى رَوَائِحِهَا 1 طَبِيبًا بِمَا طَابَ ذَاكَ الْوَفْدُ أَشْبَحَا
نَسِيمَ قَبْرِ النَّبِيِّ الْمُصْطَفَى لَهُمْ 2 رُوحٌ إِذَا شَرِبُوا مِنْ ذِكْرِهِ رَاحَا
يَا رَاحِلِينَ إِلَى الْمُخْتَارِ مِنْ مُضَرٍّ 3 زُرْتُمْ جُسُومًا وَزُرْنَا نَحْنُ أَرْوَاحَا

1- “Ruhlar çağrılınca binekler yürür, cesetler bu makbul olan huzura varış ile olgunluğa ulaşır.”

2- “Hz. Peygamber’in kabrinden onlara tatlı bir esinti gelir. Ruh ancak Onun zikriyle dolu kadehi içtiğinde huzura kavuşur.”

3- “Ey sıkıntının ardından seçilmiş (nebiye) ulaşanlar! Siz Onu bedenlen ziyaret ettiniz ancak biz ruhen huzuruna vardık.”⁹⁸⁰

Şair, sûfilerin mana âleminde yol aldıklarına işaret etmektedir. İnsan nasıl ki yudum yudum şarap içtiğinde sarhoş oluyorsa, bir sûfiyi kendinden geçiren şey ise her nefeste Hz. Peygamber’i zikretmesidir. İnsanlar O’nun kabrini bedenlen ziyaret edebilirler ancak sûfiler için bu ziyaret ruhen gerçekleşmektedir.

Tasavvuf şiirlerini Hz. Peygamber’e söylenen medih şiirlerinden ayıran en önemli özellik, mutasavvıfların esrârî ilâhîye ulaşma çabaları ve yalnızca tasavvuf ehlinin anlayıp kavrayabileceği terimler, lafızlar ve manaları tercih etmeleridir.

⁹⁷⁹ Behcet, *el-İtticâhu'l-İslâmî fi 'ş-Şi'ri'l-Endelusi*, 190.

⁹⁸⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, IV, 331; Huseyn, *Târihu'l-Mağrib ve 'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, 404.

İKİNCİ BÖLÜM

NESİR

2.1. MURÂBITLAR DÖNEMİ ÖNCESİ NESİR

Nesir (نسر) kelimesi lügatte yaymak, serpiştirmek, saçmak, dağıtmak, sözü ziyadeleştirmek ve düzyazı şeklinde yazmak anlamlarına gelir.⁹⁸¹ Vezin ve kafiyeyle bağlı olmayan serbest söz manasına gelen nesir⁹⁸², lügat manasına uygun olarak, belirli bir kaideye ve kalıba girmeden herhangi bir dizim kuralına da uymaksızın dile getirilmektedir. Nazımda mübalağa, tasvir ve hüsn-i ta'lîl gibi sanatlar kullanılmasının yanı sıra hayal ve manalarda gerçek dışılık söz konusu olabiliyorken, nesir ise öncelikle duygu ve manalara değil akla dayanmaktadır.⁹⁸³

Vezin ve kafiyeyle bağlı kalmaksızın söylenen serbest söz manasına gelen nesri, Arap Edebiyatçıları insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için söyledikleri ve ilmi/edebî anlamda bir değeri olmayan *âdi nesir*, sanat yönüyle bir önem verilmeyip yalnızca ilmi gerçekleri ifade etmek için kullanılan *ilmi nesir* ve günlük konuşma dilinden ve kuru ilmi dilden uzaklaşıp söze süs ve letâfet katarak manaların gösterişli olmasına özen gösterildiği *fenni* (edebî) *nesir* olmak üzere üç başlık altında incelemektedir.⁹⁸⁴

Edebiyat tarihi kaynaklarına bakıldığında Câhiliye Dönemi'nden günümüze ulaşan nesir örneklerinin⁹⁸⁵ az olduğu görülür. Araplar her ne kadar şiire daha çok ilgi duymuşlarsa da sonraki zamanlarda medeni yaşamın da bir gereği olarak fenni nesre ehemmiyet vermeleri, çeşitli üslupların ve ekollerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁹⁸⁶ Bize ulaşan nesir örnekleri ise hutbeler, hikmetli sözler, vasiyetler, meseller, sec'îli kâhin

⁹⁸¹ İbn Manzûr, V, 191-193; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 479.

⁹⁸² Tâhâ Huseyn, *Min Hadîsi's-Şi'r ve'n-Nesr*, Dâru'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1936, 21.

⁹⁸³ İsmail Durmuş, "Nesir", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 6.

⁹⁸⁴ 'Abdülhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz fih*, Mektebetu'l-Encilu'l-Mısriyye, İskenderiye 1955, 1.

⁹⁸⁵ Câhiliye Dönemi nesir örnekleri için bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhili)* (11. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1986, 398-423; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 243-281.

⁹⁸⁶ Tâhâ Huseyn, *Fi'l-Edebî'l-Câhili* (2. Baskı), Muessesetu Hindâvî, Kahire 1967, 288-290; Ahmed Dayf, *Belâğatu'l-'Arab*, 41.

sözleri ve kabileler arası savaşların anlatıldığı kıssa ve hikâyelerden ibarettir.⁹⁸⁷ Nesir şiirde olduğu gibi çok eski zamanlara dayanmayıp daha sonraları ortaya çıkmıştır. İlk dönem nesir örneklerinde gösterişli lafızlar yerine manayı bozmayacak uygun lafızların seçimine özen gösterilmiştir. Daha sonraki dönemlerde görülecek olan tekrar üslubu bu dönemde görülmeyip cümleler kısa, aynı manayı ifade eden ibareler azdır.⁹⁸⁸

Câhiliye Dönemi'nde panayırlarda ve çeşitli ortamlarda okunan gerek dinî gerekse sosyal hutbelerin bu dönemdeki nesir örnekleri arasındaki payı büyüktür. Kabileler şair yetiştirmenin yanı sıra güzel ve etkili konuşan hatiplerin yetişmesine de önem vermişlerdir. Belig bir şekilde konuşan hatibin varlığı kabileler için büyük bir gurur vesilesi sayılmaktaydı. Eksem b. Seyfî, Kuss b. Sâ'ide ve İbn Kabîse eş-Şeybânî dönemin ünlü hatipleridir. Ayrıca Câhiliye Dönemi Araplarının sadece hitabeti değil köle mülkiyeti ve kabileler arası anlaşmalar gibi amaçlarla yazıyı kullandıkları da görülür.⁹⁸⁹

İslami dönemdeki en önemli nesir türünü hitabet oluşturur. İnsanları dine davet etme ve dinî konuları onlara doğru bir şekilde anlatma, Müslümanları cihada teşvik etme ve kazanılan zaferlerin valiler ya da komutanlar tarafından halka anlatma gibi toplumsal ihtiyaçların hitabet ile giderilmesi sebebiyle nesirde gelişmelerin kaydedildiği görülür. Bu dönem hatipleri sözlerini Kur'ân ayetleri ve hadislerle süslemişler, kısa cümleler kullanarak az sözle çok şey anlatma yoluna gitmişlerdir. Sadru'l-İslâm Dönemi'ne bakılacak olursa hitabetin dışında bizlere ulaşan en önemli nesir örneklerinin yöneticiler arasındaki yazışmaları içeren tevki'âtlar olduğu görülecektir.⁹⁹⁰

Emevîler Dönemi'nde iç karışıklıklar çıkınca siyasi grupların kendi düşüncelerini insanlara anlatmak istemesi hitabetin bir propaganda aracı olarak kullanılmasına neden olmuştur.⁹⁹¹ Diğer taraftan İslami fetihler sonucunda sınırların genişlemesiyle beraber gerek yöneticiler arasındaki yazışmalar gerekse yeni bölgelerdeki halka İslam dinini anlatma görevi hitâbet ve kitâbet türlerinin gelişmesine katkı sunmuştur. Yönetim merkezlerinde halifelerin ve valilerin huzurunda yapılan heyet konuşmaları ve yönetime

⁹⁸⁷ Ferrûh, I, 254; Mârûn Abbûd, *Edebu'l-'Arab*, Muessesetu Hindâvî, Kahire 2014, 84.

⁹⁸⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 290; Ferrûh, I, 88.

⁹⁸⁹ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhili)*, 398.

⁹⁹⁰ Ferrûh, I, 254, 259. Sadru'l-İslâm Dönemi nasir örnekleri için bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî)*, 106-136; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi (Sadru'l-İslâm Dönemi)*, 207-266.

⁹⁹¹ Abbûd, 125.

yeni gelen halifeyi medih ve tebrik etme ile ona taziye sunma hitabetin gelişmesine katkı sunan diğer amillerdir. Bu dönem hutbeleri önceki döneme göre daha uzun ve ayrıntılıdır. Emevîlerin kendilerine muhalif olan tabakaları itaat altına alma çabası hutbelere uyarı ve tehdit içerikli ibareler olarak yansımıştır. Bu dönemde dîvân risaleleri, siyasi ve sosyal içerikli risaleler ile tevki'âtlar kitabet türündeki nesir örneklerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan gerek siyasi gerekse dinî ve ahlâki vasiyetler sıkça rastlanan diğer nesir türleridir.⁹⁹²

I. Abbâsî asrından itibaren Hint, Fars ve Yunan kültürlerine ait pek çok eserin tercüme edilmesi nesrin gelişmesine büyük katkı sunmuştur.⁹⁹³ İbnu'l-Mukaffâ'nın *Kelîle ve Dimne*, *el-Edebu'l-Kebîr* ve *el-Edebu's-Sağîr* adlı eserleri edipleri etkilemiştir. Bu dönem nesrinde lafız ve manada âlimli ifadeler tercih edilerek nahve uygun, ammîceden uzak lafız seçimine özen gösterilmiştir. Cümleler sanatsal ifadelerle süslenerek akıcı bir hale getirilmiştir.⁹⁹⁴

Emevîler Dönemi'nde gerek hitabet gerekse kitabet siyasi amaçlara yönelik kullanılmış ve hayatın diğer alanlarına yeteri kadar değinilmemiştir. Abbâsîler Dönemi'nde bu durum değişmiş ve nesirde çok yönlü bir yaklaşım tezahür etmiştir. Ediplerin, yöneticilerin ve din adamlarının siyasi, sosyal ve dinî içerikli hutbeleri, dîvân risaleleri, tebrik, taziye, medih, af dileme vb. içerikli sosyal muhtevalı risaleler, yöneticilerin gelen dilekçelere verdikleri cevapları içeren tevkiâtlar ve yöneticiler ile ilim ve fikir adamlarının dinî ve siyasi içerikli vasiyetleri bu dönemdeki nesir örneklerini oluşturur.⁹⁹⁵

II. Abbâsî asrının önemli bir siması olan el-Câhiz Arap nesrine yeni bir nitelik kazandırmıştır. İbnu'l-Mukaffâ'dan etkilenecek üslupta incelik ve lafızda fesahate önem vermiştir. el-Câhiz aynı zamanda Edebiyat dahil olmak üzere birçok alanda hazırladığı ansiklopedik eserlerle tanınmaktadır. En önemli eserlerini *el-Beyân* ve *t-Tebyîn*, *Kitâbu'l-Buhalâ*, *el-Tâc fî Ahlâki'l-Mulûk*, *Risale fî Benî Umeyye*, *Risale fî'l-Belâğâ ve'l-İ'câz* ve *Kitâbi Âyi'l-Kur'ân* şeklinde saymak mümkündür. II. Abbâsî asrında nesrin gelişmesine katkı sunan diğer iki önemli isim, ibarelerdeki belagat ve fesahata

⁹⁹² Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî)*, 450-479; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 268-362.

⁹⁹³ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel)*, 441.

⁹⁹⁴ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 134-136.

⁹⁹⁵ Abbûd, 212; Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 138-139.

ziyadesiyle önem veren İbn Kuteybe ve el-Muberred (ö.286/900)'dir.⁹⁹⁶ İbn Kuteybe'nin en önemli eserlerini *'Uyûnu'l-Ahbâr*, *eş-Şi'r* ve *'ş-Şu'arâ*, *Edebu'l-Kâtib*, *Ğarîbu'l-Kur'ân* ve *el-İştikâk* şeklinde samak mümkündür. el-Muberred'in en çok tanınan eserleri ise *el-Kâmil fî'l-Edeb*, *el-Muktedab*, *el-Belâğa*, *el-Muzekker* ve *'l-Muennes* ve *er-Red 'alâ Sîbeveyh*'tir.

III. ve IV. asırlara bakıldığında, halifelerle diğer hükümdarlar ve yöneticiler arasında gerçekleşen yazışmalar bu dönem nesrine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Yazışmalardan sorumlu kâtipler cümlelerin belagatlı, lafızların ise manalara uygun olması konusunda titiz davranmışlardır. Risalelerin hikmetli sözlerle de süslediği bu akımın öncüleri İbnu'l-'Amîd ve el-Hârîzmî'dir. el-Hârîzmî edebî türdeki mektupları *er-Resâil* adında bir kitapta toplamıştır. Ayrıca Siyeru'n-nebevî, Eyyâmu'l-'Arab ve makâmeler bu dönem ediplerinin ilgi duyduğu diğer türler arasındadır.⁹⁹⁷

Endülüs'ün fethini takip eden süreçte gerek şiir gerekse nesir ile alakalı örnekler fazla rastlanmamaktadır. Ancak kendi aralarında kıyas yapıldığında şiire nazaran nesir örneklerine daha çok rastlanır. Savaşlar ve topluluklar arasındaki siyasi ve dinî ilişkiler hitabeti ön plana çıkarmıştır. Kitabet ise devletler/emirlikler arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde bir zorunluluk haline gelmiştir. Kitabet sanatına ait az sayıda örnek günümüze ulaşmıştır. Bunun nedeni tarihçilerin edebî örneklerden ziyade tarihi vesikalara yönelmeleri olabilir. İlk zamanlar Endülüs'te hutbe denilince Târık b. Ziyâd'ın askerlerine yaptığı hitabetin akıllara gelmesi de bu görüşü destekler niteliktedir.⁹⁹⁸ Valiler Dönemi'ne ait risale örneklerine bakıldığında yazışmaların muhtevasının siyasi olduğu görülecektir. Dinî konuları ve siyasi olayları kapsayan hitabet ile karşılıklı yapılan anlaşmalar ve yazışmalar Valiler Dönemi'ne ait nesri oluşturmaktadır.⁹⁹⁹ Bu dönem nesrinde edebî anlamda doğuda Emevîlerin kullandığı

⁹⁹⁶ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-Sânî), 611; Abbûd, 205-206. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre* (232-334/847-945).

⁹⁹⁷ Ferrûh, I, 500-503; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus), 286. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre* (334-447/945-1055); Selami Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre* (447-656/1055-1258); III. Abbâsî asrında nesir faaliyetleri ve öncüleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nurullah Yılmaz, "Üçüncü Abbasi Asrında Nesir Sanatı Ve Öncüleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (58), Haziran, 2017, 37-47; Abbâsîler Dönemi nesrinin özellikleri için ayrıca bkz. Hüsâm Muhammed 'Alem, *Dirâsât fî'n-Nesri'l-'Abbâsî* (el-Kısmu's-Sânî) Câmî'atu'l-Ezher, Kahire 2007-2008, 46-59.

⁹⁹⁸ 'Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-Edebîyyu'l-Endelusî fî'l-Karni'l-Hâmis*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, I, 137.

⁹⁹⁹ Heykel, 65-66; Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd, 299.

nesir özellikleri görülmektedir. İbareyi süslemekten ziyade anlamı güçlü lafızlar seçilmiş ve i'câza dönük ifadeler kullanılmıştır. Uzun uzadıya zincirleme lakaplar ve basmakalıp ifadelerden kaçınılmıştır.¹⁰⁰⁰

Emirlik Dönemi'ne gelindiğinde edebî nesir üslup bakımından Doğu'daki ile benzerlik gösterir. Bu dönemde Hişâm b. el-Hakem'in kâtipleri Futays b. 'Îsâ, Hattâb b. Yezîd, Emir el-Hakem'in kâtibi Haccâc el-Ukaylî ve II. Abdurrahmân'ın kâtibi İbn Sa'îd ez-Zeccâlî nesir örnekleri verenlerdir. Diğer taraftan Endülüs Emevî emirleri I. ve II. Abdurrahmân ve el-Hakem de nesir örnekleri veren yöneticiler arasındadır.¹⁰⁰¹ Emir el-Hakem'in oğlu Abdurrahmân'a vasiyeti önemli nesir örnekleri arasında sayılmaktadır. I. Abdurrahmân belagat ve fesahat yönü çok güçlü bir hatiptir.¹⁰⁰² Onunla bir asker arasında cereyan eden diyalog da yine önemli örneklerdendir.¹⁰⁰³ Ayrıca bu dönemde bazı mektuplarda muhatabın üzerinde daha çok etki bırakması için Kur'ân ayetlerinden iktibaslar yapıldığı görülür.¹⁰⁰⁴

Doğu'da Abdulhamîd b. Yahya (ö.132/750)'nın risaleye kattığı yenilikler Endülüs'te de görülmeye başlandı. I. ve II. Abbâsî asrına denk gelen bu dönemde eserleri Endülüs'e ulaşan el-Câhiz'in üslubunun etkisi görülür. Bu dönemde hitabet ve kitabetin yanı sıra tevkî'ât türünde de nesir örnekleri mevcuttur. Önceki dönemden farklı olarak ilmi nesir bağlamında önemli eserlerin verildiği görülür. el-Akustîn (ö.307/919)'in Edebiyat tarihi alanındaki *Tabakâtu'l-Kuttâb bi'l-Endelus*'ü, İbn Rebî'a el-Endelusî (ö.310/922)'nin *Tabakâtu's-Şu'arâ bi'l-Endelus*'ü ve İbn Sa'îd el-Kenânî (ö.320/932)'nin *Kitâb fî Şu'arâi'l-Endelus* adlı eserleri buna örnektir.¹⁰⁰⁵

III. Abdurrahmân ile başlayıp II. el-Hakem ile devam eden dönem altın çağ olarak nitelenmiştir. Emirlikten hilafete geçişin yaşandığı bu dönemdeki ilmi ve kültürel gelişmeler Doğu'daki âlimlerin dikkatini çekmiştir. Ebû 'Ali el-Kâlî (ö.356/967)¹⁰⁰⁶'nin de Endülüs'e gelişi bu döneme denk gelmektedir. Câhiliyeden itibaren söylenmiş olan bazı şiirlerin tedvin edildiği divanların ve dil ve Edebiyata dair birçok kitabın el-Kâlî

¹⁰⁰⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 902.

¹⁰⁰¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 42.

¹⁰⁰² 'Ali b. Muhammed, I, 153-154.

¹⁰⁰³ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III, 39.

¹⁰⁰⁴ Heykel, 112.

¹⁰⁰⁵ Çiftçi, 162,164-165.

¹⁰⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, I, 226; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX, 114; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 321; Sait Uylaş, *Erzurum'un Yüzleri Ebû 'Ali el-Kâlî*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

tarafından Endülüs'e getirilmesi, ilmi anlamda eserlerin telifine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde telif edilen eserler arasında İbnu'l-Fârâdî (ö.403/1013)'nin tarih/biyografi türündeki eseri *Târîhu 'Ulemâi'l-Endelus'*ü, el-Ceyyânî (ö.366/976)'nin Edebiyat alanında hazırladığı *el-Hadâ'ik*'i, İbn Muhammed b. Muğîs'in *Şi'ru'l-Hulefâ min Benî Umeyye*'si, Seken b. Sa'id'in *Tabakâtu'l-Kitâb bi'l-Endelus'*ü ve Muhammed er-Razî (344/955)'nin *Ensâbu Meşâhiri Ehli'l-Endelus'*ünü saymak mümkündür.¹⁰⁰⁷ Ayrıca el-Hasen el-Luğavî (ö.417/1026)'nin *el-Fusûs*, el-Kâlî'nin *el-Emâlî*, İbnu'l-Cesûr'un *Zeynu'l-Muzeyyel*, et-Tartûşî'nin *Sirâcu'l-Mulûk* ve İbn Ebî Hisâl (ö.540/1162)'in *Sirâcu'l-Edebî* adlı eserleri de ilmi nesrin en çok bilinen örnekleri arasındadır.¹⁰⁰⁸ *el-İkdu'l-Ferîd*'in müellifi İbn 'Abdurabbih ve *et-Tevâbî ve-Zevâbî*'nin müellifi İbn Şuheyd dönemin nesir alanındaki önemli simalarındandır.¹⁰⁰⁹

III. Abbâsî asrının meşhur nesircilerinden Bedîu'z-Zemân el-Hemedânî (ö.399/1009) ve el-Harîrî'nin makame ve risalelerinin X. yy'ın sonlarına doğru Endülüs'e ulaşmasının buradaki kâtipler üzerinde büyük etkileri olmuştur. Makâmelerdeki sanat ve üslup taklit edilmeye başlanmıştır.¹⁰¹⁰

Hilâfet Dönemi'nde yaşanan siyasi, sosyal, ilmi ve kültürel gelişmelere bağlı olarak hitabet sanatının daha da önem kazanmış olduğu bir gerçektir.¹⁰¹¹ Ancak çok az sayıda hitabet örneği günümüze ulaşabilmiştir. Bunun nedeni olarak çok sayıda edebî ve ilmi eserin İspanyollar tarafından yarımadanın ele geçirilmesiyle meydanlarda toplanarak yakılması gösterilmektedir.¹⁰¹² Bu dönemde medeniyet anlamında gerçekleşen gelişmelere paralel olarak kitabet türünün oldukça geliştiği görülür. Özellikle idari işlerin düzenlendiği divan risalelerinin ve siyasi içerikli yazışmaların muhteva ve dil yönüyle geliştiği göze çarpar. Ancak divan kâtipliği yapanlarda sadece dil ve Edebiyat anlamında yetenekli olunması kâfi görülmemiş, ayrıca devamlı halifeyle beraber olacağından dış görünüşün ve bedeni uzuvlarının uygun olması şart olarak sunulmuştur.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁷ el-Makkari, *Nefhu't-Tib*, II, 501, III, 173.

¹⁰⁰⁸ Heykel, 390.

¹⁰⁰⁹ Heykel, 378.

¹⁰¹⁰ 'Atîk, 436; Heykel, 334.

¹⁰¹¹ 'Ali b. Muhammed, I, 172.

¹⁰¹² 'Atîk, 440.

¹⁰¹³ İbn Bessâm eş-Şenterîni, I, 243.

Resmi yazışmalardan başka ahitnamelerde bu dönemde görülen risale örnekleri arasında gösterilmektedir. Halifeler bu risalelerle kendisinden sonra halkın kaos içine düşmemesi ve idari yapının sekteye uğramaması için yerine geçmesini istediği veliahdı işaret etmiştir.¹⁰¹⁴ Dostlar arasındaki duyguların dile getirildiği ihvân risalaları de yoğun olarak görülmektedir. Bu tür risalelerde serzeniş, özür dileme, şikayet, af dileme, hediye ve imtiyaz isteme gibi konular işlenmiştir. Hitabet ve kitabet haricinde kullanılan diğer bir nesir türü de diyaloglardır. İki kişi arasında geçen konuşmaları ele alan bu türde, kişiler arasındaki tartışma ve değerlendirmeler ele alınmaktadır.¹⁰¹⁵

Hilâfet Dönemi'nin sonuna gelindiğinde siyasi istikrarsızlık ve sosyal bunâlimların meydana getirdiği kargaşa ortamı ve ortaya çıkan çok sayıdaki emirliğin arasında meydana gelen çekişmelerin aksine edebî faaliyetler gelişmeye devam etmiştir. Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ilmi ve edebî nesirde gözle görülür bir ilerleme kaydedilmiştir. Edebî eserlerin telif ve tasnif edilmesi, hikâyeler, münazaralar, makâmeler ve gerek siyasi gerekse sosyal içerikli risaleler dönemin önemli nesir örneklerini oluşturur.¹⁰¹⁶

Tavâif Dönemi'nde emirlikler arasındaki rekabet yalnızca siyasi alanda değil aynı zamanda ilmi ve edebî alanda da görülür. Her hükümdar yanında bulundurduğu kâtiplerin dile en çok hâkim ve üslubu en belîğ olanını tercih etmiştir. en-Nemrî (ö.473/1071), İbn Zeydûn, 'Abdulazîz el-Muallim, İbn 'Abdûn ve Yûsuf el-Bâcî (ö.435/1043) dönemin saraylarda görev almış meşhur edip ve kâtipleridir.¹⁰¹⁷ Üslupları Doğudakilerle aynı olan Endülüslü nesircilerin tek farkı şiirle nesiri bir arada kullanmalarındır. Endülüslülerin nesirden ziyade şiirde daha başarılı oldukları bir gerçektir. Bazı saray kâtiplerinin şair olma vasıflarının kâtipliklerinden daha ön planda olduğu görülür.¹⁰¹⁸

Endülüs'te yaşam standartlarının değişmesiyle beraber edebî üslubun da değiştiği, zamanın şartlarına ve konunun içeriğine göre edebî sanatların ağırlık kazandığı görülür.

¹⁰¹⁴ İbn Bessâm eş-Şenterîni, I, 104.

¹⁰¹⁵ Emirlik ve Hilâfet Dönemi'nde nesrin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Menâl Sâlim el-'Ukbânî, *en-Nesru'l-Fennî el- Endelusi fî 'Asri'l-Hilâfeti'l-'Umeviyye* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Urduniyye, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Amman 2008; Çiftçi, 190, 204.

¹⁰¹⁶ Sa'd b. Abdullah el-Bişrî, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fî 'Asri Mulûku't-Tavâif'i'l-Endelus*, Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 1993, 331.

¹⁰¹⁷ el-Bişrî, 338-342.

¹⁰¹⁸ eş-Şek'a, 569; 'Atîk, 434,437.

Hutbe ve risalelerde el-Câhiz'in üslubundan etkilenilmiş ve bunlar eskiye nazaran daha uzun ve daha belîğ hale gelmiştir.¹⁰¹⁹ Mulûku't-Tavâif Dönemi nesrine bakıldığında kâtiplerin el-Harîrî ve el-Hemedânî'nin yanı sıra el-Ma'arrî'nin üslubundan da etkilendikleri görülecektir. Bu dönemde telif edilen önemli eserler arasında el-Kurtubî (ö.469/1073)'nin *el-Muktebes min Enba' Ehli'l-Endelus*'ünü, el-Fetih b. Hâkân'ın (ö.532/1137)'ın *Kalâidu'l-İkyân*'ını, İbn Bessâm (ö. 542/1147)'ın Tavâif Dönemi'nde telif edip Murâbıtlar Dönemi'nde neşrettiği *ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra*'sını, İbnu'l-Abbâr'ın *el-Hulletu's-Siyerâ*'sını, el-Humeydî'nin *Cezvetu'l-Muktebes fî Zikri Vulâti Ehli'l-Endelus*'ünü göstermek mümkündür.¹⁰²⁰ Mulûku't-Tavâif Dönemi'nin edebî anlamda değer taşıyan diğer eserleri İbn Zeydûn'un *er-Risaletu'l-Hezliyye*¹⁰²¹'si ve İbn Hazm'ın *Tavku'l-Hamâme*'sidir.

Bu dönem hitabeti siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak Emirler'in de desteğiyle gelişme kaydetmiştir. Hutbelerin çoğu Kur'ân ayetleriyle, hadis ve şiirlerle süslenmiş, cümlelerin tertipli olmasına özen gösterilmiştir. Kitabet türünde dîvân ve ihvâniyyât risalelerinin yanı sıra münazara, tasnif, tercüme ve makâme gibi konuların işlendiği görülür. İhvâniyyât risaleleri de daha çok af ve merhamet dileme şeklinde tezahür etmiştir.¹⁰²² el-Câhiz, İbnu'l-'Amîd, Ebû Bekr el-Hârizmî ve III. Abbâsî asrının meşhur nesir ustalarından biri olan İbnu'l-Mukaffâ'nın üslupları Mulûku't-Tavâif Dönemi yazışmalarını etkilemiştir.¹⁰²³

Bu dönemde canlı ya da cansız varlıkların hayali olarak konuşturulduğu metinler olan münazara türünde örnekler de göze çarpmaktadır. Münazara, kılıç ve kalem arasında veya çeşitli çiçekler arasında üstünlük kurma etrafında şekillenir. İbn Burd el-Asğar (ö.445/1054)'a ait kalem ve kılıç arasında cereyan eden münazara en çok bilinen örneklerdendir.¹⁰²⁴

İlk zamanlar Endülüs nesrinde ibareyi süslemekten ziyade anlamı güçlü lafızlar seçilmiş ve îcâza dönük ifadeler kullanılmışken yaşam standartlarının değişmesiyle

¹⁰¹⁹ 'Geniş bilgi için bkz: 'Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-Edebîyyu'l-Endelusî fî'l-Karni'l-Hâmis*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, I-II; 'Atîk, 378.

¹⁰²⁰ 'Atîk, 435.

¹⁰²¹ Risale için bkz. İbn Nübâte, Cemâluddîn el-Mısırî, *Serhu'l-'Uyûn fî Şerhi Risaleti'bni Zeydûn*, Thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Dımaşk tsz; Kenan Demirayak, *Er-Risaletu'l-Hezliyye Alaycı Hiciv Mektubu*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebîyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1999.

¹⁰²² 'Atîk, 449.

¹⁰²³ el-Makkârî, *Nefhu't-Tîb*, I, 217.

¹⁰²⁴ İbn Bessâm eş-Şenterînî, I, 486-488.

beraber edebî üslupun da değiştiği, zamanın şartlarına ve konunun içeriğine göre edebî sanatların ağırlık kazandığı hutbe ve risalelerin eskiye nazaran daha uzun ve daha belîğ hale geldiği görülür.¹⁰²⁵

2.2. MURÂBITLAR DÖNEMİ'NDE NESİR

Murâbitlar Dönemi nesri de şiirde olduğu gibi Mulûku't-Tavâif Dönemi'nin benzeri ya da devamı niteliği taşımaktadır. Gerek şairlerin gerekse kâtiplerin her iki dönemde de yaşamış olmaları bunda etkili olmuştur. Merkezi Mağrib'te yer alan Murâbitlar, devletin Endülüs'teki varlığını onlarca emirliğin edebî ve kültürel mirası üzerine inşa etmişlerdir.

Dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Murâbitlar Dönemi edipleri, Araplarda risale üslubunun kurucusu olan Abdulhamîd Yahyâ el-Kâtib (ö. 132/750)'in kâtiplerin vasıfları ve inşâ sanatı ile alakalı şu vasiyetine icabet etmeye çalışmışlardır: *“Fıkhi iyi öğrenin. İlk önce Allah'ın kitabı ve farzları hakkında bilgi sahibi olun. Sonra Arap dilini iyi bilin çünkü o, konuşmanızın (kültür seviyesinin) göstergesidir. Yazarken dikkat edin çünkü yazınızın düzeni (harfleri nasıl) yazdığınıza bağlıdır. (Ezberlediğiniz) şiirleri nakledin, bunu yaparken belirsiz olan yerleri ve (şerhe ihtiyaç duyan) manaları açıklayın. Arapların kendi aralarında ve Acemlerle yaptığı savaşlar ile meydana gelen hadiseleri anlatın. Bunlar önem vermeniz gerekenler için kaynak teşkil edecektir.”*¹⁰²⁶

Bu dönem nesri incelendiğinde ediplerin gerek risalelerde gerekse hutbe ve vasiyetlerde muhatabı etkilemek ve söylemini dinî ifadelerle güçlendirmek amacıyla İslam dininin ana kaynakları olan Kur'an ve hadislerden,¹⁰²⁷ aynı zamanda ayrıntılı bir şekilde örneklerini inceleyeceğimiz nesirde de şiirlerde olduğu gibi tarihi olaylardan bahsettikleri ve geçmiş dönemlere ait edebî mirastan yararlandıkları görülecektir.

Murâbitlar Dönemi'nde birçok şair aynı zamanda nesir ustası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde sultanlar şiir söyleyen şairden ziyade kitabet alanında şöhret

¹⁰²⁵Geniş bilgi için bkz: 'Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-Edebîyyu'l-Endelusi fî'l-Karni'l-Hâmis*, 'Atîk, 378.

¹⁰²⁶Muhammed Kürd 'Ali, *Resâilu'l-Buleğâ* (4. Baskı), Matbaa'tu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1954, 225.

¹⁰²⁷Kur'an'ın Endülüs nesrine etkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Enâhid 'Abdilemîr 'Abbâs er-Rikâbî, *Eseru'l-Kur'âni'l-Kerîm fî'n-Nesri'l-Endelusi min Nihayeti 'Asri't-Tavâif ve'l-Murâbitîn hattâ Sukûti Ğırnâtâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmî'atu Bağdâd, Külliyyetü't-Terbiyyeti İbn Ruşd, Bağdat 2005.

sahibi olan kâtiplere ihtiyaç duymuşlardır.¹⁰²⁸ İbn ‘Abdûn, Ebu’l-Kâsım b. el-Cedd, Keltûm b. ‘Amr, Muhammed b. Abdilğafûr, Benû Kabturnûh gibi birçok şair devlet kademelerinde kâtiplik vazifesi yapmışlardır. Hem nazım hem de nesirle meşgul olan edipler ise İbn Yûsuf el-Kaysî (ö.540/1140), Ebû Cafer b. Ahmed el-Kaysî (ö. 525/1127), İbn Hafâce, el-Kâdi ‘Îyâd, İbn Hasdây es-Sarakustî ve ibn Sâre eş-Şenterînî’dir. Fennî nesirle meşgul olurken tercüme faaliyetiyle de ilgilenenler arasında ise es-Sayrafi, İbn Erkam, Abdurrahman b. Tâhir, Ebû Bekr el-Murahhî ve Ebû Muhammed el-Hicârî gösterilebilir.¹⁰²⁹

Bir şair şiirinde nasıl ki tek kafiyeden vazgeçmiyorsa bazı kâtipler de risalelerinde neredeyse tek harfe kadar indirebildikleri secîli ifadelerden vazgeçememişlerdir. Kimi zaman hacim olarak uzun olan risaleler incelendiğinde sanatın fazla mananın ise az olduğu görülür. Bu dönem nesri hayal kurabilme yeteneğine ve lafzi sanatlara bağlı olarak gelişimini sürdürmüştür.¹⁰³⁰ Kâtipler, risale, makâme ve hutbelerinde Doğu’da el-Ma‘arrî, İbn Nebâte, el-Harîrî ve el-Hemedânî’nin üslubundan etkilenmişlerdir.¹⁰³¹ Makâmeleri ile tanınan es-Sarakustî’nin elli adet makâmesinin üslup bakımından el-Harîrî ile el-Hemedânî’nin makâmelerine benzemesi ve eserine el-Ma‘arrî’nin *Luzûmiyyât*¹⁰³² (*Luzûm mâ lâ Yelzem*) adlı manzum felsefi eserinin adını vermesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.¹⁰³³

Murâbitlar Dönemi’nde de önceki dönemlerde olduğu gibi içinde edebî ifadelerin yer aldığı eserlerin telif edildiği görülür. Bu telifleri fihristler, anılar ve edebî kaynaklar şeklinde ele almak mümkündür. el-Kâdi ‘Îyâd’ın *el-Ğunye* ve İbn ‘Atiyye’nin *Fihrist İbn ‘Atiyye* adlı eserlerinde devrin önde gelen çok sayıda âlimin ilmi ve edebî faaliyetlerine değinilmiştir. Fihrist kitapları tarihi safhalar şeklinde tanzim edildiğinden, verilen bilgilerden yol çıkarak Doğu’nun Endülüs’e etkisini ve Endülüs’ün kendine ait kültürünü oluşturma çabasını kronolojik olarak görmek mümkündür.¹⁰³⁴

¹⁰²⁸ Muhammed Rıdvan ed-Dâye, *Târîhu’n-Nakdi’l-Edebî fi’l-Endelus*, Dâru’l-Envâr, Beyrut 1968, 33.

¹⁰²⁹ Mustafa ez-Zebâh, *Funûnu’n-Nesri’l-Edebî bi’l-Endelus fi Zilli’l-Murâbitîn*, Dâru’l-‘Âlemiyye, Beyrut 1987, 65-68.

¹⁰³⁰ Ahmed Dayf, *Belâğatu’l-‘Arab fi’l-Endelus*, 45.

¹⁰³¹ İhsan Abbâs, *el-Edebu’l-Endelusî fi Asri’l-Mülûki’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn*, 229.

¹⁰³² Nevzat H. Yanık, Ali Utku, *el-Luzûmiyyât*, Çizgi Kitabevi, Konya 2017.

¹⁰³³ Bkz. es-Sarakustî, Ebu’t-Tâhir Muhammed b. Yûsuf, *el-Makâmâtü’l-Luzûmiyye*, Thk. Hasen el-Varâklî, Cidâran li’l-Kitâbi’l-‘Âlemî, Amman 2006.

¹⁰³⁴ ez-Zebâh, *Funûnu’n-Nesri’l-Edebî bi’l-Endelus fi Zilli’l-Murâbitîn*, 265-271. Fihrist kitapları için bkz. el-Kâdi ‘Îyâd, Ebu’l-Fazl ‘Îyâd b. Mûsâ b. ‘Îyâz el-Yahsubî, *el-Ğunye Fihrist Şuyûhi’l-Kâdi*

Anı türünde hazırlanan kitaplar ise el-Emîr Abdullah b. Bulukkîn (ö. 483/1090)'ın *Kitâbu't-Tibyân* ve Ebû Bekr b. el-'Arabî'nin *Kânûnu't-Te'vîl* adlı eserleridir. *Kitâbu't-Tibyân*, müellifin Gırnata'da siyasi hatıra tarzında kaleme aldığı eseridir. Eser tarih kitabına benzemediği gibi edebî bir üslupla kaleme alınan hikâye kitaplarını da andırmamaktadır. Tarihi olaylar ve şahıslar ele alınırken dönemin kültürel durumu hakkında da bilgi verilmektedir. Müellifin eserine Kur'ân ayetlerinden ve çeşitli şiirlerden iktibaslar yapması, anı tarzında olan eserin edebî bir risale olarak değerlendirilmesine yol açabilmektedir. *Kânûnu't-Te'vîl*, Ebû Bekr b. el-'Arabî'nin gerçekleştirdiği ilmi yolculukları kaleme aldığı anı türünde bir eserdir. Çok sayıda hocadan Kur'ân ilimleri, Arapça ve Matematik dersleri alan müellif, eserine, eğitim ve öğretim sürecinde yaşadıklarını kaydetmiştir. Müellifin Doğu'da olduğu sırada Murâbıt Emîrî Yûsuf b. Taşfin'e mektup göndererek Doğudaki ilmi ve kültürel durum hakkında bilgiler vermesi, eserin siyasi bir hüviyet kazanmasına neden olmuştur. Eserde Endülüs kültürünün Murâbıtlar öncesi ve Murâbıtlar sonrası şeklinde ele alınması, okuyucuya mukayese yapma şansı tanımaktadır.¹⁰³⁵

Murâbıtlar Dönemi'nde edebî kaynak olarak telif edilen eserler İbn Bessâm eş-Şenterî'nin *Mulûku't-Tavâif* Dönemi'nde hazırlayıp bu dönemde neşrettiği *ez-Zehîra fî Mehâsini el-Cezîra* ve el-Mevâ'inî'nin *Reyhânu'l-Elbâb* ve *Reye'ânu's-Şebâb* adlı eserleridir. İbn Bessâm'ın kaleme aldığı eseri, XI. yy.'da *Mulûku't-Tavâif* Dönemi'ne ait çok sayıda rivayeti ele alması ve şiir ve nesir örnekleri içermesi bakımından önemli görülmüştür. Ancak râvîlerin isimlerinin zikredilmemesi eksiklik olarak değerlendirilmiş ve bu durum eserin tarihi vesika olarak kabul edilme niteliğini zora sokmuştur. el-Mevâ'inî'nin *Reyhânu'l-Elbâb* ve *Reye'ânu's-Şebâb* adlı eseri de çok sayıda şiir ve nesir örneği içermektedir. Müellif eserinde dil ve belagat alanına yönelik edebî tenkid mülâhazalarının yanı sıra inşâ sanatına ait kaidelere de yer vermiştir.¹⁰³⁶

¹⁰³⁵ *İyâd*, Thk: Mâhir Zuheyr Cerrâr, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982; İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdîrrahman b. Gâlib el-Muhâribî el-Ğırnatî el-Endelusî, *Fihris İbn 'Atiyye* (2. Baskı) Thk. Muhammed Ebû el-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1983.

¹⁰³⁵ ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 279-317. Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bulukkîn, el-Emîr Abdullah b. Bâdis, *Kitâbu't-Tibyân 'anı'l-Hâdiseti'l-Kâineti bi Devleti Benî Zîrî fî Ğırnâta* (1. Baskı), Thk. 'Ali Ömer, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2006; Ebû Bekr b. el-'Arabî, Muhammed b. Abdillâh el-İşbîlî, *Kânûnu't-Te'vîl*, Thk. Muhammed es-Süleymânî, Muessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, Kuveyt 1986.

¹⁰³⁶ ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 321-396. Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bessâm eş-Şenterî'nin, *ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra*; el-Mevâ'inî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhîm el-İşbîlî, *Reyhânu'l-Elbâb* ve *Reye'ânu's-Şebâb*, I-II.

2.3. MURÂBITLAR DÖNEMİNDE NESİR KONULARI

2.3.1. Hitabet

Lügatte vaaz ve nasihat vermek, hutbe okumak, güzel söz söylemek ve duygulu şekilde konuşmak anlamlarına gelen hitabet (خطابة), edebî terim olarak ise bir topluluğa bir fikri açıklamak, bir görüşü benimsetmek ya da öğüt ve nasihat etmek amacıyla akıcı ve etkileyici konuşma sanatı demektir.¹⁰³⁷

Arap toplumunda hitabet şiir kadar yaygındır. Câhiliye Dönemi'nde kabileler arası savaşlarda insanları coşturmak ve rekabeti artırmak için hitabete ihtiyaç duyulmaktaydı. Bir kabile için şair ne kadar önemli ise hatipler de o denli önemli görülmüştür. Kabileler erkek çocuklarına küçük yaşlardan itibaren hitabeti öğretiyorlardı.¹⁰³⁸ Özel bir eğitimden geçen hatipler, dinleyicileri heyecana getirerek coştururlar, fasih ve belîğ konuşarak toplulukları etkilerlerdi. Hutbeler duruma göre uzun cümlelerden oluşabildiği gibi sert ve kısa cümlelerden de oluşabiliyordu. Aynı zamanda kabileler arasında temsilci olarak gönderilen hatiplerin savaşları başlatıp bitirme gibi bir etkileri de mevcuttu.¹⁰³⁹

Hatibin topluluğa hitap ederken yüksek bir yerde bulunması, sarık sarması ve baston ya da kılıca dayanması Câhiliye'den itibaren hitabetin hususiyetlerinden olmuştur. Bu sanatı icra edecek hatibin ise konuşmasının belîğ, sesinin gür ve dış görünüşünün düzgün olması beklenir. Rahat ve irticalen konuşabilmesi de hatibde aranan diğer özelliklerdendir.¹⁰⁴⁰

İslami dönemde hitabetin gelişmesini sağlayan amilleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Yazının fazla yaygın olmadığı bu dönemde yeni din insanlara hitabet vasıtasıyla anlatılmıştır.

¹⁰³⁷ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 75; 'Abdulahakîm Belbe', 26; İbrahim el-Bedevî, *Fennu'l-Hitâbe*, Dâru'l-Kavli's-Sâbit, Beyrut 2008, 19-20; Mahmut Kaya, "Hitâbet", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 156; Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 425. Hitâbet sanatının incelikleri için ayrıca bkz. Diyâl Kârnicî, *Fennu'l-Hitâbe*, 'Âlemu'l-Kutub li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Riyad 2007.

¹⁰³⁸ Yılmaz, III. *Abbâsî Asrında Edebî Çevre*, 211.

¹⁰³⁹ 'Atîk, 438; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 117.

¹⁰⁴⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fî'n-Nesri'l-'Arabî* (10. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2004, 33.

- Hz. Peygamber'in insanlara güven telkin ederek onları İslam dinine davet ettiği tek yol hitabetti.

- Yeni dine ait prensiplerin insanlara izah edilerek anlatılması hitabetle mümkün olmuştur. Akla hitap eden bu prensiplerin, duygulara hitap eden şiirle değil, akla hitap eden hitabetle anlatılması hitabet sanatını önemli hale getirmiştir.

- Hz. Peygamber'den sonra meydana gelen karışıklıklar özellikle siyasi hitabetin gelişerek önem kazanmasını sağlamıştır. Özet olarak söylemek gerekirse hitabet Sadru'l-İslam Dönemi nesrinin en önemli türü olarak ön plana çıkmıştır.¹⁰⁴¹ Câhiliye Dönemi'nden farklı olarak bu dönemden itibaren gerek maksat gerekse mana yönüyle değişime uğrayan hitabet, ayetlerle süslenerek üslup ve belagat yönüyle daha görkemli hale gelmiştir.¹⁰⁴²

Îcâza meyilin yanında secî'li ifadelerin de kullanıldığı, içerisine şiirler, meseller ve hikmetli sözlerin serpiştirildiği İslam öncesi hitâbeti, duygu ve mana yönüyle samimi bulunmuştur. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde hem dinî hem de siyasi bir hüviyet kazanan hitabet, yeni dinin insanlar arasında yayılması amacıyla irşad ve tebliğ faaliyetlerinin bir parçası olarak kullanılmıştır. Hutbe okunmadan önce hazırlık yapılması, secî'den vazgeçilip uyumlu ve kolay kelimelerden oluşan Kur'ân üslubunun kullanılması ile Allah'a hamd ve sena, Hz. Peygamber'e salat ve selam ifadelerinin yer alması İslami Dönem hitabetini Câhiliye hitabetinden ayıran özelliklerdendir.¹⁰⁴³

Hitabet Emevîler Dönemi'nde yaşanan siyasi ve dinî olaylara paralel olarak daha da yaygınlık kazanmış, her siyasi grup kendi propagandasını yapan güçlü bir hatibi yanında bulundurmaya özen göstermiştir. Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden iktibasların yapıldığı bu dönem hitabetinde, siyasi çekişmelerin bir sonucu olarak hiciv, tehdit ve hakaret ifadelerine rastlanmaktadır.¹⁰⁴⁴ İslâm'ın ana kaynaklarından iktibasların yapıldığı Abbâsîler Dönemi'nde hutbelerin dinî bir kimlik kazandığı

¹⁰⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 207-208.

¹⁰⁴² Ferrûh, I, 254; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî* (26. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2010; 106-114.

¹⁰⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmâ'il 'Ali Muhammed, *Fennu'l-Hitâbe ve Mahârâtu'l-Hatîb* (5. Baskı), Dâru'l-Kelime, Kahire 2016, 45-48, 51-55; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi I (Câhiliye Dönemi)*, 257; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 51-55.

¹⁰⁴⁴ İsmâ'il 'Ali Muhammed, 60-65; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 270-272. Emevîler Dönemi hitabetinin özellikleri için ayrıca bkz. 'Abdülhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz fih*, 110-125.

görüldür. Sade bir dil kullanılarak secî'den uzaklaştırılması, îcâz ve itnâba başvurulması Abbâsîler Dönemi hitabetinin üslup özelliklerindendir.¹⁰⁴⁵ Halife el-Me'mûn (ö. 218/833)'a kadar kısmen de olsa siyasi grupların varlıklarını sürdürmesiyle önemi devam eden hitabet, istikrar ve refahın sağlanmasıyla beraber yerini yavaş yavaş kitabete bırakmaya başlamıştır.¹⁰⁴⁶ III. Abbâsî asrından sonra kendileri hatip olup bizzat hutbe okuyan halifelerin yerini sadece bayram hutbesi okumakla yetinen halifelerin almasıyla önemini yitiren hitabet, yalnızca Cuma ve bayram namazları ile hac ve evlilik törenleri gibi merasimlerle sınırlı kalmıştır.¹⁰⁴⁷

Fetihle beraber Emeviler Devleti'nin bir eyaleti olan Endülüs'ten günümüze ulaşan ilk hutbe örneği Târik b. Ziyâd'a ait olduğ kabul edilen konuşma metnidir.¹⁰⁴⁸ Emirlik döneminde yaşanan Arap-Berberî ve Arap-Müvelled mücadelesi, Yemen ve Mudar kabileleri arasında yaşanan savaşlar ve cihada teşvik için yapılan konuşmalar hitabet türünün canlanmasını sağlamıştır. Günümüze ulaşan örnekleri oldukça az olan Endülüs Emevîleri Dönemi hitabeti, bedevi lafız ve manalarından oldukça uzak olup kolay anlaşılır bir üsluba sahiptir. Kısa cümleler tercih edilirken ibareyi süslemek yerine mana ile meşgul olunması bu dönemin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Hilâfet Dönemi'nde hitâbet gelişimini sürdürmüştür. İstikrarın sağlanmasıyla beraber halifelerle görüşmek için gelen elçilerin beraberlerinde hatip bulundurmaları bu gelişime katkı sağlayan etkenlerdendir.¹⁰⁴⁹ Sadru'l-İslâm Dönemi'nden itibaren görülen hutbe irâd edilmeden önce hazırlık yapılması usûlüne bu dönemde çok daha dikkat edilmiştir. Hutbede istifham cümlelerinin kullanılması da hitabetin diğer bir özelliğidir.¹⁰⁵⁰ Bu dönem hitabetinde cümleler daha uzun, cinas, secî', mesel ve Kur'an'dan iktibaslarla dinî, siyasi ve sosyal konulara ağırlık verildiği görüldür.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁵ İsmâ'il 'Ali Muhammed, 68-73; Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 149-150; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmış Doktora Tezi), 210.

¹⁰⁴⁶ 'Atîk, 438; Ferrûh, II, 46; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 528.

¹⁰⁴⁷ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 139-141; Abbâsîler Dönemi hitabetinin özellikleri için ayrıca bkz. 'Abdülhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz fîh*, 135-142; Hüsâm Muhammed 'Alem, *Dirâsât fî'n-Nesri'l-'Abbâsî (el-Kısmu's-Sânî)*, 129-149.

¹⁰⁴⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 240.

¹⁰⁴⁹ 'Atîk, 441.

¹⁰⁵⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 903; Hafâcî, *el-Edebu'l-Endelusî et-Tatavvur ve't-Tecdîd*, 670.

¹⁰⁵¹ Hilâfet Dönemi hutbe örnekleri için bkz. el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 369-371; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretu'l-Hutabi'l-'Arab*, (1. Baskı), Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Kahire 1933, III, 173-175.

Endülüs Emevîlerinin yıkılmasının ardından küçük hanedanlıkların ortaya çıkmasıyla beraber istikrar ortamı bozulmuştur. Onlarca emirden herbiri yönettiği bölgenin Endülüs'ün başkenti olması için diğer emirlerle mücadeleye girişmiştir. Emirler bu rekabet ortamında kendi propagandalarını yürütecek, askerleri coşturacak üslubu düzgün hatiplere ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim hatiplerin yönetimin siyasi tavrını açıklamada, alınan kararları halka ulaştırarak anlatmada ve idari konularda yapılacak siyasi istişarelerde önemli rolleri mevcuttur.¹⁰⁵² Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde insanlar herhangi bir istek ya da temennileri için hükümdarla görüşmek istedikleri zaman yanlarında düzgün ve etkili konuşan kişileri bulundurmaları hitabetin önemini artıran diğer bir etkidir. Bu dönem hutbelerinin büyük bir kısmı Kur'ân ayetleri, hadisler ve şiirlerden oluşmaktadır. Garip lafızlardan uzak durularak düzenli cümleler oluşturulmaya özen gösterilmiştir.¹⁰⁵³

Murâbıtlar Dönemi hitabetinde Kur'ân ayetlerinden iktibaslar yapılmasının yanı sıra sûre isimleri de hutbeleri şekillendirmiştir. Dinî hutbeler Allah'a hamd ile başladıktan sonra hatip tarafından işlenmek istenen mevzu anlatılır ve nihayetinde Hz. Peygamber'e salât, Ehli Beytine ve ashabına selam ile bitirilirdi. İbareler son derece süslü olmasına rağmen kolay anlaşılır manalara sahiptir. Lafız-mana uyumunun göze çarptığı hutbelerde secî'li ifadeler yoğun olarak görülmektedir. el-Kâdi 'Îyâd'ın secî'de mübalağa yaptığı ve bir hutbesinde sadece kâf harfiyle biten yetmiş sekiz kelime kullandığı olmuştur. Başta tevriye ve cinas olmak üzere telmih (hatırlatma) sanatını kullanan hatipler, geçmiş dönemlerde meydana gelmiş tarihi olayları insanlara hatırlatarak vermek istedikleri mesajı ve nasihati güçlendirme yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁵⁴

Hitabet türünün kullanıldığı diğer bir mecra muharebe meydanlarıdır. Müslümanlar için ölüm-kalım savaşı sayılabilecek muharebelerde tıpkı Târik b. Ziyâd'ın ordusuna yaptığı konuşma gibi askerlere seslenildiği görülür. Bu konuşmaların muhtevasını cihad ruhu, şeref kazanma, cennet ve ganimet gibi mevzular oluşturur.¹⁰⁵⁵ Örneğin Murâbıt Emiri Yûsuf b. Taşfîn Zellâka Savaşı sırasında askerlerinin cesaretini artıran telkinlerde bulunuyordu. Savaş meydanında orduya yaptığı hitabı şöyledir:

¹⁰⁵² el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 211.

¹⁰⁵³ el-Bişrî, 332.

¹⁰⁵⁴ ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 218-219, 243.

¹⁰⁵⁵ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 104.

"يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ اصْبِرُوا لِهَيْدِ أَعْدَاءِ اللَّهِ الْكَافِرِينَ، وَمَنْ رَزَقَ مِنْكُمْ الشَّهَادَةَ فَلَهُ الْجَنَّةُ وَمَنْ سَلِمَ فَقَدْ فَازَ بِالْأَجْرِ الْعَظِيمِ وَالْعَنِيمَةِ."

*“Ey Müslümanlar topluluğu! Allah’ın dinine düşman olan inkârcılara karşı ettiğiniz bu cihatta sabırlı olun. Kendisine şehadet nasip olana cennet, (şehit olamayıp) sağ kalana ise büyük mükâfat ve ganimet vardır.”*¹⁰⁵⁶

Murâbitlar Dönemi’nde dinî hitabette gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Dönemin en meşhur âlimlerinden el-Kâdi ‘İyâd’ın hutbeleri, bu dönemde irad edilen dinî hutbelerin özellikleri hakkında bizlere ipucu vermektedir. Bu dönemde Endülüs’ün her bir şehrinde meşhur hatipler çeşitli camilerde hutbe okuyorlardı. Örneğin Ebu’l-Faḍl Ca’fer b. ‘İsâ Şentemeriye’de, Muhammed b. Ahmed et-Tecîbî Ūryûle’de, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Havlânî Gırnata’da ve Ebû Abdullah Muhammed b. el-Huseyn el-Emevî de Belensiye’de hatiblik yapıyordu. Örnekleri günümüze ulaşmasa da Murâbitlar Dönemi hatiplerinin birbirlerine mu’âraza yaptıkları kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁵⁷

Bu dönemde hutbeler mukaddime, mevzu ve hâtime şeklinde üç bölümde ele alınmıştır. Mukaddimeler Allah’a hamd ve sena, Hz. Peygamber’e salât ve (Muhacirin ve Ensâr olmak üzere ayrı ayrı) ashabına selam şeklinde başlamış ve devamında Allah’ın varlığını, birliğini, azametini ve tekvîn sıfatını anlatan ayetler okunmuştur.¹⁰⁵⁸ Hutbe eğer Cuma ve bayram namazlarında okunuyorsa emirin ismi de zikredilmiştir. Mevzu kısmında dinleyiciler Allah’a ve resulüne itaat etmeye, takvalı ve uyanık olmaya davet edilir, konuya uygun hadisler okunur ve emirin bekası, düşmanlarının yok olması için dua edilirdi. Mevzu anlatılırken ara ara dinleyicilerin dikkatini çekmek için onlara nida edildiği olurdu. Eğer hatib dünyanın geçiciliği, kabir hayatı, cennet nimetleri ve cehennem azabı gibi konulara değiniyorsa, anlattıklarını ilgili Kur’ân ayetleriyle destekleme ve delil getirme yoluna gitmekteydi. Hatiplerin başvurduğu diğer bir usul de, istifham edatları ile emir ve nehiy sîğalarını bolca kullanmalarıdır. Hâtime kısmında ise getirdiği delillerle söylediklerini destekleyen hatib, “... işte bu nedenle şöyle şöyle

¹⁰⁵⁶ İnâs Husnî el-Behcî, *Târîhu Devleti’l-Endelus* (1. Baskı), Merkezu’l-Kitâbi’l-Âkâdimî, Amman 2018, 402; es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 104.

¹⁰⁵⁷ ‘Atîk, 441; ez-Zebâh, *Funûnu’n-Nesri’l-Edebî bi’l-Endelus fî Zilli’l-Murâbitîn*, 211-212.

¹⁰⁵⁸ el-Makkarî, *Ezhâru’r-Riyâd fî Ahbâri ‘İyâd*, Thk: Mustafâ es-Sekkâ ve Diğerleri, Matba’atu Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr-Sundûk İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, Kahire-Riyad 1939, IV, 86.

davranmamız gerekir...” tarzında hitabına devam etmektedir. Uzunluğu ve kısalığı mevzuyla göre değişen hutbeler dua manasına gelen ayetlerle sonlandırılmaktaydı.¹⁰⁵⁹

Dinî hutbelerde Kur’ân ayetlerinden ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır. el-Kâdi ‘İyâd’ın tevriye sanatından yararlanıp çeşitli ayetlerle süsleyerek irad ettiği şu hutbesi meşhurdur:

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ الْأَشْيَاءَ كُلَّهَا فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا، وَجَعَلَهَا عَلَى عَظَمَتِهِ وَوَحْدَانِيَّةِ دَلِيلًا وَبُرْهَانًا مُنِيرًا، وَجَعَلَ الْعَرَضَ مِهَادًا وَفَجَّرَ خِلَاقَهَا تَفْجِيرًا أَتْهَارًا، وَرَفَعَ السَّبْعَ الشَّدَادَ بِغَيْرِ عِمَادٍ وَجَعَلَ فِي سَمَكِهَا أَنْوَارًا يَهْتَدِي بِإِشْرَاقِهَا لَيْلًا وَنَهَارًا، وَجَعَلَ الْقَمَرَ نُورًا وَالشَّمْسَ سِرَاجًا وَأَنْزَلَ مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا، فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الْعَرَضِ نَبَاتًا وَجَعَلَ فِيهَا لِحْفَهٗ أَرْزَاقًا وَقَسَمَ بَيْنَهُمْ بِعَدْلِهِ أَقْوَاتًا. وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ، وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ، أَحْمَدُهُ وَأُؤْمِنُ بِهِ وَأَسْتَعِينُهُ وَأَتَوَكَّلُ عَلَيْهِ وَأَشْهَدُ أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ أَصْحَابِهِ الْأَخْيَارِ، الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ."

“Her şeyi yaratan ve takdirde bulunan, azameti ve birliği ile delil (olup yarattıklarını) aydınlatan, yeryüzünü bir döşek gibi yaratıp arasından nehirler akıtan, yedi kat gökleri direk olmaksızın yükselten ve tavanını ısıldatan, güneşin doğmasıyla (gök yüzünü) geceye ve gündüze çeviren, ayı bir ışık güneşi ise bir lamba olarak yaratan, yoğun bulutlardan oluk gibi sular indiren, yerden bitkiler çıkarıp mahlukâtına rızık olarak bahşeden ve sonra da (son derece) adil bir şekilde taksim eden Allah’a hamd olsun. O, hayat bahşeden, öldüren ve gece ile gündüzü (bir biri ardınca) değiştirendir, hala aklınızı kullanmayacak mısınız? Bir şeyin olmasını istediğinde (o şeye) “ol” der ve oluverir. Atalarınızın ve sizin, hayat bahşeden ve (verdiği hayatı) geri alan rabbinizden başka ilah yoktur. O’na hamd eder, O’na inanır, O’ndan yardım bekler ve O’na tevekkül ederim. O’ndan başka ilah olmadığına Hz. Muhammed’in

¹⁰⁵⁹ ez-Zebâh, Funûnu’n-Nesri’l-Edebi bi’l-Endelus fî Zilli’l-Murâbitîn, 225-229.

O'nun kulu ve resulü olduğuna şehadet ederim. Allah O'na, ashabının hayırlılarına, Muhacirin ve Ensara salat ve selam eylesin."¹⁰⁶⁰

Hitabetteki bu üslup Endülüs'te sonraki yıllarda da devam etmiştir. Dönemin önemli simalarından el-Kâdi 'İyâd'ın tevriye ve cinas sanatlarını kullanarak irad ettiği diğer bir dinî hutbesinde sûre isimlerini zikrettiği görülür:

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي افْتَتَحَ بِالْحَمْدِ كَلَامَهُ، وَبَيَّنَّ فِي سَوْرَةِ الْبَقَرَةِ أَحْكَامَهُ. وَمَدَّ فِي آلِ عِمْرَانَ وَالنِّسَاءِ مَائِدَةَ الْأَنْعَامِ لِيُسَمِّىَ إِنْعَامَهُ. وَجَعَلَ فِي الْأَعْرَافِ أَنْفَالَ تَوْبَةِ يُوسُفَ كِتَابَ أَحْكَامَتِ آيَاتِهِ بِمُجَاوَرَةِ يُوسُفَ الصَّدِيقِ فِي دَارِ الْكَرَامَةِ. وَسَبَّحَ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ، وَجَعَلَ النَّارَ بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ، لِيُؤْمِنَ أَهْلُ الْحِجْرِ أَنَّه إِذَا أَتَى أَمْرُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ، فَلَا كَهْفَ وَلَا مَلْجَأَ إِلَّا إِلَيْهِ. وَجَعَلَ فِي حُرُوفِ كَهْيَعِصِ سِرًّا مَكْنُونًا قَدَّمَ بِسَبِّهِ طَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى سَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ لِيُظْهِرَ إِجْلَالَهُ وَإِعْظَامَهُ. وَالشُّعْرَاءُ صَارُوا كَالنَّمْلِ ذُلًّا وَصِغَارًا لِعَظَمَتِهِ وَظَهَرَتْ قِصَصُ الْعُنْكَبُوتِ فَأَمَّنَ بِهِ الرُّومُ، وَأَيَقَنُوا أَنَّهُ كَلَامَ الْحَيِّ الْقَيُّومِ، نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى رَزَيْنٍ مَنْ وَاقَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ..."

*“Kelâmına hamd ile başlayan, Bakara Sûresi'nde dinîn hükümlerini açıklayan, nimetlerini tamamlamak için Âli İmrân, Nisâ', Mâide ve En'âm sûrelerini (sırasıyla) indiren, ayetleriyle hükmedilen yüce kitabı(yla), A'râf, Enfâl, Tevbe ve Yûnus sûrelerinde, haysiyet evinde Yûsuf'a arkadaşını komşu kılan Allah'a hamd olsun. Allahü Teâlâ emir buyurduğunda (kalpleri) taşlaşmış olanların inanması için gök gürültüsü (Onu) hamdiyle tesbih ederken ateş de İbrâhîm'e serin ve zararsız oluverdi, ne bir mağara vardı ne de bir sığınak ancak O vardı. (Bir ismi de) Tâhâ olan Hz. Paygamberin diğer peygamberlere nazaran şerefini ve azametini izhar etmek için 'kef, he, ye, 'ayn ve sâd harflerini güçlü bir sır kıldı. Şu'arâ, (şairler) O'nun büyüklüğü karşısında Neml (karınca) gibi zelil ve küçük oldu da Rumların da iman ettiği Ankebut zahir oldu. Hayy ve Kayyûm olan Allah'ın kelamına kani oldular. Emîn olan Rûh kıyamet gününde vefalı olanların üzerine (Allah'ın izni ile) iner..."*¹⁰⁶¹

¹⁰⁶⁰ ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 218-219.

¹⁰⁶¹ el-Makkarî, *Ezhâru'r-Riyâd*, IV, 79-80; 'Atîk, 445.

2.3.2. Kitabet

Kitabet (كتابة), yazmak, yazı ile birşeyi tespit etmek ve yazma işini yapan kâtibin birşeyler üretmesi anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁶² İnşâ sanatı olarak da isimlendirilen kitabet ile resmî ve özel konularda karşılıklı yazılan ve ruha hitap eden nesir türü kastedilmektedir.¹⁰⁶³ Yukarıda değinildiği gibi Câhiliye Dönemi'nde Araplar yazıyı hiç kullanmamış değillerdi. Bu dönemde kitabet edebî amaçlı değil köle mülkiyetinin ve kabileler arası anlaşmaların kayıt altına alınması maksadıyla kullanılmıştır.¹⁰⁶⁴ Önemli merkezlerden olan Mekke'de kabileler arasında siyasi, sosyal, ticari ve askeri konularda yapılan anlaşmalar ve panayırarda yapılan şiir yarışmalarında birinci olan şiirin Kâbe duvarına asılması az da olsa yazının varlığı konusunda fikir vermektedir. Ancak Edebiyat tarihi kaynaklarında nesrin yazıya dökülmesiyle alakalı tarihi bir kayıt mevcut değildir.¹⁰⁶⁵

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde hem hitabet hem de kitabet türü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in gerek yabancı hükümdarlara İslâm'a davet mektupları göndermesi gerekse gelen vahiyleri kâtiplerine yazdırması, İslâm devletinde resmi anlamda dîvânın şekillenmesinde atılan ilk adım olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶⁶ Emevîler Dönemi'nde İslâm Devleti'nin sınırları daha da genişlemiş ve halife tarafından çeşitli bölgelere valiler tayin etme ihtiyacı hasıl olmuştur. Merkezi otorite ile valiler arasındaki yazışmaların sıhhati için Dîvânu'r-Resâil ve Dîvânû'l-Hâtim kurulmuştur. Buralarda hazırlanan risalelerde yazıların edebî sanatlar açısından zengin olmasına dikkat edilmiş, Kurân'dan ve hadislerden iktibaslar yapılmasına özen gösterilmiştir.¹⁰⁶⁷ Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde yukarıdaki dîvânlara ilaveten Dîvânu'l-Kâdî, Dîvânu'l-Harac, Dîvânu'l-Mezâlim ve Dîvânu'l-Hisbe adında çeşitli dîvânların oluşturulması kitabetin

¹⁰⁶² el-Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire 1922, I, 36; Ayrıca bkz. Ahmet Yücel, "Kitabet", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 81-83.

¹⁰⁶³ 'Atîk, 448.

¹⁰⁶⁴ 'Ali el-Cündî, *Târîhu'l-Edebî'l-Câhilî*, Mektebetu'l-Câmi'iyyeti'l-'Arabiyye, Beyrut 1966, 205.

¹⁰⁶⁵ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*, 398; Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, 19.

¹⁰⁶⁶ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 243. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde kitabet sanatının durumu için bkz. Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslâm Dönemi)*, 226-236.

¹⁰⁶⁷ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî)*, 451-479; 'Atîk, 440; Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 317-321.

gelişmesine katkı sağlamıştır.¹⁰⁶⁸ Doğu'da zirve döneminin yaşandığı bu dönemde kâtipler ve edipler tarafından kitabet sanatının tüm yönlerini ortaya koyan eserler kaleme alınmıştır. Lafızların süslü ve âlimli olduğu risalelerde secî'nin yanı sıra az da olsa îcâza ve 'itnâba meyil olduğu görülür. Ayrıca risalelerde muhatabın asıl adı ve künyesine ek olarak lakapları ve nisbeleri de sayılmaya başlamıştır.¹⁰⁶⁹

Endülüs'ün fethiyle beraber kitabet sanatının ilk örnekleri de görülmeye başlamıştır. Endülüs'ün yönetiminden sorumlu vali ile Mağrib'te bulunan Kayrevân şehrindeki Kuzey Afrika valisinin ve onun da Emevî halifesiyle iletişimi, dîvân risaleleri vasıtasıyla olmuştur. Konuların sınırlı olduğu bu yazışmalarda îcâza meyil vardır. Dilin açık ve anlaşılabilir olduğu risalelerde üslup ise süsten ve tekellüften uzaktır. Kitabet sanatında gelişme kaydedilen Hilâfet Dönemi'nde ise çeşitli alanlarda eserler telif edilmesi, secî'li kullanımı ve lafız seçimine özen gösterme gibi yenilikleri beraberinde getirmiştir.¹⁰⁷⁰

Kültür ve medeniyette önemli atılımların gerçekleştiğinden dolayı altın çağ olarak nitelenen Hilâfet Dönemi'nde kurumların yaptığı işlere paralel olarak sorumlu olan kâtiplere yeni isimler verildiği görülür. Örneğin resmi evraklarla ilgilenenlere Kâtibu'r-Resâil denilmiştir.¹⁰⁷¹ Mülûku't-Tavâif Dönemi kitabet sanatında Hilâfet Dönemi'nin etkisi göze çarpmaktadır. Bu iki dönemde kitabet türü yalnızca dîvânlarla sınırlı değildir. İlmi ve edebî anlamda tercüme, makâmât, tasnif, münâzara, teşekkür, tebrik ve sitem gibi konuları içeren sanat türleri meydana gelmiştir.¹⁰⁷²

Murâbıtlar Dönemi'nde önemli bir nesiri türü olan kitabet, Tavâif Dönemi'ndeki edebî mirasa paralel olarak varlığını sürdürmüştür. Gerek dîvân risaleleri gerekse ihvân

¹⁰⁶⁸ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 374; Oluşturulan dîvânlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sînâ'ati'l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Huseyn ez-Zubeydî, Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdat 1981, 21-64.

¹⁰⁶⁹ Abbâsîler Dönemi kitabet türü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 151-168; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 173-178; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, 160-164; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, 232-236.

¹⁰⁷⁰ Ahmed Dayf, *Belâğatu'l-'Arab*, 41-42; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, 903-905; 'Abdulazîz Muhammed 'Îsâ, 63.

¹⁰⁷¹ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât el-Endelus)*, 392.

¹⁰⁷² 'Atîk, 440.

risalelerinde secî'li ifadelerin kullanılması yaygınlaşmıştır.¹⁰⁷³ Bu dönemde başta dîvân risaleleri olmak üzere ihvân risalelerine ait çok sayıda örnek mevcuttur.¹⁰⁷⁴

2.3.2.1. Dîvân Risaleleri/Resmi Yazılar

Dîvân risaleleri resmiyete tabi olan yazılar demektir. Dîvân, devlet işlerinin yürütüldüğü, halifelerin/emirlerin valilerle, ordu komutanlarıyla ya da kimi zaman düşmanlarıyla, yanında bulundurduğu kâtipler vasıtasıyla iletişim kurduğu yerdir.¹⁰⁷⁵ Dîvân risaleleri devletin siyasi, sosyal, dinî ve iktisadi yapısı hakkında bizlere ipucu verir. Önceki dönemlerde olduğu gibi Murâbitlar Dönemi'nde de yaşanan siyasi olaylar, emirlerin yaptıkları anlaşmalar, coğrafi anlamda nüfuz alanının genişlemesi sonucu gerçekleşen atama ve terfiler, savaşlarda kazanılan zaferler ve yaşanan hezimetler risalelerin muhtevasını oluşturmuştur.¹⁰⁷⁶

Yûsuf b. Taşfîn dîvanda kâtip olarak dönemin meşhur ediplerini vazifelendirmeye özen gösteriyordu. Endülüs'te siyasi yaşamlarına son verdiği beyliklerin, başarılı kâtiplerinden yararlanmayı da ihmal etmiyordu. Dîvân yazışmalarında gün geçtikçe artış görülmeye başladı. Bu sırada kâtipler de dîvanda görev alabilmek için bir yarış içindeydiler. Oğlu Ali b. Yûsuf belagatı ve üslubu güçlü, gelen heyetlerin dillerinden anlayan kâtiplere görev vermeye gayret etti. Onun döneminde kâtiplik yapan meşhur Edebiyatçılar Muhammed b. Süleyman (508) ve İbn Hâkan'dır. İbn Hâkan hakkında şunlar söylenmiştir: “*Emirin alnındaki beyaz bir noktadır, sulhun yalnızca kendisiyle mümkün olduğu bir inci, günler onunla idrak edildi, kalem onun elinde azamet buldu, çiçeğin ışığı araması gibi devletler de onu arar oldu, suyun çekilip kaybolması gibi emanetler onda gizlendi.*”¹⁰⁷⁷ İbnu's-Sayrafi'de onun eşsiz niteliklerini şöyle dile getirir: “*Müellif ve kâtip olan bir vezirdir. Kitabeta onunla ayakta durur, belâğat sancağını taşır, müsabakayı (sever) lakin insanları zerre kadar üzmez, ışığı asla sönmez, telifin ve nazmun bütün yetenekleri kendisinde toplanmıştır, metinleri (kendine*

¹⁰⁷³ ed-Dâye, *Fi'l-Edebî'l-Endelusî*, 221; 'Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 252-259.

¹⁰⁷⁴ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 122-125.

¹⁰⁷⁵ 'Atîk, 449.

¹⁰⁷⁶ Mustafa ez-Zebâh, *Binyetu'l-Hitâb fî Fenni'r-Risaleti'l-Murâbitiyye bi'l-Endelus*, Dâru Neşri'l-Mağribiyye, Mağrib 1991, 109.

¹⁰⁷⁷ el-Feth b. Hâkân, *Kalâidu'l-'İkyân*, I, 104.

*has) yazısıyla öyle bir dokur ki (bu dokuma gibisine) ne bir el dokunmuştur ne de onu bir göz görmüştür.”*¹⁰⁷⁸

Murâbitlar Dönemi’nin diğer önemli kâtipleri ise şunlardır: Abdullah b. el-Cedd el-Fihri (ö. 515/1121), ‘Abdumecîd b. ‘Abdûn (ö. 520/1126), Ebu’l-Hassâl el-Ğâfikî (ö. 540/1146), İbn Yûsuf el-Ensârî el-Ğirnâtî (ö. 570/1175) ve Ebû Câfer b. Muhammed b. ‘Atiyye’dir.¹⁰⁷⁹

Özellikle Tuleytula (Toledo)’nın 478/1085 yılında Hristiyanların eline geçmesinden sonra Tavâif emirleri Yûsuf b. Taşfin’e mektuplar göndererek yardım talep ettiler. Bu emirlerin başında Benu’l-Eftâs emiri Mutevekkil ve Benû Abbâd emiri Mu‘temîd b. ‘Abbâd gelmektedir. İspanyol Kral VI. Alfonso Tuleytula’yı ele geçirmeden önce bölgedeki diğer emirlikleri idaresi altına verme vaadiyle İbn ‘Abbâd ile Müslümanlara karşı bir anlaşma yaptı. Ancak sonraki zamanlarda Hristiyanlar İşbiliye (Sevilla)’ye saldırmak ve Kurtuba (Córdoba)’yı ele geçirmek için bahaneler aradı. İşbiliye’yi işgal etmek için harekete geçen Alfonso, Murâbit emiri Yûsuf b. Taşfin’e Hristiyanları överken Müslümanları yeren bir mektup gönderdi. Bu mektup Endülüs ve Mağrib arasında ileriki yıllarda cereyan edecek siyasi ve askeri meselelere yön vermesi açısından önemlidir.¹⁰⁸⁰

"مِنْ أَمِيرٍ أَدْفُونُشْ إِلَى الْأَمِيرِ يُوسُفَ بْنِ تَاشْفِينِ،

أَمَّا بَعْدُ، فَلَا خَفَاءَ عَلَى ذِي عَيْنَيْنِ أَنَّكَ أَمِيرُ الْمُسْلِمِينَ بَلِ الْمَلَّةُ الْمُسْلِمَةِ كَمَا أَنَا أَمِيرُ الْمَلَّةِ النَّصْرَانِيَّةِ. وَلَمْ يَخَفْ عَلَيْكَ مَا عَلَيْهِ رُؤُوسَاؤُكُمْ بِالْأَنْدَلُسِ مِنَ التَّحَادُلِ وَالتَّوَكُّلِ وَ الْإِهْمَالِ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْإِخْلَادِ إِلَى الرَّاحَةِ. وَأَنَا أَسْؤَمُهُمُ الْخُسْفَ فَأَحْرَبُ الدِّيَارَ وَأَهْتِكُ الْأَسْتَارَ وَأَقْتُلُ الشُّبَّانَ وَأَسْرِ الْوِلْدَانَ وَلَا عُذْرَ لَكَ فِي التَّحْلُفِ عَنْ نَصْرِهِمْ إِنْ أَمَكْتُكَ فُرْصَةً هَذَا. وَأَنْتُمْ تَعْتَقِدُونَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فَرَضَ عَلَى كُلِّ وَاحِدٍ مِنْكُمْ عَشْرَةَ مَنَّا وَإِنْ قَتَلْنَاكُمْ فِي الْجَنَّةِ وَقَتَلْنَا فِي النَّارِ وَنَحْنُ نَعْتَقِدُ أَنَّ اللَّهَ أَظْفَرَنَا بِكُمْ وَأَعَانَنَا عَلَيْكُمْ وَلَا تَقْدِرُونَ دِفَاعاً وَلَا تَسْتَطِيعُونَ امْتِنَاعاً. وَبَلَّغْنَا عَنْكَ وَأَنَّكَ فِي الْإِحْتِفَالِ عَلَى نِيَّةِ الْإِقْبَالِ فَلَا يَذْرِي أَكَانَ

¹⁰⁷⁸ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 172.

¹⁰⁷⁹ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 173.

¹⁰⁸⁰ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 93.

الْجَبْنُ بِكَ أَمْ التَّكْذِيبُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْكَ. فَإِنْ كُنْتَ لَا تَسْتَطِيعُ الْجَوَارَ فَأَبْعَثْ إِلَيَّ مَا عِنْدَكَ مِنَ الْمَرَائِبِ
لِأَجْوَرِ إِلَيْكَ وَأَنَا أَنَاظِرُكَ فِي أَحَبِّ الْبَقَاعِ إِلَيْكَ، فَإِنْ غَلَبَتْنِي فَتِلْكَ نِعْمَةٌ جُلِبْتُ إِلَيْكَ وَنِعْمَةٌ شُمِلْتُ بِئِنَّ
يَدَيْكَ وَإِنْ غَلَبْتُكَ كَانَتْ لِي الْيَدُ الْعُلْيَا عَلَيْكَ وَاسْتَكَمَلْتُ الْإِمَارَةَ، وَاللَّهُ يَسْمُ الْإِرَادَةَ."

“Kral Alfonso’dan Emir Yûsuf b. Taşfîn’e,

Şöyle ki, bir çift (gören) göze sahip olan biri gayet açık bir şekilde bilir ki, bütün Hristiyanların kralı olduğum gibi sen de bütün Müslümanların emirisin. Rahatlarına düşkün olan ve halkını ihmal eden Endülüs’ün yöneticileri (aralarında) ihtilaf çıkarma konusunda senden çekinmediler. Şimdi ben onları rezil rüsva edip evlerini ocaklarını yakıp yıkıyor, namuslarına leke sürüyor, gençlerini katlediyor, çocuklarını da zincire vuruyorum. Eğer onlara yardım etme imkânın varsa geriye durman (etmemen) için bir bahanen olamaz. Allah’ın sizden birinizi bizden on kişiye denk kıldığına ve siz öldüğünüzde cennete bizim ise cehenneme gideceğimize inanıyorsunuz. Biz de Allah’ın bizi muzaffer kıldığına ve bize yardım ettiğine inanıyoruz. (Çünkü) ne savunmaya gücünüz yetti ne de (yaptıklarımızdan) kaçınabildiniz. Buraya gelme niyetiyle bir araya geldiğinizi öğrendik, korku mu sardı yoksa başınıza geleni mi yalanlayacaksınız bilinmez. Çok sevdiğin o topraklarda seni arıyorum. Eğer beni mağlup edersen bu, sana verilen bir nimet olacaktır, şayet ben galip gelirim sana olan üstünlüğümü göstermiş ve hükümranlığımı sağlamlaştırmış olacağım. Allah iradesini (dilediği gibi) ortaya koyandır.”¹⁰⁸¹

Gerek devletler arası arenadaki idare biçimi gerekse halkı yönetmedeki tutumları ilahî referanslı olan Murâbıtların emiri Yûsuf b. Taşfîn’in Alfonso’ya cevabı kısa ve net olmuştur.

"مَا تَرَى لَا مَا تَسْمَعُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى"

“Allah’ın izniyle gördüklerin duydukların (gibi) olmayacaktır.”¹⁰⁸²

¹⁰⁸¹ İbnu’l-Hatîb, II, 183; Bahît, 306-307.

¹⁰⁸² es-Sallâbî, el-Cevheru’s-Semîn, 94, Bahît, 307.

Endülüs Müslümanları Hristiyanlara karşı yardım isteyince Murâbıtlar yaşanan duruma çok üzüldüler. Yûsuf b. Taşfîn danışma kurulunu topladı ve kurulda onlara yardım etme kararı alındı. İbn Taşfîn veziri ve müsteşarı olan ‘Abdurrahmân b. Esbat’a Mu‘temîd b. ‘Abbâd’a ulaştırılmak üzere şu mektubu kaleme aldırdı:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمْ تَسْلِيمًا،

مِنْ أَمِيرِ الْمُسْلِمِينَ وَنَاصِرِ الدِّينِ مُعِينِ دَعْوَةِ الْأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، إِلَى الْأَمِيرِ الْأَكْرَمِ الْمُؤَيَّدِ بِنُصْرَةِ اللَّهِ تَعَالَى الْمُعْتَمِدِ عَلَى اللَّهِ أَبِي الْقَاسِمِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبَّادٍ أَدَامَ اللَّهُ كَرَامَتَهُ بِتَقْوَاهُ وَوَفَّقَهُ لِمَا يَرْضَاهُ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ. أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّهُ وَصَلَ خِطَابُكُمْ الْمُكْرَمَ، فَوَافَقَنَا عَلَى مَا تَضَمَّنَهُ مِنْ اسْتِدْعَائِنَا لِنُصْرَتِكَ، وَمَا ذَكَرْتَهُ مِنْ كُرْبَتِكَ، وَمَا كَانَ مِنْ قَلَّةِ حِمَايَةِ حِيرَانِكَ، فَنَحْنُ يَمِينٌ لِسِمَالِكَ وَمُبَادِرُونَ لِنُصْرَتِكَ وَحِمَايَتِكَ، وَوَاجِبٌ عَلَيْنَا فِي اشْرَعٍ وَفِي كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى، وَإِنَّهُ لَا يُمْكِنُنَا الْجَوَازُ إِلَّا أَنْ تُسَلِّمَ لَنَا الْجَزِيرَةَ الْخَضِرَاءَ، تَكُونُ لَنَا لِكَيْ يَكُونُ إِلَيْكَ عَلَى أَيْدِينَا مَتَى شِئْنَا، فَإِنْ رَأَيْتَ ذَلِكَ فَاشْهَدْ عَلَى نَفْسِكَ بِذَلِكَ، وَابْعَثْ إِلَيْنَا بِعُقُودِهَا وَنَحْنُ فِي أَثَرِ خِطَابِكَ إِنْشَاءً اللَّهُ تَعَالَى.

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla,

Allâhu Teâlâ Peygamber Efendimiz Muhammed (a.s.)’e, onun âl ve ashabı üzerine salat ve selam eylesin.

Müslümanların emiri, dinîn yardımcısı, Müminlerin emirinin İslam davasında destekçisi Yûsuf b. Taşfîn’den Allah’ın yardımına mazhar olan el-Mu‘temid ‘Alellâh Ebu’l-Kâsım Muhammed b. ‘Abbâd’a... Allah onun saygınlığını ve takvasını daim kılsın, rızasına muvafık işler yapmasını nasip etsin. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Değerli hitabınız (mektubunuz) bize ulaştı. İçeriği, size yardım etmemize yönelik davetiniz, zikrettiğiniz sıkıntılarınız ve komşularınızın sizi yeterince himaye etmemesi olan mektup konusunda muvafık olduk. Sizi korumak ve size yardım etmek için yanınızda olacağız ve gerekeni hemen yapacağız. Bu hem dinîmizde hem de Allah’ın kitabında (belirtildiği gibi) üzerimize vaciptir. Ancak bu, yalnızca Yeşil Ada’yi

*bize verdiğin takdirde gerçekleşecektir. Onu bize ver ki istediğimiz zaman sana yardım edebilelim. Şayet bu durumu görürsen nefsin üzerine şahitlik et ve adanın akdini bize gönder. Hitabını (bekliyor) olacağız inşallah.”*¹⁰⁸³

el-Mu‘temid b. ‘Abbâd hâkimlerden ve fâkihlerden oluşan bir kurulu toplayarak Yeşil Ada’nın Murâbıtlara verildiğine dair bir yazı gönderdi.¹⁰⁸⁴ Müslümanlara yardım edebilmek için isteği kabul olan Yûsuf b. Taşfîn cihad hazırlıklarına başladı. Endülüslü Müslümanlara kimsenin saldıramayacağına dair şu şekilde bir teminat yazarak gönderdi:

"أَنَا أَوَّلُ مُنْتَدَبٍ لِنَصْرَةِ هَذَا الدِّينِ، لَا يَتَوَلَّى الْأَمْرَ أَحَدٌ إِلَّا أَنَا بِنَفْسِي"

*“Ben bu dine yardım etmek için görevlendirilen ilk kişiyim, bu görevi sadece kendim yüklenebilirim.”*¹⁰⁸⁵

480/1088 yılında Murâbıtların önderlerinden Ebû Bekr b. Ömer’in vefatıyla Yûsuf b. Taşfîn hem dinî hem de siyasi lider oldu. Mağrib’teki kabilelerin önde gelenleri toplanarak ona ‘Emîru’l-Müminîn’ denilmesine karar verdiler. Yûsuf b. Taşfîn bu lakabı Abbâsî halifelerinin kullandığını ve kendisinin onların emrinde Allah’ın davasını insanlara ulaştıran bir kişi olduğunu dile getirerek bunu reddetmiştir. Kabile reisleri, onu diğer yöneticilerden ayıran ‘Emîru’l-Müslimîn’ ve ‘Nâsiru’d-Dîn’ lakaplarını önerdiler. Yûsuf b. Taşfîn valilere, âlimlere ve komutanlara kendisi için uygun olan lakabın kullanılmasıyla alakalı şu yazıyı göndermiştir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ"

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا،

¹⁰⁸³ Hâmid Muhammed el-Halîfe, *İntisârâtü Yûsufe ‘bni Taşfîn*, Mektebetu’t-Tâbi‘în, Kahire 2004, 124-125.

¹⁰⁸⁴ Sa’dûn ‘Abbâs Nasrullah, *Devletü’l-Murâbitîn fi ‘l-Mağrib ve ‘l-Endelus*, Dâru’n-Nahđati’l-‘Arabiyye, Beyrut 1985, 74.

¹⁰⁸⁵ el-Merrâkuşî, *el-Mu‘cib fi Telhîsi Ahbâri ‘l-Mağrib*, 131.

مِنْ أَمِيرِ الْمُسْلِمِينَ وَنَاصِرِ الدِّينِ يُوسُفَ بْنِ تَاشَفِينَ إِلَى الْأَشْيَاحِ وَالْأَعْيَانِ وَالْكَافَّةِ أَهْلِ فُلَانَةٍ، أَدَامَ
 اللَّهُ كَرَامَتَهُمْ بِتَقْوَاهُ وَوَفَّقَهُمْ لِمَا يَرْضَاهُ. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ. أَمَّا بَعْدُ، حَمْدًا لِلَّهِ أَهْلُ الْحَمْدِ
 وَالشُّكْرِ وَمُيسَّرَ الْيُسْرِ وَوَاهِبَ النَّصْرِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ الْمُبْعُوثِ بِنُورِ الْفُرْقَانِ وَالذِّكْرِ. وَإِنَّا كَتَبْنَاهُ إِلَيْكُمْ
 مِنْ حَضْرَتِنَا الْعَلِيَّةِ بِمَرَكَشَ -حَرَسَهَا اللَّهُ- وَأَنَّهُ لَمَّا مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا بِالْفَتْحِ الْجَسِيمِ، وَأَسْبَغَ عَلَيْنَا مِنْ أَنْعَمِهِ
 الظَّاهِرَةِ وَالْبَاطِنَةِ، وَهَدَانَا وَهَدَاكُمْ إِلَى شَرِيعَةِ مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى نَبِيِّنَا الْكَرِيمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ أَفْضَلَ الصَّلَاةِ وَأُتَمِّ
 التَّسْلِيمِ، رَأَيْنَا أَنْ نُخَصِّصَ أَنْفُسَنَا بِهَذَا الْإِسْمِ لِنَمْتَّازَ بِهِ عَلَى سَائِرِ أُمَرَاءِ الْقَبَائِلِ، وَهُوَ أَمِيرُ الْمُسْلِمِينَ وَنَاصِرُ
 الدِّينِ. فَمَنْ خَطَبَ الْخُطْبَةَ الْعَلِيَّةَ السَّامِيَّةَ، فَلْيُحْطِطْ بِهَا بِهَذَا الْإِسْمِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى، وَاللَّهُ وَلِيُّ الْعَدْلِ بِمَنْهِ
 وَكَرَمِهِ وَالسَّلَامُ."

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla,

Allâhu Teâlâ Peygamber Efendimiz Muhammed (a.s.)’e, onun âl ve ashabı
 üzerine salât ve selam eylesin.

Emîru’l-Müslimîn ve Nâsiru’d-Dîn Yûsuf b. Taşfîn’den (Mağrib’in) önde
 gelenlerine ve tüm ahaliye... Allah onların saygınlığını ve takvasını daim kılsın,
 rızasına muvafık işler yapmalarını nasip eylesin. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi
 üzerinize olsun. Hamd Allah’a mahsustur. O, hamd ve şükür ehline kolaylıklar ihsan
 eden ve yardım bahşedendir. Kurân’ın nuruyla gönderilmiş olan Muhammed (a.s.)
 üzerine salât olsun. Bu mektubu size Merakeş’te bulunduğumuz makamımızdan
 yazıyoruz (Allah onu gözet sin). Allah bize büyük fetihler nasip etmiş, görünen ve
 görünmeyen nimetlerini bahşetmiş ve tam bir teslimiyetle hem bizi hem de sizi yüce
 Peygamberimiz Muhammed Mustafâ’nın yolu üzere hidayete erdirmiştir. Diğer
 emirlerden ayırt edilebilmemiz için kendimize “Emîru’l-Mü’minîn” ve “Nâsiru’d-Dîn”
 isimlerini vermeyi uygun bulduk. Yüce hutbeyi okuyan inşallah bu isimle okusun. Allah
 tüm cömertliği ve ihsanı ile adil olanın yanındadır. (Onun) selamı üzerinize olsun”¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁶ Meçhul Müellif, el-Hulelu’l-Müşîyye fî Zikri’l-Ahbâri’l-Merrâkuşîyye, 29-30.

Yûsuf b. Taşfîn atadığı yöneticileri elinden geldiği kadar denetliyordu. Herhangi bir hataları olursa görevden almaktan imtina etmiyordu. Valilerin görevlendirilmesinde halkın menfaatini en büyük ölçüt olarak ön planda tutuyordu. Bazı vilayetlere vali atadığı zaman bölge halkına vali hakkında bilgilendirmeler yapmayı da ihmal etmiyordu. Örneğin Sebte şehrine vali olarak gönderdiği Yahyâ b. Ebû Bekr hakkında halkı şu yazıyla bilgilendirmiştir:

"وَنَحْنُ مِنْ وَرَاءِ اخْتِيَارِهِ وَالْفَحْصِ عَنْ أَحْبَارِهِ، فَإِذَا وَصَلَ إِلَيْكُمْ كِتَابُنَا فَالْتَرُمُوا لَهُ السَّمْعَ وَالطَّاعَةَ،

وَالنَّصْحَ وَالْمُتَابَعَةَ جَهْدَ الْإِسْطِاعَةِ."

*"Valinizi seçerken hakkında her şeyi iyice araştırdık. Yazımız size ulaştığında onu dinleyin ve ona itaat edin. Nasihatlerini dinleme ve ona tabi olma konusunda gayret gösterin."*¹⁰⁸⁷

Yûsuf b. Taşfîn diğer bir risalesinde vali Abdullah b. Fâtîma'ya bir mektup göndererek ona bazı konularda uyarı ve hatırlatmalarda bulunmuştur. Ondan tebaasına iyi davranmasını istemiş ve halka eziyet veren memurların, başka memurun aynı işe yeltenmesini önleyecek derecede cezalandırmasını arzu etmiştir:

"فَاتَّخِذِ الْحَقَّ إِيمَانًا، وَارْزُقِي لِدَعْوَةِ الْمَظْلُومِ حِجَابًا، وَلَا تَسُدِّي فِي وَجْهِ الْمُضْطَّهِدِ بَابًا، وَوُطِّنِ

لِلرَّعِيَّةِ أَحَاطَهَا اللَّهُ أَكْنَافًا، وَأَبْدِلْ لَهَا إِنْصَافًا، وَ الْحَرْجُ مِنْ كُلِّ مَا يَحْيِفُ عَلَيْهَا وَيُؤَدِّبُهَا، وَ مَنْ سَدَّ

عَلَيْهَا مِنْ عُمَالِكَ زِيَادَةً، أَوْ حَرَقَ فِي أَمْرِهَا عَادَةً، أَوْ غَيَّرَ رِسْمًا، أَوْ بَدَّلَ حُكْمًا، أَوْ أَخَذَ لِنَفْسِهِ مِنْهَا دِرْهَمًا

ظُلْمًا فَعَزَلَهُ مِنْ عَمَلِهِ، وَعَاقَبَهُ فِي بَدَنِهِ، وَالزَّمَهُ فِي رَدِّ مَا أَخَذَ مُتَعَدِّيًا إِلَى أَهْلِهِ، وَاجْعَلْهُ نِكَالًا لِعَيْرِهِ حَتَّى لَا

يُقَدِّمُ مِنْهُمْ أَحَدٌ عَلَى مِثْلِ فِعْلِهِ."

"İmanın gereği olarak hakkı tut, mahcubiyetinin gereği olarak da mazlumin çağrısına cevap ver, baskı altında olan halka kapını kapatma, kucağını (bulunduğun yeri) halka –Allah onları rahmetiyle kuşatsın- aç, bütün gücünü onlar(a hizmet) için

¹⁰⁸⁷ Nasrullah, 166; es-Sallâbî, el-Cevheru's-Semîn, 145.

sarf et, (emrin altındakilerden biri) onlara baskı kurar ve eziyet ederse ona engel ol. Kim halkın sırtına fazladan iş yükler, kanunları çiğneyerek hükümleri değiştirir, kendine ait olmayan bir dirhemi zulüm ile alırsa onu hemen görevden uzaklaştır ve cezalandır, fazladan aldığını sahibine ulaştır. Ona öyle bir ceza ver ki kimse aynı şeyi yapmaya tevessül edemesin.”¹⁰⁸⁸

Valencia ve Sarakusta'nın 496/1103 tarihinde Murâbıtların eline geçmesinin ardından Yûsuf b. Taşfîn gidişatı yerinde görmek için Endülüs'e geçti. Kurtuba'da valileri, önde gelenleri, askerleri ve kendisine biat eden Mağrib'teki kabile reislerini davet ederek bir toplantı düzenledi. Bu süreçte başarılı bir şekilde bir idare biçimi sergileyen Oğlu Ebu'l-Hasan b. Ali'yi Endülüs'te kendine vekil tayin etmek istediğini söyledi. Emir İbn Taşfîn, güçlü kalemiyle meşhur olan kâtibi fakih Muhammed b. 'Abdulgafûr'dan oğlunun görevlendirme metnini yazmasını istedi. Oğlunun naiplik görevine uygun olduğunu Endülüs ve Mağrib'in önde gelenlerine açıkladığı yazı şöyledir:

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَحِمَ عَبْدَهُ بِالْإِسْتِخْلَافِ، وَجَعَلَ الْإِمَامَةَ سَبَبَ الْإِثْتِلافِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ الْكَرِيمِ الَّذِي أَفَفَ الْقُلُوبَ الْمُتَنَافِرَةَ، وَأَذَلَّ لِنَوَاضِعِهِ عِزَّةَ الْمُلُوكِ الْجَبَّارَةِ. أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ أَمِيرَ الْمُسْلِمِينَ وَنَاصِرَ الدِّينِ أَبَا يَعْقُوبَ بْنَ تَاشْفِينَ لَمَّا اسْتَرْعَاهُ عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُتَمِّينِ، خَافَ أَنْ يَسْأَلَهُ اللَّهُ عَذَابًا عَمَّا اسْتَرْعَاهُ كَيْفَ تَرَكَهُ هَمَلًا لَمْ يَسْتَنْبِ فِيهِ سِوَاهُ، وَقَدْ أَمَرَ اللَّهُ بِالْوَصِيَّةِ فِيمَا دُونَ هَذِهِ الْعِظَمَةِ، كَيْفَ فِي هَذِهِ الْأُمُورِ الْعَائِدَةِ فِي الْمَصْلَحَةِ الْخَاصَّةِ وَالْجُمْهُورِ، وَإِنَّ أَمِيرَ الْمُسْلِمِينَ بِمَا لَزِمَهُ مِنْ هَذِهِ الْوُظَيْفَةِ وَخَصَّهُ اللَّهُ بِهَا مِنَ النَّظَرِ فِي الْأُمُورِ الدِّينِيَّةِ الشَّرِيفَةِ، قَدْ أَعَزَّ اللَّهُ رِمَاحَهُ وَأَخَذَ سِلَاحَهُ، فَوَجَدَ ابْنَهُ الْأَمِيرَ الْأَجَلَ أَبَا الْحَسَنِ أَكْثَرَهَا ارْتِيَا حَاقًا إِلَى الْمَعَالِي وَاهْتِزَازًا، وَأَكْرَمَهَا سَجِيَّةً وَأَنْفَسَهَا اعْتِزَازًا، فَاسْتَبَانَهُ فِيمَا اسْتَرْعَى، وَدَعَاهُ لِمَا كَانَ إِلَيْهِ وَ دَعَا، بَعْدَ اسْتِشَارَةِ أَهْلِ الرَّأْيِ عَلَى الْقُرْبِ وَالنَّأْيِ، فَرَضُوهُ لِمَا رَضِيَهُ، وَاصْطَفَوْهُ لِمَا اصْطَفَاهُ، وَرَأَوْهُ أَهْلًا أَنْ يَسْتَرْعَى فِيمَا اسْتَرْعَاهُ، فَأَخْضَرَهُ مُشْرِطًا

¹⁰⁸⁸ Nasrullah, 165-166.

عَلَيْهِ الشُّرُوطُ الْجَامِعَةُ بَيْنَهُمَا وَبَيَّنَ الْمَشْرُوطَ قَبْلَ، وَأَجَابَ حِينَ دُعِيَ، بَعْدَ اسْتِخَارَةِ اللَّهِ الَّذِي بِيَدِهِ الْخَيْرُ
وَالْإِسْتِعَانَةُ بِحَوْلِ اللَّهِ الَّذِي مَنْ آمَنَ بِهِ شَكَرُهُ."

"Kullarını (yeryüzünde) kendisine halife seçerek onlara rahmetiyle muamele eden ve onların uyum içinde yaşamaları için riyâseti getiren Allah'a hamdolsun. Uyuşmayan kalpleri birleştiren ve tevazusu ile zorba kralların izzet ve şerefini zelil kılan şerefli nebisi efendimiz Muhammed (s.a.v.) üzerine Allah (c.c.) salat eylesin.

Müminleri Allah (c.c.) adına gözeten Emîru'l-Müslimîn ve Nâsiru'd-Dîn Ebû Ya'kûb b. Taşfîn, yarın huzuru mahşerde "Onları gözeteceğin yerde nasıl olur da ihmal edip terk ettin?" diye sorulmasından korktu ve (Endülüs'te) kendisine naip bırakmaktan başka çıkar yol kalmadı. Allah (c.c.) büyükleme ve kibirlenmeyi değil doğru olan şeyleri vurgulamayı tavsiye etmişken bireysel maslahatlar ve halkın menfaatleri nasıl sağlanacaktır? Emîru'l-Mislimîn olarak bu büyük vazifeyi, dinî işlerinde de Allah'ın izan bahşettiği –Allah mızrakları ve keskin kılıçlarıyla onu aziz kılsın- Emir Ebu'l-Hasan'a vermeyi uygun bulmuştur. Allah (c.c.) ona, memnun olacağı şeyleri çoğaltan bir seciye ve izzet bahşetmiş, halkı yönetmede naiplik yapmasını nasip etmiştir. Çağrıldığı yola davet etme (görevi) artık ona aittir. Uzaktan ve yakından (gelen) görüş sahibi insanlar Emîru'l-Müslimîn'in razı olduğundan razı oldular, onu seçtiğini onlar da seçti. (Endülüs'te) halkı yönetme ve gözetme konusunda ehil olduğu kanaatine vardılar. Naiplik yapmayı kabul etmeden önce bazı şartlar sundu ve istişare kurulunun davetine bütün hayırlar ve yardımlar elinde olan Allah'a istihâre ettikten sonra cevap verdi. Allah'ın kudreti ve yardımı O'na iman ve şükredenleredir."¹⁰⁸⁹

Murâbıtlar son derece güçlenip Endülüs'e dayandıklarında orada bulunan emirlikler korkuya kapıldılar. Deyim yerindeyse iki önemli güç arasında sıkışıp kalmışlardı. Bir tarafta bazı kaleleri bırakarak ve mal vererek razı edebildikleri Hristiyanlar, diğer yanda ise dünya malına tamah etmeyen sadece Allah rızası için mücadele veren ve şehadete aşık Murâbıtlar ordusu vardı. Beylikler toplanarak ileride karşılaşabilecekleri tehlikeye karşı bir şeyler yapmak istediler. Bir mektup yazarak değerli hediyelerle birlikte Yûsuf b. Taşfîn'e gönderdiler. Ondan ordusunu çekmesini isterken istemeden de olsa bağlılıklarını bildirmeyi de ihmal etmediler. Danışma

¹⁰⁸⁹ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 135-136.

kuruluyula istişare eden Emîr Taşfîn taleplerini ve hediyelelerini kabul etme kararı aldı. Beylik yöneticilerine řu mektubu gönderdi:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مِنْ يُوسُفَ بْنِ تَاشَفِينَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، نَحْيَةُ مِنْ سَالِمِكُمْ وَسَلَامٌ عَلَيْكُمْ، وَحَكْمُهُ
التَّائِيدَ وَالتَّصَرَّ فِيمَا حُكِمَ عَلَيْكُمْ، وَإِنَّكُمْ مِمَّا فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْمُلْكِ فِي أَوْسَعِ إِبَاحَةٍ مَخْصُوصِينَ مِنَّا أَكْرَمَ إِثَارَ
وَسَمَاحَةٍ، فَاسْتَدِئُوا وَفَآنَا بِوَفَائِكُمْ، وَاسْتَصْلِحُوا إِخَاءَنَا بِإِصْلَاحِ إِخَائِكُمْ، وَاللَّهُ وَلِيُّ التَّوْفِيقِ لَنَا وَلَكُمْ
وَالسَّلَامُ."

"*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla,*

*Yûsuf b. Taşfîn'den (beylik yöneticilerine)... Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Emniyetiniz için dua ve selam ederim. Desteklenmenize ve yardım edilmenize karar verildi. Sahip olduklarınız konusunda son derece serbest davranmanıza müsaade edilmiştir. Sözünüzü tuttuğunuz sürece sözümüzü tutmaya devam edeceğiz. (Öncelikle) kendi aranızda (daha sonra da) sizinle aramızdaki kardeşlik duygularını güçlendirin. Başarı size de bize de yalnızca Allah'tandır. Selam üzerinize olsun"*¹⁰⁹⁰

Mâlîki mezhebi ulemasından Ebû Bekr b. el-'Arabî, Yûsuf b. Taşfîn'in isteğî ile dönemin meşhur din âlimi İmam el-Ğazzâlî'ye bir mektup göndererek Endûlûs'teki beyliklerin akıbeti hakkında fetva istemiştir. Mektupta Murâbıtların emiri Yûsuf b. Taşfîn'in cihada olan arzusu ile beyliklerin Hristiyanlara karşı içinde oldukları zaaflardan bahsetmiştir. Ona beyliklerin Murâbıtlara ilhak edilerek ortadan kaldırılması hakkında görüşünü sormuştur:

"وَكَانَ أَشْهُرُ مَنْ لَقِينَا مِنَ الْعُلَمَاءِ فِي الْأَفَاقِ، وَمَنْ سَارَتْ بِذِكْرِهِ الرِّفَاقِ، وَلِطُولِ بَاعِهِ فِي الْعِلْمِ
وَرَحْبِ ذِرَاعِهِ، الْإِمَامُ أَبُو حَامِدٍ بْنُ مُحَمَّدٍ الطُّوسِيُّ الْغَزَّالِيُّ، فَاسْتَدْعَيْنَا مِنْهُ فَتْيَا وَكِتَابًا، وَاحْتَصَرْتُ لَفْظَ الْفَتْيَا
لَوْ قَتِ صَاقٍ عَنْ تَقْيِيدِهَا لَكِنْ أَنْبَهُ عَلَى مَعْنَاهَا وَهُوَ: فِي عِلْمِ الْإِمَامِ مَا ذُكِرَ فِي وَصْفِ خِلَالِ أَمِيرِ

¹⁰⁹⁰ Nasrullah, 160.

الْمُسْلِمِينَ وَنَاصِرِ الدِّينِ أَبِي يَعْقُوبَ يُوسُفَ بْنِ تَاشَفِينَ أَمِيرُ الْمَغْرِبِينَ الْأَنْدَلُسِ وَالْعُدُوَّةَ، وَمَا أَوْضَحْتُ لَدَيْهِ
 مِنْ إِعْزَازِ الدِّينِ، وَالذَّبِّ عَنِ الْمُسْلِمِينَ، وَهُوَ حِمِيْرِي النَّسَبِ وَمَعَهُ الْمُرَابِطُونَ، وَقَدْ وَقَفُوا أَنْفُسَهُمْ عَلَى
 الْجِهَادِ، وَقَدْ كَانَتْ جَزِيرَةُ الْأَنْدَلُسِ قَدْ تَمَلَّكَهَا مِنْ تَارِيخِ ابْتِدَاءِ الْفِتْنَةِ سَنَةً أَرْبَعِمِائَةٍ، عِدَّةَ ثَوَارٍ تَسُورُوا عَلَى
 الْبِلَادِ، فَضَعُفَ أَهْلُهَا عَنْ مُدَافَعَتِهِمْ، وَتَلَقَّبُوا بِأَلْقَابِ الْخُلَفَاءِ وَخَطَبُوا لِأَنْفُسِهِمْ، وَضَرَبُوا التُّقُودَ بِأَسْمَائِهِمْ،
 وَأَثَارُوا الْفِتْنَةَ بَيْنَهُمْ لِرَغْبَةِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ فِي الْإِسْتِيلَاءِ عَلَى صَاحِبِهِ، وَاسْتَبَانُوا الْفُسَاقَ فِي الْأَرْقَاءِ وَالصَّنَائِعِ
 الطَّلَقَاءِ فِي مُحَارَبَةِ بَعْضِهِمْ بَعْضًا، وَاسْتَنْجَدُوا بِالنَّصَارَى عِنْدَمَا اعْتَقَدَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ أَنَّهُ أَحَقُّ مِنْ صَاحِبِهِ،
 وَعِنْدَ ذَهَابِ شَوْكَةِ الْمُسْلِمِينَ، وَحِينَمَا انْكَشَفَ لِلنَّصَارَى ضَعْفُ الْمُسْلِمِينَ، وَعَلَّمُوا الْمَدَاحِلَ وَالْمَخَارِجَ
 إِلَى بِلَادِ الْمُسْلِمِينَ، طَلَبُوا الْمَعَاقِلَ وَأَخَذُوا بِالْحَرْبِ كَثِيرًا مِنْهَا مِنْ غَيْرِ مَوْوَنَةٍ وَلَا مَشَقَّةٍ، ثُمَّ لَجَأَ الْبَاقِي مِنْ
 الْمُسْلِمِينَ إِلَى الْمُرَابِطِينَ وَاسْتَصْرَحُوهُمْ فَلَبَّاهُمْ أَمِيرُ الْمُسْلِمِينَ وَوَصَلَ إِلَى الْبَحْرِ، فَاسْتَاءَ بَعْضُ الرُّؤَسَاءِ وَفَاءَ
 لِلْمُشْرِكِينَ، وَحَقَّدَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ فِي اسْتِدْعَائِهِمْ لَهُ، وَوَصَلَ الْأَمِيرُ إِلَى غَرْبِ الْأَنْدَلُسِ فَمَنَحَهُ اللَّهُ نَصْرًا،
 وَالْحَمُّ الْكُفَّارِ السَّيِّفِ، ثُمَّ عَاوَدَ الْجَوَازُ فِي الْعَامِ الثَّلَاثِ مِنْ هَذَا الْفَتْحِ فَتَهَيَّبَهُ الْعُدُوَّةُ، وَلَمْ يَخْرُجْ لِلِقَائِهِ مَعَ
 تَثَاقُلِ الرُّؤَسَاءِ عَنْهُ، وَعَتَرَ لِأَحَدِهِمْ عَلَى خِطَابٍ يَشْجَعُ الْعُدُوَّةَ عَلَى الْإِلْقَاءِ، وَاسْتَوَلَى عَلَى مَنْ قَدَّرَ عَلَيْهِ مِنْ
 الرُّؤَسَاءِ مِنَ الْبِلَادِ وَالْمَعَاقِلِ، وَبَقِيَتْ طَائِفَةٌ مِنْ رُؤَسَاءِ الثَّغْرِ الشَّرْقِيِّ مِنْ جَزِيرَةِ الْأَنْدَلُسِ، حَالَفُوا النَّصَارَى
 أَوْ صَارُوا مَعَهُ إِبْنَا، وَدَعَاهُمْ أَمِيرُ الْمُسْلِمِينَ إِلَى الْجِهَادِ، وَالِدُّخُولِ فِي بَيْعَةِ الْجُمْهُورِ، فَقَالُوا: لَا جِهَادَ إِلَّا مَعَ
 إِمَامٍ مِنْ قُرَيْشٍ، وَلَسْتَ بِهِ، أَوْ مَعَ نَائِبٍ عَنِ الْإِمَامِ، وَمَا أَنْتَ ذَلِكَ، فَقَالَ: أَنَا حَادِمُ الْإِمَامِ الْعَبَّاسِيِّ،
 فَقَالُوا لَهُ: أَظْهَرَ لَنَا تَقْدِيمَهُ إِلَيْكَ، فَقَالَ: أَوْ لَيْسَتْ الْخُطْبَةُ فِي جَمِيعِ بِلَادِي لَهُ؟ فَقَالُوا: ذَلِكَ اخْتِيَالٌ. وَمَرَدُّوا
 عَلَى الْبِفَاقِ، فَهَلْ يَجِبُ قِتَالُهُمْ؟ وَإِذَا ظَفِرَ بِهِمْ كَيْفَ الْحُكْمُ فِي أَمْوَالِهِمْ؟ وَهَلْ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَجٌ فِي قِتَالِهِمْ؟
 وَهَلْ عَلَى الْإِمَامِ الْعَبَّاسِيِّ أَنْ يَبْعَثَ بِمَنْشُورٍ يَتَضَمَّنُ تَقْدِيمَهُ لَهُ عَلَى جِهَادِهِمْ، فَإِنَّهُمْ إِنَّمَا خَرَجُوا عَلَيْهِ بِأَنَّ
 الْأَمِيرَ خَادِمُهُ، وَهُوَ يَخْطُبُ لَهُ عَلَى أَكْثَرِ مَنْ أَلْفِي مِنْبَرٍ، وَتُضْرَبُ السِّكَّةُ بِاسْمِهِ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ، وَمَتَى وَصَفَ

نَفْسُهُ قَالَ: لَسْتُ مُسْتَبِدًّا وَإِنَّمَا خَادِمُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الْمُسْتَظْهِرِ، وَهَذَا أَشْهُرُ أَنْ يُؤَكَّدَ بِالتَّحْلِيلَةِ، وَأَظْهَرُ مَنْ أَنْ يُجَدَّدَ بِالتَّرْكِيَةِ.

فَلِلشَّيْخِ الْإِمَامِ الْأَجَلِّ الزَّاهِدِ وَالْأَوْحَدِ أَبِي حَامِدٍ أَتَمَّ الْأَجَرَ، وَأَعَمَّ الشُّكْرَ فِي الْإِنْعَامِ بِالْمَرَاجَعَةِ فِي هَذَا السُّؤَالِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى.

“Ufuklarda karşılaştığımız en meşhur âlim, (ilim ehli) dostlarını yönlendiren, derin ilme ve geniş bakış açısına sahip İmam Ebû Hâmid Muhammed et-Tûsî el-Ğazzâlî... (Emir) bizi çağırdı ve fetva istedi. Fetva konusunda kısa malumatlar verdim lakin birkaç noktada dikkatini çekmek isterim. Söz konusu önder Mağrib, Endülüs ve buralara bağlı bölgelerin, Müslümanların emiri dinîn yardımcısı Ebû Ya'kûb b. Yûsuf b. Taşfîn'dir. Onun dinî yüceltme ve Müslümanlara yardım etme konusundaki gayretlerine değinmeyeceğim. O, nesep olarak Himyerî'dir ve beraberinde kendilerini cihada adanmış Murâbitlar vardır. Fitnelerin patlak verdiği (hicrî) 400 yılından bu yana bölgede çok sayıda (isyancı) emir kol gezmeye başladı. Halk kendisini korumada etkisiz kaldı. Kendilerine halife lakabı vermek, adlarına hutbe okutmak ve isimleriyle sikke bastırmak suretiyle bölgeye sahip olma konusunda anlaşmazlığa düştüler. Aralarında savaştılar ve güçlü olan zayıf olandan kazanç sağladı. Beyliklerden herbiri bölgeye sahip olmaya daha çok hakkının olduğu iddiasıyla (birbirlerine karşı) Hristiyanlardan yardım dahi istediler. (Böylece) Müslümanların cesareti kırılmış oldu. Hristiyanlara Müslümanların zaaflarını bildirip şehirlerin giriş ve çıkışlarını gösterdiklerinde savaşmadan ve zahmetsizce şehirleri ele geçirip kaleleri zaptettiler. Sonra bazı Müslümanlar Murâbitlara sığınarak yardım isteyince Emir Yûsuf b. Taşfîn denize kadar ulaştı. Bazıları ise müşriklere vefalarının bir göstergesi olarak bozuştular. Murâbitlardan yardım isteyen Müslümanlara kin beslediler. Müslümanların emiri Endülüs'ün batısına varınca Allah ona Müslümanlara yardım etmeyi nasip etti. Kâfirlerle cenk etti düşmanları sindirdi. Endülüs'e geldikten üç yıl sonra Mağrib'e geri dönme kararı aldı. Düşmanlar toparlansalar da karşısına çıkacak cesareti kendilerinde bulamadılar. Sonra içlerinden birinin yaptığı konuşma onlara cesaret verdi. Ellerinden geldiği kadar şehirleri ve kaleleri ele geçirmeye başladılar. Endülüs'ün doğu bölgesinin

ileri gelenleri Hristiyanlara karşı çıktılar, halkın kendisine biat edeceğini söyleyerek Müslümanların emirini cihâda davet ettiler. Dediler ki: “Kureyşli bir önder olmadan cihad olmaz, sen de bir Kureyşli ya da böyle bir önderin vekili değilsin”. Emir, “Ben Abbâsî halifesinin hizmetkârıyım”. Dediler ki “Öyleyse hizmetkârı olduğuna dair bize bir delil göster”. Emir, “Bütün beldelerde hutbeler onun adına okunmuyor mu?” deyince “Bu bir aldatmaca” dediler. Karşı çıkarak nifak içinde olmaya devam ettiler. Onlarla savaşmak gerekir mi? Onlara galip gelindiğinde mal ve mülkleri hakkındaki hüküm nedir? Onlarla girişilecek bir savaşta herhangi bir kısıtlama sözkonusu mudur? Abbâsî halifesi onlarla cihâd edilebileceğine dair bir buyruk gönderebilir mi? Çünkü onlar ancak Emir Taşfîn’in halifeye hizmet ettiğini anladıklarında geri adam atacaklardır. Halife iki binden fazla camide hutbe okutur, adına da sikke bastırır, emir de ne zaman ki “Ben başına buyruk davranan biri değilim, Müminlerin emiri el-Mustezhir’in hizmetindeyim” derse bu, emirin durumunu ve söylediklerini pekiştirmiş olur.

Allah ecrini şeyh, büyük imam, zahid ve ilimde tek olan Ebû Hâmid için tamama erdiresin.”¹⁰⁹¹

İmam el-Ğazzâlî, çok geçmeden Ebû Bekr b. el-‘Arabî’nin mektubunda sorduğu sorulara cevap vermiştir. Onun Murâbitların emiri Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs’teki beylik yöneticileri ve Abbâsî hilafeti hakkındaki fetvası şu şekildedir:

"لَقَدْ سَمِعْتُ مِنْ لِسَانِهِ وَهُوَ الْمُؤْتُوْقُ بِهِ الَّذِي يَسْتَعْنِي عَنْ شَهَادَتِهِ عَنْ غَيْرِهِ وَعَنْ طَبَقَةٍ مِنْ ثِقَاتِ الْمَغْرِبِ الْفُقَهَاءِ وَغَيْرِهِمْ، مِنْ سِيرَةِ هَذَا الْأَمِيرِ - أَكْثَرَ اللَّهُ مِنَ الْأُمَرَاءِ أَمْثَالِهِ - مَا أَوْجَبَ الدُّعَاءَ لِأَمْثَالِهِ، وَلَقَدْ أَصَابَ الْحَقُّ فِي إِظْهَارِ الشَّعَارِ الْإِمَامِيِّ الْمُسْتَظْهِرِيِّ - حَرَسَ اللَّهُ عَلَى الْمُسْتَظْهِرِينَ ظِلَالَهُ - وَهَذَا هُوَ الْوَاجِبُ عَلَى كُلِّ مَلِكٍ اسْتَوَلَى عَلَى قَطْرٍ مِنْ أَقْطَارِ الْمُسْلِمِينَ فِي مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا، فَعَلَيْهِمْ تَزْيِينُ مَنَابِرِهِمْ بِالْأَدْعَاءِ لِلْإِمَامِ الْحَقِّ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ بَلَعَهُمْ صَرِيحُ التَّقْلِيدِ مِنَ الْإِمَامِ، أَوْ تَأَخَّرَ عَنْهُمْ ذَلِكَ لِعَائِقٍ، وَإِذَا نَادَى الْمَلِكُ الْمُسْتَوَلَى بِشِعَارِ الْخِلَافَةِ الْعَبَّاسِيَّةِ، وَجَبَ عَلَى كُلِّ الرَّعَايَا وَالرُّؤَسَاءِ الْإِدْعَاؤُ وَالْإِنْقِيَادُ، وَلَزِمَهُمْ

¹⁰⁹¹ Ahmed Muhtâr el-‘İbâdî, *Dirâsât fî Târihi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Muessetu Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1989, 478-480.

السَّمْعَ وَالطَّاعَةَ، وَعَلَيْهِمْ أَنْ يَعْتَقِدُوا أَنَّ طَاعَتَهُ هِيَ طَاعَةُ الْإِمَامِ، وَمُخَالَفَتُهُ هِيَ مُخَالَفَةُ الْإِمَامِ، وَكُلُّ مَنْ تَمَرَّدَ وَاسْتَعْصَى وَسَلَ يَدَهُ عَنِ الطَّاعَةِ، فَحُكْمُهُ حُكْمُ الْبَاغِي، وَقَدْ قَالَ تَعَالَى: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ [الحجرات: ٩].

وَالْفِيءُ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ، الرَّجُوعُ إِلَى السُّلْطَانِ الْعَادِلِ الْمُتَمَسِّكِ بِوَلَاءِ الْإِمَامِ الْحَقِّ الْمُنْتَسِبِ إِلَى الْخِلَافَةِ الْعَبَّاسِيَّةِ، فَكُلُّ مُتَمَرِّدٍ عَلَى الْحَقِّ فَإِنَّهُ مَرْدُودٌ بِالسَّيْفِ إِلَى الْحَقِّ، فَيَجِبُ عَلَى الْأَمِيرِ وَأَشْيَاعِهِ قِتَالُ هَؤُلَاءِ الْمُتَمَرِّدَةِ عَنْ طَاعَتِهِ، وَلَا سِيَّمَا وَقَدْ اسْتَنْجَدُوا بِالنَّصَارَى الْمُشْرِكِينَ وَأَوْلِيَائِهِمْ، وَهُمْ أَعْدَاءُ اللَّهِ فِي مُقَابَلَةِ الْمُسْلِمِينَ الَّذِينَ هُمْ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ، فَمَنْ أَعْظَمَ الْقُرْبَاتِ قِتَالَهُمْ إِلَى أَنْ يَعُودُوا إِلَى طَاعَةِ الْأَمِيرِ الْعَادِلِ الْمُتَمَسِّكِ بِطَاعَةِ الْخِلَافَةِ الْعَبَّاسِيَّةِ، وَيَتْرَكُوا الْمُخَالَفَةَ، وَجَبَ الْكَفُّ عَنْهُمْ، وَإِذَا قَاتَلُوا لَمْ يَجُزْ أَنْ يُتَّبَعَ مَذَبُهُمْ، وَلَا أَنْ يُدْفَفَ عَلَى جَرِيحِهِمْ، بَلْ مَتَى سَقَطَتْ شَوْكَتُهُمْ وَاهْتَزَمُوا، أُغْنِيَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ مِنْهُمْ ذَوْنُ النَّصَارَى الَّذِينَ لَا يَبْقَى لَهُمْ عَهْدٌ مَعَ التَّشَاغُلِ بِقِتَالِ الْمُسْلِمِينَ، وَأَمَّا مَا يَظْفِرُ بِهِ مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَمَرْدُودٌ عَلَيْهِمْ أَوْ عَلَى وَرَثَتِهِمْ، وَمَا يُؤْخَذُ مِنْ نِسَائِهِمْ وَذُرَارِيهِمْ فِي الْقِتَالِ مُهْدَرَةٌ لَا ضَمَانَ فِيهَا وَحُكْمُهُمْ فِي الْجُمْلَةِ فِي الْبَغْيِ عَلَى الْأَمِيرِ الْمُتَمَسِّكِ بِطَاعَةِ الْخِلَافَةِ، وَالْمُسْتَوْلى عَلَى الْمَنَابِرِ وَالْبِلَادِ بِقُوَّةِ الشَّوْكََةِ حُكْمُ الْبَاغِي عَلَى نَائِبِ الْإِمَامِ، إِذْ يَجِبُ عَلَى الْإِمَامِ الْمُصَرِّ أَنْ يُأْذَنَ لِكُلِّ إِمَامٍ عَادِلٍ اسْتَوْلى عَلَى قَطْرٍ مِنْ أَقْطَارِ الْأَرْضِ، فِي أَنْ يَخْطُبَ عَلَيْهِ، وَيُنَادِيَ بِشِعَارِهِ وَيَحْمِلَ الْخُلُقَ عَلَى الْعَدْلِ وَالنَّصِفَةِ، وَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَطْلُبَ بِالْإِمَامِ تَوْفُقٌ فِي الرِّضَا بِذَلِكَ وَالْإِذْنُ فِيهِ.

وَأَمَّا الْإِذْنُ وَالرِّضَا بَعْدَمَا ظَهَرَ حَالُ الْأَمِيرِ فِي الْعَدْلِ وَالسِّيَاسَةِ وَابْتِعَاءِ الْمَصْلَحَةِ لِلتَّقْوِيضِ وَالتَّعْيِينِ فَلَا رُحْصَةً فِي تَرْكِهِ، فَإِنَّ الْإِمَامَ الْحَقَّ عَاقِلُهُ أَهْلُ الْإِسْلَامِ، وَلَا يَحِلُّ لَهُ أَنْ يَتْرَكَ فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِ فِتْنَةً نَائِرَةً إِلَّا وَيَسْعَى فِي إِطْفَائِهَا بِكُلِّ مُمْكِنٍ، قَالَ عُمَرُ: لَوْ تَرَكْتُ جَرَبَاءَ عَلَى ضَفَّةِ الْفُرَاتِ لَمْ تُطَلَّ بِالْهِنَاءِ، فَأَنَا الْمُطَالَبُ

بِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، قَالَ سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ يَوْمًا وَقَدْ أَحْدَقَ بِهِ النَّاسُ: قَدْ كَثُرَ النَّاسُ فَقَالَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ
 الْعَزِيزِ: حُصَمَاؤُكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، يَعْنِي أَنَّكَ مَسْتُوْلٌ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ إِنْ ضَيَعْتَ حَقَّ اللَّهِ فِيهِمْ أَوْ
 أَقَمْتَهُ، فَلَا رُحْصَةً فِي التَّوْقِيفِ عَنْ إِطْفَاءِ الْفِتْنَةِ فِي قُرَى تَحْوِي عَشْرَةَ، فَكَيْفَ فِي أَقَالِيمٍ وَأَقَالِيمٍ إِلَّا أَنْ يَعُوقَ
 عَنْ ذَلِكَ عَائِقٌ، الْمَوَاقِفُ الْقُدْسِيَّةُ الْإِمَامِيَّةُ الْمُسْتَظْهَرِيَّةُ حَرَسَ اللَّهُ جَلَالَهَا أَبْصَرَ بِهِ، وَنَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّ لَا
 نَسْتَجِيرُ التَّوَقُّفَ عَنْ إِطْفَاءِ هَذِهِ الْفِتْنَةِ إِلَّا لِعُذْرِ ظَاهِرٍ وَجَبَ عَلَى أَهْلِ الْغَرْبِ أَنْ لَا يَعْتَقِدُوا فِي حَضْرَةِ
 الْحِلَافَةِ إِلَّا ذَلِكَ، فَإِنَّ الْمَسَافَةَ إِذَا بُعِدَتْ وَتَحَلَّلَهَا الْمَارِقُونَ عَنْ رِبْقَةِ الْحَقِّ، وَلَمْ يَبْعُدْ أَنْ يَقْتَضِيَ الرَّأْيِ
 الشَّرِيفِ صَيَانَهُ الْأَوَامِرِ الشَّرِيفَةِ عَنْ أَنْ تُمَدَّ إِلَيْهَا أَعْيَنَ الدَّوْلَةُ فَضْلًا عَنْ أَيْدِيهِمْ، وَأَمَّا مَنْ يَسْتَجِيرُ التَّوَقُّفَ
 فِيهَا مِنْ غَيْرِ عُذْرِ عَنِ التَّقْلِيدِ لِأَمِيرٍ قَدْ ظَهَرَتْ شَوْكَتُهُ وَعُرِفَتْ سِيَاسَتُهُ، وَيَسُدُّ فِي هَذَا الْحَالِ مَسَدَّهُ، فَهَذَا
 اعْتِقَادٌ فَسَادٌ فِي حَضْرَةِ الْحِلَافَةِ، فَهَذَا حُكْمٌ كُلِّ أَمِيرٍ عَادِلٍ فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِ، وَحُكْمٌ مَنْ بَعَى عَلَيْهِ، وَاللَّهُ
 أَعْلَمُ."

“Sözüne güvenilir bir grup Mağrib fukahasından başkalarının şahadetine gerek kalmaksızın (Emir Taşfin’in) son derece güvenilir olduğuna ve yaşantısına dair malumatlar işittim –Allah böyle emirlerin adedinî artırsın- bu gibi emirlere duada bulunmak gerekir. Halife Mustezhir’in –Allah Halife Mustezhir’in ve onun gölgesindekileri gözetsin- şiârını hedefe vardırma konusunda hak yerini buldu. Bunun doğuda ve batıda her emir tarafından güçleri yettiği nispette sahiplenilmesi ve halifeye yapılan dualarda yüksek sesle belirtilmesi gerekir. Şayet içtenlikleri halifeye ulaşmaz ya da bunu bir mani olarak (görüpte) bu işten geri kalırlarsa, emirlerden biri Abbâsî halifesinin şiârını ilan ettiğinde yöneticilerin ve tebaalarının “işittik iman ettik” diyerek ona tabi olmaları, Ona itaat etmenin halifeye itaat etmek, ona muhalif olmanın halifeye karşı çıkmak olduğuna inanmaları gerekir. Ona karşı çıkarak isyan edenlere ve itaatten müstağni olanlara verilen hüküm, haddi aşanların hükmü gibidir. Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah’ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın”. Allah’ın emrine dönmek, Abbâsî

hilafetine müntesip adil ve Hakkı gözeten bir sultana tabi olmak demektir. Hakka karşı ayaklanan herkes kılıçla Hakka döndürülür. Emir ve taraftarlarının bu isyancılar itaat edinceye kadar savaşmaları gerekir ki müşrik Hristiyanlardan ve sair dostlarından yardım talebinde bulunmasınlar. Allah'ı dost ittihaz edenlerle karşı karşıya gelmek Allah'a düşmanlık yapmak olacaktır. Her kim ki yoldan çıkanları adaletle hükmeden Abbâsî halifesine itaat ettirme ve muhalifliği bıraktırma konusunda daha çok çaba sarfederse onlara yardımcı olmak vaciptir. Şayet (emir ve taraftarları isyan edenlerle savaşa tutuşurlarsa) elebaşlarının peşine düşmeleri ve yaralıları zarar vermeleri caiz değildir. Zaman gelir cesaretleri kırılır ve bozguna uğrarlar. Hristiyanlarla birlikte hareket etmeyen Müslümanlardan savaşta ganimet olarak alınan mallar varislerine iade edilmelidir. Kadınların ve soylarından gelen kişilerin alıkonulması halifeye itaat konusunda emiri haksız duruma düşürecektir. Hutbe okunan minberlere el koymak ve beldeleri işgal etmek halifenin vekili olan emirin zulmetmesi demektir. Adaletli olmak isteyen her emir gücü yettiği nispette karışıklığın olduğu topraklara hükmetmesi, adına hutbe okutması ve şiârını ilan etmesi gerekir ki bu da halifenin izni ve rızasıyla gerçekleşir.

Halifenin rızası ve izni de ancak emirin yetki ve atamalarda menfaati konusunda haddi aşmama ve adaletli olma gibi hususlara riayetine bağlıdır. Bunların gözetilmemesi durumunda ruhsat yoktur. Zaten hak yol üzere olan bir yönetici yönetimi altındaki bölgelerle ilgilenir ve mümkün olduğu kadar sorunları giderir. Hz. Ömer demiştir ki: "Fırat'ın kenarında bir Oğlağı kurt kapsa kıyamet günü ondan sorumluyum". Süleyman b. Abdilmelik kalabalığın etrafını kuşattığı bir ortamda "İnsanlar çoğaldı" deyince Ömer b. Abdilazîz, (Onlar) davacıların ey Müminlerin Emiri" demiştir. Yani sen onların hepsinden mesulsün, onların üzerinde ya Allah'ın hakkını zay edersin ya da adaletli davranıp ayağa kaldırırsın demek istemiştir. Küçük yerleşim birimlerinde ondan fazla kişiyi tutuklamaya ruhsat yoktur ancak diğer bölgelerde durumun kontrol altına alınması yönünde engel teşkil edecekler olursa bu müstesna. Halife el-Mustezhir- Allah onu gözet sin- bulunduğu halifelik makamından bu durumu görecektir. Bu fitne ateşinin söndürülmesine yönelik yalnızca açıktan bir mazaret görülürse cevaz verilir. Batıdaki Müslümanlarda hilafet makamına ancak bu şekilde inanacaklardır. Şayet itaat etmeyenlerin fitne çıkardıkları ve yönetimin yularını ellerinde tuttukları bölge mesafe olarak uzaksa, halifenin değerli görüşlerine sahip

çıkılmasında ve emirlerinin uygulanmasında uzaklık sözkonusu olamaz. Her kim ki geçerli bir mazareti olmaksızın halife gibi davranır ve siyasetini bu minval üzere yürütürse fitne ortamının düzelmesine engel teşkil etmiş olur ki bu da halife indinde yalnızca bozuk bir itikat olarak görülecektir. (Tüm bu söylenenler) bulunduğu bölgede adaletle hükmeden ya da halifenin hakkına zulmeden her emir için (verilmiş) bir hükümdür. Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir.”¹⁰⁹²

2.3.2.2. İhvân Risaleleri/Sosyal İçerikli Yazılar

Sosyal içerikli risaleler olarak da bilinen bu türü katipler kendi duygu ve düşüncelerini dile getirmek amacıyla kaleme almıştır. Bir arkadaştan diğerine samimiyet çerçevesinde gönderilen mektuplardır.¹⁰⁹³ Karşılıklı konuşma yerine belagatlı bir üslupla mektuplaşma yoluyla kendinî ifade etme amaçlanmıştır. el-Kalkaşendî *Subhu'l-A'sâ* adlı eserinde ihvâniyyat türünü tebrik, taziye, hediyeleşme, kutlama, özlem, özür dileme, dostluk, nikah, şükür, şikayet, hac, sitem, vasf, azarlama, sevgi, haber ve hastanın halini sorma olmak üzere on yedi başlık altında incelemiştir.¹⁰⁹⁴

Risale türünün başlangıç dönemi sayılan Sadru'l-İslâm Dönemi'nde, Hz. Peygamber'in Mu'az b. Cebel'e gönderdiği taziye mektubu, sosyal içerikli risalelerin ilk örneğini oluşturmaktadır.¹⁰⁹⁵ Emevîler Dönemi'nde sosyal hayata paralel olarak özür ve af dileme, teselli, serzeniş ve kız isteme gibi konuların işlenmesiyle gelişme kaydeden ihvân risaleleri,¹⁰⁹⁶ Abbâsîler Dönemi'nde medih, hiciv, tasvir ve merhamet dileme gibi konuların da işlenmesiyle önemli ölçüde gelişme kaydetmiştir. Zira nesir şiire nazaran daha kolay görülmüş, sosyal konular nesirle daha iyi ifade edilmiştir.¹⁰⁹⁷

Endülüslü edipler IX. yy.'ın sonlarından itibaren bu tarzda kaleme alınan risaleleri işlenen mevzuya göre kısa ya da uzun tutabiliyorlardı. İhvâni risalelerinde beyân ve bedî' sanatları ustalıkla kullanılmıştır. Zamanla bu türe rağbet giderek artmış, kâtipler kadar şairler de edebî içerikli risaleler kaleme almaya başlamışlardır. Endülüs ihvân

¹⁰⁹² Ahmed Muhtâr el-İbâdî, 484-485.

¹⁰⁹³ Mustafa ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 192; 'Atîk, 458.

¹⁰⁹⁴ el-Kalkaşendî, IX, 5-228.

¹⁰⁹⁵ Risale için bkz. el-Kalkaşendî, IX, 80.

¹⁰⁹⁶ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi-III Emevîler Dönemi*, 331-340.

¹⁰⁹⁷ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî (el-'Asru'l-'Abbâsî el-Evvel)* (8. Baskı), 491; Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 161-163; Uylaş, *II. Abbâsî Asrı'nda Edebî Çevre* (232-334/847-945), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 202-203; Bakırcı, *IV. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre* (447-656/1055-1258), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 241-242.

risalelerinde işlenen konular Doğu'daki ile aynı olmasına rağmen, ediplerin kendilerine özgü üsluplarını kısa zamanda oluşturdıkları görülür.¹⁰⁹⁸ Mağrib'te de toprakları bulunan Murâbıtlar Dönemi'nde, daha çok Endülüs'e geçildikten sonra önceki yıllarda olmadığı kadar resmi ve sosyal içerikli yazışmalara olan ilgi artmıştır. Endülüslüler özellikle Ali b. Yûsuf Dönemi'nde Endülüs'te oluşan kitabet mirasından yararlanmayı bilmişlerdir.¹⁰⁹⁹

Murâbıtlar Dönemi'nin siyasi, sosyal ve dinî yapısı içerisinde ihvan risalelerinin daha çok kutlama, taziye, şikayet, sitem, hiciv ve ihsan isteme konularında kaleme alındığı görülür.

2.3.2.2.1. Tebrik-Kutlama ve Taziye Yazıları

Endülüs halkının sosyal ilişkileri ve ince ruhlu yapısına paralel olarak teşekkür, tebrik ve taziye konularını işleyen risalelerde artış görülür. Devlet kademelerine yeni atanan kişilerin duygu ve düşüncelerini nesirle ifade etmeleri risalelerin farklı boyutlara ulaşmasını sağlamıştır.¹¹⁰⁰ Murâbıtlar Mağrib'ten Endülüs'e geçtiklerinde kendilerini bekleyen güçlü ilim ve kültür mirasından istifade etmeyi bilmişler, tebrik ve taziye gibi sosyal hayatın ana unsurlarını oluşturan konuları ihvân risalelerinde işlemişlerdir.

Murâbıtlar Dönemi'nin şair, edip, tarihçi, muhaddis ve veziri olan Ebû Abdullah b. Ebî'l-Hisâl, hudutları korumakta başarılı olan bir emire, sorumluluklarını yerine getirerek Allah'ın yardımına nail olduğunu ifade eden tebrik amaçlı şu mektubu göndermiştir:

"أَطَالَ اللَّهُ فِيمَا تَرْضَاهُ بَقَاءَكَ، وَمَكَّنَ سَعْدَكَ وَعِلَاءَكَ، وَأَظْهَرَ مَجْدَكَ وَسَنَاءَكَ، وَعَمَّرَ
بِالْأَمَالِ فَنَاءَكَ، وَرَفَعَ فِي كُلِّ صَالِحَةٍ بِنَاءَكَ، وَلَا زِلْتَ تَتَعَرَّفُ مِنْ نِعْمِهِ الْمَزِيدِ، وَتَجْتَلي الصُّنْعَ الْجَمِيلَ الْحَمِيدِ،
وَتُذَرِّكُ الشَّأَوَ الصَّالِحَ الْبَعِيدَ.

¹⁰⁹⁸ 'Atîk, 454-455; 'Abdulaziz Muhammed 'Îsâ, 49-52.

¹⁰⁹⁹ es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 173.

¹¹⁰⁰ Fâyiz 'Abdunnebi Felâh el-Kaysî, *Edebu'r-Resâil fi'l-Endelus fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Amman 1989, 239.

كَتَبْتُهُ -أَدَامَ اللَّهُ عِزَّكَ- وَقَدْ بَلَغَنِي مَا نَيْطَ بِكَ مِنَ الْأَمْرِ، وَقُلِّدْتَ مِنْ حِمَايَةِ النَّعْرِ، فَسَأَلْتُ اللَّهَ تَعَالَى لَكَ أَعَمَّ الْإِضْطِلَاعِ وَالْإِكْتِفَاءِ، وَأَتَمَّ الْإِسْتِفْلَالِ، وَأَنْ يُؤَيِّدَكَ بِنَصْرِهِ الْعَزِيزِ، وَأَنْ يَجْعَلَكَ فِي كَنْهِيهِ الْمَنِيعِ الْحَزِينِ، وَأَنْ يُظْهِرَكَ عَلَى مَنْ يَلِيكَ مِنَ الْأَعْدَاءِ، وَيُبْقِيَكَ مَيِّمُونَ الْأَمْرِ مَنْصُورَ اللَّوَاءِ، وَهُوَ تَعَالَى بِمَنْهٍ يَسْتَجِيبُ لَكَ صَالِحَ الدُّعَاءِ، وَمُدُّكَ بِالتَّوْفِيقِ وَالتَّسْدِيدِ فِي جَمِيعِ الْأَنْحَاءِ."

“Allahü Teâlâ, seni razı olduğu şekilde baki kılsın, bahtını ve derecenî âlî eylesin, şerefini ve yüceliğini izhar eylesin, umduğun şekilde ömrünü uzun eylesin, yaptığın her salih (amel)e karşılık makamını yüceltsin. Allah’ın (sana bahşettiği) nimetlerinin daha fazla olduğunu biliyor, övgüye layık güzellikleri ortaya koyuyor ve uzak olan salih amelleri işlemekte zirveye ulaşıyorsun.

Sorumluluğun olan işleri başarmış, sınırları korumakta üstüne düşeni yapmış olduğunun haberi –Allah izzetini daim kılsın- bana ulaştı. Allah’tan, benzer vazifeleri üstlenmeni nasip etmesini, yüce yardımıyla sana destek olmasını ve sana yakın olan düşmanları izhar etmesini diliyorum. Allah seni hayırlı işlerde ve muzaffer sancaklar altında baki kılsın. O, nusreti ile salih dualarına icabet edecek ve seni her işinde muvaffak olman için desteleyecektir.”¹¹⁰¹

Ebu’l-Kâsım b. el-Cedd uzunca bir bekleyişin ardından Allah’ın kendisine bebek bahşettiği bir arkadaşını şu mektubu kaleme alarak tebrik etmiştir:

"إِنَّ أَحَقَّ مَا أَنْبَسَطَ فِيهِ لِلتَّهْنَةِ لِسَانُ، وَتَشَرَّفَ فِي مَيَادِينِ مَعَانِيهِ بَيَانُ وَبَنَانُ، أَمَلُ رُجِّي فَتَائِي زَمَانًا، وَاسْتُدْعِي فَلَوَى عِنَانًا، وَطَارَدَتْهُ الْمَيِّ فَأَتَعَبَهَا حِينًا، وَغَارَلَتْهُ الْهَمَمُ فَأَسْعَرَهَا حِينًا، ثُمَّ طَلَعَ غَيْرُ مُرْتَقِبٍ، وَوَرَدَ مِنْ صُحْبَةِ الْمَبَاهِجِ فِي عَسْكَرٍ لُجْبٍ، فَكَانَ كَالْمَشِيرِ إِلَى مَا بَعْدَهُ مِنْ مَوَاقِبِ الْأَمَالِ، وَالِدَّلِيلِ عَلَى مَا وَرَاءَهُ مِنْ كَوَاكِبِ الْإِقْبَالِ، أَوْ كَالصُّبْحِ افْتَرَّتْ عَنْ أَنْوَارِ الشَّمْسِ مُبَاسِمُهُ وَالْبَرْقُ تَتَابَعَتْ إِثْرَ وَمِيزِهِ غَمَائِمُهُ، وَفِي هَذِهِ الْجُمْلَةِ مَا دَلَّ عَلَى الْمُؤَلُّودِ الْمَجْدُودِ، الْمُؤَدِّنُ بِتَرَادُفِ الْخُطُوطِ وَتَضَاعُفِ

¹¹⁰¹ Hayât Kârâ, Muhammed Miftâh, *Resâil Endelusiyye Cedîde ('Asru'l-Murâbitîn)*, Matbaa'tu'l-Cedîde, Mağrib 1994, 55.

السُّعُودِ. فَيَا لَهُ نَجْمَ سَعَادَةٍ، تَطَّلَعَ فِي أَفْقِ سَيَادَةٍ، وَعُصْنُ سَنَاءٍ، تَفَرَّعَ مِنْ دَوْحَةِ عَلَاءٍ، لَقَدْ هَلَلَتْ وَجُوهُ
 الْمَحَاسِنِ بِاسْتِهْلَالِهِ، وَأَقْبَلَتْ وَفُودُ الْمَيَامِنِ بِاسْتِقْبَالِهِ، وَنُظِمَتْ لَهُ قَالِيدُ التَّمَائِمِ، مِنْ جَوْهَرِ الْمَكَارِمِ. وَمَا
 كَانَ مُنْبِتُ الشَّرَفِ بِانْفِرَادِ تِلْكَ الْأَرْوَمَةِ الْكَرِيمَةِ إِلَّا مُقْشَعِرَّ الرُّبَى، مُعَبَّرَ الثَّرَى، مُتَهَافَتِ أَغْصَانِ الرِّضَى،
 فَأَمَّا وَقَدْ اهْتَزَّ فِي أَيْكَةِ السِّيَادَةِ قَضِيبٌ، وَنَشَأَ مِنْ بَيْتِ النَّجَابَةِ نَحِيبٌ، فَأَخْلَقَ بِذَلِكَ الْمُنْبِتُ أَنْ تَعَاوَدَهُ
 نَضْرَتُهُ، وَتَرَفَّ عَلَيْهِ حَبْرَتُهُ، وَبُرَاجِعُهُ رَوْنَقُهُ وَهَؤُلَاءُ، وَتَضَاحَكُهُ أَرْضُهُ وَسَمَائُهُ، فَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مِثْلِ مَا أَتَاهُ مِنْ
 انْتِثَاءِ الْأَمَلِ بَعْدَ جَمَاحِهِ، وَاخْتِيَالِ الْجَدَلِ فِي حَلِيَّةِ غُرِّهِ وَأَوْصَاحِهِ."

"Dilin kutlamak için yayılmasına, parmak uçlarının ve beyanın mana meydanlarında şereflenmesine en layık olan şey; umulan ancak zaman geçmesine rağmen (bir türlü) gerçekleşmeyen çağrıldığında ise yüzünü (başka yöne) çeviren beklentilerdir. Arzular peşine düşmüş ve bir süre ona tabi olmuş, sevgi gösterilerek çekilen emekler onu özlemle tutuşturmuştur. Sonra beklenmedik bir anda büyük bir ordunun geçit törenine işaret ederek sevinç gösterisi eşliğinde çıkageldi. Ardından beliren ikbal yıldızları mı desem yoksa güneş ışınlarının dişlerini gösterircesine tebessüm etmesi ve şimşegin (onun) bulutlarını takip ederek parlaması mı? İşte tüm bunlar şanslı bir doğumun göstergesiydi. Talih art arda gülünce sevinçler de ikiye katlandı. Hükümranlık ufunda doğan ne görkemli bir saadet yıldızı! Ulu bir ağaçtan dallanıp budaklanan ne muhteşem bir dal! İlk ağlaması (duyulur duyulmaz) güzel yüzler neşeyle parıldadı. Uğurlu bir topluluk onu karşılamaya başladı, değerli cevherlerden tılsımlı gerdanlıklar (nazarlıklar) dizildi. Asilliğin yetiştiği yer bu soylu kök doğmadan önce kurak bir toprak ve boz bir tepeydi. (Kişiyi) hoşnut eden dallar bir bir yıkılmıştı. Ancak hükümranlık ormanından bir dal salınıp soyluluk evinden bir asil doğunca, o tepe eski görüntüsüne; güzelliğine ve parlaklığına yeniden kavuştu. Yeryüzü ve gökyüzü aralarında gülüşmeye başladı. Arzuların dik başlılığının ardından (beklenenin) gerçekleşmesini ve asil soyun aydınlıklar içinde salınmasını bahşeden Allah'a hamdolsun."¹¹⁰²

¹¹⁰² İbn Bessâm eş-Şenterîni, II, 292-293.

Sosyal içerikli risalelerde işlenen diğer bir tema da yakınları vefat eden kişilere yazılan taziye mektuplarıdır. İbn Tâhir el-Kaysî, çok sevdiği bir arkadaşının yakınının ölümü üzerine şu mektubu göndererek onu teselli etmeye çalışmıştır:

"الْدُّنْيَا -أَعَزَّكَ اللهُ- لَيْسَتْ بِدَارٍ قَرَارٍ. وَالْمَرْءُ مِنْهَا عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ. وَإِنَّمَا هِيَ جِسْرٌ عَلَى الطَّرِيقِ وَعَدُوٌّ فِي ثِيَابِ صَدِيقٍ. وَلَمَّا بَلَغْتَنِي وَفَاةُ فُلَانٍ رَحِمَهُ اللهُ وَنَصَرَ وَجْهَهُ وَبَرَدَ مَثْوَاهُ. عَلِمْتُ أَنَّكَ الْجَبَلُ الَّذِي لَا يَرْتَقِي الْجُرْعُ ذُرَاهُ. وَإِنْ كَانَ سَهْمُ الْمَنَايَا قَدْ أَصَابَ جَمِيعاً وَاسْتَلَبَ كَرِيماً، فَقَدْ أَبْقَى اللهُ بِكَ الصَّدْعَ مَرْؤُوباً وَالْجُرْعُ مَعْلُوباً."

*“Dünya, -Allah seni şerefli kılsın- sürekli ikamet edilecek bir yer değildir. İnsan yarıklardan akıp giden kum misalidir. (Dünya) gidilen yolun üzerine kurulmuş bir köprü ve çok sevdiğin dostunun kılığına bürünmüş bir düşmandır. Bana onun vefat haber ulaştı, Allah ona rahmet etsin, ahirette yüzünü ağartsın, mekânını cennet eylesin. Bilirim ki sen bu duruma dayanabilecek bir dağ gibisin. Ölümün okları (böyle) acımasızca isabet ettiğinde değer verdiklerimizi (bizden) alır. Allah seni bu (gibi) keder ve sıkıntıdan muhafaza etsin.”*¹¹⁰³

Ebû Ömer el-Bâccî, arkadaşı İbn Ebî Âmir’e oğlu İbn Mu‘tez’in ölümü üzerine bir taziye mektubu göndermiştir. Yazının girişinde olayın ani bir şekilde geliştiğine atıfta bulunarak karşılaşılan musibetin büyüklüğünü ifade etmeye çalışmış ve arkadaşının hüznünü paylaşmıştır:

"بِأَيِّ لِسَانٍ أُحَاطِبُكَ -أَيَّدَكَ اللهُ-، أَوْ بِأَيِّ مَقَالٍ أُلَاطِفُكَ مُصَرِّراً، قَدْ أَذْهَلْتَنِي فَجْأَةً الْخُطْبُ، وَتَرَكْتَنِي طَائِرُ الْقَلْبِ وَاللَّبِّ، وَقَدْ رَمَانِي سَاعِدُ الزَّمَانِ حِينَ رَمَاكَ، وَأَصْمَانِي سَهْمُهُ كَمَا أَصْمَاكَ، وَثَارَتْ إِلَيَّ فَجَائِعُهُ مِنْ حَيْثُ ثَارَتْ إِلَيْكَ، وَدَارَتْ عَلَيَّ وَقَائِعُهُ مِنْ حَيْثُ دَارَتْ عَلَيْكَ. إِنَّكَ، فَإِنَّا اللهُ أَيُّ زُرٍّ مَا أَفْطَعُهُ فِي الْقُلُوبِ، وَأَيُّ حُطْبٍ مَا أَشْنَعُهُ فِي الْخُطُوبِ، وَلَا أَجِدُ -أَيَّدَكَ اللهُ- هَذِهِ الْفَادِحَةَ قَدَرًا، وَلَا أَقِيسُ بِهَا أَمْرًا، وَلَا أَكَادُ أَقُولُ فِي مِثْلِهَا صَبْرًا، فَإِنَّمَا سَالِبَةُ الْأَذْهَانِ، وَجَامِعَةُ الْأَحْزَانِ، وَحَبِيشَةُ الْحَدَثَانِ. وَنَحْنُ

¹¹⁰³ İbn Bessâm eş-Şenterîni, III, 84-85.

مَأْمُورٌ فِينَا، وَمَحْكُومٌ عَلَيْنَا، يَمْلِكُنَا خَيْرُ الْمَالِكِينَ، فَأَخْرَجَ بِحُزْنِكَ أَنْ يَعُودَ سُورًا، وَبَصَدْعِكَ أَنْ يَكُونَ بِثَوَابِ
اللَّهِ مَجْبُورًا."

"Sana hangi dille hitap edeyim -Allah sana destek olsun-, hangi sözle sabırlı olman için telkinde bulunayım? Bu ani gelişen durum karşısında şaşırıp kaldım. Kalp kuşum beni terk etti. Talih seni fırlatıp atarken beni de attı, ölümün okları sana isabet ettiği kadar bana da isabet etti, bu ani ölüm intikamını senden olduğu kadar benden de aldı. Seni deveran eden hadiseler beni de çepeçevre kuşattı. Oğlun (vefat etti), doğrusu biz Allah'a aitiz... (Başka) hangi felaket kalpte bu kadar üzüntü bırakır? Hangi aksilik durumları daha kötü hale getirebilir? Bu musibet karşısında söyleyecek söz bulamıyor onu hiçbir şeyle kıyaslayamıyorum. Sana dilediğim sabrı neredeyse hiç kimseye dilemedim. Bu musibet karışık zihinler, yumak olmuş hüznünler ve kötü hadiseler meydana getirdi. Biz emir kuluyuz. Mutlak hâkim olan Allah'ın hükmüne razıyız. O, en âdil hükümleri verendir. Allah hüznünü mutluluğa tebdil etsin. Çekmek zorunda kaldığın sıkıntılar karşılığında ecirler bahşetsin."¹¹⁰⁴

2.3.2.2.2. Şikayet ve Hiciv Yazıları

Risalelerin konusunu tebrik ve taziye gibi sosyal ilişkilerin gereği olan davranışlar kadar, olumsuz durumların dile getirildiği şikayetçi olma ve hicvetme gibi davranışlar da oluşturmuştur. Örneğin el-Feth b. Hâkân, aynı zamanda hekim, şair, ve edip olan vezir İbn Zuhr b. Abdulmelik'i, Emîr Ali b. Yusuf b. Taşfin'e şahit olduğu bazı hatalarından dolayı şikayet etmiştir. Kaleme aldığı mektup şu şekildedir:

"أَطَالَ اللَّهُ تَعَالَى بَقَاءَ الْأَمِيرِ الْأَجَلِ سَامِعًا لِلنِّدَاءِ، دَافِعًا لِلتَّطَاوُلِ وَالْإِعْتِدَاءِ، لَمْ يَنْظِمِ اللَّهُ تَعَالَى
بَلْبَتِكَ الْمُلْكَ عَقْدًا، وَجَعَلَ لَكَ خَلًّا لِلْأُمُورِ وَعَقْدًا، وَأَوْطَأَ لَكَ عَقِبًا، وَأَصَارَ مِنَ النَّاسِ لِعَوْنِكَ مُنْتَظِرًا
وَمُرْتَقِبًا، إِلَّا أَنْ تَكُونَ لِلْبَرِيَّةِ حَائِطًا، وَلِلْعَدْلِ فِيهِمْ بَاسِطًا، حَتَّى لَا يَكُونَ فِيهِمْ مَنْ يُضَامُّ، وَلَا يَنَالُ أَحَدُهُمْ
إِهْتِصَامًا، وَلِتَقْصِرَ يَدُ كُلِّ مُعْتَدٍ فِي الظُّلَامِ."

¹¹⁰⁴ İbn Bessâm eş-Şenterîni, II, 188-189.

وَهَذَا ابْنُ زُهْرٍ الَّذِي أَجْرَزْتُهُ رَسَنًا، وَأَوْصَحْتُ لَهُ إِلَى الْإِسْطِطَالَةِ سَنًا، لَمَّا عَلِمَ أَنَّكَ لَا تُنْكِرُ عَلَيْهِ
 نُكْرًا، وَلَا تُعَيِّرُ لَهُ مَتَى مَكَرَ فِي عِبَادِ اللَّهِ مَكْرًا، جَرَى فِي مَيْدَانِ الْأَذِيَّةِ مِلءَ عَيْنَانِهِ، وَسَرَى إِلَى مَا شَاءَ
 بِعُدْوَانِهِ، وَلَمْ يُرَاقِبِ الَّذِي خَلَقَهُ، وَأَمَدَّ فِي الْخُطْوَةِ عِنْدَكَ طَلْعَهُ، وَأَنْتَ بِذَلِكَ مُرْتَهَنٌ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى، لِأَنَّهُ
 مَكَّنَكَ لِئَلَّا يَتِمَّكَ الْجَوْرُ، وَلِتَسْكُنَ بِكَ الْفَلَاةُ وَالْعَوْرُ.

فَكَيْفَ أَرْسَلْتَ زِمَامَهُ حَتَّى جَرَى مِنَ الْبَاطِلِ فِي كُلِّ طَرِيقٍ، وَأَخْفَقَ بِهِ كُلُّ فَرِيقٍ، وَقَدْ عَلِمْتَ أَنَّ
 خَالِقَكَ الْبَاطِشَ الْغَيُورَ، يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ، وَمَا تُخْفِي عَلَيْهِ نَجْوَاكَ، وَلَا يَسْتَتِرُ عَنْهُ
 تَقَلُّبُكَ وَمُثُوَاكَ.

وَسَتَقِفُ بَيْنَ يَدَيْ عَدْلٍ حَكِيمٍ، يَأْخُذُ بِبِدِّ كُلِّ مَظْلُومٍ مِنْ ظَالِمٍ، قَدْ عَلِمَ كُلَّ قَضِيَّةٍ قَضَاهَا، وَلَا
 يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا، فَبِمَ تَحْتَجُّ مَعِيَ لَدَيْهِ، إِذَا وَقَفْتُ أَنَا وَأَنْتَ بَيْنَ يَدَيْهِ أَتَرَى ابْنَ زُهْرٍ
 يُنْجِيكَ فِي ذَلِكَ الْمَقَامِ، أَوْ يُحْمِيكَ مِنَ الْإِنْتِقَامِ؟ وَقَدْ أَوْصَحْتُ لَكَ الْمَحْجَّةَ، لِتَقُومَ عَلَيْكَ الْحُجَّةُ، وَاللَّهُ
 سُبْحَانَهُ النَّصِيرُ، وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ الْبَصِيرُ لَا رَبَّ غَيْرُهُ، وَالسَّلَامُ."

"Allahü Teâlâ (kendisine) yapılan çağrılarını işiterek ve ona yapılacak her türlü düşmanlık ve küstahlığı defederek büyük Emîrin ömrünü uzun eylesin. Allah hükümlerlik gerdanlığını (sadece) insanları koruyup kollamanız için boynunuza taktı. İşleri yürütmenize yetki verip yerinizi sağlamlaştırdı. Böylece insanlar da sizden gözetilmeyi, korunmayı ve aralarında adaleti yaymanızı bekler hale geldi. Böylelikle insanlar arasında ne zulme uğrayan kaldı ne de zulümden şikayetçi olan. Zulmetmek isteyenlerin eli de yapmak istediği kötülüğe varamadı.

Bu İbn Zühr'u dilediğini yapması için artık serbest bıraktım. O, yaptıklarının sizin tarafınızdan küstahlık olarak algılanmadığını ve sizin bu gibi şeyleri reddetmeyeceğinizi sanıyor. Allah'ın (imtihan için) kullarına tuzak kurmasının onu makamından uzaklaştırmadığını anladığında, ne dilerse onu yaparak (insanlara) eziyet etmeyi sürdürdü. Onu yaratanı hiç gözetmedi ve yanınızda itibarlı biri olmaya devam etti. Bu

konuda Allah indinde mesulsünüz çünkü Allah haksızlığı ve zâlimliği ortadan kaldırmamız, ıssız çölleri ve derin çukurları (huzurla) doldurmanız için saltanat gücünü bahşetti.

Her mecrada batıla koşması ve bütün zümrelerin onunla başarısızlığa uğraması için nasıl yularını salıverdiniz (önünü açtınız)? İyi bilersin ki mutlak güç sahibi Rabbin, gözlerin ne hainlik (düşündüğünü), kalplerin neleri gizlediğini (elbette) bilir. O'ndan ne fısıltını gizleyebilirsin ne de bulunduğun yeri.

Zulme uğrayan her mazlumun elinden tutan, küçük olsun büyük olsun her davayı dava bilen adil bir hakimin huzurunda duracaksınız. İkimiz de O'nun huzurundayken neleri öne sürerek bana karşı çıkacaksınız? İbn Zuhr'un sizi bu makamdan kurtaracağını ya da intikamdan himaye edeceğini mi göreceksiniz? Sana bir delil olması için açık bir şekilde yolu gösterdim. Başkasının yardımına muhtaç olmaktan münezzeh olan Allah, tüm yarattıklarını hakkıyla görendir. O'ndan başka Rab yoktur, selam (üzerinize) olsun.”¹¹⁰⁵

İbn Hafâce, kaleme aldığı bir risalesinde gençlikte olduğu gibi arkadaşlarıyla bir araya gelemeyeceğini ve o günlerde yaşadıklarını bir daha yaşamayacağını dile getirerek hüznlenmiştir. Şiirlerinde olduğu gibi zamanı bu durumdan sorumlu tutan şair, ondan şu şekilde şikayetçi olmaktadır:

"وَمَا تَذَكَّرْتُ عَطَلَ نَحْرَ الزَّمَانِ، مِنْ فَلَائِدِ الْإِخْوَانِ، وَكَيْفَ كَرَّ الدَّهْرُ فَمَحَا مَحَاسِنَ تِلْكَ الصَّحِيفَةِ،
وَطَوَى طَوَامِيرَ تِلْكَ الشَّيْبَةِ، إِلَّا انْقَدَحَتْ بِصَدْرِي لَوْعَةٌ، لَوْ أَنَّهَا بِالْحَجَرِ لَانْفَطَرَ فَاَنْفَجَرَ، أَوْ بِالنَّجْمِ
لَاَنْكَدَرَ فَاَنْتَثَرَ...، بِأَعْظَمَ وَجْدًا مَنِي لِدَلِكِ الْعَصْرِ، وَقَدْ اَنْتَثَرَ عَقْدُ أَحْبَابِهِ، وَأَنْسَلَخَ لَيْلُ شَبَابِهِ، وَأَنْطَوَتْ لَهُ
صَحَائِفُ أَيَّامٍ لَا تُنْشَرُ، عَلَى سَطُورِ آثَامٍ لَا تُبْشَرُ، فَكَأَنَّمَا تَقَشَّعُ مِنْهُ سَحَابٌ، وَأَضْمَحَلَّ بِقِيَعَتِهِ سَرَابٌ،
فَصِرْنَا لَا تَتَلَاَفِي إِلَّا بِالذِّكْرِ، وَلَا نَتَرَاءَى إِلَّا بِالْفِكْرِ"

“Dostlarımla geçirdiğim boşa giden (avare) günlerimi hatırladım. Zaman şu sayfanın güzelliklerini yok ederken (güzel şeyler yazdırmıyorken) nasıl geri gelecek? Şu gençlikte ciltler dolusu kitabın kapağını kapattım (gençlikte birçok şey yaşadım) ancak

¹¹⁰⁵ ‘Atîk, 456-457.

bir şu göğsümdeki acıya çözüm bulamadım. Şayet kalp yerine bir taş taşıyor olsaydım paramparça olup dağılır, bir yıldız taşıyor olsaydım patlayarak parça parça yere saçılırdı. Zamanın bana buldurduğu en büyük şey; (değerli) dostlarımdan oluşan gerdanlığın kırılıp dağılması ve gençlikte (yaşanmış) gecelerin devam etmemesidir. Zaman, her satırı (kendisine) affedildiği müjdesi verilmemiş günahlarla dolu sayfalarından oluşan neşredilmemiş (ömür) kitabının kapağını kapattı. (Hâlimiz) bulutların gökyüzünde (bir anda) dağılıp gitmesi ve geniş sahralarda serap görerek bitap düşülmesi gibi oldu. Bundan böyle sadece (birbirimizi) andığımızda buluşur ve sadece düşüncelerde örtüşürüz.”¹¹⁰⁶

Murâbitlar Dönemi dil bilginlerinden İbnu't-Terâve en-Nahvî'ye, Arap dili ile uğraşan bir kişi tarafından hicivden de öte hücum eden dille bir mektup yazılmıştır. Yazar kendisini överken İbnu't-Terâve'yi cehaletle suçlamıştır:

"أَضْحَكَنِي مَلَأٌ فِيَّ، وَأَطَاشَنِي وَلَيْسَ الطَّيْشُ فِيَّ، هَذَا الْمُتَنَحَوِيُّ الْمُتَنَحَوِيُّ. وَطَمَعَ فِي الْأَجَادِلِ، وَإِنْ كَانَ أَضْعَفَ مِنَ الْعُنَادِلِ، فَعَادَ ذَمْرًا. وَأَمَّا زَعَمُهُ أَنِّي لَمْ أَدْرِ اسْمَ سَيِّبَوَيْهِ فَمِنْ مُضْحِكَاتِ الدَّهْرِ، أَمَّا كَفَاهُ خَطَأُهُ فِي الْآيَاتِ وَالْأَبْيَاتِ، أَنَا الَّذِي سَبَقْتُ الشُّعْرَاءَ، وَفَضَحْتُ فِي الْمَحَافِلِ الْوُزَرَءَ. فَلَوْ لَادَ بِسُورِ حِلْمِي لَحَمَيْتُهُ، وَلَوْ عَادَ بِنُورِ عِلْمِي لَهْدَيْتُهُ، أَيُّهَا الْمُمَوِّهُ بِجَهْلِهِ، وَالْمُدَّعِي الْعِلْمِ وَلَيْسَ مِنْ أَهْلِهِ، سَكَزَتْ فَصْحُوكَ لَا يُجْدِيكَ. اعْتَرَفَ بِذَنْبِكَ قَبْلَ صَرَعِكَ عَلَى جَنْبِكَ، فَيَدْحَضُ حِجَابُكَ، وَتَطْمَسُ مُحَاجَّكَ، الْحَقَائِقُ وَاضِحَةٌ، وَالْمَخَارِقُ فَاضِحَةٌ. مِثْلُ الْعَالِمِ وَالْجَاهِلِ، مِثْلُ النَّاهِقِ وَالصَّاهِلِ:

وَلَيْسَ يَصُحُّ فِي الْأَفْهَامِ شَيْءٌ إِذَا احْتَاجَ النَّهَارُ إِلَى دَلِيلٍ

وَزَعَمَ هَذَا الْأَهْوَجُ الْأَعْوَجُ أَنَّهُ لَمْ يَعْرِفْ رَسْمِي، وَلَا سَمِعَ بِاسْمِي، كَأَنَّمَا وُلِدَ بِالْأُمْسِ، أَوْ بُعِثَ مِنَ الرَّمْسِ، أَوْ عَمِيَ عَنِ الشَّمْسِ، لَوْ عَلِمَ قَدْرَ نَفْسِهِ لَمْ يَجْهَلِ الْعِلْمَ، وَلَوْ أَرَادَ السَّلَامَةَ لَأَلْقَى السَّلَامَ.

¹¹⁰⁶ İbn Bessâm eş-Şenterîni, III, 554-555.

“Bu büyüklenen nahivci- ağzımın kararı yok zaten- beni kahkahalarla güldürüyor. Çekişme konusunda çok arzulu. En zayıf bülbül olup şakıyamadığında (mağlup olduğunda) yana yakıla (halinden) şikayet eder. Sîbeveyh ismini anlamadığımı iddia etmesi devrin en gülünç olayı. Ayetlerde ve beyitlerde yaptığı hatalar zaten ona yeter. Ben şairlere üstün gelmiş, idari çevrelerde vezirlerin hatalarını gün yüzüne çıkarmış biriyim. Hoşgörümüne sığınanı himaye ederim. İlmimin nûrundan istifade etmek isteyeniyi hidayete erdiririm. Ey her yanını cehalet sarmış, bildiğini iddia edip ilim ehli olmayan, sarhoş dolaşıp bilinci yerinde bulunmayan (kişi)! (Sarhoşluktan) bir tarafa eğilmeden hatanı itiraf et ki masken düşsün (iddiaların çürüsün). Takip ettiğin usul tarumar olsun. Hakikatler gayet açık, aykırı şeyler de yüz kızartıcıdır. Mesela âlimle cahilin durumu ve anırmakla kısık sesle konuşmanın farkı gibi:

“Gündüzün delile ihtiyacı olursa (orada) makul olan hiçbir şey yoktur.”

Bu eğri büğrü adam örf nedir bilmiyor. İsmimi de hiç duymamış; bu, dün doğmuş olmasından, mezardan (tekrar) diriltilmesinden ve gün ışığını görememesindendir. Şayet kadru kıymetini biliyorsan meşhur kişilere karşı cahillik etme, selamette kalmayı diliyorsan da esenlikle kal.”¹¹⁰⁷

2.3.2.2.3. ‘İtâb, İsti’tâf /Serzeniş, Af Dileme ve İhsân İsteme Yazıları

Zecel türünde yazdığı şiirleriyle tanınan İbn Kuzmân, aynı zamanda kâtip olan vezirlerden birine, yaşadığı bir olaydan dolayı serzenişte bulunduğu aşağıdaki mektubu göndermiştir:

"مَا أَكْثَرُ الْأَشْيَاءِ الْجَامِعَةِ لَنَا: أَدَبُ كَرُوضِ الْحَزْنِ، وَوُدُّ كَصُوبِ الْمَزْنِ، وَأَوَّلِيَّةُ كَرَمِ تَارِيْئِهَا وَاتَّصَلْتُ أَسَانِيدَهَا، لَا يُنْكَرُ فَضْلُهَا وَلَا تُدْمُ غُهُودُهَا، وَأَسْلَافٌ سَلَفَتْ بَيْنَهُمْ صُحْبَةٌ حَمِيدَةٌ، وَأَذِمَّةٌ وَكِيدَةٌ مِثْلَهَا تَهْجُ إِحَاءٍ، وَأُورَثَ صَفَاءٌ، وَنَظَمَ أَهْوَاءٌ وَأَرَآءٌ. وَمَا زِلْتُ عَلَى تَرَاحِي الْمَزَارِ، أَوْ ذَكَ كُلِّ الْوَدَادِ، وَأَعْتَقِدُكَ أَصَحَّ الْأَعْتِقَادِ، وَالْحَظُّكَ بَعِيْنِ الْإِعْظَامِ، وَأَقْتَرِحُ لِقَاءَكَ عَلَى الْأَيَّامِ، أَنْ وَقَعَ مَا وَقَعَ، أَنْ دَخَلْتُ عَلَى فَلَانٍ وَمَعَهُ فَلَانٍ وَأَنْتَ حَاضِرُهُمَا، وَعِنْدَ أَخْذِي لِمَقْعَدِي رَأَيْتُكَ قَدْ وَحَيْتَ إِلَيَّ مَنْ كَانَ يَلِيكَ وَوَحَى إِلَيْكَ، فَانْتَشَيْتَ

¹¹⁰⁷ Fâyiz ‘Abdunnebi Felâh el-Kaysî, 304-305.

وَقَدْ رَوَيْتَ مَا بَيْنَ عَيْنَيْكَ، وَمَعَرَّتْ وَجْهَكَ، ، فَقُلْتُ: أَرَاهُ إِزْدَرَى طَلْعِي وَقَوْلُ مَنْ قَالَ: " لَيْسَتْ الْعَبَاءُ تَكَلِّمُكَ وَفَضْلُ النَّاسِ."

“Bizde ne kadar çok şey bir araya gelmiş; edep hüznün bahçesi, dostluk yağmur bulutu gibi. Temelim şanlı tarihimize dayanmaktır. Fazileti inkâr edilemez, ahitleri de zemmedilemez. Bizden öncekiler aralarında hoşsohbet ettiler, kimi zaman dokunulmaz oldular kimi zaman da tuzaklarla uğraşarak dostluk yolunda ilerlediler ve dürüstlüğü bize miras bıraktılar. Heveslerine ve fikirlerine çekidüzen verdiler. Tembellik üzere olsam da şefkatin her türlüsüne tutkunum. Senin de doğru bir itikat üzerine olduğuna inanıyor ve sana (seni) yücelten bir gözle bakıyorum. Bir gün görüşmeyi istemiştin. Olanlar oldu. Bulunduğun yere girdiğimde yanında iki kişi daha vardı. Şöyle göz ucuyla sana baktım oturacağım yere giderken sana en yakın olan kişiye bir şeyler söylediğini gördüm. Kaşların çatılmış suratın asılmıştı. Görünüşümden memnun değiller, dedim. Denildiği gibi elbiselerle insanların faziletleri hakkında konuşamazsın.”¹¹⁰⁸

Ebû Câfer b. ‘Atiyye, Emir Abdülmü’min’e bağışlanması için bir mektup göndermiştir. Mektupta İslam tarihi boyunca işlenmiş en büyük günahları kendisinin işlediğini söyleyerek diğer hatalarını hafifletmeye çalışmış ve affını talep etmiştir:

"نَالَهُ، لَوْ أَحَاطَتْ بِي خَطِيئَةٌ، وَمَنْ تَنَفَّلَ نَفْسِي عَنِ الْخِيَرَاتِ بِطِئَةٍ، حَتَّى سَخَرْتُ بَيْنَ فِي الْوُجُودِ، وَأَنْفَتُ لِأَدَمَ مِنَ السُّجُودِ، وَأَبْرَمْتُ لِحَطَبِ نَارِ الْخَلِيلِ حَبْلًا، وَأَوْقَدْتُ مَعَ هَامَانَ عَلَى الطِّينِ، وَأَفْتَرَيْتُ عَلَى الْعَذْرَاءِ الْبَتُولِ فَقَدَفْتُهَا، وَكَتَبْتُ صَحِيفَةَ الْقُطَيْعَةِ بِدَارِ النَّدْوَةِ، وَظَاهَرْتُ الْأَخْرَابَ بِالْقُصُوصِ مِنَ الْعُدْوَةِ، وَأَكْرَمْتُ لِأَجَلٍ وَخَشِيٍّ كُلِّ حَبَشِيٍّ، ثُمَّ أَتَيْتُ حَضْرَةَ الْمَعْصُومِ لَا إِذًا، وَبَقَرِ الْإِمَامِ الْمَهْدِيِّ عَائِدًا، لَقَدْ آَنَ لِمَقَالَتِي أَنْ تُسَمَعَ، وَأَنْ تُغْفَرَ الْخَطِيئَاتُ لِي أَجْمَعُ، مَعَ أَيْ مُقَرَّرٍ وَبِالزَّنْبِ مُعْتَرَفٌ."

“Allah’a yemin olsun ki, hatalar beni çepeçevre kuşattı. Nefsimi hayırlı şeylerle uğraşmaması için serbest bıraktım, ne zaman iyilik yapacak olsa ona boyun eğdirdim. Hz. Adem’e secde etmeye tenezzül etmedim. Hz. İbrahim’i yakmak için kurulan ateşin

¹¹⁰⁸ İbn Bessâm eş-Şenterîni, II, 774-776.

odununu taşımak için anlaştım. Ziraata elverişli ne kadar arazi varsa Hâmân ile bir olup yaktım. Namus timsali Hz. Meryem'e iftira atarak hakaret ettim. (Hz.) Vahşi'nin hatırına bütün Habeşlilere ikramda bulundum. Dâru'n-Nedve'de (Kureyşlilerle) sayfalar dolusu husumet cümleleri kurdum. Hendek savaşında Udve Vadisi'nin en sonunda müşriklere yardım ettim. Hz. Ebû Bekr'in halifeliğine biat edileceği gün buna mecbur değilsiniz diye haykırdım. Hz. Ömer'i şehit eden Muğîre b. Şu'be'nin bıçağını (keskin olması için) ben bile dim. En sonunda sığınmak için el-Ma'sûm hazretlerinin huzuruna, himaye edilme arzusuyla Mehdi (İbn Tûmert)'nin kabrine vardım. Bu yazdıklarımın (emir tarafından) işitilmesi ve bağışlanmam yakındır. İşlediğim günahlar da itiraf ettiğim hatalar da beraberimde.”¹¹⁰⁹

İbn Tâhir el-Kaysî (ö.507/1113)¹¹¹⁰, Kurtuba Emiri Ebu'l-Huseyn Yahyâ b. İsmâîl el-Me'mûn b. Zî'n-Nûn'a hitaben kaleme aldığı risalesinde ihsanına mazhar olmak istediğini ifade etmeye çalışmıştır:

“...الآن عاد الشباب حَيْرَ مَعَادِهِ، وَابْيَضَ الزَّمانُ بَعْدَ سَوَادِهِ وَتَرَكَ الزَّمانُ فَضْلَ عِنَانِهِ، فَلَهُ الشُّكْرُ الْمُرَدَّدُ بِإِحْسَانِهِ. وَوَافَنِي -أَيَّدَكَ اللهُ- كِتَابٌ كَرِيمٌ كَمَا طَرَّرَ الْبَدْرُ النَّهْرَ، أَوْ كَمَا بَلَّلَ الْغَيْثُ الْمَطَرَ، وَطَوَّقَنِي طَوَقَ الْحِمَامَةِ وَالْبَسَنِي ظِلَّ الْعِمَامَةِ، وَأَثْبَتَ لِي فَوْقَ النَّجْمِ مَنْزِلَةً وَأَرَانِي الْخُطُوبَ نَائِيَةً عَنِّي وَمُعْتَزِلَةً. فَوَضَعْتُهُ عَلَى رَأْسِي إِجْلَالًا وَلَثَمْتُ كُلَّ سَطُورِهِ اخْتِفَاءً وَاخْتِفَالًا.”

“...Şu an gençler dönecekleri yere ulaştı, zaman karanlığın ardından ağardı ve dilediği gibi yaşamayı terk etti (çünkü) ihsanıyla tereddüt yaşadığı bir şükürü var. –Allah sana destek olsun, yüce kitap aşkına- dolunayın nehirleri süslemesi ya da bir yere bol bol yağmur yağması gibi... Boynuma güvercin gerdanlığını tak, bulutların gölgesinde giyindir beni. Yıldızların üzerinde bana öyle bir ev bahşet ki (burası) uzaklardaki inziva yerim olsun. (Mektubu) hürmetle başımın üstüne koyar her bir satırı içtenlikle öperim.”¹¹¹¹

¹¹⁰⁹ Ferrûh, V, 325-326.

¹¹¹⁰ Ferrûh, V, 90-91.

¹¹¹¹ Ferrûh, V, 89-90.

2.3.2.2.4. Cihada Teşvik Yazıları

Kendilerini cihada adayan Murâbitların emiri olan Yûsuf b. Taşfîn, tayin ettiği valiler tarafından yönetilen şehirlere onları cihada teşvik eden, Endülüs’ü düşmana karşı korumanın yollarını anlatan yazılar göndermeyi ihmal etmemiştir. Bu yazılarda halktan cihada her zaman hazırlıklı olmalarını ve valilerle işbirliği yapmalarını istemiş, sahip oldukları kalaların surlarını onarmak ve duvarlarını güçlendirmek gibi yapmaları gerekenleri hatırlatmıştır. Bu yazılardan biri şöyledir:

"وَأَنْ تَكُونُوا لِوَالِيكُمْ أَبِي فَلَانَ -أَبْقَاهُ اللَّهُ وَأَعَزَّهُ بِتَقْوَاهُ- عَلَى طَوَيَاتٍ سَلِيمَةٍ، وَطَرِيقَةٍ لَهُ فِي الْإِنْصِيَاءِ وَالْإِقْتِدَاءِ بِهِ قَوِيَّةً، فِيمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ مِمَّا فِيهِ حِمَايَةُ حُوزَتِكُمْ، وَصِيَانَةُ حَرِيمِكُمْ، وَشَدَّ أَتْرَافِكُمْ، وَسَدَّ ثُغُورِكُمْ، وَلِتَكُنْ أَيْدِيكُمْ مَعَ يَدِهِ عَلَى سَنَنِ وَاحِدٍ فِيهِ وَلَا تَنْكَلُوا فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ ذَلِكَ عَنْهُ، وَلَا تَتَسَلَّلُوا لَوَازِمًا مِنْهُ وَلَنْ تَزَالُوا عَلَى حَالٍ تَرْضِي أَوْلِيَاءَكُمْ، وَتَشْجِي أَعْدَاءَكُمْ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ"

“Vali Ebû Filân’a karşı -Allah onu daim kılsın, takvasını aziz eylesin- samimi olunuz. Bunun yolu da ona tabi olmaktan geçmektedir. Kalelerinize bakım yaparak, etrafını güçlendirerek ve gediklerini onararak bölgelerinizi koruyunuz. Ona tabi olma yolunda elleriniz onun elinde olsun (ona yardımcı olunuz). Haddi aşmaktan sakının. Araç gereç gerektiğinde (işten) sıvışmayınız. Veli insanların rıza göstereceği ahvalinizi terk etmeyiniz. (Böyle yaparsanız) düşmanlarınız inşallah endişeye sevk olunacaklardır.”¹¹¹²

Mursiye Emiri Ebû ‘Abdurrahmân b. Tâhir, (ö. 508/1114) sınır bölgelerinde meskûn olan insanlardan düşmana karşı seferberlik ruhunu kaybetmemelerini istemiş ve halkı cesaretlendirerek cihada teşvik etmiştir. Bu minvalde gönderdiği yazılardan biri şu şekildedir:

"وَإِنَّ الْمَلَأَ الْكَرِيمَ -تَكَفَّلَ اللَّهُ بِهِ- وَقَدْ اِمْتَطَى الْعِزْمَ ظَهْرًا، وَاسْتَشَعَرَ النَّصِيحَةَ سِرًّا وَجَهْرًا، وَوَسَّعَ نِطَاقَ الْبَيَانِ، وَنَدَبَ إِلَى مَا فِيهِ ثَبَاتُ الْإِيمَانِ، وَأَعْرَبَ عَمَّا رَأَيْتُهُ وَرَأَاهُ، فِي طَاعَتِكَ مِنْ جُمُوعِ الْمُسْلِمِينَ -

¹¹¹² Fâtima Muflih Mursîd, *el-Haddu ‘ale’l-Cihâd fi’l-Edebi’l-Endelusî fi’Asrey et-Tavâif ve’l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi‘atu’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Amman 2008, 74.

وَفَقَّهُمُ اللَّهُ- مِنْ الْإِسْتِنْفَارِ لِأَمْرِ هَذَا الْعَدُوِّ الَّذِي قَدْ سَحَبَ فِي الْجَزِيرَةِ أَذْيَالَهُ، وَفَوْقَ لِلْإِسْتِيْلَاءِ عَلَى حُدُودِهَا نِصَالَهُ، وَالْبِلَادُ مِنْ أَعْدَادٍ تَقَاوَمَهُ عَاطِلَةٌ، فَبَإَنْتَ أَصَالَتُكَ وَتَعَرُّدُ جَدِّكَ، وَتُجَدِّدُ الْحِفَاطَ وَالْإِنْقَادَ لِمِلَّةِ الْإِسْلَامِ بِجَهْدِكَ."

“(Sınır boyunda meskûn) topluluğun ileri gelenleri! –Allah onlara kefilidir- azim ve kararlılık (sırtınızı) binek edindi. Gizli ve âşikar olarak hissedilebilen nasihat sınırlanmış beyanı genişletir, (kişiyi) imanda sebat etmeye davet ederken görülenleri de açık bir şekilde ifade eder. Müslüman topluluğu –Allah onları muvaffak etsin- olarak itaat edip, kimilerini peşinden sürükleyen düşmana karşı seferberlik içinde (olmalıdır). Çok sayıda belde mukavemet göstermekten yoksunken sınır boyunda istilaya karşı mızraklarını (düşmanın bulunduğu tarafa) doğru tutmalıdır. (Böyle yaparsanız) işte o zaman asaletinizi izhar etmiş, atalarınızı gururlandırmış olursunuz. Bulunduğunuz yeri daha iyi korur ve düşmanı tarumar edersiniz.”¹¹¹³

Yazılarında genelde İslam kardeşliğinden ve ümmetin birliğinden söz eden Mâlikî bilgini İbn ‘Abdilberr, bir yazısında cihadın faziletinden bahsetmiş ve cihaddan kaçınmanın cezasına değinmiştir:

"وَقَدْ نَدَبَ اللَّهُ مُسْلِمِينَ إِلَى الْجِهَادِ فِي الْكِتَابِ. يُضَيِّقُ عَنْ نَصِّهَا الْخِطَابُ، تَرْغِيْبًا وَتَرْهِيْمًا، فَوَعْدُ الْمُطِيعِينَ جَزِيلُ ثَوَابِهِ، وَالْعَاصِينَ أَلِيمَ عِقَابِهِ، وَالرَّوَايَةُ عَنْهُ -عَلَيْهِ السَّلَامُ- فِي فَضْلِ الْجِهَادِ، فَاللَّهُ فِي إِجَابَةِ دَاعِيِنَا، وَتَلْبِيَةِ مُنَادِيِنَا، قَبْلَ أَنْ تُصَدِّعَ صِفَاتِنَا كَصَدْعِ الرُّجَاجِ، فَهُنَاكَ لَا يَنْفَعُ الْعِلَاجُ."

“Allahü Teâlâ kitabındaki ayetlerde Müslümanları cihad ile görevlendirmiştir. İster sevdirmeye çalışıp teşvik etmek ister korkutup uzaklaştırmak için olsun, hitap etmek (mektup yazmak) onun ifadelerini (ancak) daraltacaktır. İtaat edip vaadinî yerine getirenlerin mükâfatı çok olurken asileri de elim bir azap beklemektedir. Hz. Peygamber’in de cihadın fazileti hakkında söyledikleri vardır. Allah cihad etmenin karşılığını mutlaka verecektir. O, dualarımıza icabet eden ve çağrılarımıza karşılık

¹¹¹³ İbn Bessâm eş-Şenterînî, III, 87-88.

verendir. Yeter ki biz bunu cam kırığı gibi tuzla buz olmadan önce yapalım. Çünkü aramıza girecek olan bir ayrılığın ilacı yoktur.”¹¹¹⁴

2.3.2.3. Risalelerde Şekil ve Üslup

Dinî içerikli kitapların mukaddime kısmında kullanılan besmele, hamdele ve salvele usulü yazışmalarda da kullanılmıştır. Dîvân risalelerinin mukaddimesine duruma göre besmelenin yanı sıra Allah’a hamd ve resulüne salat ve selam ile başlanmıştır. Emir Yûsuf b. Taşfîn Endülüs’teki diğer emirlerle yazışırken mutlaka besmele ile başlamıştır. Bu durum onun Allah yolunda cihada düşkünlüğü veya Emîru’l-Müslimîn ve Nâsîru’d-Dîn lakaplarının hakkını verme göstergesi olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan yazışma yapılan kişinin dinî yönünün kuvvetli olduğunun bilinmesi de besmele ile başlanmasının diğer bir nedenidir.

Yazışmalarda hamd ifadeleri mukaddimede olabileceği gibi metnin ortalarına doğru da olabiliyordu. Yûsuf b. Taşfîn’in, oğlu Ali b. Taşfîn’e Endülüs’te naiplik görevini verdiğini Endülüs ve Mağrib’in önde gelenlerine açıkladığı mektubuna "الْحَمْدُ لِلَّهِ"

"Kullarını (yeryüzünde) kendisine halife seçerek onlara rahmetiyle muamele eden ve onların uyum içinde yaşamaları için riyâseti getiren Allah’a hamdolsun" ifadesi ile başlamıştır. Yûsuf b. Taşfîn valilere, âlimlere ve komutanlara kendisi için uygun olan lakabın kullanılmasıyla alakalı gönderdiği yazıda ise hamd ifadesi bu defa ¹¹¹⁶ "أَمَّا بَعْدُ حَمْدًا لِلَّهِ أَهْلَ الْحَمْدِ وَالشُّكْرِ وَمُيسَّرَ الْيُسْرِ وَوَاهِبَ النَّصْرِ"

"Hamd Allah’a mahsustur. O, hamd ve şükür ehline kolaylıklar ihsan eden ve yardım bahşedendir" şeklinde mektubun ortasında yer almaktadır. Hz. Peygamber’e salat ise genelde yazının başında olmakla birlikte ortalarında da yer alabilmektedir.

Yazışmalarda genelde "صَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ" "Allâhü Teâlâ Peygamber Efendimiz Muhammed (a.s.)’e, onun âl ve ashâbı üzerine salât ve selam eylesin" ve "صَلَّى"

"اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ الْكَرِيمِ" "Şerefli nebisi efendimiz Muhammed (s.a.v.) üzerine Allah (c.c.) salat eylesin" gibi salat ve selam ifadeleri geçmektedir.

¹¹¹⁴ Murşid, 82.

¹¹¹⁵ Bkz. es-Sallâbî, el-Cevheru’s-Semîn, 135.

¹¹¹⁶ Meçhul Müellif, el-Hulelu’l-Mûşîyye fî Zikri’l-Ahbârî’l-Merrâkuşîyye, 29-30.

Mektuplara başlama ifadesi olan "من فلان إلى فلان" ifadesi resmi yazışmalarda geçerliyen sosyal içerikli yazışmalarda çoğunlukla kullanılmamaştır. Kâtipler onun yerine daha çok dua cümlelerini ya da yazıdaki mevzuya direkt olarak başlamayı tercih etmişlerdir. Dîvân risaleleri dua cümleleri veya selamla bitiyorken sosyal içerikli risaleler ise kimi zaman hikmetli ifadelerle son bulabiliyordu. Örneğin İbnu't-Terâve en-Nahvî'yi cehaletle suçlayan bir nahivcinin mektubun hitamında "لَوْ عَلِمَ قَدْرَ نَفْسِهِ لَمْ يَجْهَلِ الْعِلْمَ" "Kadru kıymetini biliyorsan meşhur kişilere karşı cahillik etme" demiştir. Özellikle fetva içerikli yazışmalar "وَاللَّهُ أَعْلَمُ." "Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir" ifadesiyle son bulmaktadır.¹¹¹⁷

Dua cümleleri yazışmalarda en çok kullanılan ifadelerdir. Yazının her yerinde uzun ya da kısa cümleler şeklinde bulunabilmektedir. Bu dönemki yazışmalarda muhataptan veya diğer bir kişiden bahsedilirken ara ifade olarak "حَرَسَهَا اللَّهُ" "Allah onu gözet sin", "أَيَّدَكَ اللَّهُ" "Allah sana destek olsun", "أَدَامَ اللَّهُ عَزَّكَ" "Allah izzetini daim kılsın" gibi kısa dua cümleleri kullanılmıştır.

Az da olsa îcâza meyilli bir kullanımın söz konusu olduğu bu dönemde kâtipler kısa cümleler kadar uzun cümleler kullanmayı da tercih etmişlerdir. Özellikle Emir Taşfîn'in İspanya Kralı Alfonso'ya yazdığı¹¹¹⁸ "مَا تَرَى لَا مَا تَسْمَعُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى" "Allah'ın izniyle gördüklerin duydukların (gibi) olmayacaktır" kısa cevabı, "Kâğıt üzerinde kalemler değil savaş meydanında kılıçlar konuşsun" anlamına gelecek şekilde az ve öz olmuştur. Aynı zamanda uzun bir yazıya kısa bir şekilde cevap vermek onu kabul etmediğini ve söylenenlerin reddedildiği anlamına da gelebilir.

Secî'li ifadeler nesrin genel bir özelliği olarak yazışmalarda geniş bir yer bulmaktadır. Bu kullanım üslubu güzelleştirdiği gibi şiirsel bir anlatım imkânı da sunmaktadır. Nitekim secî', "şiirde kafiye neyse nesirde secî' odur" şeklinde tanımlanmıştır. Örneğin Yûsuf b. Taşfîn'in Mu'temid b. 'Abbâd'a gönderdiği mektupta "فَوَافَقْنَا عَلَى مَا تَضَمَّنَتْهُ مِنْ اسْتِدْعَائِنَا لِنَصْرَتِكَ، وَمَا ذَكَرْتَهُ مِنْ كُرْبَتِكَ، وَمَا كَانَ مِنْ قِلَّةِ حِمَايَةِ جِيرَانِكَ، فَتَخَّرُ بِحَيْنٍ لِيَشْمَالِكَ وَمُبَادِرُونَ

¹¹¹⁷ Bkz. Fâyiz 'Abdunnebî Felâh el-Kaysî, *Edebu'r-Resâil fi'l-Endelus fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Dâru'l-Beşîr li'n-Neşr ve't-Tevzî', 305; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 123.

¹¹¹⁸ Bkz. İbnu'l-Hatîb Lisânuddîn, II, 183; es-Sallâbî, *el-Cevheru's-Semîn*, 307; Mahmûd İbrâhim Bahîr, 306.

"لِصَّرَبِكَ وَجَمَائِكَ" cümlelerinde secî'li ifadeleri görmek mümkündür.¹¹¹⁹ Diğer taraftan Emir Taşfin'in bir valiye gönderdiği şu mektubunda da secî'li ifadeleri yoğun olarak kullanılmıştır:¹¹²⁰

فَاتَّخِذِ الْحَقَّ إِيْمَانَكِ، وَارْفَعْ لِدَعْوَةِ الْمَظْلُومِ حِجَابَكَ، وَلَا تَسُدَّ فِي وَجْهِ الْمُضْطَّهِدِ بَابَكَ، وَوَطِّنْ لِلرَّعِيَّةِ
أَحَاطَهَا اللَّهُ أَكْنَافَكَ، وَأَبْذِلْ لَهَا إِنْصَافَكَ، وَالْخُرْجُ مِنْ كُلِّ مَا يَحِيفُ عَلَيْهَا وَيَأْذِيهَا، وَ مَنْ سَدَّدَ عَلَيْهَا مِنْ
عُمَّالِكَ زِيَادَةً، أَوْ حَرَقَ فِي أَمْرِهَا عَادَةً، أَوْ غَيَّرَ رِسْمًا، أَوْ بَدَّلَ حُكْمًا، أَوْ أَخَذَ لِنَفْسِهِ مِنْهَا دِرْهَمًا ظُلْمًا فَعَزَلَهُ
مِنْ عَمَلِهِ، وَعَاقَبَهُ فِي بَدَنِهِ، وَالزَّمَهُ فِي رَدِّ مَا أَخَذَ مُتَعَدِّيًّا إِلَى أَهْلِهِ، وَاجْعَلْهُ نِكَالًا لِعَيْرِهِ حَتَّى لَا يُقَدِّمُ مِنْهُمْ
أَحَدٌ عَلَى مِثْلِ فَعْلِهِ."

Anlatımda kullanılan sanatlardan biri de mübalağadır. Ebu'l-Kâsım el-Cedd uzunca bir bekleyişin ardından çocuk sahibi olan arkadaşına yazdığı kutlama yazısındaki şu ifadelerinde mübalağa yapmıştır:¹¹²¹

"...ثُمَّ طَلَعَ غَيْرَ مُرْتَقِبٍ، وَوَرَدَ مِنْ صُحْبَةِ الْمَبَاهِجِ فِي عَسْكَرٍ جُبٍّ، فَكَانَ كَالْمَشِيرِ إِلَى مَا بَعْدَهُ
مِنْ مَوَاقِبِ الْأَمَالِ، وَالذَّلِيلُ عَلَى مَا وَرَاءَهُ مِنْ كَوَاكِبِ الْإِقْبَالِ، أَوْ كَالصُّبْحِ افْتَرَّتْ عَنْ أَنْوَارِ الشَّمْسِ
مُبَاسِمُهُ وَالْبَرْقُ تَتَابَعَتْ إِثْرَ وَمِيضِهِ عَمَائِمُهُ"

"Sonra beklenmedik bir anda büyük bir ordunun geçit törenine işaret ederek sevinç gösterisi eşliğinde çıkageldi. Ardından beliren ikbal yıldızları mı desem yoksa güneş ışınlarının dişlerini gösterircesine tebessüm etmesi ve şimşegin (onun) bulutlarını takip ederek parlaması mı?"

"وَمَا كَانَ مُنْبِتُ الشَّرَفِ بِإِنْفِرَادِ تِلْكَ الْأُزُومَةِ الْكَرِيمَةِ إِلَّا مُفْشَعِرَ الرُّبَى، مُعَبَّرَ الثَّرَى"

"Asilliğin yetiştiği yer bu soylu kök doğmadan önce kurak bir toprak ve boz bir tepeydi."

¹¹¹⁹ Bkz. Hâmid Muhammed el-Halife, 124.

¹¹²⁰ Bkz. Sa'dûn 'Abbâs Nasrullah, 66.

¹¹²¹ İbn Bessâm eş-Şenterînî, II, 292-293.

"وَتَضَاكَهُ أَرْضُهُ وَسَمَائُهُ"

“Yeryüzü ve gökyüzü aralarında gülüşmeye başladı”

Bu ifadede mübalağanın yanı sıra teşhis (kişileştirme) sanatı kullanılmış, insana ait duygu ve fiiller yeryüzü ve gökyüzüne atfedilmiştir.

İbn Hafâce de bir mektubunda geçmişe dair yaşadıklarını hatırlarken hüzünlenmiş ve hissettiği acıyı mübalağalı bir dille şu şekilde dile getirmiştir:

"وَطَوَى طَوَامِيرَ تِلْكَ الشَّيْبَةِ، إِلَّا انْقَدَحَتْ بِصَدْرِي لَوْعَةً، وَ أَتَّهَا بِالْحَجَرِ لَانْفَطَرَ فَاَنْفَجَرَ، أَوْ بِالنَّجْمِ

لَا نَكْدَرَ فَانْتَشَرَ" ¹¹²²

“Şu gençlikte ciltler dolusu kitabın kapağını kapattım (gençlikte birçok şey yaşadım) ancak bir şu göğsümdeki acıya çözüm bulamadım. Şayet kalp yerine bir taş taşıyor olsaydım paramparça olup dağılır, bir yıldız taşıyor olsaydım patlayarak parça parça yere saçılırdı.”

Nahiv ilmiyle meşgul olanlardan biri dönemin meşhur dil bilginlerinden İbnu't-Terâve'yi cehaletle suçlarken, kendi üstünlüğünü ise mübalağalı bir şekilde anlatmıştır:

"أَنَا الَّذِي سَبَقْتُ الشُّعْرَاءَ، وَفَضَحْتُ فِي الْمَحَافِلِ الْوُزَرَءَ. فَلَوْ لَادَ بِسُورِ حِلْمِي لَحَمَيْتُهُ، وَلَوْ عَادَ

بُنُورِ عِلْمِي هَدَيْتُهُ" ¹¹²³

“Ben şairlere üstün gelmiş, idari çevrelerde vezirlerin hatalarını gün yüzüne çıkarmış biriyim. Hoşgörümüne sığınanı himaye ederim. İlmimin nurundan istifade etmek isteyeniyi hidayete erdiririm.”

Başta ihvân risaleleri olmak üzere yazışmalarda nesrin şiirle mezc edildiği de görülmektedir. Kâtip anlatacağı mevzuyu şiirle daha iyi dile getireceği düşüncesiyle düz yazının içine nazımlı ifadeler serpiştirebilir. Endülüs nesrinde yaygın olan bu usul Murâbıtlar Dönemi'nde de devam etmiştir. Yazının anlam ve anlatım bakamından daha

¹¹²² İbn Bessâm eş-Şenterîni, III, 554-555.

¹¹²³ Fâyiz 'Abdunnebi Felâh el-Kaysî, 304-305.

güçlü olması için ayet ve hadislerden iktibaslar yapılması da sıkça görülen usüllerdendir.

Ebû Câfer b. ‘Atiyye, Emiri Abdülmü’min’e bağışlanması için gönderdiği mektupta,¹¹²⁴ İslam tarihi boyunca işlenmiş en büyük günahları kendisinin işlediğini söyleyerek ironi yaparken şu ayetlerden yararlanmıştı: "لَوْ أَخَاطَتْ بِي خَطِيئَةٌ" *"Hatalar beni çepeçevre kuşattı."* İbn ‘Atiyye, mektupta kullandığı bu ifadede "بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَخَاطَتْ بِهِ" *"Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar."*¹¹²⁵ ayetine atıfta bulunmuştur.

"وَأَنفُتْ لَادَمَ مِنَ السُّجُودِ" *"Hz. Âdem’e secde etmeye tenezzül etmedim."* cümlesinde ise

Allahü Teâlâ’nın emretmesine rağmen şeytanın kibirlenerek Hz. Âdem’e secde etmeyi reddettiği ayetlerin tümüne atıf vardır.

İmam el-Ğazzâlî’nin, Ebû Bekr b. el-‘Arabî’nin sorduğu sorulara cevap verdiği mektubunda Murâbıtların emiri Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs’teki beylik yöneticileri ve Abbâsî hilafeti hakkındaki fetvasını şu ayetle desteklemiştir:

"وَقَدْ قَالَ تَعَالَى: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى

الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ"

*"Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah’ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın"*¹¹²⁶

Ebû Ömer el-Bâccî, arkadaşı İbn Ebî Âmir’e oğlu İbn Mu‘tez’in ölümü üzerine gönderdiği taziye mektubunda, olayın ani bir şekilde gelişmesini ve takdirin Allah’ın elinde olduğunu "فَإِنَّا لِلَّهِ" *"(Doğrusu) biz Allah’a aitiz."* şeklinde ifade ederken

¹¹²⁴ Ferrûh, V, 325-326.

¹¹²⁵ (Bakara: 2/81)

¹¹²⁶ (Hucurât: 49/9)

"أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ" *"Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, "Doğrusu biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz" derler."*¹¹²⁷ ayetine atıfta bulunmuştur.

2.3.3. Vasiyetler

Vasiyet (وصية), lügatte vasiyet etmek, tavsiye etmek, öğüt vermek, talep etmek, önermek, buyurmak ve bağlamak gibi anlamlara gelmektedir.¹¹²⁸ Şiir yoluyla da verilebilen¹¹²⁹ vasiyetler hitabete yakın bir nesir türüdür. Hitâbetin hatip tarafından din ya da dünya işlerine taalluk eden meselelerden bahsederek onları bazı hususlarda teşvik etmesi, vasiyetin ise bazı nedenlerden dolayı eşinden, çocuklarından, kabilerinden ayrı kalacak olan ya da ölümünün yaklaştığını hisseden kişinin yaptığı konuşmalar olması bu iki tür arasındaki en belirgin farktır.¹¹³⁰ Câhiliye Dönemi Arap toplumunda vasiyette bulunmak bir gelenektir ve insanlar bu sözlere ehemmiyet vererek onları ezberliyordu. Toplumun ileri gelenleri vasiyetler verdiği gibi annelerin de evlenecek olan kızlarına vasiyetler verdiği olurdu. Câhiliyeden günümüze ulaşan vasiyetlerin ahlaki konularda olduğu görülmektedir. Câhiliye Dönemi vasiyetleri manası kolay basit lafızlardan oluşmaktaydı. Bazen secî'li ifadeler içermekle beraber üslubu hutbelerle aynıydı.¹¹³¹ İslami Dönemde vasiyetler lafız ve mana yönüyle Câhiliye Dönemi vasiyetleri ile benzerlik göstermektedir. Konu olarak ise iyiliği emredip kötülüğü nehyetme ve siyasi mevzulardaki düşünceleri aktarma şeklinde tezahür etmiştir.¹¹³² Sadru'l-İslam Dönemi'nde dinî ve siyasi bir hüviyet kazanan vasiyet, Emevîler Dönemi'nde de siyasi, dinî ve ahlaki, sosyal içerikli vasiyetler olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmektedir.¹¹³³

Abbâsîler Dönemi'ne gelindiğinde Fars ve Hint vasiyet ve hikmetlerinden Arapçaya yapılan tercümeler başta halifeler olmak üzere yöneticilerin ve fikir adamlarının düşüncelerini ve vasiyetlerini etkilemiştir. Yunancadan Arapçaya tercüme edilen Aristo'nun İskender'e vasiyetleri de Arapların vasiyetlerini etkilemiştir. Bunların

¹¹²⁷ (Bakara: 1/156)

¹¹²⁸ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1343; Abdüsselam Arı, "Vasiyet", *DİA*, İstanbul 2021, XLII, 552.

¹¹²⁹ Manzum vasiyet örnekleri için bkz. Huzeyfe Abdullah 'Îzâm, *el-Vesâyâ fi'l-Edebî'l-Endelûsî*, (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Amman 2007, 72-121.

¹¹³⁰ 'Abdülhakîm Belbe', 42.

¹¹³¹ 'Abdülhakîm Belbe', 43-44.

¹¹³² Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, 237-238.

¹¹³³ Demirayak, *Arap Edebîyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 340-354.

yanı sıra İslam kültürünün bu türe olan etkileri de unutulmamalıdır. Çeşitli konularda verilen bu dönemin siyasi içerikli vasiyetlerinde halife kendinden sonra halkı idare edecek olan veliahta yönetimle alakalı telkinlerde bulunurdu. İbnu'l-Mukaffâ'nın Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği *Hudânâme*, *Âyinnâme* ve *et-Tâc fî Sîreti Enûşirvân* gibi eserlerde halife ve yöneticilerin dinî ve ahlaki bağlamda yapması gerekenler sıralanmıştır. Sosyal içerikli vasiyetlerde ise eğitim ve öğretimle meşgul olan talebelere ve hocalara yapılan tavsiyeler ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan başta Abdulhamîd el-Kâtib olmak üzere bazı kâtiplerin kâtiplik mesleğinin ahlaki yönünü ele aldığı ve kitabette uyulması gereken kuralları dile getirdiği vasiyyetler de önem arz etmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi vasiyyetlerde basit ve anlaşılır lafızların kullanılarak edebî sanatlardan uzak durulmasının nedeni bu vasiyetlerin sanat amacıyla değil çeşitli siyasi ve sosyal konuların aktarılması için söylenmiş olmasıdır. Kolay anlaşılır ve insanların ruhunda tesir bırakacak şekilde olması tercih edilmiştir. Hitabet ve kitabet türlerinde olduğu gibi vasiyette de Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden iktibaslar yapıldığı ve kimi zaman da konuşmanın şiirle desteklendiği görülmektedir.¹¹³⁴

Vasiyet Endülüs toplumunda önemli bir nesir türü olarak varlığını sürdürmüştür. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi dinî, siyasi ve sosyal konularda vasiyetler söylenmiş ya da yazılmıştır. Dinî vasiyetlerde dünyadan yüz çevirme, salih ameller işleme, her an uyanık olma ve insanları faydalı işler yapmaları için teşvik etme gibi konuların yanı sıra çocukların dinî ilimleri öğrenerek büluğ çağına ulaştıklarında Kur'ân'ın hükümlerine göre yetiştirilmesi gerektiği de işlenen konular arasındadır.¹¹³⁵ İlk zamanlarda tekellüften ve bedî' sanatlarından uzak, sade ve anlaşılır olan Endülüs vasiyetleri, ilerleyen dönemlerde uzun tutulmaya başlamış, secî' ve cinas gibi edebî sanatlarla süslenmiştir.¹¹³⁶

el-Kâdi 'İyâd dinî bir vasiyetinde dünyanın geçici olduğunu çeşitli örneklerle açıklamış ve doğruluktan ayrılınmaması gerektiğini vurgulamıştır:

"أَيُّهَا النَّاسُ اسْلُكُوا جَوَادَ الْحَقَائِقِ، وَاتْرَكُوا بُنْيَانَ الطَّرِيقِ، وَلَا تَغُرَّنْكُمْ بِكَوَاذِبِ الْمَخَارِقِ، فَإِنَّهَا كَثِيرَةٌ

الْبَوَائِقِ، جَمَّةُ الْعَوَائِقِ، قَاطِعَةٌ لِلْأَسْبَابِ وَالْعَلَائِقِ، تَارِكَةٌ لِمَنْ هَامَ بِهَا مَفَارِقِ، تُدِيرُ دَوَائِرَهَا بِكُلِّ صَامَةٍ

¹¹³⁴ Demirayak, *Abbâsî Edebîyatı Tarihi*, 173-183.

¹¹³⁵ Huzeyfe Abdullah 'İzâm, 31-32.

¹¹³⁶ 'Abdulazîz Muhammed 'Îsâ, 57-59.

وَنَاطِقٍ، كَمْ أَهْلَكْتُ مِنَ الْخَلَائِقِ، وَطَوْتُ مِنَ الْفَرَاعِينَ وَالْعَمَالِقِ، وَطَوَّحْتُ مِنَ الْقِيَاصِرِ وَالْبَطَارِقِ...

“Ey insanlar! Hakikatin yolunu tutun, (başka) yollar inşa etmeyi bırakın, hile ve yalanlarla (birbirinizi) aldatmayın çünkü bu büyük bir felakettir, faydasız şeylerin biraraya gelmesidir ki beşeri münasebetleri kesip atar. Bu münasebetlere önem verenler için bir yol ayrımı ve uzaklaşma demektir. İster susan ister konuşan olsun yaratılmış ne kadar insan varsa durum böyledir. (Zaman) Firavunların ve Amelikâlılar gibi olanların kitabını dürdü, Kayserleri ve Patrikleri helak etti...”¹¹³⁷

Murâbıtlar hareketinin kuruluş aşamasındaki liderlerinden Ebû Bekr b. Ömer, Murâbıtların ve Lemtûne kabilesinin önde gelenlerini toplayarak onlara Yûsuf b. Taşfîn’in dinî değerlere saygılı, şerefli, kararlı, cesur ve takvalı olduğunu dile getirmiş ve kendisinden sonraki siyasi lider olmasını istediğini söylemiştir.¹¹³⁸ Yûsuf b. Taşfîn’e de yöneticilikle alakalı tavsiyelerde bulunduğu vasiyeti dönemin en önemli siyasi vasiyetleri arasındadır:

"يَا يُوسُفُ، إِنِّي قَدْ وَلَّيْتُكَ هَذَا الْأَمْرَ وَإِنِّي مَسْئُولٌ عَنْهُ؛ فَاتَّقِ اللَّهَ فِي الْمُسْلِمِينَ، وَأَعْتَقْنِي وَأَعْتِقْ نَفْسَكَ مِنَ النَّارِ، وَلَا تُضَيِّعْ مِنْ أَمْرِ رَعِيَّتِكَ شَيْئًا؛ فَإِنَّكَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ، وَاللَّهُ تَعَالَى يُصْلِحُكَ وَيَمْدُدْكَ وَيُؤَفِّقَكَ لِلْعَمَلِ الصَّالِحِ وَالْعَدْلِ فِي رَعِيَّتِكَ."

“Ey Yûsuf! Seni bu vazifeye atadım (çünkü) bundan ben sorumluyum. Müslümanlar(ın) hakları konusunda Allah’tan kork (ki) hem beni hem de kendini ateşten koru. Tebaana ait olan işlerde (hiçbir şeyi) zayi etme zira sen onlardan mesulsün. Allahü Teâlâ tebaana karşı seni ıslah etsin, senden yardımını esirgemesin, hayırlı ve adaletli olan işlerde muvaffak kılsın.”¹¹³⁹

Yûsuf b. Taşfîn de ölümünün yaklaştığını anladığında kendisine veliaht tayin ettiği oğlu Ali b. Yûsuf’a Endülüs ve Mağrib’te nasıl bir yönetim sergileyeceği ve denge politikası izleyeceğine dair önemli vasiyetlerde bulunmuştur.¹¹⁴⁰

¹¹³⁷ el-Kâdi ‘Îyâd, Ebu’l-Fazl ‘Îyâd b. Mûsâ b. ‘Îyâz el-Yahsubî, *et-Ta’rîf bi’l-Kâdi ‘Îyâd*, Thk: Muhammed b. Şerîfe, Vizâretu’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye, Mağrib 1982, 86.

¹¹³⁸ es-Sallâbî, *el-Cevheru’s-Semîn*, 68.

¹¹³⁹ Abdurrahman Sa’id el-Velîlî, *el-Ustûra*, Dâru Atlas li’n-Neşr ve’l-İntâci’l-İ’lâmî, Kahire 2017, 236.

¹¹⁴⁰ Meçhul Müellif, *el-Hulelu’l-Mûşîyye fî Zikri’l-Ahbâri’l-Merrâkuşîyye*, 82-83.

Vasiyetlerde genel olarak muhatabın dünya ve ahiret saadetine ulaşmasının istenmesi ön plandadır. İbn Sa'îd el-Endelusî oğluna verdiği sosyal içerikli bir vasiyetinde insanlar hakkında kötü zandan kaçınmasını ve karşısında kim olursa olsun anlayışlı olmasını istemiştir:

"وَتَعَجَّلِ الْمُكَافَأَةَ وَلْيَكُنْ حُسْنَ الظَّنِّ بِمَقْدَارِ مَا وَاصِرٍ بِقَدْرِ مَا وَالْفُطُنُ لَا تَخْفَى عَلَيْهِ مَخَايِلَ الْأَحْوَالِ

وَفِي الْوُجُوهِ دَلَالَاتٌ وَعَلَامَاتٌ"

*“İnsanlara mükafaat vermede (onları memnun etmede) acele et, olabildiğince hüsnüzan besle, (yaptıklarına) sabredebildiğin kadar sabret. Onları anlamaya çalış, onlardan çekinme, durumlarını tasavvur ve tehayyul et, zira insanların yüzlerinde (sana yardımcı olacak) belirtiler ve alametler vardır.”*¹¹⁴¹

Gerek Doğu’da gerekse Endülüs’te verilen vasiyetlerde Kurân ayetlerinden ve hadislerden iktibaslar yapıldığı ve sözlerin/ibarelerin şiirlerle renklendirildiği görülmektedir. Bu, İslamiyetten sonra Arap Edebiyatında nesrin diğer türlerinde de sıkça görülen bir durumdur. Vasiyetlerin ve nasihatlerin tutulması için ayetler iktibas etmenin muhatap üzerinde tesiri artırıcı bir rolünün olduğu muhakkaktır. Özellikle vasiyet tutulduğunda alınacak mükâfat ve yerine getirilmemesinin vereceği manevi zararlarla ilgili ayetlerin seçildiği görülmektedir.¹¹⁴²

Vasiyet veren kişi muhatabı ikna etmek için duruma uygun hadislerden de yararlanmaktadır. Örneğin Müslümanların haklarına riayet edilmesini tavsiye eden bir kişinin, Müslümanın malına hürmet etmenin canına hürmet etmeye eşdeğer olduğunu bildiren hadisleri okuması gibi.

Endülüs’te söylenen vasiyetlerin diğer özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Nazım olarak da verilebilen vasiyetler genel kanıya göre bir nesir türüdür. Söz söyleme sanatlarının muhatap üzerindeki etkisi de hesaba katılarak konuşmanın duruma uygun beyitlerle renklendirildiği görülür.

¹¹⁴¹ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II, 357.

¹¹⁴² el-Kartâcennî, Ebu'l-Hasen Hâzım b. Muhammed, *Minhâcu'l-Buleğâ' ve Sirâcu'l-Udebâ'*, Thk: Muhammed el-Habîb, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 1986, 106.

- Vasiyetin sahibi hayat tecrübelerini paylaşılarak ders alınabilecek geçmişte yaşanan olaylara vurgu yapmaktadır.
- İstifham cümleleri kullanılarak muhatabın dikkatinin toplanması sağlanmıştır.
- Muhataba nida edatı ile seslenilebildiği gibi edat kullanılmadan da mevzuya girilebilir.
- Vasiyetlerinde kendine has başlama ifadesi kullananlar da olmuştur. Örneğin Lisânuddîn İbn Hatîb kimi vasiyetlerine "الله الله، آه آه" gibi ifadelerle başlamıştır.
- Secîli ifadeler kullanmak yaygın olmakla birlikte îcâz ve ‘itnâba meyil olduğu görülür. Kalabalığa verilen vasiyetlerde dinleyicileri rahatlatma adına îcâzlı konuşma yaygındır.
- Özel bir kişiye ya da topluluğa verilmesi, vasiyetlerde kullanılan lafız, mana ve edebî sanatı da etkilemiştir.¹¹⁴³

2.3.4. Makâmeler

Lügatte “ayakta durmak, dikilmek ve kalkmak” anlamlarına gelen makâme (مقامة) kelimesinin “topluluk ve meclis” gibi anlamları da vardır.¹¹⁴⁴ Sonraki zamanlarda “Kâtiplerin hikâyelerini secî’li biçimde anlatması” ve “vaaz ve fıkraları dinlemek için insanlar tarafından oluşturulan meclis” şeklinde edebî bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır.¹¹⁴⁵ Ahlâki konuşma şeklinde topluluğun önünde gerçekleştirilen vaazlar zamanla halifelerin huzurunda da verilir olmuştur. İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnu’l-Ahbâr* adlı eserinde “Makâmâtü’z-Zuhhâd ‘İnde’l-Hulefâ ve’l-Mulûk” şeklinde müstakil bir başlık açtığı görülür.¹¹⁴⁶ Dinleyicileri etkileyen lafızların seçildiği ve sosyokültürel değerlere de dokunan kısa edebî hikâyeler olarak görülen makâmelerde kâtib, anlatım esnasında belagattan aldığı güçle lafızlarını ilmek ilmek dokumaktadır.¹¹⁴⁷

¹¹⁴³ Huzeyfe Abdullah ‘Îzâm, 63-68.

¹¹⁴⁴ İbn Manzûr, XII, 496-506; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 1152. Câhiliye Dönemi şairlerinden Lebîd b.Rebî’a ve Zuheyr b. Ebî Sulmâ şiirlerinde bu kelimeyi kullanmışlardır. Şiirler için bkz. ‘Atîk, *el-Edebu’l-‘Arabî fi’l-Endelus*, 476.

¹¹⁴⁵ el-Kalkaşendî, XIV, 110; ‘Atîk, 476-477.

¹¹⁴⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *‘Uyûnu’l-Ahbâr*, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Lübnan 1925, II, 333.

¹¹⁴⁷ ez-Zebâh, *Funûnu’n-Nesri’l-Edebî bi’l-Endelus fi Zilli’l-Murâbitîn*, 124-125.

Öz anlamından uzaklaşmadan birtakım değişikliklere uğrayarak Emevîler Dönemi'nde ve I. 'Abbâsî asrında, dindar kişilerden dinî ve ahlâki hikâyeler dinlemek amacıyla halifeler tarafından düzenlenen toplantılar için kullanılmıştır. II. 'Abbâsî asrında daha çok dinî içerikli sohbet anlamında kullanılan makâme, hicri III. asırdan itibaren önceki anlamlarını kaybederek “dilenci hitabesi” manasına gelmeye başlamıştır. Makâmenin Arap nesir türleri içinde yer alması ise hicrî IV. asırda gerçekleşmiştir.¹¹⁴⁸

el-Câhiz, İbn Kuteybe, İbn Fâris, İbn Dureyd, Ebu'l-Mutahhar el-Ezdî ve İhvânü's-Safâ'nın eserlerinin, makâme türünün ortaya çıkmasındaki etkisi büyüktür. Makâme sanatını ilk ortaya çıkaran kişi olarak bazen bu isimlerden biri zikredilse de genel kanı makâmeye belirli hususiyetler kazandırarak edebî bir tür haline getiren kişinin Bedî'u'z-Zamân el-Hemedânî (ö. 398/1008)¹¹⁴⁹, sonra da el-Harîrî olduğu yönündedir. Makâme sanatının başlıca üslup özelliklerini; makâmeye bir rivayetle başlanması, mekân ismi zikredilerek yolculuk çerçevesinde geçmesi, anlatıcının kimi zaman kendisinden birinci tekil şahıs olarak bahsettiği karşılıklı konuşmalar şeklinde hikâye üslubuyla anlatılması, normalin üzerinde secî'li ifadenin kullanılması ve garîb lafızlara yer verilmesi şeklinde saymak mümkündür.¹¹⁵⁰ Kur'ân ve hadislerden iktibasların yapıldığı Doğu makâmelerinin Kur'ân üslubuyla oluşturulduğu söylenebilir.¹¹⁵¹

Makâme türünün Endülüs'e geçişi, ilim öğrenmek maksadıyla Doğu'ya yolculuk yapanların, karşılaştıkları bu sanatı dönüşte Endülüs'e getirmeleriyle olmuştur. Bedî'u'z-Zamân el-Hemedânî'nin makâme ve risalelerinin Endülüs'te yayılması ise Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde bazı ediplerin mu'âraza¹¹⁵² yapmaları ve eserlerini taklit etmeleri neticesinde gerçekleşmiştir.¹¹⁵³

Endülüs makâmeleri kuruluş ve üslup yönüyle Doğu'dakilerle benzerlik göstermektedir. Makâmeye râvînin adıyla başlanması, haberin naklediliş biçimi,

¹¹⁴⁸ ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 124; Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 192-193.

¹¹⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I, 127; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 115; 'Atîk, 477; Rahmi Er, *Bedî'uzzaman El Hemezânî ve Makâmeleri*, Hece Yayınları, Ankara 2020.

¹¹⁵⁰ Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)*, 193-199, 201-209.

¹¹⁵¹ Doğu makâmelerinde İslam'ın izleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbtisâm Muhammed Sa'îd Bâhamdân, *el-İtticâhu'l-İslâmî fî'l-Makâmâtî'l-Meşrikiyye mine'l-Karnî'r-Râbi' hattâ'l-Karnî's-Sâdisi'l-Hicrî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Vizâretu't-Ta'limi'l-'Âlî, Câmi'atu Umî'l-Kurâ, Mekke 1997.

¹¹⁵² Geniş bilgi için bkz. İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zehîra*, I, 117, 184, 246, IV, 154.

¹¹⁵³ 'Atîk, 479.

mekânın¹¹⁵⁴ özelliklerinin tasviri ve makâme türünün olmazsa olmazı olan anlatıcının secî' sanatıyla başından geçen yolculuğu vasf etmesi bu benzerliklerden birkaçıdır. Genelde Endülüs sınırları dâhilinde gerçekleşen yolculuklar, seyahat esnasında bir gezginin başına gelen olayları betimlediği risaleleri andırmaktadır.¹¹⁵⁵ Anlatıcı sonuç kısmında ise yine kendisini dinleyen topluluğa ayet, hadis, şiir, hikmetli söz ya da darbı meseller kullanarak mesajını ulaştırmaya çalışmaktadır. Diğer edebî türlerde olduğu gibi makâmeler de toplumun ahvalini yansıtan ayna vazifesi görmüştür.¹¹⁵⁶

“Dilenci hitâbesi” olarak anıldığı III. ‘Abbâsî asrındaki anlamına fazla rastlanmaması, nesrin önemli türlerinden olan risaleye benzemesi, anlatımına seyahat Edebiyatı ile başlayan anlatıcının kendinî gizlemesi, ‘itnâba meyilli uzun cümlelerin kullanılması ve müzikal bir hava verecek derecede secî’li anlatımdan yararlanılması Endülüs makâmelerinin özellikleri arasında gösterilmektedir.¹¹⁵⁷ Günümüze ulaşan makâme örnekleri edebî tenkit, siyaset, medih, hiciv, gazel, mucûn ve şehir ya da seyahat tasviri çerçevesinde şekillenmiştir.¹¹⁵⁸

Murâbitlar Dönemi’ne kadar gerek mu‘âraza gerekse taklit yoluyla makâme türüne ilgi gösteren edipler arasında Ebû Abdullah b. Şeref el-Kayrevânî, el-Hemedânî’nin *el-Makâmâtü'l-İblisiyye* adlı eserinden etkilenecek *et-Tevâbi‘ ve’z-Zevâbi*¹¹⁵⁹’yi oluşturan Ebû Hafs ‘Umer b. Şuheyd, Ebû Muhammed b. Mâlik el-Kurtubî, Abdurrahmân b. Fetûh, ‘Abdulaîz el-Muallim, en-Nübâhî ve İbn ‘İyâd gösterilebilir.¹¹⁶⁰

Doğu’da el-Harîrî’nin makâmelerinin ortaya çıkışı Murâbitlar Dönemi’nin ilk yıllarına rastlamaktadır. Her ortamda dile getirilen bu makâme örneği, Doğu’da olduğu gibi Endülüs’te de duyulmuş ve yayılmıştır. el-Harîrî’nin ölümünden sonra Doğu’da ve Endülüs’te onun makâmedeki üslubuna benzer çalışmalar yapan edipler, yaptıkları

¹¹⁵⁴ Makâmelerde mekân tasviri hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 139-140.

¹¹⁵⁵ ‘Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî ‘Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 247.

¹¹⁵⁶ Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât Endelus)*, 522; ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 140-141, 145-146.

¹¹⁵⁷ Ahmed Dayf, *Belâğatu'l-'Arab fî'l-Endelus*, 43-44; Sâyim Salîha, *Fennu'l-Makâme fî'l-Endelus “Makâmâtü Ebî Tâhir Muhammed et-Temîmî Enmüzeccân”* (Yüksek Lisans Tezi), Câmî'atu Abdilhamîd İbn Bâdis, Cezayir 2018, 18-19.

¹¹⁵⁸ ‘Atîk, 482-483.

¹¹⁵⁹ Eser hakkında geniş bilgi ve çevirisi için bkz. İbn Şuheyd, Ebû Âmir Ahmed el-Eşcaî el-Kurtubî, *Risale et-Tevâbi‘ ve’z-Zevâbi* (2. Baskı), Thk. Butrus el-Bustânî, Dâru Sâdır, Beyrut 1996; Nevzat H. Yanık, Mustafa Aydın, *et-Tevâbi‘ ve’z-Zevâbi‘*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

¹¹⁶⁰ ‘Abbâs, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî ‘Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 244-245.

mu'âraza ve şerhlerle makâme sanatına süreklilik kazandırmışlardır. Örneğin Ebû Muhammed et-Temîmî es-Sarakustî, *Makâmâtü's-Sarakustî* diye de bilinen elli adet makâmenin bulunduğu *Makâmâtü'l-Luzûmiyye* isimli eserini, el-Harîrî'nin elli makâmesine mu'âraza olarak kaleme almıştır.¹¹⁶¹ Makâmelerinden birine "Makâmâtü's-Şu'arâ" adını veren es-Sarakustî, el-Hemedânî ve İbn Şuheyd'in makâmelerinde olduğu gibi Câhiliye'den başlayarak sırasıyla şairlerle konuşmaktadır.¹¹⁶²

Murâbitlar Dönemi'nde makâme türünde eserler kaleme alan diğer edipler arasında el-Feth b. Hâkân, İbn Ebi'l-Hisâl, İbn Hafâce, Muhammed b. Muhârib el-Vâdî ve Ebu'l-Hasen b. Sellâm el-Mâlakî bulunmaktadır. Murâbitlar Dönemi makâmelerinin özelliklerini Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden iktibasların yapılması, çokça şiir serpiştirilmesi, mesellerden yararlanılması ve aşırı derecede secî'li ifade kullanılması şeklinde saymak mümkündür. Kâtipler makâmelerini kabileler, şehirler, çeşitli bitki ve hayvanlar, yıldızlar ve gezegenler gibi çeşitli konuları işleyerek şekillendirmiştir.¹¹⁶³

es-Sarakustî'nin *Makâmâtü'l-Luzûmiyye* adlı eserinde yer alan bir makâmesi şu şekildedir:¹¹⁶⁴

حَدَّثَ الْمُتَزَّرُ بْنُ حُمَامٍ، قَالَ حَدَّثَ السَّائِبُ بْنُ تَمَّامٍ، قَالَ: طَرَحْتَنِي طَوَارِخُ الزَّمَنِ، إِلَى أَرْضِ الْيَمَنِ، فَتَقَلَّبْتُ فِي أَرْجَائِهَا، وَتَصَرَّفْتُ بَيْنَ يَاسِهَا وَرَجَائِهَا، فَبَيْنَا أَنَا مِنْهَا فِي عُمَانَ أَنْفُضُ الْمَهَازِيلَ وَالسَّمَانَ، وَإِذَا فِتَامٌ مِنَ النَّاسِ بَعْدَ فِتَامٍ، يَنْحَدِرُونَ مِنْ فُرَادَى وَتُؤَامٍ، وَإِذَا بِقَائِمٍ يَقْصُصُ الْقِصَصَ وَالْأَنْبَاءَ، وَيَحْمِلُ مِنَ الْحَدِيثِ الْكُلَّ وَالْأَعْبَاءَ، يَنْظُمُ تَارَةً وَيَنْثُرُ، وَيَمُرُّ هَوْنًا فِي حَدِيثِهِ وَلَا يَغْثُرُ، فَمِلْتُ أَسْمَعَ مِنْ نَشِيدِهِ، وَأُصْغِي إِلَى تَرْشِيدِهِ، وَأَنَا أَتَرَشَّفُ مِنْ مَقَالِهِ الْعَذْبِ الرَّزَالِ، وَأَجْتَنِي مِنْ حَدِيثِهِ السِّخَرِ الْحَلَالِ، وَهُوَ يَقُولُ: "أَيُّهَا النَّاسُ: أَضْرِبْ لَكُمْ الْأُمَثَالَ، وَلَا أُحَاطِبْ مِنْكُمْ الْعُتَاءَ وَلَا الْخُنَالَ، الْحِكْمَةُ لِلْمُؤْمِنِ ضَالَّةٌ، وَالْمَوْعِظَةُ عَلَى الْهَدَى دَالَةٌ، الْمَوْتُ لَا بُدَّ نَازِلٌ، وَالْأَجَلُ مُقَارِبٌ وَمُنَازِلٌ، وَالْمَرَةُ بَيْنَ أَمَلٍ خَادِعٍ وَعُمْرٍ ذَاهِبٍ، وَقَدَرٌ رَادِعٍ وَأَجَلٌ نَاهِبٍ، وَظِلٌّ مَائِلٌ، وَنَيْءٌ زَائِلٌ، وَرَأْيٌ فَاعِلٌ، وَقَضَاءٌ حَائِلٌ، يَفْتَرِشُ الْأَمْنَ مَهْدًا، وَيَلْبَلُكُ الصَّبَابَ

¹¹⁶¹ 'Atîk, 482-483; ez-Zebâh, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, 135-136.

¹¹⁶² es-Sarakustî, *el-Makâmâtü'l-Luzûmiyye*, 264-294.

¹¹⁶³ 'Abbâs, *Târihu'l-Edebî'l-Endelusî 'Asru't-Tavâif ve'l-Murâbitîn*, 245, 251.

¹¹⁶⁴ es-Sarakustî, *el-Makâmâtü'l-Luzûmiyye*, 41-44.

شَهِدًا، وَيَقُولُ: "لَنْ تَبِيدَ، وَمَا أَطْيَبَ السَّلْعَ وَالْهَبِيدَ"، وَغُرَابُ الرَّدَى يَحُومُ عَلَيْهِ وَيُحَلِّقُ، وَالذَّهْرُ يُبْلِي جَدِيدَهُ وَيُحَلِّقُ، وَرَبَّمَا وَقَعَ عَلَى فَنَائِهِ، وَنَعَبَ بَذَاهِيهِ وَفَنَائِهِ، يُسْمِعُهُ بِلِسَانٍ فَصِيحٍ، وَيُسَهِّدُهُ بِقَوْلِ النَّصِيحِ:

el-Munzir b. Humâm, el-Sa'ib b. Temmâm'ın şöyle söylediğini rivayet etti; zamanla gerçekleşen olaylar beni Yemen'e kadar fırlattı. Ben de ümit ve ümitsizlik arasında onun etrafında dolanıp durdum. Orada, Umman'dayken, bir vaizin ortaya çıkarak hatasız bir şekilde bazen nazım bazen de nesirle hikâyeler ve haberler anlattığını, insanların birer ikişer onu dinlemeye geldiklerini görünce onun şarkısını/anlattıklarını ben de dinleyeyim dedim. Söylediği şarkıyı iyice duyuyor, tatlı sözleriyle dolu kadehi yudumluyor ve dimağıma helal olan bu sihirden sözcükler devşiriyordum. Diyordu ki: "Ey insanlar! Size misaller sunuyorum ancak ayak takımına hitap etmiyorum, hikmet müminin yitiğidir, bu hidayete erdirecek vaaz bir delildir. Ölüm kuşkusuz gelecek, ecel yaklaşacaktır. Kişi elde edemeyeceği bir hayal ile geçip giden bir ömrün, yazılmış bir kaderle açgözlü bir ecelin, ışıklı yerde oluşan karanlık ile bitmek üzere olan bir gölgenin, yapmak istenilen ile olup biten arasında bir yerdedir". "Ecel yok olmayan bir Ebucehil karpuzudur, ölüm kargası onun üzerinde dolanır durur, zaman onu eskitir ve yenisini ortaya çıkarır. Zamanın eskittiği bir avluya düşer ve ölümünü haykırır, yenisi ise onu iyi bir şekilde ıstır ve gayet açık bir dille şu şekilde öğüt verirdi (Basît):

فَدُ اسْمَعِ الْعَاذِلُ النَّصِيحَ 1 وَبَيْنَ النَّاطِقِ الْقَصِيحِ
أَمَّا تَرَى وَيُحْكُكَ اللَّيَالِي 2 غُرَابُهَا بِالرَّدَى يَصْرِحُ
وَأَنْتَ فِي عَيَّةِ التَّصَايِي 3 فَدُ تَابَ مِنْ لَوْمِكَ النَّصِيحِ

1- "Kınayıcı ona tavsiyelerde bulundu, konuşmacı kelimasını daha da netleştirdi"

2- "Yazık sana! Gecelerini görmüyor musun? Onun kargası ölümü haykırıyor."

3- "Sen çocukça bir eğlencenin sapkınlığındayken, nasihatçı ise seni kınamanın pişmanlığı içinde."

Makâmesine, özelliklerine uygun olarak rivayetle başlayan, mekân ismi zikrederek oraya yolculuk yaptığından bahseden yazar şu şekilde devam eder:

ثُمَّ أَنْتَقَى ذَا قَلْبٍ حَشُوعٍ وَمَدْمَعٍ نَشُوعٍ، وَقَالَ: "إِنَّ خَادِعَ هَذَا الدَّارِ لَعَرُورٌ، وَإِنَّ ظِلَّهَا لَحُرُورٌ، وَإِنَّ الْبَارِدَ لَحَمِيمٌ، وَإِنَّ الْبَارِضَ لَجَمِيمٌ، وَإِنَّ النَّاصِرَ لَهَشِيمٌ، وَإِنَّ النَّاطِرَ لَيْشِيمٌ، وَإِنَّهُ لَمَنْبُتُ الْفَجَاعِ، وَمُعْتَرِكُ الْوَقَائِعِ، وَإِنَّهَا لَخَادِعَةُ الْخَدَاعِ، حِمَّةُ الْإِغْرَابِ وَالْإِبْدَاعِ:

لَا يَخْدَعَنَّكَ الزَّمَنُ الْخَادِعُ 1 فَإِنَّهُ الشَّاعِبُ وَالصَّادِعُ
وَأَقْدَعُ فُودَيْتِ النَّفْسِ يَا جَاحِجاً 2 لَمْ يَنْدِهِ عَنْ غِيٍّ قَادِعُ
فِي إِثْرِكَ اللَّيْلِ جَرَى وَالضُّحَى 3 وَأَنْتَ فِي ظِلِّ الْمُنَى وَادِعُ

Sonra kibirden ictinâb eden bir yürek ve kurumaya yüz tutmuş gözyaşlarıyla tazimle eğildi ve şöyle dedi: “Bu yurdun aldatanı kibirli, gölgesi sımsıcak, soğuğu cehennem, bitkiler ilk ortaya çıktıklarında geniş bir alana yayılır. Yeşillikler kuruyunca gözleri bulutu arar, yağmur nereye ve ne zaman yağacak diye. Gerçekten burası felaketlerin kaynağı, savaşların gerçekleşme alanıdır (Serî’):

1- “Aldatıcı olan zamana sakın aldanma çünkü o, bozguncu ve engelleyicidir.”

2- “Ona hiçbir güç mani olamaz, sen ancak kendini feda etmiş olursun”

3- “Gece ile gündüz ardından koşar ve sen, ölümün gölgesinde elveda dersin”

أَيُّهَا النَّاسُ: إِنَّمَا أَنْتُمْ أَنْوَاعٌ وَأَجْنَاسٌ، مِنْكُمْ الْجَلِيلُ وَالْحَقِيرُ، وَالْعَنِيُّ وَالْفَقِيرُ، وَالسَّفِيهُ وَالْحَلِيمُ، وَالْجَاهُولُ وَالْعَلِيمُ، وَالنَّبِيُّ وَالْحَامِلُ، وَالْعَاطِلُ وَالْعَامِلُ، وَالصَّحِيحُ وَالسَّقِيمُ، وَالظَّاعِنُ وَالْمُقِيمُ، وَإِنِّي فِيكُمْ لَابْنُ سَبِيلٍ، وَأَخُو حَيٍّ وَقَبِيلٍ، لَكِنْ زَوَّيْتُ عَنْهُمْ الْأَقْدَارَ، وَتَنَاءَتْ بَيْنِي وَبَيْنَهُمُ الدَّارُ، أَهْدِي إِلَيْكُمْ مِنْ حَبْرِي غَرِيباً، وَأُنَبِّئُ مِنْكُمْ غَافِلاً وَارِيباً، كُنْتُ إِنْبَاءً لِيَعُضِ الْأَقْيَالِ، أَسْحَبُ فَضْلَ الْأَذْيَالِ، وَأُهِيمُ بِذَاتِ الْحَالِ، وَأَشْتَمِلُ ثَوْبَ الرَّهْوِ وَالْحَالِ، وَأَزْنَعُ فِي رَوْضِ الْهُوَيْنَا وَالْمُجُونِ، وَأَسْتَهْدِي الصَّبَابَةَ بَيْنَ نَجْدٍ وَالْحُحُونِ، حَتَّى إِذَا احْتَرَمْتُهُ يَدُ الْحِمَامِ، وَصَارَ أَمْرُنَا إِلَى تَمَامٍ، رَغِبَ عَنِّي الْوَيْيُ وَالْحَمِيمُ، وَزَهَدَ فِي الْوَشِيطُ وَالصَّمِيمُ، وَقَامَ فِي الْأَمْرِ قَائِمٌ،

عَلَى حَيْنَ نَامَ مِنِّي نَائِمٌ، أَحَلَّ بِالْعُهُودِ وَالذَّمِّ، وَغَارَ مِنْ ذَوِي الْمَرَاتِبِ وَالْهِمَمِ، فَأَصَارَنِي طَرِيداً، وَغَادَرَنِي
شَرِيداً، أَعْتَامُ الْكِرَامِ، وَأَتَسَوَّغُ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ، وَزَيْمًا سَفَقْتُ الثُّرَابَ، وَوَرِدْتُ الْآلَ وَالسَّرَابَ، وَأَوِي إِلَّا زُغْبِ
الْحَوَاصِلِ، كَالْأَسِنَّةِ أَوْ الْمَنَاصِلِ، يَتَطَلَّعُونَ إِلَيَّ تَطَلَّعَ الْعَرِيمِ، وَيَسْتَعِطُّونِي اسْتِعِطَّافِي لِلْكَرِيمِ، فَمَا تَظُنُّونَ بِي
وَقَدْ جِئْتُهُمْ صِفْرَ الْوِطَابِ، خَاءَبَ الْأَخِطَابِ، ثُمَّ أَنْشَأَ يَقُولُ:

يَا رَبِّ يَا زَا الْجَلَالَ مَنَّا 1 فَمَنْكَ الْوَاسِعُ الْخَفِيْلُ
سَيِّانَ عِنْدَ الْإِلَهِ دَرَّ 2 يَزُرُّهُ دَائِيًّا وَفِيْلُ
مَاضَاغٍ مِنْ خَلْقِهِ عَلَيْهِ 3 الْبَازِلُ الْعَوْدُ وَالْأَفِيْلُ

Ey insanlar! Siz çeşit çeşitsiniz, aranızda soylu ve hakim, zengin ve fakir, akılsız ve hoşgörülü, câhil ve âlim, zeki ve tembel, işsiz ve çalışan, sıhhatli ve hasta, konar göçer ve yerleşik, ben de içinizden bir yolcuyum, mahalle ve kabile kardeşinizim, fakat kader beni sizden uzaklaştırdı. Yurt, aramızdaki ayrılığı methü sena etti. Size bazı garip haberler sunuyorum ki gafıl olanlarınızı uyarmış olayım. Ben de bir kralın oğluydum, kendime hayranlıkla baktığım uzun bir elbise giyerdim, gurur ve kibirle vücuduma sarılan elbiseyle aşk ve mucûn bahçelerinde dolanıp dururdum. Necid ile Hucûn¹¹⁶⁵ arasında geçen zamanı hatırlardım, ta ki ölüm beni yakalayıp bu hale getirinceye kadar. Yanımda ne yardımcılarım kaldı ne de bir dostum, ne bir soylu ne de sıradan bir insan, kıskandı beni zaman, çünkü yüksek rütbelere sahip önemli biri idim. Bu yüzdendir beni firari yaparak evsiz bırakması. Seraba doğru koşar, kuşun yemek borusunda sakladığı yemeğin bile peşine düşerdim. Peki hiçbir şeyin kalmadığında ve hayal kırıklığına uğradığında benim hakkımda ne düşünürsün? (Basît):

1- “Ey Rabbimiz, ey celâl sahibi ulu Allah’ımız! Geniş olan lütfundan bizlere de ihsan eyle”

2- “Allah katında karınca ile fil arasında rızık farkı yoktur, ikisi de her daim rızıklanır”

¹¹⁶⁵ Mekke'den bir buçuk mil uzakta bulunan bir yer.

3- “*Mahlûkatın hiçbirisi Allah katındaki rızkını kaybetmez. İster küçük olsun ister yaşlı ve büyük.*”

Yazar makâmesinde secî‘li ifadelere çokça yer verdiği görülür. Gerek şiirler serpiştirerek gerekse konuşma esnasında geçmişinden bahsederek dinleyicilere öğütler verme yoluna gitmiştir.

SONUÇ

711'de Müslümanlar tarafından başlatılan fetih hareketinden 1492 yılında Gırnata'nın düşmesine kadar geçen yaklaşık sekiz yüz yıl zarfında, Endülüs'te, İspanyolların *reconquista* (yeniden fetih) isteği ile Müslümanların cihad anlayışı devamlı karşı karşıya gelmiştir. Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklar ilk zamanlarda Endülüs'ün tamamını kapsıyorken sonraları ise tek bir şehirdeki emirliğin siyasi sınırlarına kadar daralmıştır. Ancak sahip olunan toprak parçası ne kadar olursa olsun Doğu'da olduğu kadar İberya'da yaşayan insanlara göre de bu bölgenin adı Endülüs'tür. Endülüs kelimesinin menşei hakkında Hz. Nuh'tan Hz. Peygamber'e kadar çeşitli rivayetlerin bulunması, Müslümanların bu coğrafyayı yalnızca fiziki olarak değil, oluşturulan tarihi arkaplanla filolojik olarak da sahiplendiğini göstermektedir. Stratejik bir noktada bulunan Endülüs'ün coğrafi durumunu, şairlerin ince üslupları ve manaya uygun lafızlarla nazmettikleri tabiat tasvirlerinden anlamak mümkündür. Ravdiyyât, zehriyyât, şeceriyyât, semeriyyât ve mâiyyât şiirlerine bakıldığında, tarihi süreçte Endülüs'ün Müslümanların sahip olduğu en iyi bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Endülüs'ün fethi, yıllarca çeşitli kavimlerin ve soyluların baskı ve zulmü altında olan halkın rahat nefes alma isteğiyle, Müslümanların İslâmiyeti Mağrib'ten daha ilerilere taşınması gerektiğine olan inançlarının kesiştiği noktada zuhur eden tabî bir neticedir. Asabiyet temelli çekişmelerin yaşandığı Endülüs'te, Emevî Devleti, ordusunun Araplardan değil, ücretli Berberî askerlerden ve satın alınan Avrupalı esirlerden oluşturmuştur. Abbâsîler her fırsat bulduğunda Endülüs'teki Emevî hanedanını devirmeye çalışmış ancak Endülüs Emevîleri Abbâsî idari tecrübesinden yararlanarak ayakta kalmayı başarmıştır. Hilâfet kavramını yeniden yorumlayan kadıların, birbirleriyle savaşamayacak kadar uzakta olmaları şartıyla aynı anda iki halifenin bulunabileceği yönündeki görüşleri ve Berberîleri Endülüs'ün siyasi merkezi olan Kurtuba'dan 1023 yılında zorla çıkaran halkın, yaklaşık altmış sene sonra Mağrib'te Berberî bir devlet olan Murâbıtlardan yardım istemesi Endülüs tarihinde gerçekleşen ilginç olaylar arasındadır.

İlmi ve kültürel anlamda oldukça ilerleyen Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasının ardından, şehirdevlet şeklinde varlığını devam ettiren Tavâif emirliklerinin herbiri, yönettikleri şehirleri ön plana çıkarmaya gayret etmişler ve bunda da şair ve

kâtiplerden fazlasıyla yararlanmışlardır. Siyasi ve iktisadi rekabetin yanı sıra ilmi ve edebî rekabetin olması, etnisiteye değil coğrafi yapıya göre şekillenen Endülüs'te edebî faaliyetlerin sekteye uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Diğer bir ifadeyle Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde yaşanan siyasi tarih karmaşık ve muğlak hadiseler yığını olarak karşımıza çıksa da sanat ve Edebiyattaki hareketlilik azalmamış, Murâbıtlar Dönemi'nde de devam etmiştir.

İsmi ribât lafzından alan Murâbıtlara bu isim verilmeden önce, çöl şartlarında sıcaktan ve tozdan korunmak için peçe taktıklarından “Mülessimûn” denilmiş ve bu durum pek çok şiire konu olmuştur. Şayet Murâbıt yöneticiler tarafından şairlere ihsan verilmişse, peçe haya timsali olarak görülmüş, ödüllendirilmemişlerse yüzlerindeki çirkinlikleri kapatan bir araç olarak dillendirilmiştir. Her iki durumda şairlerin duygu ve beklentileri farklı olsa da Murâbıtların peçe taktıkları tarihi bir gerçek olarak kaynaklarda yerini almış, ancak şairlerin bu türden çelişkili tutumları eleştirilere yol açmıştır.

Murâbıtların Emîri Yûsuf b. Taşfîn'in el-Gazzâlî'nin fetvasını alarak 1090 yılında birliği sağlamak adına Endülüs'e geçmesi, 711 yılında fetih için Endülüs'e geçen Emevî birliklerine benzetilmiştir. Zira fetihten önce baskı gören halk nasıl ki Müslümanları bir nevi kurtarıcı olarak görmüşse, emirliklerin baskısı altında ağır vergilerden şikayetçi olan halk da Murâbıtlara kurtarıcı gözüyle bakmıştır. Emîr Taşfîn'in İslam'ın emirleri haricinde Endülüs halkından vergi almaması takdir edilirken, fetvası alınan el-Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmiddîn* adlı eserinin, sonraki yıllarda Murâbıtlar tarafından toplatılarak meydanlarda yakılması ise şaşkınlıkla karşılanmıştır.

Arapların ve Berberîlerin Doğu'daki kabile yaşamının özelliklerini Endülüs'e taşımaları, bu topraklarda kültür erozyonuna maruz kalmalarını engellemiş, ancak kabile ve köken farklılığından kaynaklanan ayrışmaları beraberinde getirmiştir. Bu durum edebî hareketliliğe katkı sunmuş olsa da yaşanan siyasi, sosyal ve iktisadi buhranlar halkı yıpratmıştır. Nitekim zaman zaman Endülüs'te fitnelerin ortaya çıkmasına ve Müslümanların gerilemesine neden olan gelişmeler arasında, yöneticilerin cihad ruhunu kaybederek eğlence hayatına dalmaları ve asabiyet temelli çekişmelerin yaşanması gösterilmektedir. Endülüs halkı fukahanın yönetimde etkili olduğu ve yöneticilerin vazifelerini yerine getirmediği dönemlerde içinde bulundukları durumdan

şikayetçi olmuşlar, şairler de bu durumdan rahatsız olan halkın sesi olmaya gayret etmişlerdir. Kimi şairlerin hicivleri toplumun ahvalini yansıtan aynalar olmaktan ziyade topluma yön veren bir manifesto niteliği taşımaktadır.

Murâbıtları Endülüs'te yalnızca siyasi istikrarsızlık değil, güçlü bir ilim ve kültür mirası da bekliyordu. Bu mirastan istifade eden Murâbıtların ilmi ve kültürel faaliyetlere katkı sunduğu da görülür. Onlara göre toplumsal manada bir düşüşün yaşanması dinî ve eğitimin ihmali neticesinde meydana gelmektedir. Dinî bir hareket olarak ilmi faaliyetlere ehemmiyet veren Murâbıtların eğitime olan katkısı, Mağrib'in ardından Endülüs'te de birliği sağlamalarıyla başlamıştır. Temin edilen istikrar ortamı başta ilmi yolculuk yapanlar olmak üzere kendi muhitinde tedrisatına devam etmek isteyenleri de ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Eğitim görenleri ileride idari kadrolarda söz sahibi olacak kişiler olarak görmüşler ve eğitimleriyle meşgul olan hocalara gereken değeri vermişlerdir.

Eğitimin üç merhalede gerçekleştiği Endülüs'te, çocuklara, daha erken yaşlarda Arap dili gramerinin yanında Câhiliye Dönemi şiirlerinin okutulması ve ezberletilmesi, Endülüslülerin diğer İslam toplumlarına nazaran dili daha iyi kullandıkları yönündeki hâkim kanıyı açıklar niteliktedir. İlk merhalede Câhiliye şiirleri, sonraki merhalede ise Sadru'l-İslam Dönemi şiirlerinin okutulması, Arap Edebiyatının kronolojik olarak belirli bir sistem dahilinde öğretildiğinin bir göstergesidir.

Murâbıtlar Dönemi'nde kadınların yönetimde söz sahibi olmaları, Edebiyat meclisleri düzenlemeleri, ilmi ve edebî anlamda erkeklerle rekabet edecek hale gelmeleri ve yabancı hocaları perde arkasından dinleyerek de olsa şehirlerde yükseköğrenimlerine devam etmeleri Endülüs kadınlarının diğer toplumdaki kadınlardan daha özgür olduklarını göstermektedir.

Murâbıtlar Dönemi'nde başta fıkıh ve hadis olmak üzere çeşitli alanlarda ilmi çalışmalar yapılmış ve çok sayıda eser telif edilmiştir. Muhaddis sayısının birhayli fazla olduğu bu dönemde Kurtuba (Cordoba) fetvalar şehri olarak anılmıştır. Mağribli âlimlerin bazı şer'î hükümleri açıklarken "Kurtubalıların amel ettiği gibi" dedikleri görülür. Tarih ve coğrafya alanlarına ilgili olan Endülüslüler gerek tarihi olayları naklettikleri gerekse şiir ve nesir olmak üzere edebî faaliyetlere değindikleri teliflere sahiptir.

İslam toplumu, inançlarının gereği olarak meşgul oldukları dinî ilimlerin yanı sıra kendilerini ruhi olgunluğa ulaştıracak ilimler olan mantık, felsefe ve doğa bilimleri ile de ilgilenmişlerdir. Endülüs toplumu İslam akidesi ile pozitif bilimler arasında uzlaşa sağlamayı başarmış ve bu bilimlere tercüme, telif ve tasnifler yaparak katkı sunmuşlardır.

Doğa bilimleri ve botaniğin gelişmesine paralel olarak eczacılık gelişmiş ve kimya ilminin de katkısıyla ilaç formülleri yazılmaya başlamıştır. Tıp ve eczacılıkta önemli eserlerin kaleme alındığı bu dönemde, günümüzde Sağlık Bakanlığı'na denk sayılabilecek “Tıbbî Üretim Başkanlığı” kurulmuştur. Batılılar, görüşlerinden etkilendikleri ve eserlerinden yararlandıkları Müslüman âlimlere Latince isimler vermişlerdir. Batı'da *Avenzoar* ismiyle bilinen Murâbıtlar Dönemi'nin meşhur hekimi İbn Zuhr ve *Avenpae* olarak anılan felsefeci İbn Bâcce bu âlimlerden sadece ikisidir.

Felsefede Aristo ve el-Fârâbî'nin görüşlerinden etkilenen Endülüslüler, bu filozofların eserlerine şerhler yazmışlardır. Astronomi ve astroloji ilimlerinin de gelişimini sürdürdüğü bu dönemde, yıldızbilimciler, astrolojiyi eskiden olduğu gibi yalnızca kehanette bulunmak için değil, namaz ve oruç gibi ibadetlerin vakitlerini tayin etmek için de kullanmışlardır.

Murâbıtlar Dönemi'nde Endülüs'te Arap dilinin ihyasına katkı sağlayan âmiller arasında; ilerleyen zamanlarda Müslüman olmayı tercih eden Hristiyanların Kur'ân ve ibadet dili olan Arapçayı öğrenmek istemeleri, dîvân yazışmaları ile eğitim ve öğretimde kullanılan ve güçlü bir edebî mirasa sahip olan Arapça'nın halk tarafından merak edilmesi, dile hâkim olmayı gerektiren tercüme faaliyetleri ile önemli eserlerin Arapça'ya ya da Batı dillerine çevrilmesi, Katolik kilisesinin Müslümanları Hristiyanlaştırma çabalarına katkı sunması amacıyla başta Kur'ân olmak üzere İslam akaidi, siyer ve ahlâk kitapları gibi İslam hakkında bilgi sahibi olabilecekleri eserleri tercüme ettirmesi, Endülüslü papazların kiliselerde okudukları günlük duaların ve Hristiyanlığa davet mesajlarının Arapça olarak okunması, Doğu'dan çeşitli ilim dallarına ait teliflerin Endülüs'e getirilmesi ile kurulan ilim meclisleri ve geniş katılımlı münazaraları saymak mümkündür.

İlmi faaliyetler siyasi, sosyal ve iktisadi bunâlimlerden etkilenmemiş bilakis dil ile ilgili çalışmalar başta olmak üzere diğer ilmi sahalarda çalışmalar devam etmiştir.

Dilbilimin her zaman yanibaşında olan şiir, şairlerin çeşitli mevzularda ve türlerde şiir söylemeleri neticesinde dolaylı da olsa dile katkı sunmuştur.

Endülüs nahiv bilginlerinin dil çalışmalarının yapıldığı ilk topraklar olan Basra, Kûfe ve Bağdat dil ekollerinden etkilendikleri ve ilerleyen zamanlarda kendi görüşlerini oluşturdukları görülür. Endülüslüler tarafından Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı başucu eseri olarak görülmüş ve üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. *Sema* ve *kıyâs*'ın yanı sıra *ta'lîl* ve *teshîl* metotlarının da kullanıldığı Endülüs dil ekolü Murâbitlar Dönemi'nde şekillenmeye başlamıştır. Endülüslü ve Mağribli dil âlimleri, Doğudaki âlimlerin imtina ettiği hadislerden istişhâd yöntemini kullanmaları ve nahvi kolaylaştırmak adına tevilleri yumuşatma yoluna gitmeleri, bazı kaideleri hafzetmeleri ve çok sayıda illetin bulunduğu durumlarda birden fazla olanları çıkarmaları yönüyle Doğudaki dilbilginlerinden ayrılmaktadır.

Endülüs'te de Doğu'da olduğu gibi insanların *lahn*'dan uzak durmaları için gayret edilmiştir. Ancak Endülüs dilbilginleri, daha çok Mağrib ve Endülüs'te tam anlamıyla Arapça olmayan Mozarabik dilini konuşan ve Müslüman olmadığı için Kur'ân da okumayan kesimin *lahn*'dan uzak durması yönünde gayret sarfetmişlerdir.

Dil âlimlerinin çalışmaları daha çok nahiv alanında yoğunlaşmıştır. Diğer taraftan iştikâk, müsellesât, garîb lafızlar ve lügat alanında da ciddi çalışmaların yapıldığı görülür. Âlimler, anlamı birbirine yakın olan lafızların özellikleri ile aralarındaki farkları belirtmişler ve lafızda telaffuzu birbirine yakın olan harflerden hangisinin yazılacağı konusunu açıklığa kavuşturmuşlardır.

Çöl yaşantısının geniş hayal gücüne sahip olan Araplar, Abbâsîler Dönemi'nde ulaştıkları refah seviyesi ve medeniyet anlayışına Endülüs'ün tabiat güzelliklerini de eklemişlerdir. Daha önce pek alışık olmadıkları bu tabiat ve medeniyet tasavvuru Endülüs şiirinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Belirli dönemlere ve ekollere taksim edilerek ele alınan Endülüs şiiri, genel olarak zayıflıkla kuvvet, bulanıklıkla açıklık, kısırlıkla verimlilik ve yavanlıkla zenginlik arasında konumlanmıştır.

Doğu ile aynı kültürel mirasa sahip olduğu kimi zaman unutilan Endülüslülerin, Edebiyatta ve medeniyet tasavvurunda daima Doğu'yu gözledikleri söylenmiştir. Ancak Endülüs şiiri tamamen Doğu'ya atfedilmek istenirse bu, Endülüs'e mahsus nazım türlerinden muvaşşah ve zeceli yok saymak anlamına gelecektir. Endülüs'ü Doğu ile

mukayese etmek yerine benzer ve farklı yönlerini ortaya koyarak değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Fetihlerin başladığı ve savaşların yoğun olarak yaşandığı ilk yıllarda Endülüs'te şiirin gelişmesi için uygun bir ortam oluşmamış, şiire düşkün olan Arapların ondan uzak kalmaları da söz konusu olmamıştır. Yöneticilerin çok sık değiştiği Valiler Dönemi'nde ne şairler ne de sanatın bir parçası olan şiir kendinî konumlandırarak bir mecra bulamamıştır. Nitekim bu dönemin en belirgin özelliği şiir ve şairin az olmasıdır. Söylenen şiirler de Endülüs'e ait bir özellik barındırmayıp sadece orada söylenmiştir. Bu minvalde Endülüs'e alışmaya çalışan Arapların Doğu'ya bakışını, bir bebeğin annesinin yüzüne nazar etmesine benzetmek yanlış olmayacaktır.

Hem Doğu'yu taklit hem de taklitten kurtulma eğiliminin görüldüğü Emirlik Dönemi'nde şiirler, klasik Arap şiiri tarzında nazmedilenler ve Endülüs'e ait özellikleri geliştirme eğilimi gösterenler olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmektedir. Şairler, Endülüs şiirinin oluşması ve şekillenmesi aşamasında Endülüs'te yaşadıklarını ele almaktan ziyade bedevi hayatın özelliklerini taşıyan bir üslupla Doğu'ya ait mirası hatırlatan bir yol izlemişlerdir. Bu dönemde şairler yetişme ve sahip oldukları değerler itibarıyla Doğulu, Endülüs'e ait özellikleri şiirlerine yansıtabildikleri ölçüde de Endülüslü sayılmışlardır.

Emirlik Dönemi'nde klasik ve muhdes olmak üzere iki tarzda devam eden şiire, Hilâfet Dönemi'nde neoklasik şiir anlayışı da dâhil olmuştur. Muhdes şiire gösterilen tepkinin bir sonucu olan bu tarzı benimseyen şairler, klasik kasideye ait özellikleri korumalarından dolayı gelenekçi, biçim ve estetikte yaşanan değişime uyum sağladıkları için de yenilikçi sayılmışlardır. Bu şairlerin en belirgin özelliği, lafızların sahip oldukları en uzak manaları ortaya çıkarma arzusu taşımalarıdır.

Toplumda konumu ne olursa olsun herkes şiire ilgi duymuş, yöneticilerin eğlenceye düşkün olmaları da edebî faaliyetlerin yoğun bir şekilde görülmesini sağlamıştır. Ancak Mulûku't-Tavâif Dönemi ile Murâbıtlar Dönemi'nin ilk yıllarını kapsayan süre zarfında şiirin edebî zevk ve sanat yönüyle zirvede olması belirli bir durgunluğu da beraberinde getirmiştir.

Bazı Edebiyatçıların, şiirin genel durumuna bakmaksızın Murâbıtlar Dönemi şiiri hakkında olumsuz düşüncelere sahip olmuşlardır. Ancak Tavâif Dönemi'nde şiir

söyleyen şairler aynı şekilde Murâbıtlar Dönemi'nde de şiir söylemeye devam etmiştir. Şiir faaliyetlerinin taklit, taklitten kurtulma ve yenilik olarak üç aşamada incelendiği Endülüs Edebiyatında, Murâbıtlar yenilik dönemine denk gelmektedir. Diğer taraftan ne kadar dinî tandanslı olurlarsa olsunlar Sadru'l-İslâm Dönemi'nde de değinildiği gibi İslamiyet'in şiire ve şaire karşı bir düşmanlığı bulunmamaktadır. Cihad ve fetih anlayışına sahip olmalarından dolayı şiiri gereksiz bulmaları ya da Arap diline hâkim olmayan yöneticilerin var olması ise eleştirilebilir durumlar olarak değerlendirilebilir.

XII. yüzyıla denk gelen Murâbıtlar Dönemi'nde şiirde yeni bir dönem başlamıştır. Tabiat tasvirinin zirvede olduğu bu dönemde, önceleri Doğu'nun üslubundan etkilenen şairler onlarla yarışmaya ve Endülüs'ü Doğu'dan üstün tutmaya başlamışlardır. Gerek Endülüs coğrafyasına ait tabiat tasvirleri yaparak gerekse Endülüs'e ait toplumsal konuları ele alarak kendilerini iyice Endülüslü hissetmeye başlamışlardır.

Şiirin muhdes ve neoklasik olmak üzere iki tarzda devam ettiği Murâbıtlar Dönemi'nde, şairler kolay üslupları, güzel terkipleri ve ince lafızlarıyla bilinmektedir. Şairler manayı taşıyabilecek hoş lafızlara yönelmişler, insanları en çok etkileyecekleri kelimeleri tercih etmişler ve beyitlerini cinâs ve tıbâk sanatlarıyla süslemişlerdir. Şairlerin şiir nazmetmedeki amaçları, kullandıkları sanatlar, tahayyülleri, duyguları ve şiirlerini kültürel mirasa dayandırıp dayandırmamaları durumu, kendilerine özgü şiir dilini oluşturmuştur.

Ses önce kulağa ihtiyaç duyduğundan şairin ne söylediği kadar nasıl söylediği de önemlidir. Şiirsel musiki ile güçlendirilen lafızlar düz bir anlatımdan daha etkili bir tesir gücüne sahiptir. Şairler nazımda kullandıkları bahirler kadar kafiyei de estetik açıdan önemli bulmuşlardır. Beytin sonunda görmeye alışık olduğumuz kafiyein yanı sıra beyit içinde de ahengi yakalamak adına yapay kafiyeleer oluşturma yoluna gitmişlerdir.

Şiirler okunduğunda her ne kadar birbirine benzedikleri düşünülse de her şairin edebî zevki ve üslubu farklı olmuştur. Söz konusu bu müstakil farklılıklar, boyutları farklı, ancak bir araya geldiklerinde birbirlerini tamamlayan bütünün parçaları gibidir. Toplumun ahvali ve hissiyatı, bu parçaların bir araya getirilmesiyle meydana gelen bütünün izdüşümüdür.

Endülüs şiirinin en belirgin özelliği fikirlerde ve manalardaki açıklıktır. İçerikte zihni yoran ve fikirsel eylem gerektiren kapalı derin felsefî manalar kullanmak bir

zorunluluk olarak görülmemiştir. Şairler felsefe yapmaktan ziyade eğlence gibi hayatın kolay yönleriyle ilgilenmişlerdir. Mesela gınâda şairin ne hikmetlere yer vermesine ne de derin hayallere dalmasına gerek yoktur. Şiirlerde çok az yer alan felsefi manalar ise şairin hislerin tercümanı olarak kullanılmıştır ve yüzeyseldir. Endülüslü şairler şiirlerin içeriğini geliştirmek ve zenginleştirmek için gerek fikir gerekse mana yönüyle din, Edebiyat, lügat ve tarih gibi çeşitli kültürel miraslardan yararlanmışlardır. Çeşitli sözlerle ve sanatlarla anlatılan dinî kültüre dayalı miras Endülüs şiirinde açık bir şekilde kendinî hissettirir. Şairler Kur'ân ayetlerinden ve hadislerden iktibaslar yaparak, çeşitli alanlara ait terimler kullanarak ve geçmiş tarihi olayları hatırlatarak içeriği zenginleştirmeye çalışmışlardır. Bazı şairler içeriğe yönelmeyip ses gibi şekilsel sanatlara rağbet ederken kimi şiirler ise kültürel mirastan beslenmenin yanı sıra fikirler ve düşüncelerle hayat bulan şiirde içeriğe de önem verip onu ses ve desenlerle süsleyerek sunmuşlardır.

Endülüslü şairlerin şiirlerine konu olacak bilgileri edinme isteği Doğu'ya kadar uzanmıştır. Dilleri, kültürleri ve bilim önderleri bir olan Arapların bu gereksinimi bir eksiklik olarak görülmemelidir. Edebî anlamda ürettiklerine bakılacak olursa ana hatlarıyla Endülüs'e özgü kimliklerini korudukları anlaşılmaktadır. Aynı kültürel birikime dayalı topraklarda yetişen Endülüslü şairler, sınırlı bir şekilde de olsa birbirlerinin lafız ve manalarından etkilenmişlerdir. Bazen aynı lafza değişik mana vermişler bazen de lafzı ya da ibareyi naklen almayı tercih etmişlerdir.

Endülüs'ün fethini takip eden süreçte, şiir örneklerine fazla rastlanmadığı gibi öncelikle duygu ve manalara değil akla dayandığı kabul edilen nesir örneklerine de rastlamak güçtür. Hitabet ve kitabetin öne çıktığı Valiler Dönemi'nde yazışmaların muhtevasının siyasi olduğu görülmektedir. Dinî konuları ve siyasi olayları kapsayan hitabet ile karşılıklı yapılan anlaşmalar ve yazışmalar Valiler Dönemi'ne ait nesri oluşturmaktadır. İbareyi süslemekten ziyade anlamı güçlü lafızlar seçilmiş ve îcâza dönük ifadeler kullanılmıştır. Emirlik Dönemi'ne gelindiğinde edebî nesir üslup bakımından Doğu'daki ile benzerlik gösterir. Doğuda Abdulhamîd b. Yahyâ'nın risaleye kattığı yenilikler Endülüs'te de görülmeye başlamıştır.

Birçok ilmi eserin telif edildiği ve önceki dönemlere ait şiirlerin tedvin edildiği Hilâfet Dönemi nesrinde III. 'Abbâsî asrının etkisi görülmektedir. Bedîu'z-Zemân el-

Hemedânî (ö.399/1009) ve el-Harîrî'nin makame ve risalelerinin X. yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'e ulaşmasının buradaki kâtipler üzerinde büyük etkileri olmuştur. Makâmelerdeki sanat ve üslup taklit edilmeye başlanmıştır. İdari işlerin düzenlendiği divan risalelerinin ve siyasi içerikli yazışmaların muhteva ve dil yönüyle geliştiği görülür. Dostlar arasındaki duyguların dile getirildiği ihvan risaleleri de yoğun olarak görülmektedir. Bu tür risalelerde serzeniş, özür dileme, şikayet, af dileme, hediye ve imtiyaz isteme gibi konular işlenmiştir. Hitabet ve kitabet haricinde kullanılan diğer bir nesir türü de diyaloglardır. İki kişi arasında geçen konuşmaları ele alan bu türde kişiler arasındaki tartışma ve değerlendirmeler ele alınmaktadır.

Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ilmi ve edebî nesirde gözle görülür bir ilerleme kaydedilmiştir. Edebî eserlerin telif ve tasnif edilmesi, hikayeler, münazaralar, makâmeler ve gerek siyasi gerekse sosyal içerikli risaleler dönemin önemli nesir örneklerini oluşturur. Endülüs'te yaşam standartlarının değişmesiyle beraber edebî üslubun da değiştiği, zamanın şartlarına ve konunun içeriğine göre edebî sanatların ağırlık kazandığı görülür. Hutbe ve risalelerde el-Câhiz'in üslubundan etkilenilmiş ve bunlar eskiye nazaran daha uzun ve daha belîğ hale gelmiştir. Mulûku't-Tavâif Dönemi nesrine bakıldığında kâtiplerin el-Harîrî ve el-Hemedânî'nin yanı sıra el-Ma'arrî'nin üslubundan da etkilendikleri görülmektedir. Hitâbetin gelişme kaydettiği bu dönemde, kitabet türünde dîvân ve ihvân risalelerinin yanı sıra münazara, tasnif, tercüme ve makâme gibi konuların işlendiği görülür. İhvân risaleleri daha çok af ve merhamet dileme şeklinde tezahür etmiştir. Bu dönemde canlı ya da cansız varlıkların hayali olarak konuşturulduğu metinler olan münazara türünde örnekler de göze çarpmaktadır. Önceleri nesirde ibareyi süslemekten ziyade anlamı güçlü lafızlar seçilmiş ve îcâza dönük ifadeler kullanılmışken yaşam standartlarının değişmesiyle beraber edebî üslubun da değiştiği, zamanın şartlarına ve konunun içeriğine göre edebî sanatların ağırlık kazandığı hutbe ve risalelerin eskiye nazaran daha uzun ve daha belîğ hale geldiği görülür.

Murâbıtlar Dönemi nesri Tavâif Dönemi ile benzerlik gösterir. Risalelerde, hutbelerde ve vasiyetlerde muhatabı etkilemek ve söylemini desteklemek amacıyla İslam dininin ana kaynakları olan Kur'ân ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır. Bu dönemde birçok şair aynı zamanda nesir ustası olarak karşımıza çıkmaktadır. Secî'li ifade kullanmada aşırıya giden kâtiplerin bu sanatı tek harfe kadar indirdikleri olmuştur.

Kimi zaman hacim olarak uzun olan risaleler incelendiğinde sanatın fazla mananın ise az olduğu görülür. Bu dönem nesri hayal kurabilme yeteneğine ve lafzi sanatlara bağlı olarak gelişimini sürdürmüştür. Kâtipler, risale, makâme ve hutbelerinde Doğu'da el-Ma'arrî, İbn Nebâte, el-Harîrî ve el-Hemedânî'nin üslubundan etkilenmişlerdir. Murâbıtlar her ne kadar tarih itibarıyla Doğu'da dördüncü Abbâsî asrına denk gelseler de nesir faaliyetlerinde üçüncü Abbâsî asrının etkisi göze çarpmaktadır. İlmi nesirde ise içinde edebî ifadelerin ve inşâ sanatına ait kaidelerin geçtiği fihrist, anı ve gezi yazısı türlerinin yanı sıra edebî kaynak olma özelliği taşıyan eserler telif edilmiştir.

Nesrin önemli türlerinden olan hitabet sanatına Endülüslüler de ilgi göstermişlerdir. Endülüs Emevîleri Dönemi'nde yaşanan asabiyet temelli çekişmeler ve cihada teşvik için yapılan konuşmalar hitabet türünün canlanmasını sağlamıştır. Hutbeler bedevi lafız ve manalarından oldukça uzak olup kolay anlaşılır bir üsluba sahiptir. Kısa cümleler tercih edilirken ibareyi süslemek yerine mana ile meşgul olunması bu dönemin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İstifham cümlelerinin kullanıldığı bu dönemde cümleler daha uzun, cinas, secî', mesel ve Kur'an'dan iktibaslarla dinî, siyasi ve sosyal konulara ağırlık verildiği görülür. Mulûku't-Tavâif Dönemi'nde ise Emirlerin her biri kendi propagandasını yürütecek, askerleri coşturacak üslubu düzgün hatiplere ihtiyaç duymuştur. Bu dönem hutbelerinin büyük bir kısmı Kur'an ayetleri, hadisler ve şiirlerden oluşmaktadır. Garip lafızlardan uzak durularak düzenli cümleler oluşturulmaya özen gösterilmiştir. Murâbıtlar Dönemi'nde dinî hitabetin öne çıktığı görülür. Kur'an ayetlerinden iktibaslar yapılmasının yanı sıra sûre isimleri tevriye sanatı kullanılarak hutbeleri şekillendirmiştir. İbareler son derece süslü olmasına rağmen kolay anlaşılır manalara sahiptir. Lafız-mana uyumunun göze çarptığı hutbelerde secî'li ifadeler yoğun olarak görülmektedir. Muharebe meydanlarında irad edilen hutbelerde ise cihad ruhu, şeref kazanma, cennet ve ganimet gibi mevzular işlenmiştir.

Endülüs'ün fethiyle beraber kitabet sanatının ilk örnekleri de görülmeye başlamıştır. Emirler, valiler ve diğer yöneticiler arasındaki iletişim dîvân risaleleri vasıtasıyla olmuştur. Konuların sınırlı olduğu bu yazışmalarda îcâza meyil vardır. Risalelerin dili açık ve anlaşılır üslubu ise süsten ve tekellüften uzaktır. Hilâfet Dönemi'nde secî'li kullanım ve lafız seçimine özen gösterme gibi yenilikleri ortaya çıkmıştır. Hilâfet ve Mulûku't-Tavâif Dönemlerinde ilmi ve edebî anlamda tercüme,

makâmât, tasnif, münazara, teşekkür, tebrik ve sitem gibi konuları içeren sanat türleri meydana gelmiştir. Murâbıtlar Dönemi'nde önemli bir nesir türü olan kitabet, Tavâif Dönemi'ndeki edebî mirasa paralel olarak varlığını sürdürmüştür. Gerek dîvân risaleleri gerekse ihvân risalelerinde secî'li ifadelerin kullanılması yaygınlaşmıştır. Başta dîvân risaleleri olmak üzere ihvân risalelerine ait çok sayıda örnek mevcuttur. Bu dönemde edebî değeri olan vasiyetlerin yanı sıra makâme türüne olan ilgi oldukça fazladır.

Genel anlamda değerlendirme yapmak gerekirse, Afrika'dan Endülüs'e geçen Murâbıtları, orada yalnızca siyasi istikrarsızlık değil, güçlü bir ilim ve kültür mirası da bekliyordu. Bu mirastan oldukça istifade eden Murâbıtlar, sonraki yıllarda ilmi ve kültürel faaliyetlere katkı sunmayı da ihmal etmemiştir. Murâbıtlar tarih itibariyle Doğu'da dördüncü Abbâsî asrına denk gelseler de nesirde üçüncü Abbâsî asrının etkisi göze çarpmaktadır. Bunda şüphesiz Endülüs'ün coğrafi konumunun etkisi büyüktür. Şiir faaliyetleri her ne kadar hız kesmeden devam ettiyse de sanat olarak zirvede olmanın verdiği belirli bir durgunluk söz konusudur. Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen ilmi yolculuklar ve kimi âlim ve ediplerin eserleri ile beraber Endülüs'e gelmeleri, Doğu'daki edebî mirasın Batı'ya taşınmasına katkı sunan önemli amiller arasında gösterilmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abbâs, İhsân, *el-‘Arab fî Sikilliye*, Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1975.
- _____, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusî (‘Asru Siyâdeti Kurtubâ)* (5. Baskı), Dâru’s-Sekâfe, Beyrut 1978.
- _____, *Târîhu’l-Edebî’l-Endelusî (‘Asru’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn)* (2. Baskı), Dâru’s-Şurûk, Amman 1997.
- _____, *et-Târîhu’s-Siyâsî ve’l-Hadârî li’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Asri’l-Murâbitîn*, Dâru’l-Ma‘rifeti’l-Câmi‘a, İskenderiye 1998.
- ‘Abbâse, Muhammed, “el-Lehecât fî’l-Muvaşşahât ve’l-Ezcâli’l-Endelusiyye”, *Mecelletu Havliyyâtî’t-Turâs*, Câmi‘atu Abdilhamîd b. Bâdis, Cezayir 2009, (9), 7-23.
- _____, *el-Muvaşşahât ve’l-Ezcâli’l-Endelusiyye ve Eseruhâ fî Şi‘ri’t-Trûbâdûr*, Dâru Umî’l-Kitâb, Mostegânim 2012.
- Abbûd, Mârûn, *Edebu’l-‘Arab*, Muessesetu Hindâvî, Kahire 2014.
- Abdullah, Nâfi‘, *el-Hicâ fî’ş-Şi‘ri’l-‘Arabiyyi’l-Endelusî*, Filistin 1984.
- Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde (Tıpkıbasım)*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2019.
- ‘Abîdullah, Muhammed, “Ru’ye Cedîde li Şi‘ri’l-Medîh ‘Înde’l-‘Arab”, *Tebeyyûn*, Ürdün 2015, 12 (3), 153-166.
- Adonis, *Arap Poetikası*, Çev: Emrullah İşler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Ahmed, Adnân Muhammed, “Mutemmimu’bnu Nuveyre: Dirâse fî’t-Târîh ve’ş-Şi‘r”, *Mecelletu Dirâsât fî’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ*, sy. 4, Lazkiye 2011, 91-138.
- Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr* (İkinci Baskı), Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2014.
- ‘Ali, Abdurrahman, *et-Târîhu’l-Endelusî mine’l-Fethi’l-İslâmî Hattâ Sukûti Ğirnâta*, Dımaşk 1987.

- ‘Ali, Muhammed Kürd, *Ğâbiru’l-Endelus ve Hâdiruhâ*, el-Mektebetu’l-Ehliyye bi Mısır, Kahire 1923.
- _____, *Resâilu’l-Buleğâ’* (4. Baskı), Matba‘atu Lecneti’t-Te’lîf ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1954.
- ‘Alem, Hüsâm Muhammed, *Dirâsât fi’n-Nesri’l-‘Abbâsî (el-Kısmu’s-Sânî)* Câmi‘atu’l-Ezher, Kahire 2007-2008.
- Alper, Ömer M., “İbn Sînâ”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 319-322.
- el-A‘mâ et-Tutaylî, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Abdillâh b. Hureyre el-Kaysî, *Dîvânu’l-A‘mâ et-Tutaylî*, Thk: Muhyiddîn Dîb, el-Muessesetu’l-Hadîse li’l-Kitâb, Lübnan 2014.
- el-Ânî, Sâmî Mekki, *Dirâsât fi’l-Edebî’l-Endelusî*, Merkezu Zâid li’t-Turâs ve’t-Târîh, Bağdat 1978.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Hazm”, *DİA*, İstanbul 1997, XX, 39-52.
- Arı, Abdüsselam, “Vasiyet”, *DİA*, İstanbul 2021, XLII, 552.
- el-‘Arîni, İbrâhîm, *el-Hayâtu’l-İlmiyye fi’l-Endelus fi’l-‘Asri’l-Muvahhidîn*, Mektebetu’l-Melik Abdilazîz, Riyad 1995.
- Arslan, Emîr Şekîb, *el-Hulelu’s-Sundusiyye fi’l-Ahbâri ve’l-Âsârî’l-Endelusiyye*, el-Mektebetu’r-Rahmâniyye, I-III, Kahire 1936.
- ‘Âsî, Michel, *eş-Şi’r ve’l-Bîe fi’l-Endelus*, el-Mektebetu’t-Ticâriyye li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Beyrut 1970.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Târık b. Ziyâd”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 24-25.
- ‘Atik, ‘Abdulazîz, *el-Edebu’l-‘Arabî fi’l-Endelus*, Dâru’n-Nahđati’l-‘Arabiyye, Beyrut 1976.
- ‘Avvad, Şâhir , *eş-Şi’ru’l-‘Arabî fi Risâi’d-Duvel ve’l-Emsâr hattâ Nihayeti’s-Sukûti’l-Endelus (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Câmi‘atu ‘Ummi’l-Kurâ, Külliyyetü’l-Luğati’l-‘Arabiyye, Mekke 1984.
- Aydın, Mustafa, “Müveşşah”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 229-231.
- Aytekin, Arif, “İbn Tûmert”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 425-427.

- Azamat, Nihat, “İbnü’l-‘Arîf”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 522-523.
- Bağdâd, Ahmed, *Şi’riyyetu’l-Mekân fi’ş-Şi’ri’l-Câhilî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atu Cîlâlî Liyabis, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Luğât ve’l-Funûn, Cezayir 2016.
- el-Bağdâdî, ‘Abdulmecîd, “Esbâbu İntişâri’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Saytaratihâ fi’l-Endelus”, *Mecelletu’l-Kısmi’l-‘Arabî*, Lahor 2017, sy. 24, 273-283.
- el-Bağdâdî, İsmail Bâşâ, *Hediyyetu’l-Ârifîn ve Esmâu’l-Muellifîn ve Âsâru’l-Mûsânnifîn*, Vekâletu’l-Ma‘ârif, I-II, İstanbul 1951.
- Bahît, Mahmûd İbrâhîm, *Târîhu’l-Endelus mine’l-Feth ile’s-Sukût*, Mektebetu Cezîrati’l-Verd, Kâhire 2009.
- Bahr, Rabâh Hâmid, *eş-Şi’r fi’ş-Şilb min ‘Asri’t-Tavâif hattâ Sukûtihâ* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’l-Halîl, ‘İmâdetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Filistin 2009.
- Bakırcı, Selami, *IV. Abbâsi Döneminde Edebî Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Bakırcı, S.-Demirayak, K., *Arap Dili Grameri Tarihi*, AÜFEF Yayınları, Erzurum 2001.
- Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 425-428.
- Baş, Bilal, *Bir Hristiyanlık Mezhebi Olarak Aryüsçülük* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- el-Bedevî, İbrahim, *Fennu’l-Hitâbe*, Dâru’l-Kavli’s-Sâbit, Beyrut 2008.
- el-Behcî, İnâs Husnî, *Târîhu Devleti’l-Endelus*, Merkezu’l-Kitâbi’l-Akâdîmî, Amman 2018.
- Bekr, Abdurrahman, *ez-Zecel ve’z-Zeccâlûn*, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire 2018.
- Belbe‘, ‘Abdulhakîm, *en-Nesru’l-Fennî ve Eseru’l-Câhiz fih*, Mektebetu’l-Encilu’l-Mısriyye, İskenderiye 1955.
- el-Bennâ, Muhammed İbrâhîm, *Ebu’l-Huseyn et-Terâve ve Eseruhû fi’n-Nahv*, Dâru Ebî Selâme, Tunus 1980.

- el-Berrâk, Abdullah b. Ğazây, *el- 'İkdu 'n-Nadîd fî Şerhi 'l-Kasîd* (Yüksek Lisans Tezi), Câmia'tu Umîi'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da've Usûli'd-Dîn, Mekke 2001.
- Beşşâr b. Burd, Ebû Muâz el-Ukaylî, *Dîvânu Beşşâr b. Burd*, Thk: Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, I-IV, Cezayir 2007.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenu'l-Kubrâ* (3. Baskı), Tahkîk: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-X, Beyrût 2003.
- el-Beyyûmî, Muhammed Receb, *el-Edebu'l-Endelusî Beyne't-Teessur ve't-Te'sîr*, el-Meclisu'l-'İlmî, Riyad 1980.
- el-Bişrî, Sa'd b. Abdillâh, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fî 'Asri Mulûku't-Tavâif fî'l-Endelus*, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Riyad 1993.
- Brockelman, Carl, *Târîhu 'ş-Şu 'ûbi'l-İslâmiyye* (5. Baskı), Çev: Nebiyye Emîn Fâris, Münîr el-Ba'labekkî, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1973.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî* (1. Baskı), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 2002.
- el-Bustânî, Butrus, *Ma 'âriku'l-'Arab fî'l-Endelus*, Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, Kahire 2012.
- Bûtşîş, İbrâhîm el-Kâdirî, *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru't-Talî'a li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1993.
- Bûbakkâr, es-Sa'id, "eş-Şi'ru't-Ta'lîmî: Mâhiyyeten ve Târîhan ve Ehemmiyyeten", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 2018, sy. 50, 35-47.
- Câbir, Râide Mehdî, "el-'Îtâb fî'ş-Şi'ri'l'Abbâsî", *Câmi'atu Bâbil Mecelletu Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye*, 2013, sy. 10, 509-517.
- el-Cebbûrî, Yahya, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fî'ş-Şi'ri'l-'Arabî (el-Hanîn ile'l-Evtân)* (1.Baskı), Dâru Mecdulâvi, Ammân 2008.
- Cerîdetu'r-Râidi't-Tûnusî*, 7 Temmuz 1980, sy. 30, Tunus.
- el-Cündî, 'Ali, *Târîhu'l-Edebî'l-Câhilî*, Mektebetu'l-Câmi'iyyeti'l-'Arabiyye, I-II, Beyrut 1966.

- Cusûs, 'İzzuddîn, *Mevkifu'r-Ra'yye mine's-Sultati's-Siyâsiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelus 'alâ 'Ahdi'l-Murâbitîn*, Afrîkiya's-Şark, Fas 2014.
- Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 489-505.
- _____, "Övünme", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 103-104.
- Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri* (2. Baskı). Kapı Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, "Beyit", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 66.
- _____, "Arûz", *DİA*, İstanbul 1991, III, 424-437.
- Çınar, Mustafa, *Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Dönemi Edebî Çevresi (392-424/1031-1090)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2020.
- _____, "Endülüs'te Mulûku't-Tavâif (Sultanlar) Döneminde Gelişme Gösteren Zühhd Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme", *Ekev Akademi Dergisi*, 12 (36), Yaz 2008, 107-118.
- _____, "Endülüs'te Mulûku't-Tavâif Döneminde Gelişme Gösteren Aşk Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme ", *Nüşa Şarkiyat Dergisi*, sy. 34, Ankara 2012, 135-150.
- Çiftçi, Faruk, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi (316-422/929-1031)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- ed-Dab'u, Mustafa, "Seher Halîfe İkkûnetu'r-Rivayeti'l-Filistîniyye", *Mevsûatu Ebhâs ve Dirâsât fi'l-Edebî'l-Filistîniyyi'l-Hadîs*, el-Câmi'atu'l-Emrîkiyye bi'l-Kâhire, 2018.
- Dadan, Ali, " Endülüs Adının Kökeni Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 7, sy. 14, 2009, 371-376.
- ed-Dağlı, Muhammed Sa'îd, *el-Hayâtu'l-İctimâ'yye fi'l-Endelus*, Dâru Usâme, İskenderiye 1984.
- ed-Darîr, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Mûsâ, *et-Tenbîh ve'l-İrşâd fi 'İlmi'l-İ'tikâd*, Thk: Nûruddîn Muhammed Şu'aybî ve Diğerleri, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Fas 2014.

ed-Dâye, Muhammed Rıdvan, *Fi'l-Edebî'l-Endelusî* (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2000.

_____, *Târîhu'n-Nakdi'l-Edebî fi'l-Endelus* (1. Baskı), Dâru'l-Envâr, Beyrut 1968.

Dayf, Ahmed, *Belâgatu'l-'Arab fi'l-Endelus* (1. Baskı), Matba'atu Mısır, Kahire 1924.

Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhili)* (11. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1986.

_____, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-İslâmî)* (26. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2010.

_____, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-'Abbâsiyyu'l-Evvel)* (16. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2004.

_____, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-'Abbâsiyyu's-Sânî)* (16. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2004.

_____, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (Asru'd-Duvel ve'l-İmârât el-Endelus)*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1983.

_____, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'ş-Şi'ri'l-'Arabî* (11. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1987.

_____, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (7. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1968.

_____, *er-Risâ'* (4. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1955.

ed-Dehhân, Sâmi, *el-Vasf*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I (Cahiliye Dönemi)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2012.

_____, *Arap Edebiyatı Tarihi II (Sadru'l-İslam Dönemi)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2010.

_____, *Arap Edebiyatı Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2017.

_____, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1998.

- _____, *Er-Risaletu'l-Hezliyye Alaycı Hiciv Mektubu*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1999.
- _____, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri*, (5), 2016.
- Demirayak, Kenan, Yanık, Nevzat H., Ceviz, Nurettin, *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları (1. Baskı)*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Dendeş, İsmet Abdullatîf, *Edvâ Cedîde ‘ale’l-Murâbitîn*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1991.
- _____, *Devru’l-Murâbitîn fî Neşri’l-İslâm fî Ğarbi İfrîkyâ*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1988.
- ed-Desûkî, Nevâl, *et-Te’sîru’l-İsbânî fî’l-Muctema’i’l-Endelusî ve Sûratuh fî’l-Edeb* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi’atu’l-Urduniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Amman 1996.
- Dikici, Recep, “Hafâcî İbn Sinân”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 71-72.
- Durmuş, İsmail, “Nazîre”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 455-456.
- _____, “İbnü’l-Mukaffâ”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130-134.
- _____, “Nesir”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 6-8.
- _____, “Hamâse”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 437-440
- Duveyderî, Hannâ, “Rihletu’t-Tard ve’s-Sayd beyne’l-Maşrik ve’l-Endelus”, *Mehâmu Mecma’i’l-Luğati’l-‘Arabiyye bi Dimaşk*, el-Mektebetu’z-Zâhiriyye, Dimaşk 1995, LXX, 702-729.
- Ebû Bekr b. el-‘Arabî, Muhammed b. Abdillâh el-İşbîlî, *Kânûnu’t-Te’vîl*, Thk. Muhammed es-Süleymânî, Muessesetu ‘Ulûmi’l-Kur’ân, Kuveyt 1986.
- Ebû Bekr, Kebîr Emîn, “Âtifatu’s-Sıdk ve’l-Kizb fî Şi’ri’l-Medîh”, *Zaria Journal of Linguistics and Literary Studies*, Câmi’atu Ahmed Bellû, Yunâyır 2012, Nijerya, 1-15.

- Ebû Hilâl el-‘Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu’s-Sinâ‘ateyn el-Kitâbe ve’s-Şi‘r* (1. Baskı), Thk: Ali Muhammed el-Becâvî-Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, Kâhire 1952.
- Ebû Huseyn, Muhammed Subhî, *Sûretu’l-Mer’e fî’l-Edebî’l-Endelusî fî ‘Asri’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn*, ‘Âlemu’l-Kutubi’l-Hadîs, İrbid 2005.
- Ebû Mihcen es-Sekafî, Abdullah b. Habîb b. ‘Amr, *Dîvânu Ebî Mihcen es-Sekafî*, Haz. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, Matba‘atu’l-Ezhârî’l-Bârûniyye, Kahire tsz.
- Ebû Mustafa, Kemâl es-Seyyid, *Târîhu’l-Endelusi’l-İktisâdî fî ‘Asri Devletey el-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, Merkezu’l-İskenderiyye li’l-Kitâb, İskenderiye 1996.
- _____, *Dirâsât Endelusiyye fî’t-Tarih ve’l-Haḍâra*, Merkezu’l-İskenderiyye li’l-Kitâb, İskenderiye 1997.
- Ebû Nu‘aym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Esfîyâ*, Mektebetu’l-Hâncî, I-X, Kahire 1979.
- Ebû Zeyd, Sâmî Yûsuf, *el-Edebu’l-Endelusî*, Dâru’l-Mesîra, Umman 2016.
- Elmalî, Hüseyin, “Kaside”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 562-564.
- _____, “Tardîyye”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 16-17.
- _____, “Tasvir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 135-136.
- Emîn, Ahmed, *Zuhru’l-İslâm*, Şeriketu Nevâbiği’l-Fikr li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’t-Tasdîr, I-IV, Beyrut 1953.
- el-Ensârî, Muhammed, *İbn Sa‘îd el-Mağribî Hayâtuh ve Âsâruh* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu’l-Emrîkiyye fî Beyrut, Beyrut 1966.
- Er, Rahmî, “İbn Hafâce”, *DİA*, İstanbul 1999.
- _____, “İki Endülüs Şairi: İbn ‘Ammâr ve İbn Hafâce”, *DTCFD*, c. XXXVI, sy. 2, 87-125.
- _____, “Rusâfî, Muhammed b. Gâlib”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 246.

- Es'ad, Muhammed Câsir Cibâlî, *el-İsti'tâf fî 'ş-Şi'ri'l-Endelusî 'Asru Mulûki't-Tavâif (h. 422-484)* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Nâblus 2003.
- el-Eşterkûnî, 'Abdullah b. Yûsuf et-Temîmî el-Mâzinî es-Sarakustî, *el-Muselsel fî Ğarîbî'l-Luġati'l-'Arab*, Thk: Muhammed 'Abdulcevâd, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Kahire 1957.
- el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1986.
- _____, *el-Fahr ve'l-Hamâse* (5. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- _____, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (2. Baskı), el-Matba'atu'l-Bûlisye, Beyrût 1953.
- el-Fakî, 'İsâmuddîn 'Abdurraûf, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Mektebetu Nahđati Şark Câmi'atu'l-Kâhire, Kahire 1984.
- el-Ferezdak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî, *Dîvânu'l-Ferezdak*, Thk. Ali Fâûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1987.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî* (4. Baskı), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1981.
- el-Feth b. Hâkân el-Kaysî, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Abdillâh el-İşbîlî, *Kalâ'idü'l-'İkyân ve Mehâsinu'l-A'yân* (1. Baskı), Thk: Hüseyin Yûsuf Haryûş, Mektebetu'l-Menâr, I-II, Zerkâ' 1989.
- _____, *Matmahu'l-Enfus*, Thk: Muhammed 'Ali Sevâbike, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1983.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (*Altıncı Baskı*), Thk. Muhammed Na'im el-'Arkasûsî, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 2005.
- _____, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Thk: Enis Muhammed eş-Şâmî, Zekerıyyâ Câbir Ahmed, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2008.
- García, Alejendro, "Jews and Chiristians in Almoravid Seville as Portrayed by the Islamic Jurist İbn 'Abdûn", *Medieval Encounters*, Huelva 2008, (14), 78-98.
- Gómez, Emilio García, *eş-Şi'ru'l-Endelusî (Bahs fî Tatavvurih ve Hasâisih)* (2. Baskı), Haz. Huseyn Mu'nis, Mektebetu'n-Nahđati'l-Misriyye, Kahire 1956.

- Ğâlemî, Esmâ, *Fennu'l-Medîh 'Înde'-Şâ'iri'l-A'mâ et-Tutaylî* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Muhammed Haydar, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Luğât, Tunus 2015.
- el-Ğâmidî, Sa'îd Muhammed Ahmed, *'Abdulcelîl b. Vehbûn eş-Şâ'ir ve Şi'ruh* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Umî'l-Kurâ, Mekke 1999.
- Ğudâb, Mîra, *el-İsti'tâf fî Şi'ri'l-Mu'temîd b. 'Abbâd Dirâse Fenniyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Muhammed Haydar Biskra, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Luğât, Cezayir 2012-2013.
- Ğulâmalîzâde, Cevâd, Rûşenfikir, Kübrâ, "eş-Şi'ru't-Ta'limî; Hasâisuh ve Neş'etuh fî'l-Edebî'l-'Arabî, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, Tahran 2007, 14 (2), 47-62.
- Haccâcî, Hamdân, *Hayâtu ve Âsârû's-Şâ'iri'l-Endelusî: İbn Hafâce*, eş-Şerîketu'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Cezayir 1974.
- el-Hafâcî, Ahmed Kâzım Cevâd, *Muhâdarât fî 'İlmi'l-'Arûz ve'l-Kâfiye*, Câmi'atu Bâbil, Bağdat 2016.
- Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, *el-Edebu'l-Endelusî et-Tatavvur ve't-Tecdîd*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.
- Hafîza, Yahyâvî, *İshâmâtu Nuhâti'l-Mağrib ve'l-Endelus fî Ta'sîli'd-Dersi'n-Nahvî el-'Arabî Hilâle Karneyni's-Sâdisi ve's-Sâbi'i'l-Hicriyyeyn*, Câmi'atu Mevlûd Muammerî, Tizi Vazu, Cezayir 2011.
- Halîfât, Sahbân, "Ebü'l-Alâ el-Marrî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 287-291.
- el-Halîfe, Hâmid Muhammed, *İntisârâtu Yûsufe'bni Taşfîn*, Mektebetu't-Tâbi'in, Kahire 2004.
- el-Halîlî, Mehâ Rûhî İbrâhîm, *el-Hanîn ve'l-Ğurbe fî's-Şi'ri'l-Endelusî 'Asru Siyâdeti Ğirnâta 635-897 Hicriyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Nâblus 2007.
- Hâlis, Salâh, *Muhammedu'bnu 'Ammâr el-Endelusî*, Matbaa'tu'l-Hüdâ, Bağdat 1957.
- Hallâk, Hassân, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, Dâru'n-Nahdatî'l-'Arabiyye, Beyrut 1989.
- Harekât, İbrâhîm "Mağrib", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 314-318.

- el-Harîrî, Ebû Muhammed b. Kâsım b. ‘Ali b. Muhammed b. ‘Usmân, *Makâmâtü'l-Harîrî*, Thk: Ahmet Abdusselam er-Ratîbî, Dâru'l-Kutubi'l- ‘İlmiyye, Beyrut 1971.
- Hasen, Mahmûd, *Eseru's-Şi'ri'l-Câhilî fi'l-Edebî'l-Endelusi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Amman 2007.
- el-Herefî, Muhammed ‘Ali, *Şi'ru'l-Cihâd fi'l-Hurûbi's-Salîbiyye fi Bilâdi's-Şâm*, Dâru'l-Me‘âlimi's-Sekâfiyye, Müberrez 1979.
- Heykel, Ahmed, *el-Edebu'l-Endelusî mine'l-Feth ilâ Sukûti'l-Hilâfe*, Dâru'l-Me‘ârif, Kâhire 1985.
- Hitti, Philip K., *History of Arabs* (10. Baskı), Macmillan, Hong Kong 1989.
- Huseyn, Hamdî Abdulmun‘im Muhammed, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Hadârî li'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Ma‘rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1997.
- _____, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'Asri'l-Murâbitîn*, Muessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye 1986.
- el-Humeydî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Futûh, *Cezvetu'l-Muktebes fi Zikri Vulâti'l-Endelus*, Thk: Muhammed Tâvit et-Tancî, ed-Dâru'l-Misriyye, Kahire 1953.
- el-Hûrî, Mîşel, “Kutubu İbn Zuhr et-Tıbbiyye”, *et-Turâsu'l-'Arabî*, Dimaşk 1980, sy. 2, 45-53.
- Huseyn, Tâhâ, *Fi'l-Edebî'l-Câhilî* (2. Baskı), Muessesetu Hindâvî, Kahire 1967.
- el-Huzâ'ale, Ahmed Muhammed, *Şi'ru't-Tehânî fi'l-'Asri'l-'Abbâsî hattâ Nihayeti'l-Karni'r-Râbî' el-Hicrî*, Câmi'atu Âli el-Beyt Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye, Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ, Mafrak 2008.
- İbn ‘Abdilberr el-Mağrâvî, *Fethu'l-Berr fi't-Tertîbi'l-Fıkhî*, Thk: Muhammed b. Abdirrahmân el-Mağrâvî, Mecnû'atu't-Tuhafî'n-Nefâisi'd-Devliyye, I-XII, Riyad 1996.
- İbn Abdirabbih, Ebû ‘Umer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelusî, *Dîvânu İbn Abdirabbih*, Thk: Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1979.

- İbn ‘Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdîrrahman b. Ğâlib el-Muhâribî el-Ğirnatî el-Endelusî, *Fihris İbn ‘Atiyye* (2. Baskı) Thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1983.
- _____, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Thk: Abdusselam Abduşşâfi Muhammed, I-VI, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2001.
- İbn Bakî, Ebû Bekr Yahyâ b. Muhammed b. Abdîrrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytulî, *Dîvânu İbn Bakî el-Endelusî*, Thk: İntisâr Hadrudinân, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2012.
- İbn Bessâm eş-Şenterînî, Ebu'l-Hasen Ali, *ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra*, Thk. İhsân Abbâs, Dâru's-Sekâfe, I-IV, Beyrut 1997.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdîmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî, *es-Sıla*, Thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, I-III, Kahire 1979.
- İbn Biyye, Abdullah, Mahmûd, Muhammed, *el-Eseru's-Siyâsî li'l-'Ulemâ' fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.
- İbn Bulukkîn, el-Emîr Abdullah b. Bâdis, *Kitâbu't-Tibyân 'ani'l-Hâdiseti'l-Kâineti bi Devleti Benî Zîrî fî Ğirnatâ* (1. Baskı), Thk. 'Ali 'Umer, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2006.
- İbn Derrâc, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Âs el-Endelüsî el-Kastallî, *Dîvânu İbn Derrâc el-Kastallî*, Thk: Mahmûd Ali Mekkî, Menşûrâtü'l-Mektebi'l-İslâmî, Dîmaşk 1961.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-Luĝa* (1. Baskı), Thk: Remzî Munîr Ba'labekkî, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-III, Beyrût 1987.
- İbn Ebi'l-Hisâl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mes'ûd, *Resâilu İbn Ebi'l-Hisâl*, Thk: Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Mektebetu'l-Esed, Dîmaşk 1988.
- İbn Ebi'l-İsba', Ebû Muhammed Zekiyyuddîn Abdulazîm b. Abdilvâhid b. Zâfir Muhammed el-Mısırî, *Tahrîru't-Tahbîr fî Sinâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr ve Beyâni*

- İ'câzi'l-Kur'ân*, Thk: Hafnâ Muhammed Şeref, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire 1963,
- İbn Ebî 'Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ'*, Thk: Nizâr Rizâ, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1995.
- İbn Hafâce, Ebû İshâk İbrahim b. Ebi'l-Feth, *Dîvânu İbn Hafâce*, Thk. Ömer Farûk et-Tabbâ', Dâru'l-Kalem, Beyrut 1994.
- _____, *Dîvânu İbn Hafâce*, Thk. es-Seyyid Mustafa Ğâzî, Munşetu'l-Me'ârif, İskenderiye 1960.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, Thk: Halîl Şehâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2000.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, I-VII, Beyrût 1978.
- İbn Hânî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Hânî b. Muhammed, *Dîvânu İbn Hânî el-Endelusî*, Thk: Kerem el-Bustânî, Dâru Beyrût, Beyrut 1980.
- _____, *Tuhfetu'l-Kâdim*, Thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*, Thk: Mâzin el-Mubârek, Hamid 'Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikriyye, Dimaşk 1964.
- İbn 'Îzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-Muğrib fî İhtisâri Ahbâri Mulûki'l-Endelus ve'l-Mağrib*, Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr 'Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, I-IV, Tunus 2013.
- İbn Kuzmân, Ebû Bekr Muhammed b. Îsâ el-Kurtubî, *Dîvânu İbn Kuzmân el-Kurtubî*, Thk: Frederico Corriente, el-Mektebetu'l-'Arabiyye, Kahire 1995.
- İbn Mansûr, Abdulvehhâb, *A'lâmu'l-Mağribi'l-'Arabî*, el-Matba'atu'l-Melekiyye, I-VI, Rabat 1979.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, Thk: Ahmed Fâris, Dâru Sâdır, I-IV, Beyrût 1980.
- İbn Mîlâd, Ahmed, *et-Tibbu'l-'Arabiyyu't-Tûnusî*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1999.

- İbn Muhammed, 'Ali, *en-Nesru'l-Edebîyyu'l-Endelusî fî'l-Karni'l-Hâmis*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut 1990.
- İbn Nübâte, Cemâluddîn el-Mısırî, *Serhu'l-'Uyûn fî Şerhi Risaleti'bni Zeydûn*, Thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Dimaşk tsz.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû 'Ali el-Hasen, *el-'Umde fî Sinâ'ati's-Şi'r ve Nakdih*, Thk. 'Abdulvâhid Şa'lân, I-II, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 2000.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik el-Endelusî *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, Thk: Şevkî Dayf, I-II, Dâru'l-Me'ârif bi Mısır, Kahire 1964.
- İbn Senâ' el-Mülk, el-Kâdi es-Sa'îd Ebî'l-Kâsım Hibetillah b. Ca'fer, *Dâru't-Tirâz fî 'Ameli'l-Muvaşşahât*, Thk. Cevdet er-Rikâbî, et-Turâs, Dimaşk 1949.
- İbn Şuheyd, Ebû Âmir Ahmed b. Abdilmelik b. Ahmed el-Eşcaî el-Kurtubî, *Dîvânu İbn Şuheyd*, Haz: Ya'kûb Zekî, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî li't-Tâ'a ve'n-Neşr, Kahire 1969.
- _____, *Risale et-Tevâbi' ve'z-Zevâbi* (2. Baskı), Thk. Butrus el-Bustânî, Dâru Sâdır, Beyrut 1996.
- İbn Tabâtabâ, Muhammed Ahmed b. 'Alevî, *'Îyâru's-Şi'r* (İkinci Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2005.
- İbn Zeydûn, Ebu'l-Velîd Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. Gâlib el-Mahzûmî el-Endelusî, *Dîvânu İbn Zeydûn* (2. Baskı), Thk: Yûsuf Ferhât, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1994.
- İbnu'l Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 'Abdusselam el-Hirâs, Dâru'l-Fikr, I-IV, Dimaşk 1994.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-XI, Beyrut 1987.
- İbnu'l-Faraḍî, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî, *Târîhu 'Ulemâi'l-Endelus* (2. Baskı), Thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, I-III, Kahire 1989.

- İbnu'l-Hatîb Lisânuddîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta*, Thk: Yûsuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 1971.
- _____, *Ceyşu't-Tevşih*, Thk. Hilâl Nâcî-Muhammed Mâzûr, Matba'atu'l-Menâr, Tunus, t.y
- İbnu'r-Reyb, Mâlik et-Temîmî, "Dîvânu Mâliki'bni'r-Reyb Hayâtuh ve Şi'ruh", Thk: Nevra Hammûdî el-Kaysî, *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-'Arabîyye*, (1) 15, t.y.
- İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî, *Dîvânu İbni'r-Rûmî*, Thk: Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-III, Beyrut 2002.
- İbnu'z-Zekkâk, Ali b. 'Atiyyetillah b. Mutarraf Ebu'l-Hasen el-Lahmî, *Dîvânu İbni'z-Zekkâk el-Belensî*, Thk. 'Afife Mahmûd, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1964.
- el-İbşihî, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstazraf*, Thk. Muhammed Hayr el-Halebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008.
- 'Îd, Yûsuf, *en-Neşâtu'l-Mu'cemî fi'l-Endelus*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.
- İpekten, Halûk, "Gazel", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 440-442.
- 'Înân, Muhammed 'Abdullah, *Devletu'l-İslâm fi'l-Endelus ('Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelus)*, Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, I-II, Kahire 1964.
- 'Înânî, Muhammed Zekerîyyâ, *el-Muvaşşahâtu'l-Endelusiyye*, 'Âlemu'l-Ma'rife, Kuveyt 1980.
- _____, *Târîhu'l-Edebî'l-Endelusî*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1999.
- 'Îsâ, 'Abdulazîz Muhammed, *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Endelus*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire 1936.
- 'Îsâ, Fevzî, *el-Hicâ fi'l-Edebî'l-Endelusî*, Dâru'l-Vefâ, İskenderiye 2007.
- İsmâ'îl, 'Ali Muhammed, *Fennu'l-Hitâbe ve Mahârâtu'l-Hatîb* (5. Baskı), Dâru'l-Kelime, Kahire 2016.

- ‘Îzâm, Huzeyfe Abdullah, *el-Vesâyâ fi’l-Edebî’l-Endelusî* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Amman 2007.
- ‘Îzârî, Hâlid Abdulkerîm, “Risâu’z-Zevce ve Mekânetuhâ fi’ş-Şi’ri’l-Endelusî fi ‘Ahdi’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn ve Beni’l-Ahmer”, *Mecelletu Ebhâsi’l-Basra li’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, Basra 2006, sy. 30, 1-30.
- el-Kâdi ‘Îyâd, Ebu’l-Fazl ‘Îyâd b. Mûsâ b. ‘Îyâd el-Yahsubî, *Dîvânu’l-Kâdi ‘Îyâd*, <https://ebook.univeyes.com/108262/pdf-ديوان-القاضي-عياض> (Erişim Tarihi 10.07.2021)
- _____, *el-Ğunye Fihrist Şuyûhi’l-Kâdi ‘Îyâd* (1. Baskı), Thk: Mâhir Zuheyr Cerrâr, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1982.
- _____, *et-Ta’rîf bi’l-Kâdi ‘Îyâd*, Thk: Muhammed b. Şerîfe, Vizâretu’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Mağrib 1982.
- el-Kalkaşendî, Ebu’l-‘Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Subhu’l-A ‘şâ fi Sinâ‘ati’l-İnşâ’*, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, I-XIV, Kahire 1922.
- Kallek, Cengiz, “Kudâme b. Ca’fer”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 311-312.
- Kapar, Mehmet Ali, “Eyyâmü’l-Arab”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 14-16.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Ebû Nüvâs”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 205-207.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Kelîle ve Dimne”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 210-212.
- Kârnîcî, Diyâl, *Fennu’l-Hitâbe*, ‘Âlemu’l-Kutub li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr, Riyad 2007.
- Kârâ, Hayât, Miftâh, Muhammed, *Resâil Endelusiyye Cedîde* (‘Asru’l-Murâbitîn), Matbaa‘tu’l-Cedîde, Mağrib 1994.
- el-Kartâcennî, Ebu’l-Hasen Hâzim b. Muhammed, *Minhâcu’l-Buleğâ’ ve Sirâcu’l-Udebâ’*, Thk: Muhammed el-Habîb, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Tunus 1986.
- el-Kavzî, İbn Hamed, “et-Ta’rîb ve’t-Terğîb”, *Mecelletu Mecma‘i’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, Kahire 2004, sy. 102, 75-88.
- Kaya, Eyyüp Said, “Mâlikî Mezhebi”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 519-535.
- Kaya, Mahmut, “Kasîdetu’l-Bürde”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 568-569.
- _____, “Hitâbet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 156-158.

- el-Kaysî, Fâyiz ‘Abdunnebî Felâh, *Edebu’r-Resâil fî’l-Endelus fî’l-Karnî’l-Hâmîsî’l-Hicrî*, Dâru’l-Beşîr li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Amman 1989.
- Kennûn, Abdullah, *Edebu’l-Fukahâ*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2014.
- Kerrâr, Menâ Ahmed el-Huseyn, *Eseru’l-Medreseti’l-Basriyye fî’n-Nahvi’l-Endelusî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atu Umîi Durmân el-İslâmiyye, Külliyyetu’l-Luğati’l-‘Arabiyye, Sudan 2012.
- Kerem, Nâyif Ebû, *el-Masâdiru’t-Târîhiyyetu’l-Arabiyye fî’l-Endelus*, Dâru ‘Alâiddin, Dımaşk 1999.
- el-Kerîm, Mustafa ‘Avvad, *İbn Sâre el-Endelusî Hayâtuh ve Şi’ruh*, Matba‘atu Mısr, Sudan tsz.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, *Fihrisu’l-Fehâris ve’l-Esbât ve Mu‘cemu’l-Me‘âcim ve’l-Meşyahât ve’l-Müselselât*, Thk: İhsân ‘Abbâs, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, I-III, Beyrut 1982.
- el-Kıftî, Ali b. Yûsuf Cemâluddîn Ebi’l-Hasen, *İnbâhü’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, Thk: Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, I-IV, Kahire 1986.
- Kılıç, Hulusi “Harîrî”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 191-192.
- _____, “Bedîiyyât”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 323-324.
- Kılıç, Mahmud Erol, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 493-516.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- el-Kittânî, Nûruldâ, *el-Edebu’s-Sûfî fî’l-Mağrib ve’l-Endelus*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1971.
- Koçak, İnci, “Endülüs Şiiri-Muvaşşah ve Zacal”, *DTCFAD*, Ankara 1991, 417-423.
- Kudâme b. Ca‘fer, Ebu’l-Ferec b. Ziyâd el-Kâtib, *Kitâbu’l-Harâc ve Sînâ‘ati’l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Huseyn ez-Zebîdî, Dâru’r-Reşîd li’n-Neşr, Bağdat 1981.
- Kûrârî, es-Sa‘îd, *el-Medâihu’n-Nebeviyye fî’s-Şi’ri’l-Endelusî fî Karnî’s-Sâmini’l-Hicrî Mezâmînuhâ ve Eşkâluhe’l-Fenniyye Lisânuddîn İbni’l-Hatîb ve İbn Câbir Enmûzecen* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atu Batna, Külliyyetü’l-Luğa ve’l-Edebî’l-‘Arabî ve’l-Funûn, Cezayir 2017.

- el-Kureyşî, ‘Ammâr b., Fevvâz, Mu‘ammerî, “Delâletu’l-Mekân fi’ş-Şi‘ri’l-Câhilî”, *el-Mi‘yâr*, 2016, 8(1), 169-181.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi‘ li Ahkâmi’l-Kur‘ân*, Muessesetu’r-Risale, Thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, I-XXIV, Beyrut 2006.
- Kurul, “İspanya”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 161-162.
- Kurul, *Mu‘cemu’l-Vasît* (5. Baskı), Mektebetu’ş-Şurûki’d-Devliyye, Kahire 2011.
- el-Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Zeynulislâm Abdulkerîm b. Hevâzin, *er-Risaletu’l-Kuşeyriyye*, Thk. Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. Şerîf, Dâru’ş-Şa‘b, I-II, Kahire 1989.
- Kutluer, İlhan, Özervarlı, M. Sait, Koca, Ferhat, Kara, Mustafa, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 503-519.
- el-Kutubî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî ed-Dimeşkî, *Fevâtu’l-Vefeyât ve’z-Zeyl ‘Aleyhâ*, Thk: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, I-V, Beyrut 1973.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şehir”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 441-446.
- Lâme, Abdulkâdir Muhammed, *Mecâlisu’l-‘İlm ve’l-Münâzara bi’l-Mağrib ve’l-Endelus*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2014.
- La’nânî, Miryâme, *Usretu’l-Endelusiyye fî ‘Asri’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Mentûrî, Külliyyetü’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâ’iyye, Cezayir 2017.
- Lukmân, Şâkir, *Şi‘ru’l-Mulûk fî’l-Endelus fî’l-Karni’l-Hâmisi’l-Hicrî el-Mu‘temid b. ‘Abbâd Enmûzecen*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’l-‘Akîdi’l-Hâc li Hadar, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, Batna 2008.
- Mahmûd, Muhammed ‘Abdurrahman, “Şi‘ru’l-Hikme ve’z-Zühed fî ‘Asri’t-Tavâif”, *Mecelletu Külliyyeti İmâm el-A‘zam el-Câmi‘a*, sy. 18, 2014, 69-112.
- el-Makkârî, Ebu’l-‘Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu’t-Tîb min Ğusni’l-Endelusi’r-Ratîb*, Thk: İhsân ‘Abbâs, Dâru’l-Fikr, I-VIII, Beyrut 1988.

- _____, *Ezhâru'r-Riyâd fî Ahbâri 'Îyâd*, Thk: Mustafâ es-Sekkâ ve Diğerleri, Matba'atu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr-Sundûk İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, I-V, Kahire-Rabat 1939.
- el-Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. 'Alî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, Thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 1998.
- Mansûr, Hamdî, *et-Tabî'a fî Şi'ri'l-Endelusî fî 'Asri'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Cevhere li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire 2003.
- Meçhul Müellif, *el-Hulelu'l-Müşîyye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrâkuşîyye*, Thk: Suheyl Zekkâr, Abdulkâdir Zimâme, ed-Dâru'l-Beydâ', Fas 1979.
- Mekkî, Bân Kâzım, "el-Eseru'l-Maşrikî ve Tahavvulâtu'n-Nassi's-Şi'rî el-Endelusî", *Mecelletu'l-Âdâb*, Bağdat 2014, sy. 109, 185-206.
- Mekkî, et-Tâhir Ahmed, *Dirâsât Endelusîyye fî'l-Edeb ve't-Târîh ve'l-Felsefe* (3. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1987.
- el-Menûnî, Muhammed ve Diğerleri (Kurul), *et-Târîhu'l-Endelusî min Hilâli'n-Nusûs*, Şerîketu'n-Neşr ve't-Tevzî'i'l-Medâris, Kazablanka 1991.
- Merçil, Erdoğan, "Ali b. Yûsuf b. Taşfîn", *DİA*, İstanbul 1989, II, 458-459.
- el-Merînî, Abdulhakk, *Şi'ru'l-Cihâd fî'l-Edebî'l-Mağribî*, Vizâretu'l-Evkâf, I-II, Fas 1989.
- el-Merrâkuşî, Ebu'l-Abbas Abdulvâhid Ahmed b. Muhammed, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, Thk. Muhammed Saîd el-'Uryân, Muhammed el-'Arabî el-'Alemî, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire 1949.
- Messier, Ronald A., *The Almoravids and the Meanings of Jihad*, Kaliforniya 2010.
- Muhammed, Sirâcuddîn, *el-Medîh fî Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtibi'l-Câmi'iyye, Beyrut 1997.
- Muhyiddîn, Muhammed, *eş-Şi'ru'l-Endelusî fî 'Asri'l-Muvahhidîn Mukârebe li Funûnih ve Hasâisih fî'l-Fetrati'l-Ûlâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Ebî Bekr Belkâyd, Ma'hedu'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ, Tilimsân 1997- 1998.

- Mu'înuddîn, Muhammed, "Mutemmimu'bnu Nuveyra el-Yerbû'î: Şâ'iru'l-Huzn ve'l-Esâ", *Sri Lankan Journal of Arabic and Islamic Studies*, sy. 2, Sri Lanka 2019, 1-19.
- Muklâtî, İbrâhim, *Şerhu Musellesâti Kutrub*, Dâru Hûma, Cezayir 1998.
- Mu'nis, Huseyn, *Me'âlimu Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Dâru'r-Reşâd, Kahire 2000.
- Murşid, Fâtima Muflih, *el-Haddu 'ale'l-Cihâd fî'l-Edebî'l-Endelusî fî 'Asrey et-Tavâif ve'l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Amman 2008.
- Mus'ad, Sâmiye Mustafâ Muhammed, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye fî İklîmi Ğirnâta fî 'Asrey el-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2003.
- Nasrullah, Sa'dûn 'Abbâs, *Devletu'l-Murâbitîn fî'l-Mağrib ve'l-Endelus (Ahdu Yûsufe'bni Taşfîn Emîrî'l-Murâbitîn)*, Dâru'n-Nahđati'l-'Arabiyye, Beyrut 1985.
- Nedvî, Süleyman, Nedvî, Muzafferuddîn, *Kur'ân Coğrafyası Kavimler ve Yaşadığı Yerler* (2. Baskı), Trc. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 2011.
- Nevfel, Muhammed Mahmûd, *Şi'ru'l-Etibbâ fî'l-Endelus* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'n-Necâhi'l-Vataniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Filistin 2009.
- Nevvâb, 'Avâtîf Muhammed Yûsuf, *er-Rihlâtu'l-Mağribiyye ve'l-Endelusiyye*, Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 1996.
- en-Nuveyrî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. 'Abdilvehhâb, *Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Thk. Mufîd Kumeyha ve Diğerleri, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-XXXIII, Beyrut 2004.
- Ömer b. Ebî Rabî'a, Ebu'l-Hattâb Ömer b. Abdillâh b. el-Mugîre el-Kureşî el-Mahzûmî, *Divânu Ömer b. Ebî Rabî'a*, Thk: Fâyiz Muhammed, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, Beyrut 1996.
- el-Ömerî, İbn Fazlillah Şihâbuddîn, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Thk: Kâmil Selmân, Mehdî en-Necm, I-XXVII, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2010.
- Öncel, Hayati, *İbn Hafâce (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Şiiri)*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004.

- _____, “Endülüslü Şair İbn Hamdîs ve Şiirlerinden Örnekler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2013, 17 (2), 119-140.
- Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 119-126.
- Özaydın, Abdülkerim, “Âmirîler”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 72-73.
- _____, “Abdullah b. Yâsîn”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 142.
- Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (4. Baskı), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- _____, *Endülüs Müslümanları Siyâsî Tarihi*, TDV, Ankara 2016.
- _____, “Yûsuf b. Taşfîn”, *DİA*, İstanbul 2013, XL, 30-32.
- _____, “Endülüs”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 211-225.
- _____, “Hişâm I”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 145-146.
- _____, “Hakem I”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 173-174.
- _____, “Hakem II”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 174-175.
- _____, “Hammûdîler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 496-497.
- Özkuyumcu, Nadir, “Ukbe b. Nâfi’”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 64-66.
- Öznurhan, Hâlim, “Arap Şiirinde Fahr Teması”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, (22), 149- 160.
- Palencia, Angel González, *Târîhu’l-Fikri’l-Endelusî*, Thk. Huseyn Mu’nis, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 1955.
- Peres, Henri, *La Poésie Andalousse en Arabe Classique au XIe Siècle*, Paris 1937.
- Provençal, Lévi, *Haqâratu’l-‘Arab fî’l-Endelus*, Çev: Zûkân Karkût, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut tsz.
- er-Râfi’î, Mustafâ Sâdık, *Târîhu ‘Âdâbi’l-‘Arab*, Mektebutu’l-Îmân, I-II, Filistin 1940.
- Rahîm, Mikdâd, *en-Nevriyyât fî’ş-Şi’ri’l-Endelusî*, ‘Âlemu’l-Kutub li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Kahire 1986.
- er-Rakab, Şevkî Muhammed Abdurrahmân, *Şi’ru’l-Cihâd fî ‘Asri’l-Muvahhidîn*, Mektebetu’l-Aksâ, Amman 1984.

- er-Ravdân, ‘Abd ‘Avn, *Mevsûatu Şuarâi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî*, Dâru Usâme, I-II, Amman 2001.
- Rîbîra, Hulyân, *et-Terbiyetu’l-İslâmiyye fî’l-Endelus* (2. Baskı), Çev: et-Tâhir Ahmed Mekki, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 1984.
- er-Rikâbî, Enâhid ‘Abdilemîr ‘Abbâs, *Eseru’l-Kur’âni’l-Kerîm fî’n-Nesri’l-Endelusî min Nihayeti ‘Asri’t-Tavâif ve’l-Murâbitîn hattâ Sukûti Ğirnâtâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atu Bağdâd, Külliyyetü’t-Terbiyeti İbn Ruşd, Bağdat 2005.
- er-Rikâbî, Cevdet, *Fi’l-Edebi’l-Endelusî* (İkinci Baskı), Dâru’l-Me‘ârif bi Mısır, Kahire 1966.
- Rûmiyye, Vehb, *Şi’ru İbn Zeydûn*, Mektebetu’l-Esed, Dımaşk 2014.
- er-Rusâfî el-Belensî, Ebi Abdillâh Muhammed b. Ğâlib, *Divanu er-Rusâfî el-Belensî*, Thk. İhsân Abbâs, Dâru’s-Şurûk, Beyrut 1983.
- es-Safedî, Halîl b. Aybek b. Abdillâh Salâhuddîn, *el-Vâfî bi’l-Vefeyât*, Thk: Ahmed el-Arnâvût, Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, I-XXIX, Beyrut 2000.
- _____, *Nektu’l-Himyân fî Nuketi’l-‘Umyân*, Thk: Mustafa ‘Abdulkâdir ‘Atâ, Daru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1971.
- _____, *Tevşî‘u’t-Tevşîh* (1.Baskı), Thk. Elbîr Habîb Mutlak, Dâru’s-Sekâfe, Beyrût 1966.
- Safvân b. İdrîs, Ebû Bahr İbrâhim et-Tucîbî el-Mursî, *Zâdü’l-Müsâfir ve Ğurretü Muhayyel Edebî’s-Sâfir*, Thk. ‘Abdulkâdir Mihdâd, Beyrut 1939.
- Safvet, Ahmed Zekî, *Cemheretu’l-Hutabi’l’Arab*, (1. Baskı), Matba‘atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, I-III, Kahire 1933.
- es-Sa‘îd, Muhammed Mecîd, *eş-Şi’r fî ‘Ahdi’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn bi’l-Endelus*, ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Mevsûât, Beyrut 1985.
- Sâlih, Muhammed ‘Ubeyd, *el-Vechu’l-Belâġî ve Eseruh fî’s-Siyâki’s-Şi’ri’l-Endelusî*, Dâru Ğaydâ li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Amman 2013.

- es-Sâlihî, ‘Abbâs Mustafâ, *es-Sayd ve’t-Tard fî’s-Şi’ri’l-‘Arabî hattâ Nihayeti’l-Karni’s-Sâni’l-Hicrî*, el-Muessesetu’l-Câmi‘iyye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Beyrut 1981.
- es-Sallâbî, ‘Ali Muhammed, *el-Cevheru’s-Semîn bi Ma’rifeti Devleti’l-Murâbitîn*, Dâru’t-Tevzî‘ ve’n-Neşr li’l-İslâmiyye, Kahire 2003.
- _____, *Târîhu Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fî’s-Şimâli’l-İfrîkî* (3. Baskı), Dâru’l-Ma’rife, Lübnan 2009.
- es-Sâmerrâî, Abdulhamîd Ahmed, *Târîhu Haḍâratî’l-Mağrib ve’l-Endelus fî ‘Ahdi’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, Dâru Şumûğî’s-Sekâfe, Libya 2002.
- _____, *Târîhu’l-Vizâra fî’l-Endelus*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2012.
- es-Sallâbî, ‘Ali Muhammed, *el-Cevheru’s-Semîn bi Ma’rifeti Devleti’l-Murâbitîn*, Dâru’t-Tevzî‘ ve’n-Neşr li’l-İslâmiyye, Kahire 2003.
- _____, *Târîhu Devleti’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fî’s-Şimâli’l-İfrîkî* (3. Baskı), Dâru’l-Ma’rife, Lübnan 2009.
- Sarp, Abuzer, *Endülüs’te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi Edebî Çevre*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020.
- _____, “Endülüslü el-A’mâ et-Tutaylî ve Şiirleri”, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 2021, 7 (1), 327-355.
- es-Sekafî, Ahmed b. ‘Ayda, “et-Tenâss fî Şi’ri’r-Rusâfi el-Belensi”, *Mecelletu Câmi‘ati’l-Enbâr li’l-Luğât ve’l-Âdâb*, Ramâdî 2012, (7), 1-63.
- Selâme, Âlâ Sâlim İbrâhîm, *Sûretu’l-Medîne fî’s-Şi’ri’s-Şâmî fî’l-Karneyni’s-Sâdis ve’s-Sâbi’i’l-Hicriyyeyn* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Mu’ta, ‘İmâdetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Ürdün 2011.
- es-Sercânî, Râğîb, *Kıssatu’l-Endelus mine’l-Feth ile’s-Sukût* (1. Baskı), Muessesetu İkra’ li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’t-Terceme, Kahire 2011.
- Sevâliha, Muhammed Abdulmenam, *Sûretu’l-Memdûh fî Ezcâli İbn Kuzmân*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’n-Necâhi’l-Vataniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Filistin 2013.

- es-Seyyid, Emîn ‘Ali, *el-İtticâhâtü’n-Nahviyye fî’l-Endelus ve Eseruhâ fî Tatvîri’n-Nahv* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi‘atu’l-Kahire, Kahire 1964.
- Sezikli, H. Ahmet, “Abdülmuttalip”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 272-273.
- es-Sirâf, Velîd Hamûd Huseyn, *Eş‘ârü’l-Hikme fî Dîvânî’l-Hamâse li Ebî Temmâm*, (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’l-Kûfe, Külliyyetü’t-Terbiye li’l-Benât, Necef 2005.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-Kübrâ*, Tahkîk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-‘Abdulfettâh el-Hulv, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, I-X, Kahire 1964.
- es-Süveydân, Târik, *el-Endelus et-Târîhu’l-Mûsâvver*, el-İbdâ‘u’l-Fikrî, Kuveyt 2005.
- Şâfi‘, Râviye Abdulhamîd, *el-Mer’e fî’l-Muctemai’l-Endelusî (mine’l-Fethi’l-İslâmî li’l-Endelusî hatta Sukûti Kurtuba)*, ‘Ayn li’d-Dirâsât ve’l-Buhûs, Kahire 2006.
- eş-Şek‘a, Mustafâ, *el-Edebu’l-Endelusî Mevdû‘âtuh ve Funûnuh* (9. Baskı), Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 1997.
- eş-Şemmerî, Muhammed b. Nâyif b. Sağîr, *el-Ğazel fî’s-Şi‘ri’l-Endelusî (Ahdu’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn)* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Yermûk, Külliyyetü’l-Âdâb, Yermük 2012.
- Şen, Erdoğan Demir, Ahmet, “Câhiliye Dönemi Şairlerinden el-Efveh el-Evdî’de Fahr Teması”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 12 (Haziran 2019), 195-221.
- eş-Şerîf er-Rađî, Ebu’l-Hasen Muhammed b. el-Huseyn, *Dîvânu’s-Şerîf er-Rađî*, Thk: Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Vizâratu’l-İ‘lâm, Bağdat 1976.
- Şetiyye, Menâl Abdulfettâh Huseyn, *Kadâsetu’l-Mekân fî’s-Şi‘ri’l-Câhilî* (Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu’n-Necâhi’l-Vataniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ulyâ, Filistin 2017.
- Şeyban, Lütfî, “Mu‘temid ‘Alellah, İbn ‘Abbâd”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 388-390.
- Şibli, Abdulkâdir Muhammed, “ez-Zehriyyât ve’n-Nevriyyât fî’l-Edebî’l-Endelusî”, *Mecelletu’l-Akâdîmiyyeti’l-Emrîkiyyeti’l-‘Arabiyye li’l-‘Ulûm ve’t-Teknûlûciyâ*, sy. 30, Riyad 2018, 65-86.
- Şîha, Abdulhamîd, *Nusûsun Endelusiyye (Takdîmun Târîhî ve Tahlîlun Nakdî)*, 1996.

- Şindî, Hasen, Kürdî, ‘Ali, “et-Taklîd fi’ş-Şi’ri’l-Endelusî”, *Dirâsâtu’l-Edebî’l-Mu’âsır*, Kerec 2011, sy. 9, 43-57.
- Şureyt, Abdullah, *Târîhu’s-Sekâfe ve’l-Edeb fi’l-Maşrik ve’l-Mağrib* (3. Baskı), el-Muessesetu’l-Vataniyye li’l-Kitâb, Cezayir 1983.
- eş-Şumûd, Mehdî ‘Avvâd, *er-Risâ fi’ş-Şi’ri’l-Endelusî fî ‘Asrey el-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn* (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi‘atu’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Amman 2010.
- Tâhâ, Abdolvâhid Zennûn, *el-Feth ve’l-İstikrâru’l-‘Arabiyyu’l-İslâmî fî Şimâli İfrîkyâ ve’l-Endelus*, Dâru’l-Medâri’l-İslâmî, Bingazi 2004.
- et-Tâi, ‘Âdil ‘Avvâd, “Teslîhu Ceyşi’l-Murâbitîn”, *AAM*, Musul 2014, (21), 137-172.
- Tannûs, Vuheyb, *Nizâmu’t-Tasvîri’l-Fennî fî’l-Edebî’l-‘Arabî*, Matba‘âtu’l-Câmi‘iyye, Halep 1993.
- et-Tarbûlî, Muhammed ‘Uveyd, *el-A‘mâ et-Tutaylî Şâ‘iru ‘Asri’l-Murâbitîn (Dirâse Mevdû‘iyye ve Fenniyye)*, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2005.
- Toprak, Faruk, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- _____, “Endülüs Şiirine Genel Bir Bakış”, *AÜDTCFD*, XXXIII, sy. 1-2, Ankara 1988, 157-175.
- _____, “Mersiye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 215-217.
- _____, “İbn Kuzmân”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 54-155.
- Topuzoğlu, Tevfik R., “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 309-312.
- _____, “Recez”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 509-510.
- et-Tuveycirî, Sâlih ‘Abdullah, *es-Sanavberî Şâ‘iru’t-Tabî’a fî’l’Asri’l-‘Abbâsî*, Muessesetu Dâri’l-Asâle li’s-Sekâfe ve’n-Neşr ve’l-İ‘lâm, Riyad 1981.
- Tuzcu, Kemal, *Arap Şiirinde Muvaşşah*, Tiydem Yayınları, Ankara 2011.
- _____, *Endülüs Şiirinde Zecel*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- _____, “Endülüs Muvaşşahları ve Harceler”, *DTCF Dergisi*, 56, 1, Ankara 2016, 79-99.

- _____, “Arap Şiirinde Recezin Ortaya Çıkışı”, *Nüşa*, 12 (35), 2012, II, 109-129.
- _____, “Klasik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47, 2 (2007), 147-171.
- Tüccar, Zülfikar, “İbn Reşîk el-Kayrevânî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 247-249.
- Tülücü, Süleyman, “Hammâd Acred”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 483.
- Türer, Osman, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 201-204.
- el-‘Ukbânî, Menâl Sâlim, *en-Nesru’l-Fennî el-Endelusî fî ‘Asri’l-Hilâfeti’l-Umeviyye* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), el-Câmi‘atu’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâti’l-Ulyâ, Amman 2008.
- Uludağ, Süleyman, “el-Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, Ankara 202, XXVI, 473-475.
- _____, “Gurbet”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 201.
- Uylaş, Sait, *II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre (334-447/945-1055)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- _____, *Erzurum’un Yüzleri Ebû ‘Alî el-Kâlî*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.
- Uzunyaylalı, Muhammet Emin, *Endülüs Arap Şiirinde Vatan Teması*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2019.
- Üstün, Mahmut, *Endülüs Edebiyatı (Benî Ahmer/Nasrîler Dönemi)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2021.
- el-Vâilî, Abdulhakîm, *Mevsûatu Şu‘arâi’l-Endelus*, Dâru Üsâme li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, İskenderiye 2001.
- el-Velîlî, Abdurrahman Sa‘îd, *el-Üstûra*, Atlas li’n-Neşr ve’l-İntâci’l-İ‘lâmî, Kahire 2017.
- Watt, W. Montgomery, Cachia, Pierra, *Endülüs Tarihi* (4. Baskı), Çev. Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul 2015.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, Dâru Sâdır, I-V, Beyrut 1977.

Yanık, Nevzat H., *Arap Edebiyatında Tasvir*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2010.

_____, *Endülüs Arap Şiiri'nde Tabiat Tasviri*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:250, Erzurum 2000.

Yanık, Nevzat H., Aydın, Mustafa, *et-Tevâbi' ve 'z-Zevâbî'*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

Yanık, Nevzat H., Utku, Ali, *el-Luzûmiyyât*, Çizgi Kitabevi, Konya 2017.

Yeşildağ, Abdussamed, “Arap Şiirinde Şarap”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2017, 281-316.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdurrahman I”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 147-150.

_____, “Abdurrahman II”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 150-152.

_____, “Berberîler”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 478-483.

Yıldız, Mûsâ, “Zecel”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 176-177.

_____, “Zürümme”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 581-582.

Yılmaz, Nurullah, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (232-334/847-945)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

_____, “Üçüncü Abbasi Asrında Nesir Sanatı Ve Öncüleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (58), Haziran, 2017, 37-47.

Yiğit, İsmail, “Murabıtlar”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 152-155.

_____, “Sebe”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 241-243.

_____, “Ömer b. Abdülazîz”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53-55.

_____, “Ribât”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 76-79.

el-Yûsî, Nûruddîn Hasen b. Mes'ud b. Muhammed, *Zehru'l-Ekem fi'l-Emsâl ve'l-Hikem*, Thk. Muhammed el-Ahdar, Muhammed el-Haccî, I-III, Dâru'l-Beydâ 1981.

Yücel, Ahmet, “Kitabet”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 81-83.

ez-Zebâh, Mustafa, *Binyetu'l-Hitâb fî Fenni'r-Risaleti'l-Murâbitiyye bi'l-Endelus*, Dâru Neşri'l-Mağribiyye, Mağrib 1991.

_____, *Funûnu'n-Nesri'l-Edebî bi'l-Endelus fî Zilli'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Âlemiyye, Beyrut 1987.

ez-Zehebî, Ahmed b. Kaymâz, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr 'ale't-Tabakât ve'l-Âsâr* (1. Baskı), Merkezu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, İstanbul 1995.

ez-Zeyb, 'Îsâ b., *el-Mağrib ve'l-Endelus fî 'Asri'l-Murâbitîn* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Cezâyir, Külliyyetü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-'İctimâ'îyye, Cezayir 2009.

Zeytûn, Muhammed, *el-Muslimûn fî'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Mektebetu'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990.

ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî, *el- A'lâm* (15. Baskı) Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, I-VIII, Beyrut 2002.

ez-Zubeydî, Muhammed b. el-Hasen, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn* (2. Baskı), Thk: Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1984.

Zu'r-Rumme, Ebu'l-Hâris Gaylân b. Ukbe, *Dîvânu Zi'r-Rumme*, Thk: 'Ömer Fâruk et-Tabbâ', Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.tdk.gov.tr/index.php?arama=gts&guid=TDK.GTS.5bfd3dd59402c0.303991>
85 (Erişim Tarihi: 19.12.2019)

<https://diwany.org/لاينه-الزندفي-الكوانين-جمر/> (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

<https://www.researchgate.net/publication/311590616> (Erişim Tarihi: 11.10.2020)

<https://ebook.univeyes.com/108262/pdf-ديوان-القاضي-عباض> (Erişim Tarihi 10.07.2021)

<https://alketaba.com/سحر-خليفة-أيقونة-الرواية-الفلسطينية/> (Erişim Tarihi: 20.10.2020)

https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_8920/ryhan-alalbab-1.pdf (Erişim Tarihi: 20.10.2020).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Fatih KILIÇ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans	
Yüksek Lisans	
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	